

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

BULLETIN

of history

№2 (113)

Алматы
«Қазақ университеті»
2024

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ №2 (113) маусым

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Күәлік № 16495-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Телефон: +727-377 33 38 (1288)

e-mail: tarihabarshy@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Байғунаков Д.С., т.ғ.д., профессор – ғылыми редактор
(Қазақстан)

Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., ҚРҰҒА академигі – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Мырзабекова Р.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Жұматаев Р.С., PhD, доцент (Қазақстан)

Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Миша Майер (Misha Meyer), профессор, Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры (Германия)

Уямо Томохико (Uyamo Tomohiko), профессор, Хоккайдо университеті Славян-Еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері (Жапония)

Ожал Огуз (Ozhal Oguz), академик, Түркия ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті (Түркия)

Мехмет Шахингоз (Mehmet Shahingoz), профессор, Гази университеті (Түркия)

Гзавье Аллез (Xavier Hallez), Әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры (Франция)

Аманжолова Д.А., т.ғ.д., профессор (Ресей)

Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры (Ресей)

Петер Финке (Peter Finke), профессор, Цюрих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Дюсембекова Ж.К., оқытушы (Қазақстан)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаккозова

Телефон: +7 747 125 6790

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Баспа журналдың ішкі мазмұнына жауап бермейді.

ИБ №

Пішімі 60x84/8. Көлемі 000 б.т. Тапсырыс № 0.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2024

1-бөлім
ОТАН ТАРИХЫ

Section 1
DOMESTIC HISTORY

Раздел 1
ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

МРНТИ 03.20.99

<https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-01>**Т.С. Жумаганбетов**

Казахский научно-исследовательский институт тюркологии и монголистики, Казахстан, г. Актобе
e-mail: tszh888@gmail.com

ХАРАКТЕР АГРАРНОЙ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА (вторая половина XV – первая половина XVIII вв.)

Изучение истории любого общества и его политической организации, – государства будет до конца логичным и завершённым только если исходить из реальностей хозяйственно-экономического строя.

Цель нашего исследования, – экономика казахского государства со второй половины XV до первой половине XVIII вв. Все основные события, такие как причины войн, очередных политических союзов, действия отдельных ханов, султанов, биев и массовые процессы в низах общества станут понятным если знать специфику экономики казахского общества, которая в данный исторический период могла быть только аграрного характера. *Новизна* исследования состоит в том, что со времен отказа от формационной концепции в казахстанской науке в данной работе исторические процессы рассматриваются с базисной, экономической платформы. Более того автор наглядно демонстрирует неживотноводческие секторы экономики Казахского ханства в XV–XVIII вв., как фактор устойчивости государства.

Данное исследование базируется на цивилизационной *методологической концепции*. Использует историко-сравнительный, историко-системный, историко-типологические и другие методы научного познания.

В соответствии с целями и задачами данной работы автор показал *научные результаты*. В соответствии с задачами наглядно на письменных, археологических и частично этнографических материалах доказал, что Казахское государство изучаемого периода базировалась не только на пастбищном животноводстве. Экономика казахов основывалась на таких полноценных отраслях, как земледелие, ремесло, торговля, промыслы и т.д. Основной вывод данной статьи заключается в том, что в казахстанской исторической науке необходимо изменить подход к изучению казахской государственности и общества. Необходимо отказаться рассматривать эти институты только через призму нomaдизма. Устойчивость государства казахских чингисидов базировалось не только на экстенсивном животноводстве, но и на других не менее важных аграрных отраслях экономики в том числе на оазисных поселениях и городах.

Ключевые слова: Казахское ханство, казахи, государственность, этнополитическая история, аграрный, ханы, султаны, бии, экономика, животноводство.

T.S. Zhumaganbetov

Kazakh Research Institute of Turkic and Mongolian Studies, Kazakhstan, Aktobe
e-mail: tszh888@gmail.com

The nature of the agrarian economy of the Kazakh Khanate (second half of the XVth – first half of the XVIIIth centuries)

The study of the history of any society and its political organization, the state, will be completely logical and complete only if we proceed from the realities of the economic system.

The purpose of our research is the economy of the Kazakh state in the second half of the XV th – first half of the XVIII th centuries. All major events, such as the causes of war, subsequent political unions, the actions of individual khans, sultans, biys and mass processes in the lower classes of society will become understandable if you know the specifics of the economy of Kazakh society, which in a given historical period could only be of an agrarian nature.

The novelty of the research lies in the fact that since the abandonment of the formational concept in Kazakh science, this work examines historical processes from a basic, economic platform. Moreover, the author clearly demonstrates the non-livestock sectors of the economy of the Kazakh Khanate in the XV–XVIII centuries, as a factor in the stability of the state.

This study is based on the civilizational methodological concept. Uses historical-comparative, historical-systemic, historical-typological and other methods of scientific knowledge.

In accordance with the goals and objectives of this work, the author showed scientific results. In accordance with the objectives, he clearly proved on written, archaeological and partly ethnographic materials that the Kazakh state of the period under study was based not only on pasture animal husbandry. The Kazakh economy was based on such full-fledged industries as agriculture, crafts, trade, crafts, etc. The main conclusion of this article is that in Kazakh historical science it is necessary to change the approach to the study of Kazakh statehood and society. It is necessary to refuse to view these institutions only through nomadism. The stability of the state of the Kazakh Chinggisids was based not only on extensive livestock farming, but also on other equally important agricultural sectors of the economy, including oasis settlements and cities.

Key words: Kazakh Khanate, Kazakhs, statehood, ethnopolitical history, agrarian, khans, sultans, biys, economics, livestock.

Т.С. Жұмағанбетов

Қазақ түркітану және моңғолтану ғылыми-зерттеу институты, Қазақстан, Ақтобе қ.
e-mail: tsh888@gmail.com

Қазақ хандығының аграрлық шаруашылығының сипаты (XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың бірінші жартысы)

Кез келген қоғамның және оның саяси ұйымының, мемлекеттің тарихын зерттеу экономикалық жүйенің шындығынан шыққанда ғана логикалық және толық болады.

Зерттеу жұмысымыздың мақсаты – XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ мемлекетінің экономикасы. Соғыс себептері, одан кейінгі саяси одақтар, жекелеген хандардың, сұлтандардың, билердің іс-әрекеттері және қоғамның төменгі топтарындағы бұқаралық процестер сияқты барлық маңызды оқиғалар қазақ қоғамының экономикасының ерекшеліктерін білсеңіз, түсінікті болады. берілген тарихи кезең тек аграрлық сипатта болуы мүмкін.

Зерттеудің жаңашылдығы қазақ ғылымында формациялық концепциядан бас тартқаннан бері бұл жұмыста тарихи үдерістерді іргелі, экономикалық тұғырдан қарастыруында жатыр. Оның үстіне автор Қазақ хандығының XV-XVIII ғасырлардағы шаруашылығының мал шаруашылығына жатпайтын салаларын мемлекет тұрақтылығының факторы ретінде айқын көрсетеді.

Бұл зерттеу өркениеттік методологиялық концепцияға негізделген. Ғылыми танымның тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелік, тарихи-типологиялық және басқа әдістерін қолданады.

Бұл жұмыстың мақсаты мен міндеттеріне сәйкес автор ғылыми нәтижелер көрсетті. Қойылған мақсаттарға сәйкес зерттеліп отырған кезеңдегі қазақ мемлекеті тек жайылымдық мал шаруашылығына ғана негізделмегенін жазба, археологиялық және ішінара этнографиялық материалдар арқылы нақты дәлелдеп берді. Қазақ экономикасының негізін егіншілік, қолөнер, сауда, қолөнер, т.б. сияқты толыққанды салалар құрады. Бұл мақаланың негізгі қорытындысы қазақ тарих ғылымында қазақ мемлекеттілігі мен қоғамын зерттеуге деген көзқарасты өзгерту қажет. Бұл институттарды тек көшпенділік арқылы қараудан бас тарту керек. Қазақ Шыңғыстары мемлекетінің тұрақтылығы тек экстенсивті мал шаруашылығына ғана емес, сонымен қатар экономиканың басқа да маңызды ауыл шаруашылығы салаларына, соның ішінде оазистік елді мекендер мен қалаларға негізделген.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, қазақтар, мемлекеттілік, этносаяси тарих, аграрлық, хандар, сұлтандар, билер, шаруашылық, мал шаруашылығы.

Введение

Аграрный экономический строй является определяющим фактором, который формирует основные черты и признаки политического и административного устройства государства в докапиталистических обществах. Изучение политических и социальных отношений в различных исторических обществах должно базироваться на реальностях хозяйственно-экономического строя. Позднесредневековое казахское государство не является исключением. Казахская государственность с момента своего образования в

1470 г. уже несла в себе политические традиции и законы «Йеки монгол улуса» и улуса Джучи. Носителями этих традиций были чингисиды. При этом эти политические традиции в своё время зародились на базисной основе нomaдизма, – кочевого скотоводства, – пастбищного животноводства.

Цель нашего исследования аграрная экономика казахского государства в Новое время. Если не знать подоплеки, глубинных причин хозяйственного плана, история Казахского ханства представляет собой схоластику воин, набегов, политических союзов и других событий. Дея-

тельность ханов, султанов, биев и простых людей станет понятным если знать, что на самом деле представляла собой экономика казахского общества, которая в силу условий времени могла быть только аграрного характера. При этом далеко не однозначной, как его представляют большинство читателей этого научного журнала. Мы поставили задачей данного исследования представить сведения о том, что экономика казахского государства Нового времени базировалась не только на различных типах пастбищного животноводства, но так же на многовидовом земледелии, ремесле, торговле, различных промыслах и т.д.

Методологическая задача данной работы состоит в том чтобы изменить поверхностный, однозначный подход к хозяйству казахов. Это влияет на методологию исследований в этой области, мешает увидеть и объяснить частные исторические процессы. Необходимо изменить мифологизацию казахов исследуемого периода, как жителей равнин, которые круглогодично занимаются животноводством на базе четырех видов скота. Аграрная экономика казахов, как свидетельствуют исследования, прежде всего, этнологов и археологов была более разнообразной. Политико-экономическая устойчивость государства базировалось не только на экстенсивном животноводстве, но и на других экономических укладах.

Материалы и методы

Мы являемся наследниками советской исторической школы. Формационная теория и политический строи не позволили в своё время объективно решить целый ряд задач казахской истории. Сейчас мы знаем, что эти проблемы не могли быть решены в рамках этой фракции марксистской теории. Крах социализма позволил сменить формационную теорию на цивилизационный. В рамках этой методологической теории развитие человеческого общества в докапиталистический период представляет собой совокупность циклов развития отдельных социальных систем. Соединение теории прогресса и локальных цивилизаций открывает широкие возможности для новых методологий и методик в исторической науке в широком смысле этого понятия. Поэтому данное исследование базируется на *методологической концепции* цивилизационного анализа, частично на мир-системной методологии. В соответствии с целями и задачами исследования в рамках данных

методологий использовались: метод исторической периодизации (в постановке целей и задач исследования) историко-типологический метод (в археологических материалах), ретроспективный метод (в этнографических материалах), историко-системный и историко-сравнительный методы.

Для решения целей и задач темы об аграрной экономике казахского государства в позднем средневековье и в Новое время в данной работе была использована теория ментальности, которая позволяет вводит в устоявшийся круг источников новый массив исторических и археологических материалов, отражающих повседневную жизнь людей. Данная метода позволяет более адекватно реконструировать прошлое. Автор в рамках данной методы в массив признанной этнологической литературы внес большое количество археологических материалов, которые не использовались большинством авторов, так как считались слишком специфическими.

В работе над данной научной статьёй использовался так же историко-археологический анализ обширного массива информации. Данный материал подвергся сравнительному анализу. Сопоставление письменных и археологических сведений позволил соединить разрозненные материалы о различных видах хозяйственной деятельности в системный список аграрных экономических отраслей-укладов.

Используемые письменные первоисточники чагатайского и шейбанидского круга, как правило враждебные к Казахскому ханству использовались с соответствующей критикой. Таким образом, был применен системный и комплексный подход к письменным нарративам.

Отдельному отбору подвергся круг археологических материалов. Мы воспользовались завершенным анализом этих материалов из трудов академика К.М.Байпакова с соответствующими отсылками.

При использовании этнологических концепций и теории за основу приняты проверенные временем теоретические построения в этой области, такие как категория «хозяйственно-культурные типы» и понятие «номадный способ производства». Последнее понятие мы расширили в содержательном плане.

При изучении хозяйственных процессов в Казахском ханстве приняты во внимание современные концептуальные теории, в частности синергетический подход, позволяющий изучать каждую систему как определенное единство порядка и хаоса.

Результаты и обсуждение

Исследование аграрного строя Казахского ханства означает изучение двух явлений: а) аграрной экономики казахского общества и б) государственной организации казахов. Каждая из этих тем огромная исследовательская область.

В данной статье мы ставим задачу изучить, что на самом деле представляла собой аграрная экономика Казахского ханства и как она влияла на устойчивое развитие этой государственной организации.

В научной литературе функционирует огромное количество гипотез о характере отношений между кочевой и оседло-земледельческими частями общества. Одни историки настаивают на насильственном и антагонистическом характере отношений между этими краями социума (Golden, 1989:134-138). Другие, среди них и наша работа, на функционировании симбиоза.

Казахское ханство запомнилось в истории как социум с максимальной кочевизацией. При этом государство возникло в районе Средней Сырдарьи, т.е. на базе Отрарско-Каратауского оседло-земледельческого оазиса, позже в 1589 году казахи присоединили Шашский оазис и распространили свое влияние на Ферганскую долину, а так же на истоки р. Тарим. Вся проблематика возникновения казахской государственности изложена в известной монографии Б.Б.Карибаева (Кәрібаев, 2015). В письменных источниках XVI-XVII вв. казахское ханство описывали, как страну городов (Витсен, 2010: 1816).

Во времена хана Касыма казахи включили в свой состав народ ногайлы и укрепились в Сарайшине, полностью контролировали Итиль-Яицкое междуречье с многочисленными аграрными поселениями животноводов и земледельцев.

Казахское ханство устойчиво контролировало районы Сары-Арки и Прииртышья, где на притоках р. Иртыш, степных рек Нуры, Сары-Су, Кенгир, Коктас, Тургай, низовья рр. Чу и Талас и других со средневековья функционировали многочисленные степные поселения и городки: Ожырайтобе, Богажели, Тасты, Кзылкент, Кент-Арал и др. (Байпаков, Ерзакович: 197-200).

Мохаммад Шахбахыт шейбани получив ханский престол в Мавераннахре начал войну для возвращения престола своего деда. Первым его шагом были меры экономического бойкота. В результате этого репрессиям подверглись казахские купцы жившие в Самарканде, Бухаре и других городах Мавераннахра. В результате этих действий казахи были вынуждены военным пу-

тем добывать хлопчато-бумажные товары [Рузбейхан, 1997: 134].

XVI век ознаменовалось борьбой двух династических линии казахских ханов: хана Шигаю, которая активно сотрудничала с шейбанидскими суверенами и хана Хакназара, который со стороны Степи претендовала на города как Отрарского, так и Шашского оазисов. Эти широко известные факты казахской истории делает не корректным рассматривать Казахское государство начала Нового времени, как абсолютное объединение животноводов.

Обширное расширение территории казахского государства при ханах: Тауекеле I, Ис-Мохаммаде и Жаныбеке II в степную и даже лесостепную зону придало казахскому государству Нового времени на долгий период кочевнический облик. Во-первых, действительно, пастбищных территорий стало многократно больше. Во-вторых Казахское ханство развернулось степными регионами, соответственно границами к новым центрам письменных источников: Москве, Казани, Тюмени, Тобольску и через них европейским послам и путешественникам.

Пастбищное животноводство казахов.

Мы сознательно отказались от термина «кочевое скотоводство», как не соответствующее понятийному аппарату аграрной науки и не правильное по содержанию. Многочисленные классификации этого явления начиная с типологии С.И.Руденко [Руденко, 1961: 2-15], продолженная А.М.Хазановым [Хазанов, 1976: 10-11], А.Н.Ямским [Ямской, 1984: 6-7] и другими исследователями показали полное банкротство этого термина, как показателя исторической формы скотоводства в древности и средневековье. Мы предлагаем вернуться к современному по настоящему научному определению этой хозяйственной формы: «отгонно-пастбищное животноводство» или «пастбищное животноводство» [Анамухамедов и др., 2014; Грингоф Бабушкин, 2010; Чекерес, 1973], как это в своё время попытались сделать В.Ф.Шахматов (Шахматов, 1964), О.Р.Назаревский (Назаревский, 1973) и др.

Казахи и их предки на территории аридной зоны Евразии занимались различными видами земледелия, ремесла и животноводства, но стали известными в истории, как пастбищные животноводы. Этому способствовало то обстоятельство, что политическая элита общества даже в период господства за территории в оседло-земледельческой зоне позиционировала

себя, как знать и политическая элита степных животноводов.

Государственные институты управления в Казахском ханстве комплектовались, прежде всего, представителями степных родоплеменных объединений. Из-за этой особенности политического строя, казахские правители, были вынуждены прислушиваться к лидерам таких объединений: аксакалам и карасакалам, биям, бекам, батырам и др.

Прямым следствием хозяйственного потестариата животноводов были органы военного потестариата [Жумаганбетов, 2022: 22-25]. При помощи самовозобновляемой, самоформируемой военной организации скотоводов власть казахских ханов и султанов держалась над экономическими развитыми оседлыми земледельческо-торгово-ремесленными регионами. Именно эти органы обеспечивали силовую поддержку ханам и султанам внутри страны, а так же повседневную защиту границ, наступательные и оборонительные операции чингисидов. Таким образом, политические институты образованные на базе степного традиционного хозяйства казахов обеспечивали устойчивость и стабильное развитие Казахского ханства на протяжении четырех веков.

Аграрная экономика Казахского ханства делилась на две неравные по объему, но равноценные по значимости части:

а) Социумы нашего общества занятые преимущественно, животноводством разных видов, сопровождаемое богарным и ирригационным растениеводством (просо, ячмень и пшеница на аллювиальных почвах поймы степных рек), а так же патриархальным и товарным ремеслом, последнее, например, изготовление на заказ «кииз уй», телег, сапог-«мясекэ» и т.д.

б) Социумы нашего общества занятые преимущественно, товарным земледелием и ремеслом, а так же вовлеченные в профессиональную караванную и розничную торговлю (оно не исключало отгонное и придомовое скотоводство, с преобладанием крупного рогатого скота).

Пастбищное животноводство. Казахские рода были заинтересованы в возобновляемой и постоянной базе для хозяйствования, т.е. в обширных пространствах, в которой нуждался такой вид животноводства, как пастбищное животноводство.

Основной задачей степного животноводства, которая в понятиях этнологии называется ХКТ, т.е. «хозяйственно-культурный тип» и

характеризуется понятием «номадный способ производства» (НСП) (Андрианов, Марков, 1990: 3-15), это обеспечение индивида и общества самодостаточным количеством необходимого для потребностей общества продуктами питания, одеждой, товарами для обмена и торговли. НСП тот вид ХКТ, который выполнял функцию сохранения природного баланса между потребностями номадного общества и легко ранимой средой обитания в аридной зоне нашей планеты.

Данная функция не является чем-то уникальным и присущим только для этого хозяйства. Почти все ХКТ в докапиталистических аграрных социумах функционировали на условиях поддержки равновесия между обществом и природой. Разрушение этого баланса приводило к разрушению локальной культуры или цивилизации. Яркий пример этого этнос майя или аборигены Австралии.

В аридной зоне Евразии в центре которой располагался Казахское ханство это часто приводило к явлениям *перевытаса* и опустыниванию, в основном районов зимних пастбищ. А это в свою очередь к болезненным миграциям проживающих там родов.

Животноводы казахского общества, так же как скотоводы древности и средневековья ставили цель, – рациональное, и главное бережное, использование в хозяйстве воспроизводимых скудных природных ресурсов. Сезонный характер этих ресурсов ещё одна причина максимальной оптимизации всех хозяйственных процессов как в казахском животноводстве, так и земледелии.

Казахское животноводство в Новое время имеет множество видов. На высотных территориях гор Тянь-Шань, отчасти Памира существовала небольшая отрасль горных скотоводов. Большая часть из них состояла из родов тяньшанских кыргызов. Казахи в этом регионе традиционно были скотоводами предгорий. Во времена ханов Тауекеля I и Ис-Мохаммада казахи и ойраты совместно хозяйствовали на склонах Алтая и Тарбагатай создавая угрозу сибирским городам Московии (История Казахстана по русским источникам: 2004: 197, 202).

Второй вид хозяйствования. Располагался в поймах степных рек. Казахи практиковали придомовое скотоводство, которое сочеталось с ирригационным или богарным растениеводством на аллювиальных почвах.

Третий самый распространенный тип скотоводства собственно равнинное отгонно-пастбищное животноводство с перемещением скота

на сотни, а порой на тысячи километров за один сезон. Именно с этим видом животноводства принято ассоциировать казахов.

Предгорные и равнинные животноводы были основными группами населения на которые опирался трон казахских ханов, власть султанов и биев.

Хозяйственный цикл работ на социальном уровне начинается с родоплеменного объединения, – тайпа, далее по нисходящей: род, – ру, аул, – зимняя община и кош, – летняя община.

Цель этих видов животноводства использование различий в ландшафтных зонах путем сезонных миграций.

Задача аула, т.е. зимней, малой, общины и кошей, т.е. объединения-общины летнего периода, так пользоваться пастбищами и сезонными переходами к ним, чтобы можно было воспользоваться ими и в следующие годы. Не допускать *недовыпаса* и особенно *перевыпаса*.

Традиционным для этих двух видов животноводства считается четыре вида скота, которые умеют *тебеневатся*, т.е. добывать копытами траву из под снега. Это овцы, козы лошади и верблюды. Из этого уравнения можно убрать верблюдов и коней. Верблюды на самом деле не умеют копытами выбивать траву из под снега. Их широко используют как транспортное и вьючное животное, поэтому она стала частью степного животноводства. Траву и другие корма для него готовят люди и подкармливают в периоды высокого снега.

Так же и с конем. Лошадь (жылкы) и конь (ат) принадлежат к одному биологическому виду, но по типу у них существенная разница. Кони это особые породы лошадей, которые предназначены только для перемещения всадника. Чем знатнее всадник тем лучше под ним конь. Конь в средневековье и сейчас очень дорого стоит. Коня дрессируют с жеребьячьего возраста, кормят ячменем и овсом. После длительного перехода коня моют, зимой обтирают сеном или соломой и т.д. Между всадником и конем устанавливается тонкая эмоциональная связь на уровне интуиции и слов. Хорошо выдрессированный конь спасет жизнь батыра на поле битвы. Конь друг. После смерти батыра коня отпускали в стадо и следили за его потомством. На садака, годовщине после смерти батыра, именно его конь снимал траур с семьи. Поэтому коня, за исключением ультраэкстремальных случаев, в пищу не употребляли. Источником белковой пищи была лошадь. Его мясо называют «жылқының еті». В казахском языке нет понятия «аттын еті».

Лошадь находится в все время на открытых пастбищах, есть траву. В лучшем случае его дрессируют для транспортных нужд и под всадника очень бедными слоями общества.

Пастбищное животноводство функционирует при родовой собственности на сезонные пастбища и частной собственности отдельной семьи на скот. Данная диспозиция позволяет регулировать равнинное и предгорное животноводство на трех уровнях.

В аридной зоне у степной растительности наблюдается ограниченная продуктивность, связанная с сезонностью вегетативных периодов. Огромное поголовье скота, низкая кормовая емкость и продуктивность летних пастбищ, сложность и полифакторность степного животноводства были основными причинами для многоуровневой регуляции хозяйственных циклов. Данные, суммированные нами, материалы по казахскому животноводству отражены в работах Н.Э.Масанова (Масанов, 1995), А.М.Хазанова (Хазанов, 2000), Ж.Абылхожина (Абылхожин, 1991), Ж.Артыкбаева (Артыкбаев, 1993) и др.

Летний сезон перемещения к сезонным пастбищам регулировался на трех уровнях. Теорию уровней в своё время разрабатывал казахстанский этнолог М.З.Цинман. С нашими дополнениями теория выглядит следующим образом.

Первый уровень хан, султаны и бий, руководители шести административных областей (жузов) ханства (к началу XVIII в.). Они собирались на большое совещание ранней весной на Культобе. Там решали вопросы связанные с пастбищной базой основных родоплеменных объединений. Необходимо добавить, что социальные отношения в обществе были организованы по образцу внутрисемейных отношений. Казахский социум всеми членами его виделся в виде большой семьи. Каста «Ак суеков», т.е. торе, сейды и кожа считались старшими братьями, что означало, что они должны позаботиться о младших братьях, т.е. об остальном обществе родах «кара суеков». Мотивация ежегодных весенних собраний при хане заключалась в заботе над «младшими» в виде регулирования первого уровня. С систематикой этих отношений можно ознакомиться в моей статье о детстве у тюрков [Жумаганбетов, 2023: 101-111].

Казахское ханство собралось в своё общество представителей самых различных этносов. С XVI века тяньшанских кыргызов-буртутов, с XVII века каракалпаков, ногайлы и др. Это было связано с тем, что каждый даже самый маленький род, принявший покровительство казахских

ханов, получал от правителя землю под пастбища и защиту от внешней угрозы.

Горно-степная территория в зоне проживания казахского социума делится на хозяйственные регионы и ниши в зависимости от ландшафтных и рельефных специфик. В хозяйственном и организационном отношении это оформляется в хозяйственные области с преобладающей формой хозяйствования. Такими хозяйственными областями были казахские жузы. В каждом жузе, а так же этнических округах кыргызов-бурутов, каракалпаков и района Ташкент хозяйственные циклы организовывались в связи со своей спецификой. Каждый жуз имел районы пастбищ летнего и зимнего периода и другие необходимые для аграрной экономики зоны.

Второй средний уровень бии и родоправители. Они распределяли маршруты передвижения к летним пастбищам внутри жуза, этнического округа регулируя отношения между крупными родоплеменными объединениями.

Третий уровень. Это уровень кошей и куреней, – летних расширенных общин. Именно между кошами правилами первозахвата, на конкурентной основе присваивались на временной основе отдельные пастбища [Цинман, 1992: 48-79].

Распределение сезонных пастбищ и путей перехода к ним (кочевий) между родами и общинами досталось казахским чингисидам с древности и было неизбежным условием функционирования пастбищного животноводства. Иначе «...вся система кочевания была бы нарушена, начался бы хаос в землепользовании, что привело бы к хищническому истреблению пастбищ и гибели скота», – отмечает В.Ф. Шахматов [Шахматов, 1964: 33], а это в свою очередь к гибели общества и соответственно государства.

Главная задача сезонных миграции большого количества скота и людей это обеспечение домашних животных подножными кормами. Перемещение на сезонные пастбища, способствовали сохранению для нового использования тонкого плодородного гумусного слоя почвы в Степи. Это давало возможность сохранять маршруты перекочевок на следующий год и на долгие годы вперед. Соблюдение этого основного условия, которая не позволяла процессы *недовыпаса* и *перевыпаса* на ценных пастбищных угодий создавало стабильную, почти замкнутую, пастбищную базу определенного родоплеменного объединения.

Хозяйственный цикл начинался весной, когда зимние аулы встречались друг с другом на

весенних пастбищах. Праздник Наурыз и есть праздник тех, кто выжил зимой сберег семью, аул и скот. В зависимости от широты расположения отдельного родоплеменного объединения Наурыз мог состояться у южных общин еще в конце февраля, а у северных в апреле.

На весенних летних пастбищах формируются общины летнего периода: коши и курени. Кош формирует, как правило, бай, – богатый скотовод, а курень формируют как правило представители власти: ханы, султаны, бии.

А.Е.Хадсон очень тонко подметил основные тенденции испытываемые социальными ячейками казахов на протяжении одного года. По его мнению, их два: первый – это постоянная тенденция к сегментации путем разветвления и отделения; другой – это движение к интеграции мелких объединений в более крупные, путем слияния (Hadson. 1936: 98), т.е. сбор коша из аулов и осенняя сегментация кошей осенью.

Способ перемещения куренем на пастбища теплого периода характерны для знати, – «как суек». Слуги и охранники присутствовали в орде на постоянной основе, т.е. со своими семьями, передав свое семейное стадо, временно, в общее стадо. Таким образом, местная администрация была окружена куренем, т.е. гигантским кошом, стадо которой вмещала в себя скот как самой знати, так и обслуживающих семей простолюдинов. Суперкош обеспечивала их в слугах, в пастухах, в охранниках своей собственности и т.д.

Таким образом, причины сезонных миграций в отношении земли в пастбищном животноводстве мы установили.

Основная причина длительных сезонных миграций по отношению к домашнему скоту это процесс именуемый у зоотехников «*нажировкой*». Перемещение к летним пастбищам и процесс выпаса в них должна проходить при таком режиме, чтобы к концу лета скот достиг максимальной *нажировки*. Жирный скот не падет, при зимней бескормице, – джуте. Аккумулированный жир не позволит животному сразу погибнуть и конечно жир не позволит замерзнуть в сильные морозы.

Исследователи установили, что при пастбищном животноводстве рентабельно перемещаются те хозяйства, которые имеют достаточное количество «транспортных» животных: коней, лошадей и верблюдов. Большинство казахов разводили самый экономический рентабельный скот, – овец и коз. По этой причине отправиться в длительное путешествие к летним пастбищам могли позволить себе только богатая верхуш-

ка общества. Именно у них был баланс между транспортно-вьючными животными и овцами. Они брали с собой семьи бедных родственников и соответственно отары их овец. Эти семьи исполняли роль обслуживающего персонала. Вместе они формировали летнюю общину-кош.

Н.Э.Масанов обращает внимание на то, что богатых хозяйств в пастбищном животноводстве всегда было мало 1-3%. С собой на сезонные пастбища они могли увлечь небольшое количество сородичей. Поэтому казахское общество не имело высокой мобильности. Основная масса социума, по нашим прикидкам, от 80 до 90% социума, остаются на месте. Эти предположения основаны на данных из «Материалов по киргизскому землепользованию» (МКЗ). Не примкнувшие к кошам семьи всё лето используют местные локальные пастбища для своего малочисленного скота занимаются по мимо выпаса скота так же земледелием, ремеслом, рыболовством и т.д. (Масанов, 1995: 64-130). Часто живут в саманных стационарных домах, как и в зимнем ауле.

Поэтому говорить о каком-то особом «кочевом», вне территориальном обществе казахов на данный момент не корректно. Данная информация не соответствует этнографической и другой информации о реальной хозяйственной жизни казахского этноса в исследуемый период.

Оседлый сегмент аграрной экономики казахов. Большинство исследователей нomaдизма считают, что в степной аграрной экономике все отрасли кроме пастбищного животноводства, относятся к «сопутствующим укладам». Однако результаты научных трудов Х.Аргынбаева (Аргынбаев, 1987), У.Джанибекова (Джанибеков, 1982), Э.А.Масанова (Масанов, 1966), У.Х.Шалекенова (Шалекенов, 1965:68-73) и других этнологов страны опровергают определение «сопутствующие» или «дополнительное».

Казахская аграрная экономика Нового времени помимо различных видов пастбищного животноводства полноценно развивала земледелие на базе стационарных поселений, как земледелие минимальной общины, т.е. на базе номадных аулов. Казахи Младшего жуза так же как и во времена сармато-аланов и Золотой Орды в большом количестве выращивали просо и ячмень. Животноводы предгорий Жетысу и Ферганы имели в долинах поля с пшеницей, бахчевыми культурами, а богатые скотоводы ещё и фруктовые сады.

Животноводы равнин весной покидали зимние аулы. В период нахождения на весенних

пастбищах молодёжь возвращалась вспахивала отгороженные поля высевали, преимущественно, просо и снова возвращались на пастбища теплое периода года. Осенью те же группы молодежи раньше времени прибывали в аул и собирали урожай. Из стеблей проса изготавливали веники, циновки, а из зёрен большое количество пищевых изделий с высокой калорийностью: *тары*, *талкан*, просянные лепешки и т.д.

Всё многообразие хозяйственных укладов базировалось в городах и поселениях. Казахские ханы получили контроль над сухопутными путями торговли. Торговля с Восточной и Южной Азией с новыми государствами Московией, Казанским и Крымским ханством и Речи Посполитой проходила через территорию ханства.

О размерах международной торговли, а так же торговли между городом и степной округой, между отдельными городами Казахского ханства можно судить по нумизматическому материалу, полученному в ходе полевых исследований в верхних культурных слоях Отрара и Яссы-Туркестана. Материал этих городов представлен в основном медными монетами, которые можно разделить на два типа. К первому типу, относится чекан Яссы-Туркестана и Ташкента. Второй тип состоит из монет городов Маверанахра. Продукцией туркестанского монетного двора являлись мелкие медные монетки. На них чаще всего выбивались различные знаки, похожие на тамги (Бурнашева, 1989). Абсолютное преобладание медного чекана среди находок, датированных XVI–XVIII вв., предполагает, что Казахское ханство захватило период т.н. «серебряного кризиса», т.е. истощения запасов серебра на соответствующих рудниках региона.

Казахские правители активно использовали транзитные торговые пути для давления на соседние государства. Караваны союзников проходили беспрепятственно, а недругов, – облагались высокими таможенными и прочими сборами или попросту подвергались грабежу. При этом грабежами занималось не само государство, а подконтрольные отдельным сановникам правительства, отряды казаков.

Нежелание быть под таким контролем европейских держав подтолкнуло к концу XV–XVI вв. строить свой торговый и военный флот для прямых контактов с богатыми регионами Восточной и Южной Азии – напрямую.

Трансгрессия Каспийского моря и походы эмира Тамерлана сделали Итиль-Яйцкое междуречье, северную часть Хорезма экономический не привлекательным и пригодным для новых

стационарных поселений. Восстановление экономик этого региона наткнулось на войны между различными этническими группами и племенными лидерами. Ургенчская ирригационная система была восстановлена лишь частично. Количество оставшихся на месте жителей поселений и города не позволяла оазису подняться на уровень дотамерлановского периода. Земледелие в междуречье рр. Волга и Урал стало минимальным. В свою очередь аридизация Сары-Арки и изменения климата в сторону похолодания привело к уменьшению аграрных поселений в этом регионе, а так же в Прииртышье.

В XVI-XVIII вв. оседло-земледельческая культура сохранялась в Казахском ханстве в основном в Отрарско-Каратауском и Шашском оазисах. К.М.Байпаков фиксирует в этом регионе сокращение числа городов и уменьшение численности горожан. В начале XVI века в письменных источниках уже не встречаются названия городов Уросоган, Сугулкент, Кумкент расположенных ранее на северных склонах Каратау. На нижнем течении р. Сырдарья люди уходят из городов ставших городищами Джан-кала, Кыз-кала, городище Бузуктобе. На среднем течение этой реки перестают функционировать Кедер (Куйруктобе) и Оксус. В городище Отрар с середины XV в. пустеет рабат. К XVI в. городок превращается в поселок с территорией чуть больше гектара (Байпаков и др., 2022: 331).

Сокращение городской территории отмечено на городищах: Сайрам, Узгент, Сузак, Сыгнак. Люди покидают их пригороды, и вся городская жизнь перемещается в пределы центральной, наиболее укрепленной части. Междусобица между орда-эргенидами и шейбанидами привела к тому, что городские жители предпочитали жить в укрепленной части городов.

В политической и экономической жизни региона в XVI-XVII вв. возросла роль городов левого берега Сырдарьи: Аркук, Куджан, Аккурган и тот же Узгент, несмотря на уменьшение населения.

На северных склонах Каратау возрастает значение г. Сайрам. В Южном Казахстане до ранга столицы Казахского ханства быстро поднимается г. Яссы, будущий город Туркестан. Бурный рост этого города начинается после постройки по приказу улугбека Тамерлана мавзолея над гробницей кожа Ахмеда Ясеви в начале XV в.. В городе вокруг мазара появились городские кварталы-махалы в которых поселилась аристократия казахского общества, – «*ак суеки*»: торе, кожа и сейды. Мазар преобразовал аграрное по-

селение в город – сосредоточие религиозного образования, политический и идеологический центр государства. С 60-х гг. XVI в. здесь начинает функционировать монетный двор.

Для казахского государства этого периода характерна деление территории города на центральную, укрепленную часть именуемую «хисар» и пригородные не защищенные районы. Хисар это укрепленная, достаточно густонаселенная часть города, в которой концентрировались государственные здания, казармы, соборная мечеть, главные рынки и ремесленные мастерские, а так же жилые дома разных социальных слоев городского населения. Археологи отмечают наличие в центре хисара центрального укрепления обычно именуемого «кала».

Укрепления типа «кала» характеризуют городища: Яссы, Сыгнака, Караспана, Сюткента, Аккургана. Территория со следами застройки за хисаром была пригородом, сельской зоной, жизнь в которой, как свидетельствуют поздние этнографические материалы, резко отличалась от жизни хисара, собственно города.

В нарративных источниках по отношению к Сайраму и Яссы (Туркестан) используют термин «шахр» – персидское «город», который соответствовал административному центру вилайета, крупному населенному пункту, обнесенному стеной. Для таких центров вилайета, как Сузак, Сайрам, Отрар, Сауран, Яссы, Сыгнак, и даже для таких мелких городов как Аркук и Куджан используют понятие «кала». Аграрные поселения без внешней стены именуются «наузи». Величина и статус города или поселения, место в административной системе Казахского ханства и другие показатели уравнивалось их одинаковым экономическим значением для региона. Все географические рукописи того периода отмечают их торговую значимость, наличие базаров, ремесленных мастерских, постоянно действующих дуканов, сети общепита в основном представленная чайханами и т.д. При этом земледельческая основа этих городских центров в виде садов-бахча, виноградников, посевов с пшеницей и другими культурами была не менее значимой и базировалось на местной ирригационной системе.

Археологические исследования в районе позднесредневековых городов: Куджада, Аркука, Узгента, Аккургана свидетельствуют о том, что орошение здесь базировалось на магистральных самотечных системах, начинающихся головными каналами в основном русле. Аграрные города и поселения на левобережье р. Сырдарья

были крупными производителями зерна. В районах предгорий для орошения использовались воды горных рек. Эти регионы имели горную гумидность поэтому в этих экологических нишах практиковали богарное земледелие в том числе злаковых и бахчевых культур.

Вблизи Сайрама находились массивы орошаемых земель. Вода на них поступала из таких речушек, как Аксу, Сайрамсу, Бугуни. Как отмечает Рузбихан, в Сайраме выращивали пшеницу, ячмень, просо и овёс. В период когда район контролировался Мохаммадом Шейбани этой сельскохозяйственной продукцией снабжалось войско шейбанидов (Рузбихан, 1997: 130-132). Отрар и поселения Отрарского оазиса в XV-XVIII вв. снабжались водой из канала Тимурарык, начало которой находилось на р. Арысь.

Особое значение в торговле имело ремесленное производство. Регион в первую очередь славился товарным ремеслом высокого качества: кузнечным, гончарным, обработкой шкур, ткацким производством, железоплавильным, ювелирным и т.д.

В городах Казахского ханства отмечается общая характерная для всей Западной Азии тенденция к специализации ремесленного производства. А это в свою очередь свидетельствует об увеличении потребностей населения как городских округов, так и сопредельной аграрной округи в продукции такого вида. Особенно специализация прослеживается в керамическом производстве.

В крупных гончарных мастерских производили изделия для транспортировки жидких продуктов. Это водоносные кувшины, двуручные горшки, хумы (посуда для сезонного хранения сыпучих продуктов) и т.д. Специализированный характер носили гончарные мастерские площадью по-меньше с печами для обжига расположенных во дворах. Они выпускали мелкую и неполивную посуду для повседневного быта: различного типа пиалы и тарелки, т.е. посуду для широкого круга населения, «бюджетный» вариант (Байпаков, Ерзакович, 1971: 180-182).

Суммируя все вышеизложенное мы считаем, что к XVI-XVII вв., в казахских городах сложились ремесленные «сотоварищества», «цеховые организации» т.к. отчетливо различить специализацию мастеров по изготовлению тех или иных конкретных видов ремесленной продукции.

Множественные находки криц и остатки железоплавильных печей свидетельствуют, что в городе существовало собственное производство

металлических изделий особенно сельскохозяйственного значения. В местах расположения мастеровских обнаружены плуги, как кованной конструкции, так и литые.

Овладение искусством литья позволяло казахским ремесленникам изготавливать чугунные котлы, втулки для производства тележных колес и пр. изделия.

Методомковки, т.е. «холодной обработки» металла изготавливали топоры-чоты, серпы, штыри, кольца для цепей, крючья, гвозди и т.д.

Этнографы отмечают специализацию в производстве железа и изделий из него. Литье изделий из чугуна, изготовление различных наконечников для пахотных орудий, втулки для колес, котлов и светильников было в руках чугунщиков (чуянгар) и котельщиков (дегрёз). В редком городе не было квартала с этими мастерами. Кузнечные мастерские размещали в одном дворе с жилым домом. В центре двора устанавливали печи для обжига форм и горны для плавки чугуна.

Отдельной специализацией было производство бытовых изделий из бронзы, олова и меди. Об уровне развития этого сегмента ремесленного производства можно судить по фрагментам бронзовой посуды, литым ручкам кумганов и других несохранившихся кувшинов. Большую группу литых бронзовых изделий составляли различного размера тумары и их подвиды: бубенцы и колокольчики обереги от нечистой силы. Такую же функцию помимо украшения выполняли браслеты из цветных металлов. Их носили женщины, дети, колокольчики вешали на транспортных животных.

Казахские зергеры-ювелиры отличались из массы других ремесленников предельной специализацией. Их продукция успешно конкурировала с привозными изделиями вплоть до начала XX века. Они выделялись самобытностью форм, типов, узоров.

Ювелиры владели различными техническими приемами: литьём, ковкой, штамповкой, чеканкой, гравировкой. Использовали чернение серебра, накладную скань, позолоту, насечку серебром. Со времен улуса Джучи они сохранили тончайшую технологию изготовления золотой, серебряной и бронзовой проволоки.

Ювелиры широко использовали в производстве цветной камень: яшму, сердолик, агат, различные виды опала, нефрит, горный хрусталь и др. камни. Полудрагоценные камни гранились, шлифовались, сверлились. Обработанные камни вставляли в перстни. Цветные камни исполь-

зовались для инкрустации в ремни, застежки, бляшки, сбрую коня и другие вещи.

Казахские ремесленники освоили технологию изготовления стекла. Археологи обнаружили множество образцов стеклянной посуды, а так же из бусы, подвески, бисер из зеленого, желтого, красного и розового стекла. Посуда представлена такими формами, как бокалы, графины, кружки, чаши и т.д.

Наличие железоплавильного и стекольного производства свидетельствует об энергетическом прорыве. Эти виды производства требуют очень высоких температур и особых условий по давлению, временных границах поддержки температур, знание методики сварки и приварки и т.д. Высокие температуры стеколки и металлургии могли получить при использовании древесного или каменного угля, что в свою очередь свидетельствует о наличии отрасли, которые изготавливали древесный уголь или добывали каменный.

Традиционным ремеслом в казахском обществе была обработка кости. Ремесленники-косторезы пользовали рог и трубчатые кости диких и домашних животных. Из берцовых костей лошадей, коров делали лошила для обработки шерсти, приспособления для детской люльки (сувак). Для обработки шерсти использовали также лошила, выполненные из крупных астрагалов коровы и лошади. Из костей в большом количестве изготавливали проколки, шилья, а так же декоративные украшения для сундуков, мебели и пр.

В культурных слоях относимых к периоду Казахского ханства находят множественные свидетельства о технике обработки камня. Самые грубые из них это каменные зернотерки, – ручные жернова из песчаника и гранита. Из этого материала изготавливали *песты* самого разнообразного назначения. Крупные использовали для дробления руды, поэтому они обычно встречаются рядом с ямами для выплавки железа, более мелкие и тщательно сделанные есть и у ювелиров (Байпаков и др. 2022:342-344).

Очень мало сохранилось инструментов таких широко распространенных ремесел, как ткачество, ковроделие, производство изделий из кожи.

Отдельной отраслью экономики Казахского ханства был торговля. Рузбихан называет Сыгнак торговой гаванью Дашт- и Кыпчака. В эту страну, сообщает он, «...со стороны Дешта, из Хаджи-Тархана доставляется множество благ, жирных овец и другие ценные товары, как-то:

шубы из меха, киша и тина, т.е. из соболя и белки, тугие луки, стрелы из белой березы, шелковые ткани и другие драгоценные изделия ... Купцы областей Туркестана, Мавераннахра и с Востока до пределов Кашгара, Хотана привозят в Сыгнак товары этих стран и совершают с людьми Дашта торговые сделки и обмен. В город Йасы привозят товары и драгоценные изделия, и там происходит торг, и он (город) является местом развязывания грузов купцов и местом отправления толп путешественников по странам». Данные восточных источников подтверждаются археологическими находками. На городищах Отрар, Туркестан, Сауран найдены китайский селадон и фарфор XVI-XVII вв.

Дополнением к городским ремеслам существовало целая ремесленная отрасль степных мастеров деревянных (Бекешов, 2022: 120-123) и коврово-воилочных изделий. Специализация шла по пяти направлениям: 1) изготовление ковров, 2) изготовление воилочных изделий, 3) изготовление деревянной посуды, 4) изготовление повозок, 5) изготовление деревянно-воилочных, переносных, каркасных домов, т.е. «киз үй» (Джанабаева, 2019: 17-31).

С конца XVII века с появлением общих границ по реке Волга, Тобол, позже по Северному Казахстану начинается торговля с Московией. Русское государство получало из Казахского ханства и среднеазиатских княжеств: хлопчатобумажные ткани, хлопок-сырец, шелк-сырец, драгоценные камни, восточное оружие. Торговые караваны шли через казахские города Сузак, Карачук, Туркестан и другие города.

Развивалась традиционная внутренняя торговля сырдарьинских городов с казахами, которые преимущественно занимались животноводством. Казахи на большой базар привозили в большом количестве скот, а так же кожи, шерсть, циновки и другие готовые изделия местного ремесла. Османский историк Сейфи Челеби в 1582 г., сообщает о торговле казахов. Он пишет: «У них много баранов, лошадей и верблюдов ... Их кафтаны сделаны из овечьей кожи, они окрашиваются в разные цвета и становятся похожими на атлас, их привозят в Бухару и продают по той же цене, что и кафтаны из атласа, настолько они элегантны и красивы» (Султанов, 2005: 254). Казахи-животноводы на этих базарах закупались пшеничной мукой, продукцией городских ремесел, тканями, сухофруктами и т.д.

В Прииртышье и вокруг Арала развиваются промыслы по добыче соли. Русские промышленные городки в Западной Сибири полностью

снабжаются этим продуктом от казахских соледобытчиков. В районе Жезказгана, Мугаджарском регионе в поселках горняков продолжается добыча цветных и черных металлов. Все казахские рода добывали шкуры волков, степных лис для продажи на базарах. На берегах Кок-Арала и Каспийского моря казахи занимались добычей рыбы и производство рыбного клея и др.

По всей Степи ходили артели, которые по заказу отдельных баев или аульных общин копали уникальные колодцы глубиной от 10 до 100 м. (Картай, 2021)

Торгово-экономические отношения между двумя большими сферами аграрной экономики Казахского ханства связи имели для каждой стороны огромное значение. Казахи понимали, что количество скота определяет статус индивида и семьи, но богатства могут быть только от торговли. Только торговля может дать вещи цену. Без рынка вещь цены не имеет. Экспансии казахских ханов Касыма и Тауекеля I продиктованы идеологическим императивом возрождения Золотой Орды. Казахские чингисиды прекрасно осознавали, что без экономической базы городов, земледельческо-ремесленно-торговых центров возрождение империи невозможно будет сделать.

Мохаммад Шейбани понимал, что в планах казахских ханов нет места для его династии, поэтому пользуясь контролем над крупными торговыми центрами региона Самаркандом, Бухарой и другими городами Маверанахра стремясь ослабить могущество нового государства, он организовал торговую блокаду казахов. Стремление казахской знати реализовать идеологические императивы чингизизма (термин предложенный В.Юдиным) (Юдин, 1992: 55), а так же аккумулировать экономические богатства инструментами тогдашней торговли было главной причиной борьбы казахских ханов за города и развития в государстве дополнительных экономических укладов.

Заключение

Археологические исследования верхних культурных слоев Сайрама, Сыгнака, Яссы, Тараза и других городов показали, что большинство принадлежавших казахам городов продолжали градостроительные традиции улусов Джучи и Чагатая. Они и в Новое время имели магистральные внутригородские дороги, водопроводную питьевую воду, кирпичную систему подачи воды в города, а также свою отрасль ути-

лизации канализационных стоков и подготовки дров для домохозяйств. Фонтаны на центральных площадях использовались горожанами в качестве индивидуально водозабора. Во всех городах и сельскохозяйственных поселениях имелись общественные бани, квартальные и соборные мечети, медресе, ханака и другие здания общественного характера.

Пространство Казахского ханства, как и во времена улуса Джучи оставалась громадной зоной контактов различных этносов и локальных цивилизаций Востока и Запада. Казахские ханы никогда не закрывали страну. Казахское общество было открыто к модернизации и которую начал хан Ис-Мохаммад, однако, этот процесс был остановлен длительным периодом внутридинастийной и междинастийной борьбы чингисидов и тимуридов.

Казахские ханы, как и все восточные правители развивали при своих ставках науку, искусство, светское и духовное образования. Люди науки, искусства и теологи-философы духовно обслуживали ханов, султанов и их окружение. В городах-столицах и передвижных ставках, – куренях жили и передвигались послы иностранных держав, философы, певцы-исполнители, поэты-акыны, писатели, ученые и др. Месяцами гостили транзитные послы и учёные-путешественники. Они были поставщиками внешней информации, заполняли жажду человека в знаниях, познании чужой культуры, ориентировали социум в мировом пространстве.

Подводя итоги вышеизложенному материалу, мы выделяем следующие специфические черты аграрной экономики Казахского ханства:

1. пастбищное животноводство это десятки типов содержания скота с минимальной зимней заготовкой кормов, с разным сочетанием оседлости;

2. казахское общество исследуемого периода было разделено на два экономических класса: бедные и богатые. Однако, их антагонизм был ослаблен патронимическими отношениями, и главное, дефицитом байских хозяйств способных организовать полноценный летний выпас большого количества скота. Идеология внутриродовой солидарности и взаимопомощи преобладает над классовыми;

3. сохранение экологического равновесия между общиной скотоводов и окружающей средой является основным условием в отгонно-пастбищном животноводстве казахов;

4. отсутствие, по объективным причинам, земельных латифундий, преобладание родопле-

менной собственности на пастбища и на пути сезонных перемещений;

5. Познесредневековая казахская государственная организация формировалась на территории Отрарско-Каратауского и Шашского оазисов. Претендовала на доминирование в бассейне рек: Волга, Урал, Тарим и Амударья.

6. Доминирование знати животноводов в политической жизни казахского общества не исключала влияние экономических лидеров оседло-земледельческой зоны через кажы и сейдов, влиятельных купцов на решения руководства государства

7. Следует исключить понятие «сопровожающие или дополнительные хозяйственные уклады» в отношении аграрной экономики казахов XV-XVIII вв. Уровень развития торговли, ремесла, промыслов, различных видов земледелия в казахских городах позволяют считать их самостоятельными и полноценными включениями в общую экономику.

8. Все виды ремесленного производства, как в городе, так и в степи достигли в этот период максимального развития. Образцы этого произ-

водства считаются на данный момент традиционным имеющим этническое своеобразие.

9. Казахские султаны и купцы были активными агентами оптовой и розничной, международной и внутренней торговли.

10. Максимального развития достигли такие отрасли промыслов, как горные разработки для добычи различных металлов, промысловая охота, соледобыча и др.

11. Оседло-земледельческий сектор аграрной экономики казахского ханства был полноценной отраслью большой аграрной экономики казахского ханства.

Благодарность

Данная статья подготовлена в рамках проекта ИРН BR21882223 «Казахское ханство во второй половине XV-первой половине XVIII вв.: этнополитическая история и внешняя политика» РГП на ПХВ «Научный институт изучения Улуса Джучи» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Литература

- Абылхожин Ж.Б. (1991). Традиционная структура Казахстана. Алматы: Гылым. 240 с.
- Андрианов Б.В. Марков Г.Е. (1990). Хозяйственно-культурные типы и способы производства. Вопросы истории. № 8 (10). С. 3-15.
- Аргынбаев Х. (1987). Қазақ халқының колонері. Алматы: Өнер. 128 б.
- Артыкбаев Ж.А. (1993). Казахское общество в XIX в. Традиции и инновации. Караганда: Полиграфия. 330 с.
- Байпаков К.М. Ерзакович Л.Б. (1971). Древние города Казахстана. Алматы: Гылым..212 с.
- Байпаков К.М. Таймагамбетов Ж.К. Жумаганбетов Т.С. (2022). Археология Казахстана. Алматы-Актобе: QTMGZI. 359 с.
- Бекешов С.С. (2022). XVIII ғ.аяғы – XX басындағы ағаш ою өнерінің ортақ сипаттары. Хабаршы Каз.МУ., тарихи сериясы № 1 (104). с. 120-123
- Бурнашева Р. З. (1989). Отрар. Отрарский оазис и Южный Казахстан: Нумизматические исследования по денежному делу южноказахстанских городов. VII—XVII вв.: Обзор. Алматы: Гылым. 77 с.
- Витсен Н. (2010). Северная и Восточная Тартария, включающая области, расположенные в северной и восточной частях Европы и Азии. Амстердам, «Pegasus». 1816 с./ пер. Трисман В.Г.
- Джанабаева Г. Д. (2019). Искусство народов Центральной Азии. Вашингтон: Университет Джорджа Вашингтона. 89 с.
- Джанибеков У. (1982). Культура казахского ремесла. Алматы: Өнер. 144 с.
- Жумаганбетов Т.С. (2022). Пастбищное животноводство Западной Азии. (Эпоха древности и средневековья). Актобе: QTMGZI. 128 с.
- Жумаганбетов Т.С. (2023). Дети и детство у средневековых тюрок.//Стратум плюс. № 4. с.101-111.
- История Казахстана в русских источниках. (2005). Алматы: Дайк-Пресс. 720 с.
- Карибаев Б.Б. (2015). Қазақ хандығының құрылу тарихы. Алматы, Сардар. 520 с.
- Картай Т. (2021). Сутаным. Экспедициялық зерттеулер. Алматы: Қазақ университеті. 326 с.
- Масанов Н.Э. (1995). Кочевая цивилизация казахов. Москва-Алматы: Социвест-Горизонт. 320 с.
- Масанов Э.А. (1966). Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алматы: Гылым. 322 с.
- Назаревский О.Р. (1973). Современные формы пастбищного животноводства в пустынных и горных районах Казахстана и Средней Азии. Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. Ленинград: Наука. С.249-258.
- Рузбейхан (1997)// Прошлое Казахстана в источниках и материалах.. Алматы: Казакстан.383 с.
- Руденко С.И. (1961). К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках. Материалы по этнографии Географического общества СССР. Ленинград: Географическое общество. Вып. 1. С. 2-15.
- Хазанов А.М. (1976). Социальная история скифов. Москва: Наука.336 с.

- Хазанов А.М. (2000). Кочевники и внешний мир. Алматы: Дайк Пресс. 604 с.
- Цинман М.З. (1992). Методологические проблемы типологии отношений собственности у кочевников. Научно-аналитический обзор. Алматы: Галым. 102 с.
- Чекерес А.И. (1973). Погода, климат и отгонно-пастбищное животноводство. Ленинград: Гидрометеиздат. 175 с.
- Шалекенов У.Х. (1965). О войлочных изделиях казахов Хорезмского оазиса. // Вести Каракалпакского филиала АН УзССР. № 1. с. 68-73 / Соавт. И. Жаксыбаев.
- Шаниязов К. (1975). Основные отрасли животноводства в дореволюционном Узбекистане // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. Москва: Наука. с. 188-193.
- Шаниязов К. (1973). Отгонное животноводство у узбеков // Труды института этнографии. Ленинград: Наука. Т. 98. с. 87-98.
- Шахматов В.Ф. (1964). Казахская пастбищно-кочевая община. Алматы: Гылым. 207 с.
- Юдин В.П. (1992). Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Алматы: Гылым. 147 с.
- Ямсков А.Н. (1984). Этноэкологический подход к классификации форм скотоводства. (На примере традиционного хозяйства народов Кавказа) // Этническая культура: Динамика основных элементов. Москва: Институт этнографии АН СССР, с. 5-17
- Golden P.B. (1989). The Qipcags of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation in the Steppes. // Rules from the Steppe. Los Angeles: Ethnographics Press. S.133-150.
- Hudson A.E. (1938). Kazak Social Sturcture. London: Yale Universiti Press. 109 с.

References

- Abylhozhin Zh.B. (1991). Tradizionnaia struktura Kazakstana. Алматы: Gylym. 240 s.
- Andrianov B.V. Markov G.E. (1990). Hosiaistvenno-kulturnye tipy i sposoby proizvodstva. // Voprosy istorii. № 8 (10). S. 3-15.
- Argynbaev H. (1987). Kazak halkynyn koloneri. Алматы: Oner. 128 s.
- Artykbaev Zh.A. (1993). Kazakskoe obshestvo v XIX v. Tradizii i innovazii. Karaganda: Poligrafia. 330 s.
- Baipakov K.M. Erzakovich L.B. (1971). Drevnie goroda Kazahstana. Алматы: Gylym. 212 s.
- Baipakov K.M. Taimagambetov Zh.K. Zhumaganbetov T.S. (2022). Arheologia Kazahstana. Алматы-Актобе: QTMGZI. 359 s.
- Bekeshov S.S. (2022). XVIII g. aiagy – XX basyndagy agash ou onerinin ortak sippattary // Habarshy Kaz.MU., tarihi seriasy № 1 (104). S. 120-123.
- Burnasheva R.Z. (1989). Otrar. Otrarskii oazis i Uzhnyi Kazakstan: Numizmaticheskie issledovania po denezhnomu delu uzhnokazakstanskikh gorodov. VII—XVII vv.: Obzor. Алматы: Gylym. 77 s.
- Vitsen N. (2010). Severnaia i Vostochnaia Tartaria, vkluchaushaia oblasti, raspolozhennye v severnoi i vostochnoi chastiah Evropy i Azii. Amsterdam, Pegasus. 1816 s./ per. Trisman V.G.
- Dzyanabaeva G. D. (2019). Iskustvo narodov Zentralnoi Azii. Washington: Universitet G. Washingtona. 89 s.
- Dzyanibekov U. (1982). Kultura kazahskogo remesla. Алматы: Oner. 144 s.
- Zhumaganbetov T.S. (2022). Pastbishnoe zhitovnovodstvo Zapadnoi Azii. (Epoha drevnosti i srednevekovia). Aktobe: QTMGZI. 128 s.
- Zhumaganbetov T.S. Deti i detstvo u srednevekovykh turok. // Stratum plus. № 4. 2023. С.101-111s.
- Istoria Kazakstana v russkikh istochnikah. (2005). Алматы: Daik-Press. т.1. 720 s.
- Karibaev B.B. (2015). Kazak handygynyn kurylyu tarihy. Алматы: Sardar. 520 s.
- Kartai T. (2021). Sutany. Ekspedizialyk zertteuler. Алматы: Kazak universiteti. 326 s.
- Masanov N.E. (1995). Kochevaia zivilizaziia kazahov. Moskva- Алматы: Sozinvest-Gorisont. 320 s.
- Masanov E.A. (1966). Ocherk istorii etnograficheskogo isucheniia kazahskogo naroda v SSSR. Алматы: Gylym. 322 s.
- Nazarevskii O.R. (1973). Sovremennye formy pastbishnogo zhitovnovodstva v pustynnykh I gornyykh raionakh Kazahstana i Srednei Azii. // Ocherki po istorii hoziastva narodov Srednei Azii i Kazahstana. Ленинград: Gylym. S. 249-258.
- Rusbeihan (1997). // Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah.. Алматы: Kazakstan. 383 s.
- Rudenko S.I. (1961) K voprosu o formah skotovodcheskogo hosiastva i o kochevnikah // Materialy po etnografii Geograficheskogo obshestva SSSR. Ленинград: Geograficheskoe obshtstvo. Vyp. 1. S. 2-15.
- Hazanov A.M. (1976). Sozialnaia istoria skifov. Moskva: Nauka. 336 s.
- Hazanov A.M. (2000). Kochevniki i vneshii mir. Алматы: Daik Press. 604 s.
- Zinman M.Z. (1992). Metodologicheskie problemy tipologii otnosheni sobstvennosti u kochevnikov. Nauchno-analiticheskii obsor. Алматы: Gylym. 102 s.
- Chekeres A.I. (1973). Pogoda, klimat i otgonno-pastbishnoe zhitovnovodstvo. Ленинград: Gidrometeoisdat. 175 с.
- Shalekenov U.H. (1965). O voilochnykh izdeliiah kazahov Horesmskogo oazisa. // Vesti Karakalpakskogo filiala AN Uz. SSR. № 1. S.68- 73 / Soavt. I. Zhaksykbaev.
- Shaniazov K. (1975). Osnovnye otrasli zhitovnovodstva v dorevoluzionnom Uzbekistane. // Hoziastvenno-kulturnye tradizii narodov Srednei Azii i Kazahstana. Moskva: Nauka S. 188-193.
- Shaniazov K. (1973). Otgonnoe zhitovnovodstvo u uzbekov. // Trudy instituta etnografii. Ленинград: Nauka. Т. 98. S. 87-98.
- Shahmatov V.F. (1964). Kazahskaia pastbishno-kochevaia obshina. Алматы: Gylym. 207 s.
- Udin V.P. (1992). Utemish-hadzhi. Chingis-name. Алматы: Gylym. 147 s.
- Iamskov A.N. (1984). Etnoekologicheskii podhod k klassifikazii form skotovodstva. // Etnicheskaia kultura: Dinamika osnovnykh elementov. Moskva: Institut etnografii AN SSSR. S. 5-17

Golden P.B. (1989). The Qipcags of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation in the Steppes.//Rules from the Steppe. Los Angeles: Ethographics Press. S.133-150.

Hudson A.E. (1938). Kazak Social Sturcture. London: Yale Universiti Press. 109 p.

Автор туралы мәлімет:

Жұмаганбетов Талгат Смағұлұлы – т.ғ.д., профессор, директор. Қазақ түркітану және моңғолтану ғылыми-зерттеу институты. Қазақстан, г. Ақтобе. E-mail: tzh888@gmail.com

Сведения об авторе:

Жұмаганбетов Талгат Смағұлович – д.и.н., профессор, директор. Казахский научно-исследовательский институт тюркологии и монголистики. Казахстан, г. Ақтобе. E-mail: tzh888@gmail.com

Поступила: 20.03.2024

Принята: 17.05.2024

Б.С. Сайлан

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: b_sailan1967@mail.ru

КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ БАТЫРЫ С. НҰРМАҒАМБЕТОВТЫҢ ЖАУЫНГЕРЛІК ЖОЛЫ МЕН ҚОЛБАСШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Мақалада Сағадат Нұрмағамбетовтің әлеуметтік шығу тегі мен Кеңес Одағының Батыры атануы ерекшеліктері ашылады (1924–2013). Оның өмірінде: Екінші дүниежүзілік соғыс, соғыстан кейінгі қиын кезең, Кеңес Одағының ыдырауы және тәуелсіз Қазақстанның құрылуы сияқты өз елінің барлық тарихи оқиғалары көрініс тапты. Дәл осы С. Нұрмағамбетов еліміздің егеменді мемлекеті жағдайында Қазақстанның қорғаныс саласының бірінші қолбасшысы болды. Мақалада өмірбаяндық әдіс пайдаланылды, оның әдіснамалық ерекшеліктері тұлғаны сәйкестендіру және шынайы бағалау процесін қарастыруға мүмкіндік берді. Тәуелсіз Қазақстанның жаңа Қарулы Күштерін құруға арналған мұрағат қорлары мен сайттардың материалдары, Ұлы Отан соғысы ардагерлерінің естеліктері, С. Нұрмағамбетовтың достары мен әріптестерінің қазіргі заманғы армияны құрудағы, әскери қызмет пен әскери білім беру жүйесін жетілдірудегі рөлі туралы естеліктері дереккөздік негізге айналды. Мақалада С. Нұрмағамбетов атындағы әскери оқу орындары көрсетілген, соғыс жылдарындағы майдан оқиғалары туралы кітаптар талданған, оның Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің дәстүрлері мен іргетасын қалыптастыруға қосқан үлесі сипатталған. Бұл мақала Екінші дүниежүзілік соғыстың жергілікті куәгерлерінің тарихи жадын, патриотизм мен тарихи сабақтастығын дамытуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: соғыс, армия, қорғаныс, қарулы күштер, әскери білім.

B.S. Sailan

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: b_sailan1967@mail.ru

The combat path and command activity of Hero of the Soviet Union S. Nurmagambetov

The article reveals the features of the social origin and formation of the Hero of the Soviet Union Sagadat Nurmagambetov (1924–2013). His life reflected all the historical events of his country: the Second World War, the difficult post-war period, the collapse of the Soviet Union and the formation of independent Kazakhstan. It was S. Nurmagambetov who became the first commander of the defense of Kazakhstan in the conditions of a sovereign state of the country. The article uses the biographical method, the methodological features of which made it possible to consider the process of identification and true assessment of personality. The source material was based on materials from archival funds and websites dedicated to the creation of the new Armed Forces of independent Kazakhstan, memories of veterans of the Great Patriotic War, memories of S. Nurmagambetov's friends and colleagues about his role in the creation of a modern army, improvement of military service and the military education system. The article shows military educational institutions named after S. Nurmagambetov, provides an analysis of books about military events at the front during the war, describes his contribution to the formation of traditions and the foundation of the armed forces of the Republic of Kazakhstan. This article contributes to the development of historical memory of local actors of the Second World War, patriotism and historical continuity.

Key words: war, army, defense, armed forces, military education.

Б.С. Сайлан

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: b_sailan1967@mail.ru

Боевой путь и командная деятельность Героя Советского Союза С. Нурмагамбетова

В статье раскрываются особенности социального происхождения, становления Героя Советского Союза Сагадата Нурмагамбетова (1924–2013). Его жизнь отразила все исторические события своей страны: вторая мировая война, тяжелое послевоенное время, развал Советского Союза и становление независимого Казахстана. Именно С. Нурмагамбетов стал первым командующим

обороной Казахстана в условиях суверенного государства страны. В статье использован биографический метод, методологические особенности которого позволили рассмотреть процесс идентификации и истинной оценки личности. Источниковедческой основой стали материалы архивных фондов и сайтов, посвященных созданию новых Вооружённых Сил независимого Казахстана, воспоминания ветеранов Великой Отечественной войны, воспоминания друзей и коллег С. Нурмагамбетова о его роли в создании современной армии, совершенствовании военной службы и системы военного образования. В статье показаны военно-учебные заведения имени С. Нурмагамбетова, дан анализ книг о военных событиях на фронте в годы войны, описан его вклад в формирование традиций и фундамента вооружённых сил Республики Казахстан. Данная статья вносит вклад в развитие исторической памяти о локальных акторах второй мировой войны, патриотизма и исторической преемственности.

Ключевые слова: война, армия, оборона, вооруженные силы, военное образование.

Кіріспе

Дүниені дүр сілкіндірген ХХ ғасырдағы Екінші дүниежүзілік соғыс және оған қатысушылар туралы зерттеу әлі тоқтаған жоқ. Миллиондаған адам қатысып, шығыны шаш етекпен болған бұл соғыста батыр атанған қазақ аз емес. Солардың арасынан сұрапыл соғыста ер атанған, ал соғыстан кейін түрлі әскери округтерде басшылық қызмет атқарған, ал ел егемендігін алып, жаңа айбынды армиямызды жасақтауда игілікті істерімен есімі ерекше аталатын тұлға – Кеңес Одағының батыры Сағадат Нұрмағамбетов.

Ұлы Отан соғысы басталғанда ер жеткен қазақ азаматы Сағадат 1942 жылы Кеңестік Қызыл армия қатарына шақырылып, Түркіменстан Республикасының Кушка қаласындағы әскери училищеге оқуға жіберілді. Оқуды бітірген соң, 1943 жылдың көктемінде лейтенант шеніндегі Сағадат Нұрмағамбетов майдан даласындағы соғысқа аттанды. Жойқын жаудан еш қаймықпаған Сағадат Қожахметұлы пулемет взводының командирі, пулемет ротасының командирі, 5-ші екпінді армияның II дәрежелі Суворов орденді 301-ші атқыштар дивизиясының 1052-ші атқыштар полкі құрамында батальон командирі ретінде гитлерлік неміс басқыншыларына қарсы шайқасты. Краснодар өлкесін, Украинаны, Молдованы, Батыс Беларусьяны, Польшаны азат етуге қатысты. 1945 жылы 27 ақпанда жауынгерлік ерлігі үшін 21 жасар Сағадат Нұрмағамбетовке Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Жеңіс күніне жақындатқан майдангерлер қатарынан көрінген әскери шенді С.Қ. Нұрмағамбетов басқарған батальонының жауынгерлері соғысты жеңіске жеткен Берлин қаласында аяқтады.

Фашист басқыншыларына қарсы күресте елді жаудан қорғау жолындағы Ұлы Отан соғысының майдан даласына аттанып, «батыр қазақ жауынгері» атанған Кеңес Одағының Батыры

Сағадат Нұрмағамбетов бүкіл өмірін әскери-патриоттық еңбек пен Отанын шын сүйіп қорғай алатын ұрпақ тәрбиесіне арнағаны белгілі. Әскери өмірден жинақтаған мол тәжірибесі бар армия генералы С.Қ. Нұрмағамбетов Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің адғашқы жылдарында еліміздің Қарулы Күштерін құруға, сонымен қатар ел әскерінің жаңа заңды құжаттары мен алғашқы қорғаныс Доктринасын қалыптастырып, қорғаныс саласының жұмысын жүзеге асыруда айрықша аянбай қызмет атқарды. Осы жылы жасы 100-ге толған Кеңес Одағының батыры, Халық қаһарманы, Қазақстанның тұңғыш Қорғаныс министрі С.Қ. Нұрмағамбетовтың жауынгерлік және қолбасшылық жолын зерттеуде тарих ғылымының әлі айтары көп.

Мәселенің тарихнамасы

Ұлы Отан соғысының ержүрек майдангері, Кеңес Одағының батыры Сағадат Нұрмағамбетовтың жауынгерлік жолы, ерліктері және қолбасшылық қызметтері туралы Отандық және кеңестік тарихи әдебиеттерде жазылған. Олардың негізгілеріне тоқталар болсақ, «Казахстанские герои Великой Отечественной войны» атты кітапта оның жауынгерлік жолдары, қай әскери бөлімде шайқасқаны, батыр атағын қай кезде алғандығы толық көрсетілген.

Әскери тарихшы П.С. Беланның «На всех фронтах: Казахстанцы в сражениях Великой Отечественной войны (1941-1945). – Алматы: Ғылым, 1995.», «Герои Советского Союза – казахстанцы. – Алматы, 1968» еңбектерінде С.Нұрмағамбетовтың соғысқан майдан ошақтары мен командирлік қызметтері тарихи талданған.

«Қазақстандықтар – Ұлы Жеңістің батырлары» атты екі томдық кітап 2016 жылы жаңадан жарыққа шықты. Екі томдық туынды Жеңістің 71 жылдығына арналған. Осы кітапта қазақстандық батырлардың, батырымыз С.Нұрмағамбе-

ровтың әскери жолы мен ерліктерінен мәліметтер берілген.

С.Нұрмағамбетовтың «Лицом к огню. – Алматы: Қазақстан, 1984.», «Мой передний край. – Алматы: Ана-тілі, 1995.», «А в памяти нет тишины. – Алматы: Ана-тілі, 1999.», «От огненных лет до суверенной армии. – Алматы: Жібек жолы, 2005.», атты естелік кітаптары батырдың 1942 жылы майданға аттанғаннан бастап, тәуелсіз Қазақстанның Қарулы күштерін құру кезеңіне дейінгі қызметі туралы мол мағлұмат береді.

Батырлар туралы кеңестік тарихнамада «Герои Советского Союза: Историко-статистический очерк. – Москва: Воениздат, 1984.» атты кітапта Кеңес Одағының батырлары туралы алғаш рет жүйелі ақпарат берілген. Кітап Кеңес Одағының батыры атағының бекітілгенінің 50 жылдығына арналған. С.Нұрмағамбетов есімі бұл кітапта лайықты орын алған.

Кеңестік зерттеушілер И.Н. Шкадовтың жетекшілігімен шыққан «Герои Советского Союза: в 2-х томах. – Москва. Воениздат. 1988 г.» атты кітапта Кеңес Одағы батырларының, оның ішінде С.Нұрмағамбетовтың өмірбаянымен таныстырады. Олардың ұлы ерліктері жазылып, әсіресе жастарға патриоттық тәрбие беруге қызмет ететіндігі айтылады. Авторлық ұжым КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының, КСРО Қорғаныс министрлігінің орталық мұрағатының құжаттары мен материалдарын пайдаланғандығы көрсетіледі.

Великая Отечественная война 1941-1945. – Москва: Политиздат, 1988.» деген кітапта С.Нұрмағамбетов қатысқан Берлин операциясынан деректер мен мәліметтер көрсетіледі.

Материалдар мен әдістер

Гитлерлік Германияға қарсы сұрапыл соғыста Кеңес Одағының батыры атанып, еліміз егемендік алғанда Қазақстан атты мемлекеттің тұңғыш Қорғаныс министрі болған Сағадат Нұрмағамбетов туралы еңбекті жазуда өзіндік әдістемелік ерекшеліктер қарастырылды. Өйткені Екінші дүниежүзілік соғыс пен сол соғыста өжеттілік танытқан және есімі ерекшеленген батырлар тарихын зерттеуде міндетті түрде сол тақырыпқа арналған әдебиеттер мен құжаттар бірінші кезекте пайдаланылды. Соғысқа 301-мотоатқыштар дивизиясына қарасты 1052-полк жауынгерлерінің қатысуын тарихи құжаттар арқылы қарастыру – олардың жауынгерлік жолы мен жанқиярлық ерліктерін анықтауға негіз болды. Қазақстандық батырлардың ерлігімен таны-

суда, оқып білу мен жан-жақты талдауда салыстырмалы және шынайы баға беретін концепция қарастырылды. Осы мәселені зерттеуде Екінші дүниежүзілік соғысқа және тәуелсіз Қазақстанның жаңа Қарулы күштерінің құрылуына арналған мұрағат қорлары мен сайттардағы деректер, соғысқа қатысқан майдангер ардагерлердің естеліктері, қазақстандық батырлар туралы жарияланған құжаттар мен материалдар, еңбектер мен деректер қарастырылды.

Нәтижелер мен талдаулар

Батырдың балалық шағы. Нұрмағамбетов Сағадат Қожахметұлы 1924 жылы 25 мамырда Ақмола облысы, Ақкөл ауданындағы Қосым деген ауылда дүниеге келді. Батырдың балалық шағы бақытты болды деп айта алмаймыз. Ол өмірге келерден бір ай бұрын әкесі Қожахмет өмірден өтеді. Анасы Айсаға осы қайғы қаншалықты ауыр болса да, қиындыққа мойымай, екі баласын бетінен қақпай өсірді. Алайда ағасы екеуі ержетіп келе жатқан шақта анасы дүние

салды. Онда бала Сағадат жеті жасқа енді толған еді. Енді оған жалғыз ағасы Сағит қамқор болды. Жастайынан ауыл ақсақалдары айтқан батырлар жырын тыңдап, солардың тәрбиесін алды. Аталас туысқаны Әлжан қарияның бұрынғы өткен бабалары туралы түн асырып айтқан әңгімелері оған қуат берді. Өскенде солар туралы батыр боламын деп талпынды. Содан ба екен, ол жасынан өжет, өткір болып өсті.

Ата-анасынан жетім қалған Сағадат 1933 жылы мектепке барды. Ақкөлдегі орта мектепті үздік тәмамдайды. Болашақта мектепте балаларға сабақ беретін үлгілі мұғалім болсам деп армандайды. Әсіресе, тарих пен географияны жақсы көрді. Бірақ оның бұл арманын сұрапыл соғыс бұзды. Өйткені мектеп бітірген жылы соғыс басталды. Алдымен ағасы Сағит соғысқа шақыру қағазын алды. Сағадат онымен бірге өз еркімен майданға аттанғысы келді. Бірақ аудандық әскери комиссариат бастығы: «Шырағым, асықпа, үлгересің, кезегің келгенде, өзіміз шақыртамыз», – деп мұны кері қайтарып жіберді. Сөйтіп, алғашқы еңбек жолы туған ауылында басталды (Қалмырзаев Ә. 2012: 193-204).

Сағадаттың осы кездегі сауаттылығы мен еңбекқорлығы жөнінде ауылдасы әрі құрдасы Екатерина Андрусюк былай дейді: «Сағадат Қожахметұлы екеуміз бір ауылданбыз, құрдаспыз, доспыз. Соғысқа дейін онымен бір трактор бригадасында жұмыс істедік. Біз үшін ол барлық жағынан үлгі болды. Соғыс басталғанда ерлер майданға аттанып, соғыс уақытының қиындықтары мен толғаныстары әйелдер мен балалардың иығына түсті. Майданда не болып жатқанын ешкім білмеді, ешкімде радио жоқ. Ал Сағадат бізге дүниеде, елде болып жатқан оқиғаларды, қызыл әскерлердің әрекетін айттып отырды. Өзі де белсенді әскер қатарында жүргендей сөйледі. Оның сөздерінің сиқырлы күші болды. Оның бәріне ілесуге күш қайдан, ақпаратты қайдан алды деп әлі де таңғаламын. Өйткені, таң атқаннан кеш батқанша бізбен бірге далада еңбек етті. Соған қарамастан ол әлі де сауатсыз әйелдерге майданға ерлеріне хат жазуға көмектесіп үлгерді. Ол адамдармен оңай ортақ тіл табысты және олардың қажеттіліктері мен өтініштеріне қамқор бола білді. Табиғат оған тек сыртқы сипаттар ғана емес, сонымен қатар ішкі дүниесіне де жігерлі қуат берген сияқты. С.Нұрмағамбетов бәріне қажырлы еңбектің арқасында жетті. Әке-шешесінен ерте айырылып, ағасы Сағиттың қолында өсті. Сағит майданға аттанғанда шаруашылықтың ауыртпалығын өз мойнына алды» – деп, оның

жастайынан бойына біткен қамқорлық мінезін дәл көрсетеді (Жагипаров С. 2014).

Майданға жорығы. Новгород түбінде болған ұрыста Сағиттың қайтыс болғаны туралы ауылға қаралы қағаз келді. Жалғыз бауырынан айрылған Сағадат қатты күйзелді. Ағасы үшін кек алмаққа Сағадат майданға асықты. Кешікпей шақырту да алды, бірақ оны бірден майданға емес, әскери училищеге баратындар қатарына қосты. 1942 жылы мектепті бітірген соң Қызыл Армия қатарына шақырылып, Түркіменстанның алдымен Байрамәлі, сосын Кушка қаласына көшірілген 1-Түркістан пулеметшілер училищесіне жіберілді (Нурмағамбетов С.К. 2001: 3).

Сағадат училищеде әскери оқуға бел шешіп кірісті. Негізінен орыс тілі мен математиканы оқып-үйренуден бастады. Пулеметші болу үшін бұл екі пәннің маңызы зор еді. Математиканы білмейінше, пулеметші бола алмасаң, ал әскери өмірді игеру ол кезде орыс тілінсіз мүмкін емес еді. Бұйрық та осы тілде жүргізілді. Бұл екі сабақтан да ол мектепте жақсы оқыды. Сағадат сондықтанда оқуға ешқандай қиналмады.

Училищеде оқып жүрген кезін еске алған Сағадат: «Бізді жүз жыл бұрын салынған казармаға орналастырды. Училище жаңадан ашылғанымен, оқу-материалдық базасы, тұрмыстық жағдайы жақсы болды. Бізді білікті де талапты командирлер дайындады. Олар соғыстың қызып тұрған шағында қажетінше соғысуды үйренуіміз үшін бәрін жасады» – деп, училищедегі өткен күндері туралы ой бөліседі (Нурмағамбетов С.К. 2001: 3).

Мерзімінен бұрын әскери училищені аяқтап, офицер погонын таққан Сағадат енді тікелей батыстағы майдан шебіне аттанды. Бұларды 9-Қызылтулы атқыштар корпусының штабына әкелді. Мұнда оларды 157-жеке атқыштар бригадасының құрамына бөлді. 157-ші жеке атқыштар бригадасының штаб бастығы, подполковник Сафонов Михаил Иванович 19 жастағы лейтенантты Кубанда үлкен карибрілі пулеметтер взводының командирі етіп тағайындады. Ол өзінің байырғы әскери қызметкер екенін және К.Рокоссовский басқарған 15-атты әскерлер дивизиясының құрамында әскери жолын бастағанын мақтанышпен әңгімелеп берді. Сағадат алғаш кездесуде бұл байырғы әскери командирмен іштей табысып, өзіне ұстаз тұтты. Бұл достығы генерал-майор шенінде отставкаға шыққан М.Сафоновпен кейінгі жылдарға дейін жалғасты. Сағадат Нұрмағамбетов отставкадағы генерал-майор М.Сафоновпен бірге Жеңістің 50

жылдығын бірге атап өтті (Нурмағамбетов С.К. 1995: 28).

Сағадат әскери мансабын пулеметшілер взводының командирі болып бастады. Взвод пулеметшілер ротасына бағынғанымен, атқыштар ротасының біреуіне қызмет етті. Осы ротамен бірге ұрыс қимылына қатысты. Сағадаттың взводындағы үш пулеметшілер бөлімі ұрыс кезінде атқыштар ротасын қолдауға тиіс еді. Пулеметті орналастыру шептерін белгілеуді взвод командирі анықтайды. Мұны дұрыс таңдаудың маңызы күшті. Оны Сағадат жақсы білді. Жау шабуыл басталар алдында артиллериядан оқ жаудырып, қарсыластарының жауынгерлік күшін анықтап алғысы келеді. Кездейсоқ, күтпеген жерден атылған зеңбірек оғы тірі жанды бекіністен бас көтерсе болды, жайратып салады. Сағадат пулеметшілері де жаудың әрбір қозғалысын қырағылықпен аңдыды, кірпік қақпай мүлт жібермеуге тырысты.

Командир болу қарамағындағы жауынгерлерге жеке дара әмірін жүргізу емес, тынымсыз еңбек, үзбей іздену, үйрену болды. Лейтенант Сағадат қару-жарақты, соғыс техникасының барлық сипаттамасын, оның оғының ұшу жылдамдығын, зақымдау радиусын, ұшу қашықтығын жатқа білуге ұмтылды. Соғыста әрбір солдат өмірі қымбат болғандықтан, командир оларды барынша аман сақтай білу керек еді. Сағадаттай жас командир мұндай қасиетті барынша есте ұстады. Соғыс қимылы болсын немесе қорғаныс шебіндегі ұрыста болсын жауынгер қауіпсіздігіне басты көңіл бөлді. Соның нәтижесінде взвод пулеметшілері өздеріне жүктелген міндет пен жаяу әскерлердің шабуылын қамтамасыз етуді ойдағдай жүзеге асырды (Қалмырзаев Ә. 2012: 193-204).

С.Нурмағамбетовтың жауынгерлік жолы мен батыр атануы. Құрамында Сағадат соғысқан Солтүстік-Кавказ майданы қолбасшылығының шешімімен 301-атқыштар дивизиясы жасақталды. Ол 9-атқыштар корпусының құрамына енді. 301-атқыштар дивизиясы жасақталып, оның командирі генерал-майор В.Антонов тағайындалды. Дивизия 1050, 1052, 1054-атқыштар полктарынан құралды. Сағадат соғыстың аяғына дейін 1052-атқыштар полкының құрамында соғысты (Герои Великой победы – казахстанцы: 2016: 113).

301-дивизияның командирі Генерал-майор В.Антонов қол астындағы қызметкері туралы: «Пулеметшілер ротасын капитан С.Нурмағамбетов басқарған полк Пилица өзенінен жасырын

өтті. Фашистердің бір танкі пулемет экипажының атыс позициясына көшті. Танк окоптың үстінен өткенде капитан Нурмағамбетов тез орнынан тұрып, гранаталарды бірінен соң бірін лақтырды. Танкті қара түтін бұлттары басып қалды. Ал шайқас жалғасты. Капитанның өзі пулемет жанында өзінің ең жақсы пулеметшісі сержант Геннадий Ворошиловпен бірге жау шебіне ойсырата соққы берді. Рота командирі автоматтан оқ ату арқылы тағы 65 фашист солдаты мен офицерін жойды. Пилица өзенінің сол жағалауындағы плацдарм қолға өтті. 1052 полк шабуылды жалғастырды» – дейді (Герой Советского Союза – казахстанцы. 1968: 115).

С.Нурмағамбетов сұрапыл соғыс туралы: «Мәскеу түбіндегі жауынгерлеріміздің жанқиярлық табандылығын ұмытуға бола ма?», «Әр тасы, әр төбесі солдат қанына сіңген Сталинградта жараланып, аязға ұшыраған батырлардың ерлігін ұмытуға бола ма? Мың-мыңдаған танктер күндіз-түні жарылған Курск бұғазындағы өртті, Кавказдағы шайқастарды, Днепрдегі өртті ұмытуға бола ма? Қолдары сынған балалар майданға аттанып, партизан отрядтарына қосылды өтінген Белоруссияның өртке оранған үйінділерін ұмыту мүмкін бе? Варшава маңындағы шайқастар ше? Берлин маңында? Әрине, мен Берлинге жеңіс туы қадалғаннан кейін Германиядағы жауынгерлеріміздің қуанғанын ұмыта алмаймын» – деп еске алады. Бұл Сағадат Нурмағамбетовтың өзінің бүкіл әскери өмірбаяны ғана емес, қаншама қасірет әкелген, қаншама майдандас достарын алып кеткен сол қарғыс атқыр соғысқа деген көзқарасы еді (Нурмағамбетов С.К. 1995: 224).

Соғыстың қайғысы оның отбасына да әсер етті – соғыс басталғанда ағасы Сағит қайтыс болды. Нурмағамбетов әуелі майданға аттанып, бауырының өшін алуға құлшыныс танытқанымен, кейін «жалпыға ортақ мұңды» қозғай келе, оның міндеті елін жаулап халықтың көз жасы мен қанын төгіп жатқан «фашизм» деген зұлымдықты тоқтату екенін түсінді. Донецк жерінде фашистермен талай рет шайқасқа түсуге тура келді. Соғыстан кейін Нурмағамбетовке «Донецк қаласының құрметті азаматы» атағының берілуі де кездейсоқ емес еді.

«Украина үшін болған шайқастардың барлығын сипаттау, жанқиярлық танытқандар мен соғыста айрылғандарымыздың барлығын атау мүмкін емес. Алдыңғы қатардағы жауынгерлер үшін бұл өте қиын болды. Ауыр жау оқтары астында үздіксіз атқылаулар мен шабуылдарға ұшыраған жауынгерлер мен пулеметшілер көп

болды. Күзде қара топырақ лайланып, лайға баттық. Бір етіккі laidан шығарғанмен, екінші етік лайда қалып қойған жағдайларда кездесті. Шалбар, шинель, бет-ауыз бәрі кір болды. Қазан айында аяз күшейді. Үстіміздегі дымқыл шинельдердің аяздан қатып қалғаны сонша, қолды бүгуге де мүмкіндік бермеді. Бірақ ешкім ыңырсыған жоқ, бәрі фашистердің қанша қайғы әкелгенін көрді және жеңіс үшін кез келген қиындыққа төтеп беріп, тіпті жанын да аямау керектігін білді. Міне, Отан соны талап етті» – деп, сұрапыл соғыстың ауыр азаптары туралы жазды ол (Нурмағамбетов С. 1995).

Екінші дүниежүзілік соғыстың ауыр шайқастарында офицер С.Нұрмағамбетов Краснодар өлкесін, Украинаны, Молдованы, Батыс Белоруссияны, Польшаны азат етуге қатысты. Польшаны азат ету 1944 жылдың шілде-тамызында басталды. 5 миллионнан астам адам фашистік құлдықтан құтқарылды. Неміс-фашистік басқыншылар Польшада бес жыл бойы зұлымдық жасады (Великая Отечественная война. 1984: 430).

1945 жылы 27 ақпанда «Польша территориясындағы Виборов деревнясы ауданында жаудың қатты бекінген қорғанысын бұзып өту кезінде қолбасшылықтың жауынгерлік тапсырмаларын үлгілі орындаған ерлігі үшін» КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен С.Нұрмағамбетовқа Кеңес Одағының Батыры атағы берілді (Герои Советского Союза. 1988: 182-183).

1945 жылы сәуір айының басында Берлин операциясы басталды. 16-19 сәуір аралығында кеңес әскерлері жаудың қорғаныс шебін жарып өтті. 20 сәуірде фашистік Германия астанасына шабуыл басталып, 25 сәуірде бүкіл Берлин тобын қоршау аяқталды. Берлиндік топты жою 2 мамырға дейін жалғасты. Міне осындай Берлин үшін қанды қырғынның ортасында С.Нұрмағамбетов және оның батальоны шайқасты (Великая Отечественная война. 1988: 559).

Соғысты батыр Берлинде аяқтады. Сағадат Нұрмағамбетовтың батальоны гитлерлік рейх кеңсесінің ғимаратын басып алуға қатысты. Нұрмағамбетов басқарған батальонның жеке құрамы ұрыс қимылдары аяқталғаннан кейін республикалық маңызы бар маңызды нысандарды қорғау бойынша тапсырмаларды орындады.

«Кюстриннің батысындағы қатты бекінген жау қорғанысын талқандау кезінде 1945 жылы 14 сәуірде майор Нұрмағамбетовтың шебер қолбасшылығымен негізгі бағытта әрекет ететін батальон неміс қорғанысын бұзып өтіп, бес қатар окопты басып алды және танктер мен полктің

қалған батальондарын соғысқа еніп кіруіне мүмкіндік туғызды. Оның батылдығы мен шеберлігі арқасында, Гузов қаласының шығыс шетіндегі ұрыстың одан әрі қимылы артты. Көше шайқастары басталып, үш сағатта қаланың солтүстік-шығыс шеттері басып алынды, ал батальон 200 фашисті, 18 атыс нүктесін, күшті сегіз нүктені жойып, жаудың 69 солдатты мен офицерін тұтқынға алды (Қалмырзаев Ә. 2012: 193-204).

1945 жылы 18 сәуірде Хермесдорф ауылының маңында фашистік әскерлер күндіз үш рет қарсы шабуыл жасады. Майор Нұрмағамбетов ерекше табандылық танытып немістердің барлық қарсы шабуылдарына тамаша тойтарыс беруді қамтамасыз ете білді. Осындай қабілетті ұрыс қимылының арқасында олар қарсыластың адам күші мен техникасын үлкен шығынға ұшыратты, жауды басып алған шептерден құлатты. Буков қаласына басып кіріп, жау солдаттары мен пулеметшілерінің үлкен топтарының табанды қарсылығын жеңіп, көшедегі ұрыстың қиын жағдайында полк командованиясінің қаланың шығыс шеттерін басып алу туралы бұйрығының орындалуын мүлтіксіз қамтамасыз етті. Буков қаласы үшін болған ұрыстарда батальон 100 фашисті, он екі атыс нүктесін, үш танкі мен бір өздігінен жүретін зеңбіректі жойды (Biography. 2015).

23 сәуірде майор Нұрмағамбетовтың атқыштар батальоны Трептов қаласының маңындағы Шпрее өзенінен бірінші болып өтіп, батыс жағалауда бекініп, кеңестік бөлімшелер басып алған плацдармды жоюға тырысқан жаудың қиян-кескі төрт қарсы шабуылына тойтарыс беруді тамаша қамтамасыз етті. Шайқастың одан әрі қимылын тоқтатпай, батальон Трептов маңындағы көшелерде танкіге қарсы ататын гранатометшілер мен пулеметшілерге қарсы көше шайқастарын бастады және 80-нен астам фашистерді жойып, 145 жау солдатты тұтқынға алды, бұл Трептов маңын басып алуға ерекше үлес қосты (Нурмағамбетов С.К. 1995: 224).

1945 жылы 24 сәуірде майор Нұрмағамбетовтің батальоны жаудың табанды қарсылығын бұзып, Берлинге кірді. Батальонды шебер басқара отырып, танкіге қарсы ататын гранатометшілер мен пулеметшілердің үлкен топтарымен қиын көше ұрыстарында 450-ден астам фашисті жойып, 1560-тан астам фашисті тұтқынға алып, тоғыз бекіністің көзін жойды. Бұл шайқаста майор Нұрмағамбетов жараланды. Ол екінші рет Кеңес Одағының батыры атағына ұсынылды. Бірақ Кеңес Одағының Батыры атағын қайта беру жүзеге аспай, 9-атқыштар корпусының командирі ге-

нерал-лейтенант Иван Рослыйдың ұсынысымен майор Нұрмағамбетов Қызыл Ту орденімен марапатталды (Нурмағамбетов С. 2004: 84).

Бірде Сағадат Қожахметұлынан екінші рет батыр атағын берілмеуі туралы сұралғанда: «Біз, майдангерлер, ұрысқа бара жатып, ешқашан даңқ, наградалар, құрмет туралы ойлаған емеспіз, біз үшін ең бастысы – Отанымыз, оның туған жері, оларды тез арада фашистерден тазарту керек еді. Біздер халық алдындағы әскери борышымызды, қасиетті антымызды абыроймен атқардық деп ойлаймын. Соғыс біткеніне қаншама жыл өтсе де, мен үшін ең есте қалатын, ең бақытты күн – Жеңіс күні» – деп, жауап берді.

Соғыс жылдарындағы сіз үшін ең қиын нәрсе не болды? деген сұраққа майдангер: «қар қызыл қанға боялған кездегі қанды шайқастар, түнде тыныштық сәттерінде қайтыс болған достар. Қалай болғанда да, олардың барлығы өз міндеттерін орындады, өздерін ұятқа қалдырмады. Мен олардың барлығын батыр деп санаймын» – деді. Ауыр азапты жолдарды еске түсіре отырып, ол шайқастағы қаруластары туралы көбірек айтты, кіммен бір жұтым су, бір үзім нан бөлісуге тура келгенін сөзге тиек етті.

– Осы уақытқа дейін көз алдымда, – деді майдангер, – Менің Украина, Молдова, Варшава, Берлин жерінде мәңгі қалған қаруластарым. Олардың алдында біз мәңгі қарыздармыз» – деп, еске алды (Нұрмағамбетов С.Қ. 2012: 20-23).

С.Нұрмағамбетовтың бейбіт өмірдегі қызметі. Соғыстан кейін 1946 жылдың жазында Сағадат Нұрмағамбетов Мәскеуге М.И. Фрунзе атындағы әскери академияға оқуға түсті. Оқуды бітіргеннен кейін Түркістан әскери округі штабының жедел бөліміне аға офицер болып қызметке жіберілді. Кейін ол мотоатқыштар полкінің командирі болып тағайындалып, оны төрт жылға жуық – 1954 жылдың қазанынан 1958 жылдың тамызына дейін басқарды.

Міне одан кейінде Сағадат Қожахметұлын алда жаңа лауазымдар күтіп тұрды. 1958 жылдың тамызынан Түркістан әскери округінде 203-мотоатқыштар дивизиясының штаб бастығы, 1961 жылдың тамыз айынан Қазақ КСР Азаматтық қорғаныс штабының бастығы, содан кейін Орта Азия әскери округі әскерлері қолбасшысының орынбасары, Оңтүстік әскерлер тобы (Венгрияда) қолбасшысының бірінші орынбасары қызметтерін атқарды. 1989 жылы округ таратылғаннан кейін Қазақ республикалық соғыс, еңбек және Қарулы күштер Ардагерлері кеңесінің төрағасы, сонымен бірге Қазақ КСР Қарулы

күштерінің ардагерлер және мүгедектер істері жөніндегі Жоғарғы Кеңесі комитетінің төрағасы болды (The pathway of sagadat. 2017).

Сағадат Қожахметұлының әріптестері онымен жұмыс істеу оңай екенін мойындады, өйткені ол өзінің барлық бағыныштыларын, ең бастысы олардың күшті және әлсіз жақтарын білді. Олармен тең дәрежеде сөйлесті және ешқашан жеке уақытын пайдаланбады. Қарамағындағыларға берген тапсырмалары нақты әрі айқын болды. Ол қызметкерлердің іс-әрекеттерін шектемей, қол астындағылардың бастамасын жанжақты қолдап, көтермелеп отырды. Ешқандай жағдайда кемсітуге және қорлауға жол бермеді. Осы уақыт ішінде КСРО Қарулы күштері Бас штабы академиясының курстарында екі рет оқыды. Кеңес Армиясында оған «генерал-майор» (1964) және «генерал-лейтенант» (1972) әскери атақтары берілді.

1980 жылдардың аяғы мен 1990 жылдардың басында, КСРО-дағы саяси жағдай өте тұрақсыз болған кезде, өздерінің егемендігін жариялаған көптеген одақтас республикаларда өздерінің Қорғаныс министрліктері жедел қарқынмен құрыла бастады және ұлттық қарулы күштерді құру мәселесі туындады. 1991 жылы 25 қазанда ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақ КСР Мемлекеттік қорғаныс комитетін құру туралы» Жарлыққа қол қойды. Ұлы Отан соғысының ардагері, Кеңес Одағының батыры, генерал-лейтенант С.Қ. Нұрмағамбетов Мемлекеттік қорғаныс комитетінің төрағасы болып тағайындалды (Указ Президента РК. 1991).

Құрылған Мемлекеттік қорғаныс комитеті республиканың болашақ Қорғаныс министрлігінің негізгі іргетасы болды. 1991 жылы 16 желтоқсанда Қазақстан Жоғарғы Кеңесі республиканың мемлекеттік тәуелсіздігін жариялап, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы (КСР) ресми түрде Қазақстан Республикасы (ҚР) деп аталды. Осы егеменді мемлекеттің тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығын қорғау үшін қабылданған заңда оның өз Қарулы күштерін құру құқығы жарияланды (Закон Республики Казахстан. 1991).

С.Нұрмағамбетовтың айбынды армия құрудағы көреген қолбасшылығы. 1992 жылы 7 мамырда ҚР Президенті «Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерін құру туралы» Жарлыққа қол қойды. Содан бері бұл күн Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің күні болып саналады. Сол күні Президенттің Жарлығымен С.Қ. Нұрмағамбетовке генерал-полковник әске-

ри атағы беріліп, Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрі қызметіне тағайындалды. Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігіне жалпы әскери-саяси басшылықты және Қазақстан Республикасы Қарулы күштері бөлімшелеріне басшылықты жүзеге асыру құқығы берілді. Осылайша, 1992 жылдың мамыр айынан бастап Қазақстанда ұлттық Қарулы күштердің белсенді құрылысы басталды.

Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерін құру саласындағы негізгі міндеттерді шешу үшін осы саладағы негізгі іс-шаралардың арнайы жоспары әзірленді, онда оларды үш кезеңде жүзеге асыру көзделді. Әр кезеңнің ұзақтығы 1,5-2 жыл болды. Қорғаныс министрлігінің құрылымын және Қарулы күштерді бақылау органдарын құру аса маңызды міндет ретінде белгіленді. Осы кезеңде ТМД-ға қатысушы мемлекеттермен ұжымдық қауіпсіздік және әскери ынтымақтастық мәселелері бойынша келісімдерге қол қойылды, Қазақстан Республикасы Қарулы күштерінің түпкілікті құрылымы мен бөлімшелерінің саны анықталды, олардың құрылысы бойынша негізгі құқықтық құжаттар әзірленді.

Атқарылған жұмыстардың алғашқы нәтижелері 1992 жылғы желтоқсан айының басында Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігі басшылығының кеңесінде қорытындыланды. Генералдар мен офицерлер алдында сөз сөйлеген сол кездегі ел президенті Н.Назарбаев Қазақстан Республикасының болашақ Қарулы күштеріне: «Қарулы күштер ұтқыр қорғаныс тұжырымдамасын ескере отырып құрылуы керек. Қазақстан үшін республиканың немесе оның одақтастарының қауіпсіздігіне қатер төнген жағдайда жауынгерлік тапсырмаларды орындауға дереу кірісуге қабілетті, қазіргі заманғы техникамен жабдықталған шағын, бірақ мүмкіндіктері жағынан қуатты әскерлер тобын құру керек» – деген негізгі талаптарды қойды (Бисенов К.А. 2014: 46).

Ұлттық қарулы күштерді құру барысында 1992 жылдың сегіз айы мен 1993 жылдың алғашқы үш айы ішінде республикалық маңызы бар құжаттар әзірленіп, талқыланып, қабылданды. Олардың ішінде ең алдымен Қазақстан Республикасының Әскери доктринасын атап өткен жөн. Қазақстан Орталық Азиядағы бірінші мемлекет болып соғысты болдырмау, әскери даму, республика мен оның Қарулы Күштерін ықтимал агрессияға тойтарыс беруге дайындау жөніндегі көзқарастар жүйесі болатын әскери доктринаны қабылдады.

Қарулы күштерді құрудағы басты міндеттердің бірі офицерлік құрамды әскери бөлімдердің қолбасшылығына тарту болды. Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері құрылысының бірінші кезеңінде кадрлардың, ең алдымен офицерлердің тапшылығы мәселесі өте өткір болды. 1992 жылы Қазақстаннан 2300-ден астам офицер кетсе, ТМД елдерінен келгендер 4 есе аз болды. Офицерлер мен олардың отбасы мүшелерінің тұрмыстық жағдайының нашарлауы, әскери қызметшілер арасында патриоттық және әскери борыш сезімін тәрбиелеудің бірыңғай жүйесінің болмауы армияның қоғамдағы беделінің әлсіреуіне әкелді. Ал әскерлер мен қоғамдағы тәрбие және әлеуметтік-құқықтық жұмыстардың кейінгі жандануы ғана бұл келеңсіз құбылыстармен күресуге мүмкіндік берді (Бисенов К.А. 2014: 46).

Жаңадан құрылған егемен Қазақстанның бірінші Қорғаныс министрі болып Сағадат Қожахметұлы тағайындалғаннан кейін, армия алдында тұрған күрделі мәселелер кезегімен шешіле бастады. Дәл осы кісінің бастамасымен Қазақстанда игі дәстүрлер мен армиямыздың берік іргетасын қалаған әскери кадрлар дайындала бастады. Ол жоғары лауазымдарға көтерген офицерлерге сенді. Қолдап, көмектесті. Сенімін ақтамағандар қызметтен шеттетілді. Қорғаныс министрлігін басқарған Сағадат Қожахметұлы өзін нағыз мемлекет қайраткері, дарынды әскери қолбасшы, дарынды дипломат ретінде көрсете білді.

Сағадат Қожахметұлының бастамасымен әскери кадрлар мәселесін шешу және қазақ офицерлерінің санын арттыру лезде қолға алынды. Ол кезде кадр мәселесі өте өткір болатын. Кейбір әскери бөлімшелерде офицерлердің 40-50% ғана штатта қалды, әсіресе взвод-рота-батальон-полк звеноларында олар жетіспеді. Шұғыл түрде кіші лейтенанттар курстары құрылды. Төменгі буын командирлері прапорщиктер мен әскерге шақырылған сержанттардан дайындалды. Ресей Федерациясының Қорғаныс министрлігімен Қазақстан армиясының офицерлері мен курсанттарын Ресейдің академиялары мен мектептерінде оқыту туралы келісім жасалды. С.Нұрмағамбетовтың тікелей талап қоюы мен іскер қолбасшылығы арқасында 1992 жылдың тамыз айында 40 қазақ офицері Мәскеудегі әскери академияларға, 250 қарадомалақ курсант Вязьма, Рязань қалаларындағы танк, артиллерия училищелеріне жолдама алып, 2-3 жылдан соң мынау деген мықты әскери кадрлар болып қайта оралды (Аупбаев Ж. 2006).

С.Нұрмағамбетов Алматы жоғарғы жалпы әскери командалық училищесін кеңейту туралы шешім қабылдады. Әскери училищеге полковник А.Тасболатовты бастық етіп тағайындап, әскери училищеге мамандықтар санын арттырып, курсанттарды 11 мамандық бойынша оқыту жолға қойылды. А.Тасболатовқа: «Қазақ баласының қабілеті ешкімнен кем емес қарағым. Өйткені өзім де қазақпын. Егер әскери қызметке талабы болса, ауылдан келген, бойы 1 метр 70 сантиметрге жететін қарадомалақтардың бәрін бірінші кезекте қаблдауға назар аудар. Қалай етсең олай ет, бұл училищеге қазақ балалары 80-90 пайыздан кем болмасын» – деген талабын тікелей қойған қолбасшы. Сонымен қатар әскери ұшқыштарды дайындауға көп көңіл бөлді. Ақтөбе азаматтық авиация институтының негізінде әуелі әскери факультет, кейін Әскери авиация училищесі құрылды. Орталық Азия әскери округі құрылған 20 жыл ішінде қазақтарға тіпті полктарды басқаруға сенбеген болса, енді соған лайық қазақ офицерлері жоғары лауазымдарға батыл тағайындалды. Кеңес Одағының түкпір-түкпіріндегі қызметтерін өткізіп беріп, Қазақстанға оралған қандастарымыз: полковник Ә.Жарболов пен подполковник Д.Халықовты полк командирлері, подполковник Б.Ертаевты дивизия командирі, подполковник С.Елемановты десант құрамасының бастығы, генерал-майор М.Алтынбаевты Әуе Қарулы Күштерінің қолбасшысы етіп қойды. Қорғаныс министрі С.Нұрмағамбетовтың жетекшілігімен мұқият жүргізілген жұмыстар еліміздің әскери дамуына қан жүгіртіп, жаңаша серпін алды. Ол негізгі мәселелерді шешуге күш-жігерін шоғырландыру қабілетімен ерекшеленді (Аупбаев Ж. 2006).

Қорғаныс министрі С.Нұрмағамбетовтың ерен еңбегі туралы Халық қаһарманы, генерал-лейтенант Бақытжан Ертаев: «1990-жылдардың басы ең қиын кезең болды. Кеңес Одағының түкпір-түкпірінен әскери мамандарды жинақтап, ұлттық кадрларға қамқорлық жасады. Германияда полк командирі болып қызмет еткен маған мотоатқыштар дивизиясы сеніп тапсырылды. Сол кезеңде мен әскери генералдан көп нәрсе үйрендім», – деп еске алады және оның әскери іскерлігін айтса, генерал-лейтенант Абай Тасболатов: «Әскери оқу-жаттығулар кезінде Сағадат Қожахметұлы бірнеше күн бойы офицерлермен бірге окопта болып, оқу-жаттығулардың барлық ауыртпалығына төтеп бергені есімде. Бірақ ол кезде оның жасы 70-тен асып кеткен еді. Оған қарап, бәрі оның қайсарлығы мен беріктілігіне таң қалды» – деп, С.Нұрмағамбетовтың өз ісінің

майталман маманы және әскери қимылдың кез-келгеніне төтеп бере алатын төзімді қолбасшы екенін мәлімдейді (Жагипаров С. 2017).

Кадр саясатына келгенде, Сағадат Қожахметұлы кадр таңдауда тек іскерлік қасиеттері мен кәсіби біліктілігін ескеретін талапшылдық танытты. Бүгінгі күні армияның мемлекетіміздің аумақтық тұтастығын қорғау жөніндегі тапсырмаларын ойдағыдай атқарып келе жатқаны – тұңғыш Қорғаныс министрінің сіңірген еңбегі деп толық айта аламыз.

Қорғаныс министрлігі құрылғаннан соң С.Нұрмағамбетов еліміз территориясында орналасқан ядролық оқтұмсықтардан құтылу жолдарында шешті. Мұндай зымырандарды Ресей өз жеріне бөлшектеп әкете бастады. Содан соң әлем Қазақстанға жылы қабақ танытып, АҚШ, Қытай, Германия, Үндістан секілді ірі мемлекеттердің Қорғаныс министрлігімен әскери саладағы өзара байланыс, материалдық-техникалық көмек жөніндегі келісімдерге қол жеткізді (Аупбаев Ж. 2006).

Қорғаныс министрі С.Нұрмағамбетовтың басшылығымен жүргізілген мұқият жұмыс еліміздің әскери дамуының Тұжырымдама жобасын әзірлеуге мүмкіндік беріп қана қоймай, Қазақстан аумағынан қымбат тұратын техника мен мүліктің әкетілуіне жол бермеуге мүмкіндік берді. Ол Қарулы күштерді жаңадан құру мен әскери мәселелерді шешуде қолбасшылық қабілетімен ерекшеленді.

Қорытынды

Сағадат Нұрмағамбетовтың Ұлы Отан соғысындағы даңқты жауынгерлік жолы – Отанына жанқиярлықпен берілген офицердің жолы, табандылық пен ерліктің үлгісі еді. Сағадат Қожахметұлы қазақ әскері үшін көп еңбек сіңіріп, шын мәнінде оның жасампазына айналды. Оның бастамасымен егемен Қазақстан ұлттық әскери кадрларды дайындауды қолға алды, қазіргі Қарулы күштердің дәстүрлері мен берік іргетасын қалыптастырды. Ол ТМД мемлекеттері ішінде Қорғаныс министрі атанған бірден-бір Ұлы Отан соғысының ардагері болды.

Сағадат Нұрмағамбетов 1971-1994 жылдары республика Жоғарғы Кеңесіне бірнеше мәрте депутат болып сайланды. Оның жауынгерлік және қайраткерлік өмір жолындағы ерліктері мен еселі еңбектері жоғары бағаланып, көптеген КСРО наградаларымен, Қазақстанның және шет елдердің ордендерімен марапатталды. Сондай-ақ Алматы, Астана, Донецк (Украина) қала-

ларының, Ақмола облысының, Ақкөл ауданының құрметті азаматы атанды. 1994 жылдың 23 мамырыда Қазақстан президенті жарлығымен Сағадат Нұрмағамбетовке №1 Халық Қаһарманы атағы берілді. 2013 жылдың 24 қыркүйегінде Сағадат Нұрмағамбетов 90 жасқа қараған шағында өмірден озды (Monument-to-sagadat-nurmagambetov. 2017).

Бүгінде Елорда төрінде орналасқан Республикалық «Жас ұлан» әскери мектебі, Алматы қаласындағы Құрлық әскерлерінің Әскери институты армия генералы Сағадат Нұрмағамбетов атымен аталды. Қазақстан қалаларындағы көшелер мен әскери оқу орындарына оның есімі берілді, ескерткіштер, мемориалдық тақталар мен мұражайлар ашылды. Сағадат Қожахметұлының бюсті Мәскеудегі Ұлы Отан соғысына арналған «Тағзым етушілер тауындағы» орталық мұражайда бой көтерді. Ш.Айманов атындағы «Қазақфильм» киностудиясы «Сағадат Нұрмағамбе-

тов. Соңғы сұхбат» атты деректі фильм түсірді. С.Нұрмағамбетов ержүрек жауынгер ғана емес, шығармашыл тұлға болды. Ол «Лицом к огню», «Мой передний край», «От огненных лет до суверенной армии», «А в памяти нет тишины» естелік кітаптарын жазды.

Сағадат Нұрмағамбетов тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш Қорғаныс министрі ретінде еліміздің айбынды армиясын, ұлттық Қарулы күштерін қалыптастыруға бар күшін, ұзақ жылдарғы әскери білімі мен тәжірибесін барынша жұмсады. Оның басшылығымен әскердің түрлері қалыптасты, олардың бірлесіп қимылдау, жұмылып әрекет ету және әскери әлеуетті барынша жетілдіру жұмыстары жүзеге асты. Әскери кадрлар жасақталып, оларды даярлайтын әскери салалық оқу орындары іске кірісті. Ел қорғанысын әскери жағынан қатайтуда нақты қадамдар жасалып, Қарулы күштер мен айбынды армиямыздың негізі қаланды.

Әдебиеттер

- Аупбаев Ж. №1 Халық Қаһарманы // Егемен Қазақстан. – 2006. – 16 желтоқсан. Biography // voencollege.mil.kz. – 2015.
- Бисенов К.А. Строительство Вооружённых сил Республики Казахстан (1992–1997 гг.) // Военно-исторический журнал. – 2014. – № 5. – С. 44–51.
- Великая Отечественная война. – Москва: Политиздат, 1984. – 430 с.
- Великая Отечественная война 1941–1945. – Москва: Политиздат, 1988. – 559 с.
- Герой Советского Союза – казахстанцы. – Алматы: Казахстан, 1968. – 360 с.
- Герои Советского Союза / Пред. Ред. Коллегии И.Н. Шкадов. – Москва: Воениздат, 1988. – Т. 2. – 863 с.
- Герои Великой победы: в двух томах – Казахстанцы. – Астана: Фолиант, 2016.
- Жагипаров С. Жизнь и судьба его были подвигом // Казахстанская правда. – 2014. – 23 мая.
- Жагипаров С. Первый министр // Казахстанская правда. – 2017. – 28 апреля.
- Закон Республики Казахстан от 16 декабря 1991 г. «О провозглашении независимости Республики Казахстан» // АП РК. Ф. 5. Н. 400. Оп. 1.
- Қалмырзаев Ә. Соғыс және бейбітшілік. Тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш Қорғаныс министрі туралы. – Жұлдыз. – 2012. – №3. – 193–204 б.
- Monument-to-sagadat-nurmagambetov // tmatic.travel/en/view/story. – 2017.
- Нурмағамбетов С.К. Трудные боевые версты/ Мысль. – 2001. – №5. – С.3.
- Нурмағамбетов С.К. Мой передний край. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 224 с.
- Нурмағамбетов С. Победа – наша общая судьба, наша общая память, гордость и слава // Красная звезда. – 1995. – 4 мая.
- Нурмағамбетов С. Штурмовали со знанием дела // Родина. – 2004. – №2. – С. 84.
- Нұрмағамбетов С.Қ. Біз соғысуға емес, женуге мүдделі болдық // Ұлт болмысы. – 2012. – №12. – 20–23 б.
- The pathway of sagadat // e-history.kz. – 2017.
- Указ Президента РК от 25 октября 1991 г. «Об образовании Государственного комитета обороны Казахской ССР» // АП РК. Ф. 7. Н. 474. Оп. 1. Д. 179.

References

- Aupbaev Zh. Hero Populi N. 1 // Independent Kazakhstan. – 2006. — 16 Decembris. Biography // voencollege.mil.kz. – 2015.
- Bisenov K.A. Constructio Virum Armatorum Reipublicae Kazakhstanae (1992-1997) // Acta Militaria Historica. – 2014. – N. 5. – P. 44–51.
- Magnum Pium bellum. – Moscoviae : Politizdat, 1984. – 430 p.
- Magnum Bellum Patrioticum 1941– 1945. – Moscoviae : Politizdat, 1988. 559 p.
- Heros Unionis Sovieticae – Kazakhstanis. – Almaty : Kazakhstan, 1968. – 360 p.

- Heroes Unionis Sovieticae / Prev. Ed. Collegium I.N. Shkadov. – Moscoviae: Voenizdat, 1988. – T. 2. – 863 p.
Heroes Magnae Victoriae : in two volumes — Kazakhstanis. – Astana : Foliant , 2016 .
Zhagiparov S. Eius vita et fata fuerunt a feato // Kazakhstanskaya Pravda. – 2014. – Die 23 Maii.
Zhagiparov S. Primus Minister // Kazakhstanskaya Pravda. – 2017. – Die 28 Aprilis.
Lex Reipublicae Kazakhstanae data die 16 Decembris 1991 “De declaratione independentiae Reipublicae Kazakhstanae” // AP RK. F. 5. N. 400. Op. 1 .
Kalmyrzaev A. Bellum et pax. De primo ministro defensionis Kazakhstan sui iuris. – Stella. – N. 3. – pp. 193– 204.
Monument-to-sagadat-nurmagambetov // tmatic.travel/en/view/story. – 2017.
Nurmagambetov S.K. Difficillimum est duelli milium / Cogitatio. – 2001. – N. 5. – P.3.
Nurmagambetov S.K. acies mea. – Almaty : Mater lingua, 1995. – 224p.
Nurmagambetov S. Victoria est communis sors, communis memoria, superbia et gloria. – 1995. – 4 Maii.
Nurmagambetov S. Oppugnatum cum arte Rodina //. – 2004. – N. 2. – P. 84.
Nurmagambetov S.K. Animi sumus conciliandi, non pugnandi // Natura gentis. – 2012. – N. 12. – pp. 20– 23.
The pathway of sagadat // e-history.kz. – 2017.
Decretum Praesidis Reipublicae Kazakhstanae datum die 25 mensis Octobris anno 1991 “De formatione Rei Publicae Defensionis Committee Kazakh SSR” // AP RK. F. 7. N. 474. Op. 1. D. 179.

Автор туралы мәлімет:

Сайлан Болат Санабайұлы – т.ғ.д., профессор. Қазақстан тарихы кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: b_sailan1967@mail.ru

Сведения об авторе:

Сайлан Болат Санабайұлы – д.и.н., профессор. Кафедра истории Казахстана, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: b_sailan1967@mail.ru

Келін түсті: 15.03.2024

Қабылданды: 14.05.2024

Б. Шәкен

Л.Н. Гумилев атындағы Еуазия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.
e-mail: agazhai_altai@mail.ru

ҚАЗАҚ РЕПАТРИАНТТАРЫНЫҢ ФАМИЛИЯ (ТЕК) ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰЖАТТЫҚ САЛДАРЫ

Мақалада алыс шетел қазақтары фамилиясының қалыптасу жолдары және оның құжаттық, әлеуметтік интеграцияға тигізетін әсері қарастырылды. Қазақ репатрианттардың фамилия ерекшеліктері есебінен туындаған кейбір мәселелерді әртүрлі тұрғыдан (лингвистикалық, заңдық) қарастырып, нақты мысалдар арқылы талқылау зерттеудің мақсаты болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін қазақ дүниетанымындағы «фамилия» түсінігі, оның баламалары, патронимдердің рөлін анықтау және қазақ репатрианттар фамилиясының қалыптасуына әсер еткен факторларды зерттеу міндеттері алға қойылды. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей қазақтардың фамилиясы көбінде патронимиялық жолмен жасалып келді. Кейбір мемлекеттерде қазақтар әкесінің атын (Қытай, Моңғолия), эпонимдерді (Иран), туған жерін, қазақы таныммен байланысты атауларды (Түркия) фамилия етіп қолданды. Алайда олардың аты-жөнін жазу, құжатын рәсімдеу жолдары түрлі мемлекеттік заң, мемлекеттік тіл негізінде жасалды. Әдетте олардың жеке құжаттары екі компоненттен (фамилия, аты) тұрады. Мұндай құжаттардың Қазақстанға оралғаннан кейін олардың әлеуметтік өміріне кедергілер келтіріп отырғаны қазақ репатрианттардан алынған сұхбаттар негізінде анықталып отыр. Қазіргі қолданыстағы үш компонентті (фамилия, аты, әкесінің аты) құжаттық құрылымға үйренген қоғам кейде қайсысы фамилиясы, қайсысы есімі екенін айыра алмай шатасады, орнын ауыстырып жазады. Тіптен, лингвистикалық факторлар салдарынан өзгеріске ұшыраған, түсініксіз есімдер де пайда болды. Осындай себеп-салдарды жинақтай келе репатрианттардың әр текті құжаттарын трансформациялау жұмысында біріңғай мемлекеттік стандарт қарастырылмаған, салдарынан қазақ репатрианттар арасында құрылымы стандартқа сай емес құжаттар пайда болды деген қорытынды жасалынды.

Түйін сөздер: Қазақ, репатриант, фамилия, антропонимия, патронимия, тегі, төлқұжат, азаматтық.

B. Shaken

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana
e-mail: agazhai_altai@mail.ru

Features of the surname of Kazakh repatriates and its social-documentary consequences

The article discusses the ways of forming the surname of Kazakhs from far abroad and its impact on documentary naturalization and social integration. The purpose of the study is to consider some of the problems arising from the peculiarities of the surnames of Kazakh repatriates from different points of view (linguistic, legal) and discuss this using specific examples. To achieve this goal, such tasks as identifying the concept of “surname” in the Kazakh worldview, its alternatives, the role of patronymic surnames and studying the factors that influenced the formation of the surname of Kazakh repatriates were put forward. The results of the study showed that the surnames of Kazakhs in most cases are astronomical names. In some countries, Kazakhs used surnames such as patronymic surnames (China, Mongolia), eponyms (Iran), the title of birthplace, names associated with the Kazakh culture (Turkey). But the way to register their full name and documents was developed on the basis of various state laws and official languages. Usually, their full names in the identity documents consist of two components (surname, first name). The fact that such documents create obstacles to their social life after returning to Kazakhstan is revealed on the basis of interviews with Kazakh repatriates. The society, accustomed to a documentary structure consisting of three components (surname, first name, patronymic), sometimes gets confused from the names of Kazakh repatriates, cannot distinguish where the surname is and where the name is. Summing up these causes and consequences, it was concluded that during the transformation of the various documents of the Kandases did not provide for a unified state standard, as a result of which the documents were not properly structured.

Key words: Kazakhs, repatriate, surname, anthroponymy, patronymic, eponym, passport, citizenship.

Б. Шәкен

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана
e-mail: agazhai_altai@mail.ru

Особенности фамилии казахов-репатриантов и их социально-документальные последствия

В статье рассматриваются способы формирования фамилии казахов дальнего зарубежья и ее влияние на документальную, социальную интеграцию. Цель исследования рассмотреть некоторые проблемы, возникающие из-за особенностей фамилий казахов-репатриантов, с разных точек зрения (лингвистической, юридической) и обсудить это на конкретных примерах. Для достижения этой цели были выдвинуты такие задачи, как выявление понятия «фамилия» в казахском мировоззрении, его альтернатив, роли патронимических имен (отчество) и изучение факторов, повлиявших на формирование фамилии репатриантов. Результаты исследования показали, что фамилии казахов в большинстве случаев являются именами-патронимическими. В некоторых государствах казахи использовали такие фамилии, как патронимические (Китай, Монголия), эпонимы (Иран), название места рождения, имена, связанные с казахским пониманием (Турция). Но способ регистрации их имен и документов был разработан на основе различных государственных законов и государственных языков. Обычно их ФИО удостоверяющие личность состоят из двух компонентов (фамилия, имя). Тот факт, что такие документы создают препятствия для их социальной жизни после возвращения в Казахстан, выявляется на основе интервью с казахами-репатриантами. Общество, привыкшее к документальной структуре, состоящей из трех компонентов (фамилия, имя, отчество), иногда путается от имен казахов-репатриантов, не может отличить, где фамилия, а где имя. Суммируя эти причины и следствия, был сделан вывод о том, что при преобразовании различных документов кандасов не предусматривали единого государственного стандарта, в результате чего появились не правильно структурированные документы.

Ключевые слова: казахи, репатриант, фамилия, антропонимия, патронимия, фамилия, паспорт, гражданство.

Кіріспе

Жеке тұлғаның жалаң есімін ғана емес фамилиясын (тегін) қоса айтып өзін таныстыруы қазіргі қоғамда қалыпты жағдай болып табылғанмен, бұл процесс ұзақ уақытты қажет етті. Ғасырлар бойы этностардың фамилиясы әртүрлі жолмен жасалып, дамыды. Қазақ халқы да бұл үрдістен тыс қалған жоқ. Алайда, кейбір тарихи, саяси факторларға байланысты әртүрлі елдерде шашырай өмір сүріп жатқан қазақ диаспора өкілдерінің фамилиясы бірізді жүйемен қалыптаспады. Әсіресе алыс шетел қазақтарының аты-жөні, тегі түрлі өзгеріске ұшырады. Себебі, өзге мемлекеттің азаматы болып табылатын қазақтардың жеке басын куәландыратын құжаттары сол елдің азаматтық-құқықтық актілері, мемлекеттік тілі негізінде рәсімделеді. Ал ҚР-ға оралғаннан кейін түрлі заңдармен жасалған құжаттар репатрианттардың азаматтық алуына және түрлі саладағы қызметіне құжаттық кедергі келтіріп отыр. Отандық репатриацияны зерттеушілердің қазақ репатрианттар арасында жүргізген сауалнамаларынан құжат рәсімдеуде кездесетін кедергінің бірінші орында тұрғанын көруге болады (Кряквина, 2021: 10-13 бб.). Көшіп келушілер араб, латын әліпбиінен және қытай иероглифте-

рінен транскрипциялау барысында аты-жөндерінің өзгеріске ұшырағанын айтады. Осындай түрлі себептерден пайда болған мәселелер олардың қоғамға сәтті интеграциялануын тежейді. Жеке тұлға ұлттық бірегейліктің маңызды бірлігі. Кейбір халықаралық антропонимиялық реформалардың (мәселен, Түркия) нәтижесіне талдау жасасақ, қандастарды қоғамға кіріктіруде және ұлттық бірегейлікті бекітуде фамилия мәселесінің өзектілігін көруге болады.

Жұмыстың дереккөздері мен әдістері

Алғашқы деректік материалды түрлі мемлекеттердің азаматтық заң, ереже, кодекс жиынтығы құрайды. Атап айтар болсақ, Қытай Халық Республикасының «Азаматтық кодексі» (2020), Монғолия Республикасының «Азаматтарды тіркеу» заңы (2018), Түркия Республикасының «Фамилия туралы» заңы (1932), Иран Ислам Республикасының «Азаматтық кодексі» (1982), Ауғанстан Республикасының «Азаматтық кодексі» (1977) т.б. Бұл заң, ережелердің бәрі шетел қазақтары фамилиясының қалыптасуына құқықтық реттеу жүргізе отырып, тікелей ықпалын жасады. Яғни, олардың аты-жөні аталған мемлекеттердің құжаттық құрылымына

сәйкестендірілді. Кейбірі патронимиялық негізде жасалса (Қытай, Моңғолия), келесі тобы мүлдем басқа жолмен (Иран, Ауғанстан, Түркия) қалыптасты. Мәселен, Қытай заңы түркітілдес немесе мұсылман этностарға өз мәдениетіне сәйкес фамилия алуына рұқсат бергенімен, оның иероглифтегі санынан шектеді. Ал Түркияның заңы дінмен, этноспен, тарихи тұлғалармен байланысты есімдерді фамилия ретінде көрсетуіне тиым салды. Алыс шетел қазақтарына белгілі бір тәртіппен фамилиясын тіркеуін талап еткен бұл заңдар негізгі дерек ретінде келтіріліп отыр. Екінші деректер тобына Астана қаласы мемлекеттік архивінің құжаттары жатады (АМА, 241 қ.). 1930 жылдары жазылған бұл арыз-шағымдық мазмұндағы құжаттар патронимиялық есімдердің типологиясын, фамилия ретіндегі функциясын көрсетеді. Әсіресе отағасы есімінің кең қолданысын (қызына, ұлына, келініне, жұбайына қарата) байқауға болады. Фамилия алу ережесінің әлі тұрақтанбаған, орыстың үш компонентті аты-жөн үлгісі толықтай іске аспаған кездегі қазақы танымдық қолданыстағы мұндай құрылымдар мақалаға тарихи факті ретінде қосылып отыр. Үшінші деректер жиынтығын автордың 2021-2023 жж. аралығында Астана қаласы, Көкшетау қаласы, Ақмола облысы Атбасар ауданы Мариновка ауылы, Сандықтас ауданы Кіндікқарағай ауылы, Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданы Петровка және Николаевка ауылдарына жүргізген экспедиция материалдары құрайды. Аталған экспедициялар кезінде Ауғанстан, Иран, Моңғолия және Қытай қазақтарының құжаттарына бақылаулар жүргізіліп, ҚР азаматтығын алғанға дейінгі және алғаннан кейінгі өзгерістеріне, өзгеріске ұшырау себептеріне талдаулар жасалынды.

Мәселені талдау барысында дәстүрлі дүниетанымдағы «фамилия» баламаларын сипаттау барысында тарихилық және ғылыми объективтілік қағидасы басшылыққа алынды. Сонымен қатар, «тег, тегі» түсінігінің пайдалану ауқымына қарай анропонимдер, оның ішінде патронимдердің қолданысын анықтау мақсатында тарихи-типологиялық әдіс, әртүрлі қазақ диаспорасы фамилияларының қалыптасу жолын түсіндіру үшін индуктивті-дедуктивті тәсіл қолданылды. Қазақ репатрианттардың түрлі мемлекеттік заң негізінде жасалған әр текті құжаттарының құрылымына салыстырмалы талдау жүргізіліп, кейбір стандартқа сай емес жеке құжаттардың пайда болу себепін зерделеуге проблемалық әдіс пайдаланылды.

Талқылау

Адам есімдері, қазақтардың тегі (фамилиясы) туралы негізінен отандық ғылымда филолог-лингвистер көлемді зерттеулер жасады. Мәселен, Т.Д. Жанұзақовтың «Қазақ есімдерінің тарихы (Лингвистикалық және тарихи-этнографиялық талдау)» (Жанұзақов, 1971), Т.Д. Джанұзақов және К.С. Есбаеваның «Казахские имена (словарь-справочник)» (Джанұзақов, Есбаева, 1988), У.А. Мусабекованың «Мотивационный аспект антропонимов казахского и русского языков» (Мусабекова, 1996), М.Д. Мұсабаеваның «Қазақ тіліндегі антропонимиялық аталымдардың этнолингвистикалық сипаттамасы» (Мұсабаева, 1995), А. Смағұловтың «Қазақ есімдері» (Смағұлов, 2013) т.б. монография, диссертацияларды атауға болады. Бірақ, бұл зерттеулерде негізінен қазақ антропонимдерін дәуірлеу, антропонимдердің жасалу ерекшеліктері, этимологиясы сынды тілдік мәселелерге баса назар аударылады.

Ал қазақ диаспорасы, этникалық репатриация саласын қарастыратын А.Б. Калыш және Д.Б. Касымованың «Пути интеграции оралманов в Казахстанское общество: реалии и вызовы» (Калыш, Касимова, 2013) және «Поле и смыслы социокультурной интеграции этнических репатриантов» (Калыш, Касимова, 2014), К.Қ. Нұрымбетованың «Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселелері мен болашағы: тарихи талдау (1991-2008 жж.)» (Нұрымбетова, 2010), К.Н. Балтабаева, Т.А. Мамашев, Ж.Ә. Ермекбай, А.Ж. Баймағамбетова «Қазақ диаспорасы және Атамекенге оралу (1991-2012 жж.)» (Балтабаева, Мамашев, Ермекбай, Баймағамбетова, 2015), А.С. Сейсенбаеваның «Жетісу аумағындағы репатрианттар: этномәдени және миграциялық үрдістері» (Сейсенбаева, 2014), М.С. Карибаевтың «Шығыс Қазақстандағы этникалық репатрианттар: күнделікті тарихы» (Карибаев, 2021) сынды көптеген ғылыми еңбектер қазақ репатрианттардың құжаттық мәселелеріне құқықтық тұрғыдан сипаттама жасайды.

Мәселен, құжаттық кедергілердің себебіне талдау жасаған М. Карибаев: «зерттеу жұмыстары барысында анықталғандай, осыған дейін уақытында алынбаған азаматтықтың түрлі себептері бар. Олардың біріншісі құжаттарға салғырттық, толық қанды ақпараттанбау, ауылды жерлерде тұрып өзін-өзі қамтумен айналысып құжаттың маңыздылығына мән бермеу, құжат уақытының өтіп кетуіне байланысты мигра-

ция бөлімдерінен айыппұл алудан қорқу» – деп субъектілердің де қатысын атап өтеді (Карибаев, 2021: 74 б.). Алайда қазақ репатриациясы бойынша жазылған еңбектерде репатрианттардың ҚР-ның азаматтығын алғанға дейінгі кездесетін құжаттық қиындықтарына талдау жасалынады да, одан кейінгі осы құжаттық мәселенің салдары талқыланбайды. Егер репатрианттардың фамилиясы тұрғысынан қарасақ, шын мәнінде, бұл мәселенің азаматтық алғаннан кейін де әлеуметтік түйін ретінде жалғасып жатқанын көруге болады.

Нәтиже

Қазақтар арасында фамилияның жасалу жолдарын қарастырғанда патронимия басымдыққа ие. Бұл заңды. Дәстүрлі қазақ қоғамы генеалогиялық туыстық байланыспен және туыстық байланыссыз біріктірілген тайпалық топтардан құралған. Ал генеалогиялық туысқандық негізгі интеграциялаушы күш және әлеуметтік қатынастардың идеологиялық негіздемесі болып табылады. Бұл туысқандық принциптер қоғамның төменгі ұяшықтарында – патронимияда мызғымастай сақталды (Артықбаев, 2019: 164 с.). «Патронимия – белгілі бір қоғамдық, шаруашылық және идеологиялық бірлікті сақтай отырып бір патриархальды отбасы қауымдастығының өсуі мен тарамдалуы нәтижесінде қалыптасқан үлкен және кіші отбасылық топтар. Олар ең алғашқы отбасының иесі болып табылатын адамның есімін ортақ патронимиялық атау етіп қолданады» (Косвен, 1964: 97 с.). Антропонимиялық контексте патронимия термині тар мағынада «отчество» сөзімен түсіндіріледі. Ал кең мағынада ата-баба немесе әке есімін, эпоним қолданумен сипатталады. Қазақта бір адамның кім екенін анықтауға патронимия және эпонимия (эпоним – ру-тайпа атаулары т.б.) элементтерін жиі пайдаланған. Мәселен, қазақтар кімнің баласысың немесе қай елсің, қандай рудансың? – деп өзара жөн сұрасқан. Әсіресе, әке атын өз есімімен қосарлы айту сол адам туралы біршама дәл ақпарат беретін болған, яғни, қазіргі фамилия қызметін атқарған. Сонымен қатар, қазақ өмірінде ертеден-ақ ұлы, қызы, баласы деген сөздер өз атымен қосыла айтылып, әкесінің балаға қатысын, баланың әкеге тәндігін білдіріп отырған. Бұл формада айтуды сонау көне замандағы көне түркі халықтарына тән жазбалардан (Бақырқу Улуғ Іркін, Байна Сағун Оғлы т.б.) да халық ауыз әдебиеті үлгілерінен (Сарыбайдың қызы

Жібек, Қоянақ ұлы Қартқожақ т.б.) де көреміз (Жанұзақов, 1971: 92 б.).

Жалпы ер адамның аты, отағасының есімін ұлы, қызы, әйелі тіпті келіні де пайдаланған жағдайлар кездеседі. Ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын отбасылық арнайы фамилия болмағандықтан әке аты отбасылық атау ретінде кең қолданыста болды. Тіпті, кімнің үйі? кімнің ауылы? деген сұрақтар сол отбасының ғана емес ауылдың да аты ер адаммен байланысты екенін білдірді. Мәселен, Құнанбайдың қара шаңырағы, Абайдың ауылы т.б. Астана қаласы Мемлекеттік архивінің №241 қорында сақталған төмендегі арыз-шағым мазмұнындағы құжаттардың тақырыпшасына назар аударсақ:

Ақмола аймақтық АТКОМ жанындағы мал науқаны комиссияға Ақмола тұтқындар үйінде отырған Ыдырыс Шоқайұлынан

Өтініш

30 қыркүйек, 1928 ж.

(АМА, 241 қ. 2-тіз. 25-іс. 11 п.)

Ақмола округтік Атқару Комитетіне жол ауған Қарқаралы округі Балқаш ауданы 10-ауыл азаматы Орымбай Туғамбайұлынан

Өтініш

28 наурыз, 1929 ж.

(АМА, 241 қ. 3-тіз. 12-іс. 7 п.)

Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Елтай Ерназарұлына Еркіншілік ауданы 1-ауыл азаматшасы Гүлшара Жаудақызынан

Өтініш

26 наурыз, 1929 ж.

(АМА, 241 қ. 3-тіз. 12-іс. 10-10 қайырма б.)

Қазақстанның Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Ерназарұлына Кереку округі Кереку ауданы 8-ауылдан Ақтөбе округіне жер ауған қазірде Ақмола қаласындағы Бибіш Қапыш қатыны Бердалы келінінен

Өтініш

29 наурыз, 1929 ж.

(АМА, 241 қ. 2-тіз. 25-іс. 12 п.)

Жоғарыдағы мысалдардан байқағанымыздай ХХ ғасырдың 20-30 жылдары ресми құжаттарда отағасы есімі әртүрлі форматта пайдаланылған. Дегенмен ХХ ғасырдың орта шенінде қазақтардың аты-жөндері үш компонентті орыс үлгісіне бейімделгенін және бұл заңмен бекітілгенін көруге болады. Ғалым Т.Д. Жанұзақов «кеңес үкіметі кезінде балаға әкесінің атын фамилия етіп

беру ауылды жерлерде көп кездесетінін және бұл жағдай РСФСР заңдар кодексінің 34-бабына қайшы болғанын, яғни белгіленген тәртіп бойынша Д – атасының аты, С – өз есімі, У – әкесінің аты болуы керек екенін» жазады (Жанұзақов, 1971: 99 б.).

Қазақ ССР министрлер Кеңесінің 1985 жылғы 12 қыркүйектегі №331 қаулысымен бекітілген Қазақ ССР-де Азаматтық хал актілерін тіркеу туралы нұсқаудың жалпы ережелерінің II бөлімі Тууды тіркеу туралы ереженің 30-пунктінде: «балаға ата-анасының немесе басқа туысқандарының есімін фамилия етіп беруге жол берілмейді, 32-пунктінде, балаға әкесінің аты (отчество) әкесінің есімі бойынша не әкесі ретінде жазылған адамның есімі беріледі. Ата-анасының қалауы бойынша әкесінің атына «ұлы», «қызы» деген сөздер қосылып, баланың әкесінің аты болып жазылуы мүмкін» – деп көрсетілген (Жанұзақов, 1971: 101 б.). Бұл Қазақстанда ғана емес, Кеңестік кеңістікке енген Ресей, Өзбекстан және Түркіменстан қазақтарына ортақ жүйе. Себебі, қай континентте болмасын колониализм, яғни отарлаушы саясаттың идеологиялық контекстінде алдымен есімдер және жер-су атауларын өзгерту мүддесі тұрады.

Алыс шетел қазақтарының фамилия ерекшеліктері

Ал алыс шетел қазақтарының фамилиясына келер болсақ, бұл процесс екі түрлі жолмен қалыптасқанын көруге болады: біріншісі – патронимия негізінде (Қытай және Монғолия қазақтары), екіншісі – классикалық фамилия үлгісі (Ауғанстан, Иран, Түркия қазақтары).

Қытайдың Синьцзян өлкесі – қазақтардың ежелден мекен еткен жері және ең үлкен қазақ диаспорасы орналасқан мекен. Бұл елдегі қазақтардың фамилиялары патронимиялық негізде жасалған. Яғни, қазақтар өзінің есіміне қоса әкесінің атын фамилия ретінде көрсетеді. Бір ерекшелігі бейресми құжаттарда араб әліпбиімен «ұлы», «қызы» деген сөздер бөлек (мәселен, Таңжарық Жолды ұлы) жазылады.

Қытай Халық Республикасының мемлекет құрушы этносы болып табылатын хань этносының ежелден қалыптасқан фамилия заңдылықтары бар. Ол бір немесе екі иероглифтен тұрады және зерттеушілердің пайымдауынша тайпа және әлеуметтік тапқа бөліну нәтижесінде пайда болып, дамыған (Дашеева, 2012: 75-76 сс.). Ал бұл мемлекетте өмір сүріп жатқан әрбір азамат ҚХР «Азаматтық кодексінің негізгі прин-

циптері» заңнамасының «азаматтардың есім таңдау және алу құқығы» атты 3-тарауының 1015-бабы бойынша «... әкесінің не шешесінің немесе қандайда бір туысқанының фамилиясын алуға міндеттелген» (ҚХР Азаматтық кодексі, 2020). Дегенмен Қытайда фамилия қолдану дәстүрі жоқ кейбір ұлттар да бар. Соларға аталған бапта «этникалық азшылыққа жататын тұлғалар сол ұлттың мәдениетіне, салт-дәстүріне сәйкес фамилия алуы керек» делінген (ҚХР Азаматтық кодексі, 2020). Осы елдегі басқада мұсылман не түркі тілдес халықтар сияқты қазақтар да патронимиялық негізде жасалған фамилияларды ресми мемлекеттік құжатқа «ұлы, қызы» деген тіркемесіз жазды.

Келесі Монғолия қазақтары да дәл осы жүйемен фамилия алғанымен, бұл іс ХХІ ғасырдың басында ғана жүзеге асты. Монғолия ғалымдарының зерттеулеріне қарағанда монғол дәстүрінде фамилия орнына ру, тайпа атаулары қолданылған. Дегенмен, 1920 жылдардағы коммунистік саясаттың ру-тайпалық жүйені, мұрагерлікпен жалғасатын ақсүйектік, таптық құрлымды жою науқаны бұрыннан келе жатқан барлық фамилияларды тоқтатты. Салдарынан ғасырға жуық уақыт ішінде монғол халқы өздерінің тегін ұмытты. Тек 1997 жылы ғана азаматтарға фамилиясын тіркеуді талап ететін заң шықты. Алайда халықтың толықтай құжаттарын тіркеуіне жылдар қажет болады. Монғолияның «Азаматтық хал актілерді тіркеу» заңының 6-бап 3-тармақшасында азаматтар төлқұжаттарында «Family name, surname and given name» көрсетілуі керек деп жазылған (Law Of Mongolia. The General Law On State Registration, 2018: 4 p.) Әдетте «family name, surname, last name» сынды тіркестердің бәрі «фамилия» ретінде қарастырылғанмен, әр елдің дәстүріне, құжаттық структурасына байланысты түрлі мақсатта пайдаланып жүр. Монғолия заңы бойынша family name – ру-тайпа атауы (овог), surname – фамилия (немесе әкесінің аты) болып саналады. «Тарихи жазбаларға қарағанда, мұндағы «овог» термині әртүрлі кезеңдерде түрлі мән-мағынаға ие болған. Мәселен, тайпалық одақ кезеңінде «овог» бір атадан тараған, бірге өмір сүретін, ру ішіндегі некеге толерантты қарайтын адамдардың тобы. Алайда, оның бүгінгі беретін мағынасы батыстық «фамилия (family name)» түсінігімен сәйкес келеді» (Geriletu, 2022: 68 p.). Сәйкесінше Баянөлгей аймағын мекен еткен қазақтар да осы заң негізінде family name ретінде ру атауын (овог), surname ретінде әкесінің атын көрсетті (сурет 1).

1-сурет – Сурет altaex.ru сайтынан алынды

Фамилия – Иран үшін жаңа түсінік болғанымен, оның түп тамыры Парсы империясынан басталады. Көне Парсы шекарасы Мысырдан Түркияға, Месопотамиядан Үнді өзеніне дейінгі аумақты алып жатты. Осы кең территориядағы көптеген тілдер мен мәдениет қазіргі Иран фамилия заңдылықтарына, жасалу жолдарына ықпалын тигізді. «Фамилия қолданысқа енгенге дейін фамилия рөлін белгілі бір дәрежеде лақап ат атқарып келді және фамилияға қарағанда әлдеқайда коммуникативті болды. Ол субъект туралы, яғни оның туған жері, қызметі, кәсібі, мінезі т.б. жекелеген мәліметтерді берді» (Белгородский, 1952: 233 с.). Лақап аттың жасалу жолдары әрі қарай Иран фамилия заңдылықтарының қалыптасуында жетекші рөлді атқарды.

1919 жылы Иран премьер министрі Vossough ed Dowleh азаматтың жеке басын және Иран азаматы екенін ресми құжаттармен анықтау мақсатында азаматтық тіркеу актісіне заңды фамилия концепциясын енгізді. Дегенмен бұл миссия толығымен жүзеге аспады. 1925 жыл Реза Шах Иран азаматтарына фамилиясын тіркеуді міндеттейтін заңды бекітті. Иран Ислам Республикасының Азаматтық кодексінің 997-бабында әрбір азамат фамилия алуы керек деп көрсетілген (The Civil Code of the Islamic Republic of Iran, 1982). Иран қазақтарының фамилияларында этнос, ру-тайпа атауы сынды элементтер жиі кездеседі. Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданы Николаевка ауылына көшіп келген қандастар арасында жүргізілген сұхбаттардан осындай жәйтті көруге болады. Мысалы, Гумбеде-Кабус

қаласынан келген Нұрай Қазақ, Горган қаласынан келген Захра Ескелді (руы – Адай Ескелді) және Сапар Кедах (руы – Адай Кедей). Яғни, фамилиясы ретінде ру атауларын тіркеген. Респондент Сапар Кедахтың айтуынша «тіркеу бөлімінің қызметкерлері кім боласың?, тегің кім? – деп сұрағанда, ата-әжелері «кедей» деп руын айтқан. Алайда парсы тілінде мұндай сөз болмағаннан кейін олар «кедах» деп тіркеуге алған екен» (АЭЭМ, СҚО: 2022). Ауғанстанның Тахар қаласынан Көкшетау қаласына көшіп келген Мұхаммед-Хасан Дерманнің айтунша «құжаттар жасайтын кезде атам: сунақпын – деп айтқан екен. Парсы тілінде мұндай сөз болмағаннан кейін олар: не істейсің? – деп сұраған. Атам: емшімін, дәрігермін – деп айтқан. Онда фамилиясы Дерман болсын – деп тіркеуге алған екен, себебі, парсы тілінде ол «ем, дәрумен» деген мағына береді» (АЭЭМ, Көкшетау: 2022). Бұл мысалдар ХХ ғасырдың 20-30 жылдары елден көшкен қазақтардың түсінігінде «адамның тегі» ру атымен сипатталғанын байқауға болады. Түркиядағы қазақ мигранттарды зерттеуші ғалым И. Сванберг: «рулық құрлым қазақтардың топтық бірегейлігін сақтауда маңызды рөл атқарды» – деп жазады (Сванберг, 1997: 163 с.). Өзге мәдени ортада және өз ішінде ру-тайпалық құрлым әлеуметтік ғана емес этникалық паспорты болып саналғанын байқауға болады.

Ауғанстан қазақтарының да фамилиясы Иран қазақтарымен ұқсас деп айтуға болады. Ауғанстан түрлі саяси революцияны бастан өткізіп отырған ауыспалы биліктің үлгісі ретінде

танымал ел. Басқарушы билік ауысса, заңнамалары да өзгеріске ұшырайды, сәйкесінше азаматтарды тіркеу шарттары да алмасады. Ауғанстан Азаматтық заңының 38-бабында «әрбір адам өзінің есіміне қоса фамилиясын таңдай алады» деп жазылған (Civil Law of the Republic of Afghanistan, 1977: 19 p.). Дегенмен Ауғантанушы ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда ауған халқы өз есімін ғана пайдаланады, фамилия күнделікті өмірде қолданыста жоқ деп айтуға да болады. Тек батыс мәдениетімен таныс, зиялы және қалалық жерде тұратын адамдар ғана фамилия алады екен (Megerdooian, 2009: 1 p.). L. Georing сөзінше ауғандар үшін өз есімдері маңызды. Олар фамилиясын таңдай алады және өзгерте алады. Ал есімдерін өзгертуі үшін арнайы органдарға барып өтініш беруі керек (Georing, 2002: 2 p.). Ауғандар әкесінің атын, ру-тайпасын, туған жерін, мамандығы және мінез-құлық, тұрсіпат ерекшеліктерін есімдеріне қосып көрсетеді. Сәйкесінше олардың фамилия алу дәстүрі де осы жүйе бойынша қалыптасты. Әдетте ер адамдардың есімі екі компоненттен тұрады. Лақап ат (subordinate name) және негізгі есім (proper name) + фамилиясы. Мысалы, Мұхаммед-Хасан Дерман (Көкшетау қаласына қоныстанған Ауғанстан қазағы) немесе Мұхаммед-Ханафия Ахмади (Атбасар ауданы Мариновка ауылына қоныстанған Ауғанстан қазағы). Жалпы мұндай қосарлы есімдер Қазақстанда да жеткілікті, мәселен Қасым-Жомарт немесе Зейнол-Фабден т.б. Яғни, дефис арқылы жазылады. Ал Ауғанстан қазақтарының құжаттарын кириллицаға транскрипциялағанда осы орфографиялық ереже ескерілмейді, салдарынан жиі құжаттық мәселелер туындайды.

Осман империясы құлағаннан кейін, жаңа Түркияның алдында ел іргесін, қоғамды орнықтыруға арналған әлеуметтік, саяси, экономикалық реформалар жүргізу міндеті тұрды. Себебі, Түркия шығу тегі жағынан әртүрлі ұлттық, тілдік, діни, мәдени топтардан құралған, қазіргі заманғы ұлттық мемлекет түсінігінен алшақ, этникалық жағынан плюралистік структурадағы қоғам болды. Ал плюралистік қоғамның бір ерекшелігі сырттан келген этникалық топтардан сол ортаға бейімделу талап етілмейді. Тіптен, Осман түріктері өздері қабылдап отырған мигранттардың мәдениетіне интеграциялану қаупі болды. Ал ұлттық мемлекет құру үшін Түркияға саяси стимул керек еді. Соның бірі 1934 жылы 21 маусымда қабылданған фамилия туралы заң. Аталмыш заңның 1-бабында: «әрбір Түрік азаматы өз есімдеріне қоса фамилиясын тіркеуі тиіс»

– делінген (Türköz, 2017: 183 p.). Ең бастысы фамилия түрік тілінде болуы және этникалық, діндік белгілерден аулақ болуы керек (Türköz, 2017: 188 p.). Түрік тіліндегі есімдерді қолдануды талап ету арқылы бұл заң біртекті түрік ұлты идеясын бекітуге ықпал етті. Emmanuel Szurek бұл реформа туралы «антропонимдік норма ұлт құруда кез-келген дискурсивті саяси үгіт-насихаттан, тіпті кез-келген әлеуметтік реформадан да тиімді құрал болды» – деп бағалайды (Szurek, 2020: 87 p.). Қазақ мигранттар туралы этнографиялық зерттеу жүргізген И. Сванбег бұл заңның қазақтардың өміріне қалай әсер еткені туралы былай баяндайды: «фамилияны қолдану қазақтар үшін әкімшілік мақсатта ғана болды, ал ішкі этникалық қауымдастықта аса маңызға ие емес-ті. Түркияға келгеннен кейін қазақ отбасыларына түрікше фамилия берілді. Қазақтар өздерінің географиялық және этникалық шыққан тегімен байланысты фамилияларды жиі таңдады. Мысалы, Алтай, Алтан, Ақсақал т.б. Кейде түрікше есімдерді де пайдаланды, дегенмен бұл есімдер отбасыдан тыс жерде ғана мәлім еді. Қазақтар бір-бірін есімі не фамилиясы арқылы сирек таниды, ал суретін көрсетсе, молқы, сарбас т.б. руын бірден атайтын еді» (Сванберг, 1997: 163 с.). Ғалымдар ұлттық бірегейліктің тіл, дін, салт-дәстүр, рухани құндылық, материалдық мәдениеттегі көптеген белгілерін көрсетеді, дегенмен өзге мәдени ортаға түскенде әуелден келе жатқан рулық структураның жаңа бет-бейне алып фамилияға ауысқанын осы мысалдар көрсетіп отыр. «Ру» түсінігінің өз этникалық қауымдастығында атқарып келе жатқан функциясының негізгі мәнін сақтай отырып жаңа формаға өтуі шетел қазақтарының этникалық бірегейлігіндегі бір ерекшелік болып табылады.

Репатрианттардың фамилия (тегі) мәселесі

Фамилия – тұлға туралы алғашқы ақпаратты береді, жеке тұлғаның мәртебесін анықтап қоймай, оның этникалық тарихының, мәдениетінің және дәстүрінің тарихи жадысы болып табылады. Заманауи құқықтық интерпретация бойынша фамилия – мемлекет үшін азамат, қоғам үшін жеке тұлға болудың шарты. Осындай шартқа қарамастан есімі қайсы, фамилиясы қайсы екені белгісіз немесе тілдік деформацияға ұшыраған, тіптен фамилиясы жоқ қазақтардың жаһанданып жатқан қоғамда пайда болуының себебі неде? Репатрианттарды натурализациялаудың кемшіліктері құжаттық маргинализацияға әкеледі және Қазақстан қо-

ғамына интеграциялауға кедергі болады ма? деген сұрақтарға төменде мысалдар арқылы талдау жасасақ.

Бірінші мәселе, екі компоненттен тұратын алыс шетел қазақтарының аты-жөні үш компоненттен тұратын стандартқа үйренген қоғамда өз тиімсіздігін тудырады. Әдетте репатрианттың аты мен фамилиясын шатастыру жағдайлары жиі кездеседі, мұның бір себебі универсал есімдер. Мәселен, Бақыт, Жеңіс, Шөкен т.б. сынды ер мен әйелге ортақ қолданыла беретін мұндай есімдерге әкесінің аты қосылғанда қайсысы аты, қайсысы фамилиясы екенін анықтау қиын. Екінші себебі – Арай, Шуақ, Самал т.б. есімдердің

аймақтық қолданыс ерекшелігімен байланысты. Қазақстандық танымал университеттердің бірінің студенті Шуақ Ғалымжан: «алғаш оқуға түскен кезде маған әскери кафедрадан міндетті әскери парызын өтеу туралы шақырту келді. Деканат мен туралы толық информация бергеніне қарамастан әскери кафедраның талап етуі бойынша мен сол жаққа құжаттарымды алып барып ер адам емес екенімді дәлелдеуім керек болды. Кейін білдім, Шуақ деген есімді бұл жақта ұлдарға қояды екен. Бұдан кейін де аты-жөніме байланысты осындай жағдайлар болды» – деп бөлісті оқиғасымен (АЭЭМ, Астана: 2023). (2-сурет)

The processes of adaptation of Koreans in Kazakhstan at the end of the XIX-XXth centuries

Для цитирования:

Дженисалиев Е.К., Булбул Ш. Процессы адаптации корейцев в Казахстане в конце XIX-XX вв. // Вестник ЕНУ им. А. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 140. – №. 3. – С. 21-36. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-21-36

Introduction

The modern development of the Republic of Kazakhstan in the conditions of sovereignty is extremely relevant to the study of historical science of topics that until recently remained little explored, among them is the adaptation of ethnic groups in the 19-20th centuries. The relevance of its study is due to several factors.

Firstly, the complex geopolitical situation in the world, one of the reasons for which is the deterioration of interethnic relations, due to

of Kazakhstan, their awareness of unity, and responsibility for the development of a common Homeland.

Koreans are an example of the successful adaptation of ethnic groups to a foreign cultural environment. Most of them found themselves unwillingly on the territory of Kazakhstan in the 19–early 20th centuries. They were able to undergo climatic, economic, household, and cultural adaptation and became part of a multinational society and contribute to the development of the Republic of Kazakhstan.

2-сурет

Құжаттық қызметтердің дұрыс шешілмеуі және азаматтық алғаннан кейінгі кездесетін мәселелердің бірі жеке тұлғаның фамилиясы көрсетілмеген төлқұжаттардың пайда болуы (сурет 3). Мұндай төлқұжаттар тіпті қоғамдық көлік құралдарына (поезд, ұшақ) билет алуға, банк қызметтерін пайдалану мүмкіндігінен де айырады. Себебі клиент міндетті түрде фамилия, аты, туған жылы және ЖСН номерін көрсетуі керек. Ал фамилиясы көрсетілмегені үшін қосымша анықтамалар талап етіледі. Бұл туралы баспасөз беттерінде талқыланып, соңғы заңнамаларға өзгертілулер енгізілген болатын. Дегенмен бұл шешімін тапқан көп мәселенің бірі ғана.

3-сурет – Otyrar.kz сайтынан алынды

Келесі бір репатрианттар арасында жаппай тараған деформацияға ұшыраған есімдердің пайда болуы. Бұның басы себебі, өзге тілдің ішкі грамматикалық заңдылықтарына бейімделу және аударма кезінде кететін қателіктер қазақша ешқандай мағына бермейтін, түсініксіз есімдердің пайда болуына алып келді. Мәселен, Гүлхайло (Гүлқайша), Адилан (Әдилә), Алай (Арай) т.б.

Бірнеше рет өзгертілген заңнама, жеңілдетілген тәртіппен берілетін азаматтық, қажетсіз анықтамалардың қысқартылғанына қарамастан бір ғана фамилия айналасында осыншама мәселелердің туындауы, натурализация жұмысының жүйеленбегенін көрсетеді. Натурализация процесін жүзеге асыратын мекемелердің әртүрлі мемлекеттік акті, мемлекеттік тіл негізінде жасалған құжаттарды қабылдауға дайын болмағанын, құжаттарды трансформациялау жұмысында біртекті Қазақстандық үлгі жасалмағанын көрсетеді. К. Кряквинаның пайымдауынша этникалық иммиграция процесі екі этаптан тұрады. Біріншісі, натурализация – ҚР азаматтығын алу жұмыстары және ол ҚР Ішкі Істер министрлігінің, оның ішінде көші-қон басқармасының қарамағында жүзеге асырылады. Екіншісі, интеграция – мемлекеттің репатрианттарды қоғамға кірігуін қамтамасыз ету шаралары және ол ҚР Еңбек және Әлеуметтік Қорғау министрлігінің, оның ішінде жергілікті атқарушы биліктің, яғни әкімдіктердің қадағалауымен жүргізіледі. Осындай екі министрлік және көптеген басқармалар арқылы іске асырылатын құжаттық жұмыстар иммиграция процесін қиындатады және олардың арасында нақты межені көру қиын (Кряквина, 2021: 13 с.). Автордың бұл пікірі репатрианттардың құжаттарында кеткен ақауларды өзгертуге деген ұмтылысының болмауының бір себебін түсіндіреді. Сонымен қатар, «қандас» мәртебесімен бірге берілетін мемлекеттік көмектерге репатрианттар бір жылдың ішінде құжаттарын тапсыруы керек. Демек, мемлекеттің репатрианттарды натурализациялау және қоғамға интеграциялау шаралары бір немесе бір жарым жыл мерзімге ғана межеленген болып табылады.

Американдық ғалым James Scott «атаусыз (есімсіз) ұлт құру мүмкін емес (there is no state-making without state naming)» дейді. Қазақстан-

дағы басқа ұлттарды айтпағанда қазақтардың аты-жөндері түрлі мемлекеттік заң мен мәдениеттің ықпалымен қалыптасқан мозайкаға айналып отыр. Репатриация бағдарламасының түпкі мақсаты мемлекет құрушы ұлттың біртұтастығын көздегенмен, фамилия мәселесі керісінше әр алуандыққа алып келді. Түркияның фамилия заңы туралы М. Түркөз «фамилияның өзгеруі өмірді түбегейлі өзгертпеді, бірақ бұл мемлекет пен қоғамға қатысты позициялау немесе қайта бағдарлау тәсілдерінің бірі болды» – дейді (Түркөз, 2017: 7 р.). Бұл пікір мемлекет құрушы этностың бірегейлігін күшейту натурализацияға кейбір реформалардың қажеттілігін көрсетеді.

Қорытынды

Қандастарды Қазақстан қоғамына интеграциялау процесі жүйелі қадамдардың болмауымен, заңнама және нақты іс-әрекет арасындағы қарама-қайшылықпен сипатталады. Үкімет ұсынған статистика қоныс аударушылардың саны, аймақтық қоныстануы, мемлекеттік көмек алу мен жұмысқа орналасу көрсеткіші, тіл курсына қатысуы сынды алғашқы деректерді ғана қамтиды. Мұнда сандық көрсеткіштерге басымдық береді де, процестің сапалық мәні ескерілмейді. Ал фамилия мәселесі натурализация жұмысының сапалық жағын талап етеді. Әр текті жолмен қалыптасқан қазақ репатрианттардың аты-жөнін Қазақстандық стандартқа сай трансформациялау оларды қабылдаушы қоғамға жақындастырудың бір жолы болмақ. ҚР репатриация саясатының ортақ әлеуметтік келбет қалыптастыру аспектісінен алып қарағанда қандастарды қоғамға интеграциялау әуелі натурализация жұмысының сапалы жүргізілуінен басталады.

Фамилия мәселесіне реформа жасау тек репатрианттар тұрғысынан емес, ұлттық бірегейлік жағынан да маңызды мәселелердің бірі. Антропонимия мен топономиялық өзгерістер ұлттың өзін-өзі растауы мен қорғауының құралы болып табылады, бұл заманның сұранысы. Сондықтан деколонизация және тарихи өзгерістерді бастан өткізіп жатқан біздің қоғам үшін қазақ репатрианттардың фамилия мәселесі өзектілігін жоғалтпайды.

Респонденттер тізімі:

Қазақ Нұрай – Иран Ислам Республикасынан көшіп келген, 25 жаста, Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданы Николаевка ауылы.

Ескелді Захра – Иран Ислам Республикасынан көшіп келген, 30 жаста, Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданы Николаевка ауылы.

Кедах Сапар – Иран Ислам Республикасынан көшіп келген, 52 жаста, Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданы Николаевка ауылы.

Дерман Мұхаммед Хасан – Ауғанстаннан көшіп келген, 30 жаста, Ақмола облысы Көкшетау қаласы.

Ахмади Мұхаммед Ханафия – Ауғанстаннан көшіп келген, 55 жаста, Ақмола облысы Атбасар ауданы Мариновка ауылы

Ғалымжан Шуақ – Қытай Халық Республикасынан көшіп келген, 21 жаста, Астана қаласы

Дереккөздер

АЭЭМ, 2021 – Автордың этнографиялық экспедиция материалдары. Ақмола об. Атбасар ауд. Мариновка ауылы, 13 желтоқсан 2021 ж.

АЭЭМ, 2022 – Автордың этнографиялық экспедиция материалдары. Солтүстік Қазақстан обл. Есіл ауданы Николаевка ауылы, 22 мамыр 2022 ж.

АЭЭМ, 2022 – Автордың этнографиялық экспедиция материалдары. Көкшетау қаласы, 13 ақпан 2022 ж.

АЭЭМ, 2023 – Автордың этнографиялық экспедиция материалдары. Астана қаласы, 02 наурыз 2023 ж.

АМА – Астана қ. мемлекеттік архиві.

Civil Code of the People's Republic of China. May 28, 2020. <http://www.npc.gov.cn/> (Қаралған күні: 26.07.2023)

Civil Law Of The Republic Of Afghanistan. January 5, 1977. 322 p. <http://translation-civil-code-en.pdf> (kakaradvocates.com) (Қаралған күні: 27.07.2023)

Law Of Mongolia. The General Law On State Registration. November 1, 2018. 18 p. <http://www.burtgel.gov.mn/> (Қаралған күні: 25.07.2023)

The Civil Code Of The Islamic Republic Of Iran. January 1, 1982. 132 p. <http://www.microsoft.com/iranbestlawyer.com/> (Қаралған күні: 25.07.2023)

Әдебиеттер

Артыкбаев Ж.О. (2019). Казахское общество в XIX веке: традиции и инновации. Астана; Москва: ТОО «Центрально-Азиатское книжное издательство». 340 с.

Балтабаева К.Н., Мамашев Т.А., Ермекбай Ж.А., Баймағамбетова А.Ж. (2015). Казахская диаспора и репатриация (1991-2012) / научный ред. Мажитов С.Ф. Алматы: Елтаным. 568 с.

Белгородский Н.А. (1952). Социальный элемент в персидских именах, прозвищах, титулах и Фамилиях. Записки и н с т и т у т а востоковедения Академии наук СССР. I том. Ленинград: Академии наук СССР. 213-242 сс. http://zivan_01_1932_10_belgorodsky.pdf (orientalstudies.ru) (Қаралған күні: 25.07.2023)

Дашеева В.В. (2012). Зарождение и развитие китайских фамилий. Вестник Бурятского государственного университета. Философия. 75-79 сс. <http://www.cyberleninka.ru/> (Қаралған күні: 01.07.2023)

Джанузаков Т.Д., Есбаева К.С. (1988). Казахское имена (словарь-справочник). Алматы: Наука. 480 с.

Жанұзаков Т.Д. (1971). Қазақ есімдерінің тарихы (лингвистикалық және тарихи-этнографиялық талдау). Алматы: Ғылым. 218 б.

Мусабекова У.А. (1996). Мотивационный аспект антропонимов казахского и русского языков: автореферат на соискание научной степени кандидата филологических наук. Алматы. 27 с.

Мұсабаева М.Д. (1995). Қазақ тіліндегі антропонимиялық аталымдардың этнолингвистикалық сипаттамасы: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми атағын алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. Алматы. 30 б.

Нұрымбетова К.К. (2010). Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселелері мен болашағы: тарихи талдау (1991-2008 жж.). Алматы. 128 б.

Есмағамбетов К.Л. (1997). Казахская диаспора: проблемы этнического выживания / составитель и научный редактор К.Л. Есмағамбетов; перевод с английского Б. Сужиков; Фонд Сорос-Казахстан. Алматы: Атамұра. 218 с.

Калыш А.Б., Касымова Д. (2014). Поле и смыслы социокультурной интеграции этнических репатриантов. Алматы: Қазақ университеті. 240 с.

Калыш А.Б., Касымова Д.Б. (2013). Пути интеграции оралманов в Казахстанское общество: реалии и вызовы. Алматы: Қазақ университеті. 204 с.

Карибаев М.С. (2021). Шығыс Қазақстандағы этникалық репатрианттар: күнделікті тарихы: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Өскемен. 235 б.

Косвен М.О. (1964). Семейная община и патронимия. Москва: Наука. 218 с.

- Кряквина К.П. (2021). Проблематичная интеграция кандасов: как оптимизировать процесс интегрирования репатриантов в общество Казахстана? // Программа для молодых исследователей в области публичной политик. Алматы: 2021. 31 с. [http:// Ксения_Кряквина_indd \(soros.kz\)](http:// Ксения_Кряквина_indd (soros.kz) (Қаралған күні: 05.07.2023)) (Қаралған күні: 05.07.2023)
- Сейсенбаева А.С. (2014). Жетісу аумағындағы репатрианттар: этномәдени және миграциялық үрдістері: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы. 132 б.
- Смағұлов А. (2013). Қазақ есімдері энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Атамұра. 800 б.
- Geriletu H. (2022). On the Mongolian ovog. Asian studies in Mongolia. №1(1). 64-69 pp. [http:// View of On The Mongolian Ovog \(num.edu.mn\)](http:// View of On The Mongolian Ovog (num.edu.mn) (Қаралған күні: 10.07.2023)) (Қаралған күні: 10.07.2023)
- Goering L. (2002). What's your name? can be tricky query. Magazin of Chicago Tribune. <http:// What's your name? can be tricky query – Chicago Tribune>
- Megerdooian K. (2009). The Structure of Afghan Names. Journal of MITRE Product. 1-12 pp. [http:// The Structure of Afghan Names \(psu.edu\)](http:// The Structure of Afghan Names (psu.edu) (Қаралған күні: 10.07.2023)) (Қаралған күні: 10.07.2023)
- Turkoz M. (2017). Naming and nation-building in Tukey. The 1934 Surname Law. Istanbul: Palgrave Macmillan. 213 p. [http:// 212.pdf.pdf \(ethernet.edu.et\)](http:// 212.pdf.pdf (ethernet.edu.et) (Қаралған күні: 25.07.2023)) (Қаралған күні: 25.07.2023)
- Szurek E. (2020) “Yan, Of, Ef, Viç, İç, İs, Dis, Pulos ...”: the Surname Reform, the “Non-Muslims,” and the Politics of Uncertainty in Post-genocidal Turkey / Arabic and its Alternatives. Religious Minorities and their Languages in the Emerging Nation States of the Middle East (1920-1950). Vol. 5. 77-110 p. [http:// Chapter 3 “Yan, Of, Ef, Viç, İç, İs, Dis, Pulos ...”: the Surname Reform, the “Non-Muslims,” and the Politics of Uncertainty in Post-genocidal Turkey in: Arabic and its Alternatives \(brill.com\)](http:// Chapter 3 “Yan, Of, Ef, Viç, İç, İs, Dis, Pulos ...”: the Surname Reform, the “Non-Muslims,” and the Politics of Uncertainty in Post-genocidal Turkey in: Arabic and its Alternatives (brill.com) (Қаралған күні: 25.07.2023)) (Қаралған күні: 25.07.2023)

Sources

- AEEM, 2021 – Auther’s ethnographical expedition dates. Akmola region Atbasar district Marinovka village. 13 December, 2021.
- AEEM, 2022 – Auther’s ethnographical expedition dates. Northern Kazakhstan region Esil district Nikolaevka village. 22 May 2022.
- AEEM, 2022 – Auther’s ethnographical expedition dates. Akmola region Kөkshetau city. 13 February, 2022.
- AEEM, 2023 – Auther’s ethnographical expedition dates. Akmola region Astana city. 02 March 2023.
- AMA – State archive of Astana.
- Civil Code of the People’s Republic of China. May 28, 2020. [http:// 中华人民共和国民法典_中国人大网 \(npc.gov.cn\)](http:// 中华人民共和国民法典_中国人大网 (npc.gov.cn) (Date: 26.07.2023)) (Date: 26.07.2023)
- Civil Law Of The Republic Of Afghanistan. January 5, 1977. 322 p. [http:// translation-Civil Code – En.pdf \(kakaradvocates.com\)](http:// translation-Civil Code – En.pdf (kakaradvocates.com) (Date: 27.07.2023)) (Date: 27.07.2023)
- Law Of Mongolia. The General Law On State Registration. November 1, 2018. 18 p. [http:// The general law on state registration | burtgel.gov.mn](http:// The general law on state registration | burtgel.gov.mn (Date: 25.07.2023)) (Date: 25.07.2023)
- The Civil Code Of The Islamic Republic Of Iran. January 1, 1982. 132 p. [http:// Microsoft Word – Civil Code.doc \(iranbestlawyer.com\)](http:// Microsoft Word – Civil Code.doc (iranbestlawyer.com) (Date: 25.07.2023)) (Date: 25.07.2023)

References

- Artykbaev Zh.O. (2019). Kazahskoe obshchestvo v XIX veke: tradicii i innovacii [Kazakh society in 19th century: tradition and innovation]. Astana; Moskva: TOO «Central’no-Aziatskoe knizhnoe izdatel’stvo». 340 p. (in Russian)
- Baltabaeva K.N., Mamashev T.A., Ermekbaj ZH.A., Bajmarambetova A.ZH. (2015). Kazahskaya diaspora i repatriaciya (1991-2012) [Kazakh diaspora and repatriation (1991-2012)] / nauchnyj red. Mazhitov S.F. Almaty: Eltanym. 568 p. (in Russian)
- Belgorodskij N.A. (1952). Social’nyj element v persidskih imenah, prozvishchah, titulah i Familiyah [Social details in Persian name, nickname, title, and family name] / Zapiski i n s t i t u t a vostokovedeniya Akademii nauk SSSR. I tom. Leningrad: Akademii nauk SSSR. 213-242 pp. [http:// zivan_01_1932_10_belgorodsky.pdf \(orientalstudies.ru\)](http:// zivan_01_1932_10_belgorodsky.pdf (orientalstudies.ru) (Date: 25.07.2023) (in Russian)) (Date: 25.07.2023) (in Russian)
- Dasheeva V.V. (2012). Zarozhdenie i razvitie kitajskih familij [Genesis and evolution of Chines family name] / Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. 75-79 pp. – URL: Zarozhdenie i razvitie kitajskih familij (cyberleninka.ru) (Date: 01.07.2023) (in Russian)
- Dzhanuzakov T.D., Esbaeva K.S. (1988). Kazahskoe imena (slovar’-spravchnik) [The Kazakh names: dictionary]. Almaty: Nauka. 480 p. (in Russian)
- Zhanuzakov T.D. (1971). Kazak esimerinin tarihy (lingvistikalık zhane tarihi-etnografialık taldau) [The history of Kazakh names: linguistic and historical-ethnographic analysis]. Almaty: Gylym. 218 p. (in Kazakh)
- Musabekova U.A. (1996) Motivacionnyj aspekt antroponomimov kazahskogo i russkogo yazykov [Motivation aspects of anthroponym of Kazakh and Russian languages]: avtoreferat dis. ... kandidata filologicheskikh nauk. Almaty. 27 p. (in Russian)
- Musabaeva M.D. (1995). Kazak tilindegi antroponomimialık atalymdardyn etnolingvistikalık sipattamasy [Ethnolinguistic description of anthroponomic name in Kazakh languages]: filologiya gylymdarynyn kandidaty gylymi atagyn alu yshin dajyndalğan dissertaciya. Almaty. 30 p. (in Kazakh)
- Nurymbetova K.K. (2010). Tauelsiz Kazakstandagy repatriaciya maseleleri men bolashagy [The problem and future of repatriation in independent Kazakhstan]: tarihi taldau (1991-2008). Almaty. 128 p. (in Kazakh)

Esmagambetov K.L. (1997). Kazahskaya diaspora: problemy etnicheskogo vyzhivaniya [The Kazakh diaspora: problem of ethnical survive] / sostavitel' i nauchnyj redaktor K.L. Esmagambetov; perevel s anglijskogo B. Suzhikov; Fond Soros-Kazahstan. Almaty: Atamura. 218 p. (in Russian)

Kalysh A.B., Kasymbekova D. (2014). Pole i smysly sociokul'turnoj integracii etnicheskikh repatriantov [The field and meanings of socio-cultural integration of ethnic repatriates]. Almaty, Kazak universiteti. 240 p. (in Russian)

Kalysh A., Kasymbekova D. (2013). Puti integracii oralmanov v Kazahstanskoe obshchestvo: realii i vyzovy [Ways of integrating Oralmans into Kazakhstan society: realities and challenges]. Almaty, Kazak universiteti. 204 p. (in Russian)

Karibayev M. (2021). Shygys Kazakstandagy etnikalyk repatrianttar: kundelikti tarihy [Ethnic repatriates in East Kazakhstan: a daily history]: dissertation for the PhD doctor of Philosohpy. Oskemen. 235 p. (in Kazakh)

Kosven M.O. (1964). Semejnaya obshchina i patronimiya [Genealogical society and partonomy]. M.: Nauka. 218 p. (in Russian)

Kryakvina K.P. (2021). Problematichnaya integraciya kandasov: kak optimizirovat' process integrirovaniya repatriantov v obshchestvo Kazahstana? [Problemanic integration of Kandas: how optimization the process of integration of repatriates to Kazakhstan society] // Programma dlya molodyh issledovatelej v oblasti publichnoj politik. Almaty: 2021. 31 p. [http:// Kseniya_Kryakvina_indd\(soros.kz\)](http://Kseniya_Kryakvina_indd(soros.kz)) (Date: 05.07.2023) (in Russian)

Seysenbaeva A. (2014). Zhetisu aumagyndagy repatrianttar: etnomadeni zhane migraciyaalyk urdisteri [Repatriates in Zhetysu: ethno-cultural and migration trends]: dissertation for the PhD doctor of Philosohpy. – Almaty. 132 p. [in Kazakh]

Smagulov A. (2013). Kazak esimderi enciklopediyaalyk anyktamalyk [The Kazakh names: encyclopedia]. Almaty: Atamura. 800 p. (in Kazakh)

Geriletu H. (2022). On the Mongolian ovog. Asian studies in Mongolia. N1(1). 64-69 pp. [http:// View of On The Mongolian Ovog\(num.edu.mn\)](http://View of On The Mongolian Ovog(num.edu.mn)) (Date: 10.07.2023)

Goering L. (2002). What's your name? can be tricky query. Magazin of Chicago Tribune, June 19, 2002.

Megerdoomian K. (2009) The Structure of Afghan Names. Journal of MITRE Product. 1-12 pp. [http:// The Structure of Afghan Names\(psu.edu\)](http://The Structure of Afghan Names(psu.edu)) (Date: 10.07.2023)

Turkoz M. (2017). Naming and nation-building in Tukey. The 1934 Surname Law. Istanbul: Palgrave Macmillan. 213 p. [http:// 212.pdf.pdf\(ethernet.edu.et\)](http://212.pdf.pdf(ethernet.edu.et)) (Date: 25.07.2023)

Szurek E. (2020). “Yan, Of, Ef, Viç, İç, İs, Dis, Pulos ...”: the Surname Reform, the “Non-Muslims,” and the Politics of Uncertainty in Post-genocidal Turkey / Arabic and its Alternatives. Religious Minorities and their Languages in the Emerging Nation States of the Middle East (1920-1950). Vol. 5. 77-110 p. [http:// Chapter 3 “Yan, Of, Ef, Viç, İç, İs, Dis, Pulos ...”: the Surname Reform, the “Non-Muslims,” and the Politics of Uncertainty in Post-genocidal Turkey in: Arabic and its Alternatives\(brill.com\)](http://Chapter 3 “Yan, Of, Ef, Viç, İç, İs, Dis, Pulos ...”: the Surname Reform, the “Non-Muslims,” and the Politics of Uncertainty in Post-genocidal Turkey in: Arabic and its Alternatives(brill.com)) (Date: 25.07.2023)

Автор туралы мәлімет:

Бұлбұл Шөкен – тарих факультетінің докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуазия Ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ. E-mail: agazhai_altai@mail.ru

Сведения об авторе:

Бұлбұл Шакен – докторант исторического факультета, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана. E-mail: agazhai_altai@mail.ru

Келін түсті: 27.11.2023

Қабылданды: 10.05.2024

З.Г. Сактаганова^{id}, Ж.К. Абдукаримова*^{id}

«Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ, Қазақстан, Қарағанды қ.
*e-mail: zhanara1307@mail.ru

1941-1945 ЖЫЛДАРДАҒЫ СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ЕҢБЕГІ

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақ КСР-дегі балалардың күнделікті еңбек мәселелері зерттеледі. Соғыс жылдарындағы еңбек КСРО-ның тыл аудандарындағы балалар өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. КСРО-да балаларды үйде де, қоғамда да жұмысқа тарту әдеттегі тәжірибе болып, ал соғыс жылдарында ол объективті қажеттілікке айналды. Мақалада архивтік деректер негізінде Қазақ КСР облыстары бойынша пионерлер мен оқушылардың қоғамдық жұмыстарының түрлері және олардың ортақ іске қосқан нақты үлесі, сондай-ақ өскелең ұрпақтың жанқиярлық еңбегін насихаттау мен үгіттеудің рөлі зерделенді. Сұхбат материалдары негізінде авторлар қаладағы және ауылдық жерлердегі балалардың күнделікті жұмысының мәселелерін зерттеді, балалардың тұрғылықты жеріне, отбасы құрамына және оның материалдық әл-ауқатына байланысты еңбегінің көлемі мен ауырлығының ерекшеліктерін анықтайды. Балалардың күнделікті өмірін зерттеуде бірегей дерекзат ретінде баланың соғыс жылдары жазған күнделігі қолданылды. Күнделікте бала отбасында болған қиындықтар мен ауыртпалықтар туралы және баланың өз жақындарына қалай көмектескені туралы баяндалады. Мақала авторлары зауыттық оқыту мектептерінде, қолөнер және теміржол училищелерінде жасөспірімдерді еңбекке баулуға қатысты мәселелер мен осы оқу орындарының контингентінің көбеюінің негізгі себептерін зерттейді.

Түйін сөздер: еңбек, балалық шақ, Ұлы Отан соғысы, ауылшаруашылық жұмыстары, пионерлер, мектеп оқушылары, ҚазақКСР-і.

Z.G. Saktaganova, Zh.K. Abdugarimova*

NAO «Karaganda University named after academician E. A. Buketov», Kazakhstan, Karaganda
*e-mail: zhanara1307@mail.ru

Daily work of children of Kazakhstan during the war (1941-1945)

The article explores the issues of labor children's everyday life in the Kazakh SSR during the Great Patriotic War. Labor during the war years became an integral part of children's life in the rear areas of the USSR. Children's involvement in labor, both domestic and public, was a common practice in the USSR, but during the war years it became an objective necessity. Based on archival data, the authors study the types of pioneers' social work and schoolchildren in the regions of the Kazakh SSR and their real contribution to the common cause, the role of propaganda and agitation of selfless labor of the younger generation. Based on interview materials the authors investigated the issues of children's labor in everyday life in the cities and rural areas, revealed the specifics of the volume and degree of severity of children's labor depending on the place of their residence, family composition and its material well-being. A unique source for the study of children's labor in everyday life was a boy's diary, where the child told about the hardships and difficulties that befell his family, also his help for the relatives. The authors of the article studied the issues related to the labor education of adolescents at schools of factory tutoring, vocational and railroad institutes, and what was the main reason for the growth in the enrollment of these educational institutions.

Key words: labor, childhood, the Great Patriotic War, agricultural work, pioneers, schoolchildren, Kazakh SSR.

З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова*

НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова», Казахстан, г. Караганда

*e-mail: zhanara1307@mail.ru

Трудовая повседневность детей Казахстана в годы войны (1941-1945 гг.)

В статье исследуются вопросы трудовой детской повседневности в Казахской ССР в годы Великой Отечественной войны. Труд в годы войны стал неотъемлемой частью жизни детей в тыловых районах СССР. Вовлечение детей в труд, как домашний, так и общественный, в СССР было обычной практикой, но именно в годы войны это стало объективной необходимостью. В статье, на основе архивных данных, изучены виды общественной работы пионеров и школьников по областям Казахской ССР и их реальный вклад в общее дело, а также роль пропаганды и агитации самоотверженного труда подрастающего поколения. На основе материалов интервью авторами исследованы вопросы трудовой детской повседневности в городе и в сельской местности, выявлена специфика объема и степени тяжести труда детей в зависимости от места их проживания, состава семьи и ее материального благополучия. Уникальным источником, при проведении исследования трудовой повседневности детей, стал дневник мальчика, в котором ребенок рассказывал о лишениях и трудностях, постигших его семью, и каким образом мальчик помогал своим близким. Авторами статьи изучались вопросы, связанные с трудовым обучением подростков в школах фабрично-заводского обучения, ремесленных и железнодорожных училищ, и какова была основная причина увеличения контингента данных учебных заведений.

Ключевые слова: труд, детство, Великая Отечественная война, сельскохозяйственные работы, пионеры, школьники, Казахская ССР.

Кіріспе

Балаларды еңбекке баулу тек соғыс уақытында енгізіліп қойған жоқ, кеңестік кезеңде бұл тәжірибе барлық уақытта жүзеге асырылып отырды. Ал, қиын-қыстау соғыс жылдары жауды жеңу сияқты ортақ мақсатқа жетуде бұл кезек күттірмейтін қажетті шаралардың қатарында болды. Кеңес заманындағы балалар ерте жастан бастап үйдегі шаруаларды тындырып қана қоймай, үйден тысқары жерлерде жұмыс жасау дағдыларын меңгерді. Ол кездегі балалардың үйде өздері шамасы келетін жұмыстарды орындау сияқты міндеттері болған. Балалар ата-аналарына кіші бауырларын бағуда, үй жинауда, бақшада жұмыс жасауда, мал жайғауда (болған жағдайда), масақ теру, кезекте тұрып карточкаға тамақ әкелу және т.б жағдайларда жәрдемдесіп отырған. Жұмыстың көлемі баланың жасына байланысты болды. Бұл кезеңде 12-14 жастағы жасөспірімдер іс жүзінде ересек бала болып есептелді.

Мектеп немесе балалар үйлерін жанындағы қосалқы шаруашылықтарда жұмыс істеді. Сабақтан тыс уақыттарда да балалар еңбекпен айналысып, майданға қажетті заттар мен қаражат жинап, қарияларға көмек көрсетті, кәсіпорындар мен госпитальдарда да шамалары келетін жұмыстарды атқарды. Бұлардың арасында концерт өткізу, театрлық қойылым қою, көрме өткізу, плакаттар салу және т.б басқа жұмыстар

да балалардың уақытын алып, белгілі бір еңбек шығындарын талап етті.

Соғыс жылдарындағы балалардың күнделікті еңбектерін олардың естеліктері бейнелеп берсе, архив материалдары мен статистикалық мәліметтер оларды толықтыра түседі. Балалардың еңбек міндеткерлігі тылдағы балалардың өмірінің ажырамас бір бөлігі болды. Ал, кейбір жағдайларда ол уақыттың талабына сай қажеттілік те болды. Қаланың да, ауылдың да баласы еңбек етті. Еңбек ету біреулер үшін мектеп кезіндегі қоғамдық міндет болса, ал кейбірлеулер үшін үй шаруасымен айналысу болды. Тіпті кейде буыны қатпаған балалар отбасының бар ауыртпалығын өз мойындарына алып, іні-қарындастарын өсіріп бақты. Соғыс кезіндегі жұмыс күшінің жетіспеуі, жасөспірімдерді ересек жұмыскерлерге теңестіру сияқты мемлекеттің сол кездегі әрекеттері біздің оймызша, уақыттың талабы болды. Жасөспірімдер елдегі өнеркәсіптік кәсіпорындардың ажырамас бөлігіне айналды.

Материалдар мен әдістер:

Мақаланы жазуда нормативтік-құқықтық құжаттар, іс-қағаз құжаттары, эго-құжаттар, мерзімді баспасөз материалдары, соғыс кезіндегі балалардан алынған сұхбат материалдары сияқты деректік база қолданылды. Нормативтік-құқықтық құжаттардың қатарында КСРО мен ҚазақКСР-де қабылданған бірқатар қаулылар

пайдаланылды. Мысалы, КСРО Халық комиссарлар кеңесінің 26.06.1943 жылғы № 697 «Балалар үйлерінің, КСРО НКВД еңбек колонияларының тәрбиеленушілері мен ата-анасыз қалған 14 жастан асқан жасөспірімдерді еңбектік орналастыру туралы» Қаулы сол кездегі әсіресе жоғары біліктілік пен жоғары еңбек ақыны талап етпейтін жұмыс күшінің тапшылығы мәселесін шешкен болатын. Жұмысшы кадрлардың жетіспеушілігі ішінара түрде қолөнер, теміржол училищелері мен ФЗО мектептерін тәмамдаған жасөспірімдерді жұмысқа орналастыру арқылы шешілді. Ал, КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1940 жылғы 28 желтоқсандағы «Қолөнер, теміржол училищелері мен ФЗО мектептері білім алушыларының тәртіп бұзуы мен училищені (мектеп) рұқсатсыз кетіп қалуы үшін жауапкершілігі туралы» Жарлығы жас мамандардың санын қадағалауға көмектесті.

Іс қағаз құжаттары балалар үйлерін, жасөспірімдердің тұрмыс жағдайлары, тамақтанулары, оларды жабдықтау және т.б бойынша ФЗО мектептерін, қолөнер және теміржол училищелерін Ағарту Халық комиссариаты, Денсаулық сақтау Халық комиссариаты тарапынан ұйымдастырған тексеру материалдары ретінде ұсынылған. Сонымен қатар ҚазақКСР ЛКЖО ОК Пленумы хаттамалары мен бюро отырыстарының, Қазақстан облыстары бойынша комсомол бюролары отырыстарының хаттамалары іс қағаз құжаттарының едәуір бөлігін құрайды. Бұнымен қоса пионерлер мен мектеп оқушыларының ауыл шаруашылық, майданға қаражат жинау, тимуршылар командалары және т.б атқарған жұмыстарына қатысты материалдарды да қолдандық.

Эго-құжаттар белгілі бір оқиғаларды сол кездегі куәгерлердің көзқарасы арқылы көруге мүмкіндік береді. Бұл құжаттар тарихи материалды тұлғалардың өз аузынан естуімен қызықты болып табылады. соғыс ауыртпалығын көтеріп, өз көзімен көрген, өзі үшін маңызды оқиғаларды жазып отырған баланың күнделігі мақалада бірегей құжат ретінде қолданылды. Оқушылардың Қызыл Армия жауынгерлерін қолдау үшін майданға жазған хаттары да балалардың тылдағы көңіл-күйін, олардың алаңдаушылығын көрсететін ақпараттық дереккөздер болып табылады.

Мерзімді баспасөз материалдары өсіп келе жатқан ұрпақты еңбекке баулудың маңыздылығына халықтың назарын аударумен айналысты. Сол кездегі газеттер мектеп, аудан, облыстағы балалар мен жасөспірімдердің жанқиярлық жетістіктері мен жанкештілікпен жасап жатқан жү-

мыстарын үлгі ететін мақалаларды үзбей жариялап отырды.

Сұхбат материалдары бұл жұмыста ерекше мәнге ие, өйткені бұл соғыс балаларының естеліктері кеңестік баланың жұмыс күндерін көрсете отырып, нақты шындықты көрсетеді. Олар еңбек қызметінің түрлерін, үй және қоғамдық жұмыстарға жұмсалған уақыт мөлшерін, олардың жұмыс күндері қалай өтіп, еңбек күндеріне жалақыны қалай төленгенін танып, білуге көмектеседі. Қалалық және ауылдық жердегі балалардың күнделікті өмірін салыстыра отырып, балалардың жұмысындағы белгілі бір айырмашылықты байқауға болады, сонымен қатар әкелері майданға аттанған отбасылар мен ата-аналарының екеуі де қастарында болған отбасылар арасындағы айырмашылықты көруге болады.

Мақалада қазақтандық орталық архив Қазақстан Республикасы Президент архивы (ҚР ПА) мен аймақтық архив (Қарағанды облыстық мемлекеттік архивы (ҚОМА). Материалдардың едәуір бөлігі Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивы қорынан, оның ішінде БЛК-ЖО Орталық Комитетінің М1 қорынан алынды (РМӨСТМ).

Мақаланы жазуда тарихилық, объективтілік, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Қарастырылып отырған аймақтың тарихи құбылыстарындағы белгілі бір ерекшеліктер нақты тарихи материалды талдау арқылы және олардың өзара байланыстары тарихилық әдістің көмегімен зерттелді. Объективтілік әдіс мәселені алдын-ала ойластырылған схемаларға сәйкес келтірмей, фактілерге сүйене отырып, оның жағымды және жағымсыз жақтарының жиынтығында қарастыруға мүмкіндік берді. Салыстырмалы-тарихи әдістің көмегімен Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан облыстары бойынша аумақтық ерекшеліктер зерттелді.

Күнделікті өмір, еңбек, қоғамдық өмір және т.б. сияқты күнделікті балалар тәжірибесін зерттеуге ерекше назар аударылды. Мақала жазу процесінде қолданылатын маңызды әдістердің бірі ауызша тарих әдістері болды, соның арқасында балалардың күнделікті өмір тарихын зерттеуге мүмкіндік туды. Балалық шақтары соғыс жылдарына дөп келген адамдармен сұхбат барысында алынған ауызша материалдар негізінде зерттеу пәні бойынша қызықты мәліметтер алынды. Терең әрі мағыналы түрде жүргізілген сұхбаттар қалалардағы, ауылдық жерлердегі балалардың өмір тарихының толық бейнесін қалпына келтіруге және балалардың күнделікті өмірін қалпына келтіруге ықпал етті.

Талқылау

Отандық тарихнамада Ұлы Отан соғысы оқиғаларына арналған бірқатар еңбектер бар. Алайда, балалардың тылдағы күнделікті еңбегі тақырыбы әзірге аз зерттелген тақырыптардың қатарында болып табылады. Қазақстандық зерттеушілер ҚазақКСРдегі, жекелеген қалалардағы әскери күнделікті өмір мәселелері мен балалар денсаулығы, балалар панасыздығы мен қараусыздығы жағдайына, балалар қылмысы және т.б. мәселелерді қарастырып жүр (Сарсенбаева С.С., 2015, Сактаганова З.Г., 2019, Жаркынбаева Р.С., 2020, Saktaganova Z., 2021). Соғыс кезіндегі балалардың күнделікті өмір тарихын зерттеу мәселесі қазіргі таңда отандық тарих ғылымындағы басым бағыттардың бірі болып табылады.

Еуропалық тарихнамада КСРО-дағы балалар еңбегіне қатысты мәселелер қамтылған. Соғыс жылдарындағы кеңестік балалық шақты зерттеуші О. Кучеренко жасөспірімдердің жанқиярлық жұмысын Кеңес үкіметінің белсенді үгіт-насихатының нәтижесі деп санайды, ол жасөспірімдерді соғысқа дейін «кішкентай ересектер» деп санады. Соғыс жылдарында олар іс жүзінде ересек адамдарға айналды. Себебі, балалар мен әйелдерге майданға шақырылған еркектерді алмастыру, яғни, кеңестік өнеркәсіптік күштің бір бөлігі болу міндеті жүктелген болатын (Kucherenko O., 2012).

Жюли де Граффенрид кеңес жүйесі балалық шақты мемлекеттің әскери мақсаттарына жақсырақ қызмет ету үшін қайта құрды деп санайды. Автор соғыс кезіндегі кеңестік балалар фабрикалар мен колхоздарда жұмысшы ретінде ғана емес, сонымен бірге кеңес халқына өздерінің қиын жағдайларын көрсете отырып, насихат «құрал» ретінде пайдаланылды деп санайды. Автор сонымен қатар пионер ұйымдарының соғыс жылдарындағы атқарған іс-әрекеттерін, соғыстан кейінгі кезеңдегі «құрбан болған балалық шақты» идеализациялау мәселелерін қарастыра отырып, олардың соғыс кезіндегі қызметтеріне ерекше назар аударады (deGraffenried J.K., 2014).

Кэти А. Фриерсон өз зерттеуінде кеңес мемлекетінің балаларды майданға жұмылдыру әрекеттерін әшкерлей отырып, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығында балалар еңбегін белсенді пайдалану арқылы «балаларды пәктігінен айырып, балалығын ұрлады» деп атап өтеді. Бірақ, мемлекеттің балаларды құрбандыққа шалуы бұнымен шектелген жоқ, ересектерді майданға жұмылдыруда насихат құралы ретінде де балаларды қолданды. Яғни, бақытсыз балалардың

бейнелері арқылы онсыз да бақытсыз ересектерді манипуляциялау жүзеге асырылды деп жазады (Frierson C.A., 2015).

Э. Уайт Сталиндік жүйені және оның нормадан ауытқуларды анықтау шараларын және олардың отбасына, балалық шақ мәдениетіне, біліміне және т.б. әсерін қарастырады, бұл кейінгі онжылдықтардағы балалық шақтың негізі соғыс және соғыстан кейінгі алғашқы жылдары қаланған деп санайды. Автор Сталиндік дәуірдің кеңестік балалық шақ тұжырымдамасы мен кеңестік «бақытты балалық шақ» тұжырымдамасының пайда болуына талдау жасайды. Элизабет Уайт балалық шақтың қазіргі батыстық моделін кеңестік модельмен салыстыруды ұсынады (Уайт Э., 2020).

Соғыс жылдарындағы балалардың күнделікті өмірінің шетелдік ағылшын тіліндегі тарихнамасы кеңес мемлекетін балалар еңбегін қанаушы ретінде көрсетеді. Балалардың балалық шақтарын есепке алмай, оларды кішкентай ересектер ретінде қолдана отырып, үгіт-насихат арқылы жас азаматтар әскери және еңбек ерліктерін өз еркімен орындады деп көрсететіндігін атап өтті. Өкінішке орай, авторлар шын мәнінде балалар мен жасөспірімдердің өз Отанына көмектесуде аянбай еңбек еткендігін ескергілері келмейді.

Ресейлік зерттеушілердің бірқатар диссертациялары балалардың әскери күнделікті өміріне арналған, олар архивтік мәліметтер, сұхбат материалдары негізінде балалардың күнделікті өмірін және балалардың жаңа әскери шындыққа бейімделу процесін зерттейді (Дунбинская Т.И., 2004, Ромашова М.В., 2006, Коренюк В.М., 2017). Соғыс жылдарындағы КСРО-ның тылдағы аудандарындағы балалардың күнделікті өмірінің өзіндік ерекшеліктері болды. Алыс тылда болған Сібір балалары мен жасөспірімдерінің күнделікті өмірі ресейлік авторлардың еңбектерінде көрініс тапты. В. Н. Очированың мақаласында Сібір тылындағы балалардың өміріне қатысты зерттеулерге талдау жасалады. Зерттеу жұмысында еңбек күнделікті өмірдің негізгі құрамдас бөлігі ретінде қарастырылған (Очирова В.Н., 2018).

Тылдағы балалардың естеліктерінде олардың өмірінде еңбектің маңызды рөл атқарғанын көруге болады (Чуркин М., 2020). Соғыс кезіндегі өмір сүрген баланың естеліктеріне сүйене отырып, Д.А. Астафьев балалардың сұрапыл соғыс уақытында өмірінің негізі отбасы, мектеп, еңбек, ересектермен және достарымен қарым-қатынас, бос уақыт болғанын атап өтеді (Астафьев Д., 2022).

Ресейлік тарихнамадағы балалардың әскери күнделікті өмірін зерттеуге арналған еңбектерде архивтық деректер жан-жақты зерттеліп, талданған. Сонымен қатар олардың басым көпшілігі сол жылдардағы оқиғалардың куәгерлерінің естеліктеріне негізделіп жазылған. Сондықтан бұл зерттеу бағыты Ресейде басым әрі белсенді дамып келе жатқан бағыт болып табылады. Бұнымен қоса, осы тақырыптағы зерттеулердің көпшілігі аймақтық тұрғыда жазылғандықтан болашақ зерттеушілерге тақырыпты толық зерделеуге мүмкіндік береді деп ойлаймыз.

Нәтижелер

Балаларды еңбекке тәрбиелеу оның тұлға ретінде жан-жақты үйлесімді дамуы үшін ең тиімді құрал болып есептеледі. Еңбекке тәрбиелеу «кеңестік мектеп түлектерінің тұлға ретіндегі жан-жақты дамуына, олардың халық шаруашылығындағы еңбекке даярлығына, өсіп келе жатқан ұрпақтың еңбекпен қалыптасуының кең жүйесінің компоненттерімен тығыз байланысқа: кәсіби техникалық білім мен жұмысшы кадрларды өндірісте даярлауға бағытталған көпқырлы тәрбиелік және білім қызметі» ретінде қарастырылды (Хиторян М., 1976: 15). Ал, соғыс жылдарында бұл жас ұрпақты ересек өмірге даярлау мен соғысқа кеткен аға буын өкілдерінің орнын жедел түрде алмастырудың қажетті шарты болды.

Еңбекке тәрбиелеу жүйесі мектептегі оқу-тәрбие жұмысының ішкі (қосалқы) жүйесі болып табылды. Соғыс жылдарындағы балаларды еңбекке баулу барлық білім беру жүйесінде ерекше орын алды. Бұл кезеңде елдегі жұмысшылар мен колхозшы шаруалардың орнын толтыру маңызды мәселелердің қатарында болды. 1941 жылдың жаз айында мектеп оқушыларының көпшілігі әскерге шақырылған мамандардың орнына күрделі машиналарды (тарктор, комбайн) меңгеріп алды. Мысалы, Шығыс Қазақстан облысы Зырьянов ауданының 8-9 сыныптың оқушы қыздары 2 санаттағы тракторшылардың курсы үздік, жақсы деген бағаға аяқтап, тракторда жұмыс істеп өздеріне берілген норманы жүйелі түрде артығымен орындап отырған. Ақтөбе облысында жоғары сыныптың 229 мектеп оқушысы тракторшылар курсына оқыған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.24 П.7). Қыздар да ұлдар да мектеп қабырғасынан бастап келешектегі мамандығын теория жүзінде емес, алған дағдыларын болашақтағы жұмыс орындарында бекіте отырып, таңдау мүмкіндіген ие болған. Бір жағынан

колхоздар оқушылардың көмегіне аса мұқтаж болса, екінші жағынан бұндай тәжірибе оқушыларға өзінің келешек мамандығын ойланбастан таңдап, болашақта күнін көруге мүмкіндік берді. Ал, соғыс жылдарында жоғары сыныпта білім алу ақылы болғандықтан және елдегі экономикалық жағдайдың нашар болуы, сол кездегі жастарға негізгі мектепті бітірген соң жұмысқа орналасып, тұрақты табыс табу мүмкіндігі берілді.

«Барлығы майдан үшін, барлығы Жеңіс үшін!» деген ұранға негізделген жалпы халықтық міндетті орындау ҚазақКСР оқушылары мен мұғалімдері үшін аса маңызды істердің қатарында болды. Мектеп оқушыларының ауылшаруашылығы жұмыстарында, әсіресе, егін жинау науқандары кезіндегі көмектері жоғары бағаланды. 1941 жылдың күзінде республикада ауыл шаруашылық жұмыстарына 260 мыңнан астам оқушы мен 12 мың мұғалім жұмылдырылған. Мектеп оқушыларын жаппай егін жинау науқанына қатысуы себепті ҚазақКСР-нің көптеген облыстарындағы мектептерде жаңа оқу жылы 20-25 қыркүйекте басталған екен (Сақтаганова З., 2020: 263). Ақтөбе облысының К.Маркс атындағы колхозда оқушылар 170 гектар шөп шауып, маялаған. Шығыс Қазақстанның Киров ауданында 12 оқушы қысқа мерзім ішінде 12 тонна бидай жинап, бастырған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.24 П.7). Қостанай облысында егін жинау науқанында 18074 оқушы мен 1992 мұғалім жұмыс жасаған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.834 П.9). Бұл 1941 жылғы оқушылар мен мұғалімдердің жанкештілікпен жасаған жұмысының тек бір ғана бөлігі болып табылады.

1942 жылы 242400 оқушы мен 14717 мұғалім ауылшаруашылық жұмыстарына қатысып, 7804000 еңбек күн орындап, 33300 астам ересек колхозшылардың орнын алмастырған екен (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.45 П.31). Алматы қаласының №39 мектеп оқушылары Қызыл-Ту және Жаңа-Талап колхоздарында аз уақыт ішінде мыңнан астам еңбек күнін орындаған. Бірінші бригада 240 еңбек күнін орындаған. Алматы облысының №37 мектебінің оқушылары Новый Мир колхозында егістің арам шөптерін жұлып норманы екі есе асырған. (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.27 П.122). Оқушылар тек егіс алқаптарында ғана жұмыс істеп қойған жоқ, сонымен қатар колхоздарда мал жайғап, малдың төлін күтуге көмектескен. 1942 жылы Қарағанды облысы Осакаров ауданында 250 пионер мен оқушы мал төлдетіп, жаңа туған төлдерді күткен, малқораны тазалау жұмыстарына қатысқан. Соның арқасында колхоздың жаңа туған малдары

өлім-жітімнен аман қалған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.24 П.7). Қызылорда облысының екі мың пионері 6685 бас жаңа туған төлді қамқорлыққа алып, күтіп баққан. Ал, Қазалы ауданындағы Жаңа-Талап колхозының пионерлері 28 бұзау, 17 құлын, 9 бота мен 462 қозыны күтіп, баптаған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.24 П.32). Жаңа туған жас төлді өлім-жітімнен сақтап қалу үшін оларды жақсылап күтіп баптау керек болды. Сондықтан осындай жауапты әрі маңызды міндетті оқушыларға сеніп тапсырды. Ал, олар өз кезегінде өз жұмыстарын абыроймен атқарып отырды.

1943 және 1944 жылдары 444430 оқушы мен 24370 мұғалім 15110832 еңбек күнін орындап шыққан. 1943 жылы Қызылорда облысында егін жинау науқанына 5700 комсомол, студент, оқушы және қаланың жастары қатысқан. Олардың күшінің арқасында облыстағы егін жинау жұмыстарының 58% астамы орындалған. 54849 га дөңді және техникалық дақылдар, оның ішінде 28409 га ерте шығатын дөңді дақылдар, 2603 га техникалық дақылдар жиналған. 360 комсомол-жастардың астық бастырғыш бригадалары 11012 центнер бидайды бастырған. 13000 колхоз балалары 26118 гектер жерде масақ теріп, 8600 пұт астық жинап, Қызыл Әскер қорына тапсырған. Облыс оқушылары барлығы 705000 еңбек күнін орындаған, бұл әр оқушыға шаққанда 70 еңбек күнін құраған. Алматы облысының Қаратал ауданында көктемгі егістік және егін жинау жұмыстарының жоспары толық орындалып, аудан астық дайындау жоспарын және мал шаруашылығын дамытудың жоспарын асыра орындаған. Ауданда астық дайындау жоспары мен күздік егіс жоспары 130 %-ға орындалған. Оның ішінде барлық ауыл шаруашылық жұмыстарының 5%-дан астамын ауданның жастары атқарған. 1365 оқушы ауыл шаруашылық жұмыстарына қатысып, 83094 еңбек күнін орындаған, бұл әр оқушыға шаққанда 61 күнді құраған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.37 П.63-65). Батыс Қазақстан облысының Зеленовск ауданының Фрунзе атындағы колхозында масақ теру жұмыстарына 120 оқушы қатысып, олар колхоздың 75% масағын жинап берген (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.37 П.73). Ал, 1945 жылы ауыл шаруашылық жұмыстарына 116 мыңнан астам оқушы қатысып, 332446 еңбек күнін атқарған. Соғыс жылдарында оқушылар мен мұғалімдер барлығы 23 млн астам еңбек күнін орындаған екен [Правда, 1941].

Мыңдаған колхозшылардың еңбегін алмастыра отырып, оқушылар мен мұғалімдер ауыл шаруашылық жұмыстарына белсенді түрде ат салысты. Ауылдық жерлерде ер азаматтардың

көпшілігі әскер қатарына шақырылғандықтан, колхоздағы негізгі жұмыс ауыртпалығының бар салмағы әйелдер, қарттар мен балалардың мойнына түсті. Оларға әсіресе егін жинау маусымында көмек ауадай қажет болды.

Алайда, қиындықсыз болған жоқ. Себебі, қандай уақытта болмасын адам факторы белгілі бір рөл атқарып отырды. Бұл кезеңде қаржыландыру, жабдықтау және т.б мәселелерде өзіндік қиындықтар болды. ҚазКСР ЛКЖО пленумы отырыстарының хаттамаларын қарастыру барысында жасөспірімдердің ауыл шаруашылығы жұмыстарынан қашу мәселелері жиі қарастырылғанын байқадық. Оған тұрмыстық жағдайларының дұрыс болмауы, тамақтану деңгейінің төмендігі себеп болған. Кей жағдайларда оқушылардың тұрмысымен айналысатын жауапты адам болмаған. Сондықтан да оқушылар жұмыс орындарынан қашып кетіп отырған. Мысалы, Қазақстанның кейбір облыстары бойынша келесі фактілер кездеседі. 1942 жылы Алматы, Қостанай, Гурьев облыстары бойынша балалар колхоздарға дайындықсыз, отрядтарға басшылар бекітілмей, саяси жетекшісіз шыққан жағдайлар да болған. Комсомол комитеттері мектеп отрядтарын жасақтауға, саяси жетекшілер мен саяси-бұқаралық жұмыстарды ұйымдастырушыларды іріктеуге тым кеш кірісіп, колхоздардағы оқушылардың тұрмыстық жағдайлары сияқты мәселелерге назар аудармаған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.45 П.31).

1943 жылы Талды-Арық колхозынан №52 мектептің 26 оқушысы, Екпінді колхозынан №54 мектептің комсомолдар тобы қашып кеткен. Қашқан екі қызға қатаң сөгіс беріліп, жеке істеріне енгізілгеннен кейін оларды колхозда жұмыс жасауға қайта жіберген. Тағы бір қашқын қыз комсомол билетін жоғалтқаны үшін комсомол қатарынан шығарылып, қылмыстық жауапкершілікке тартылған. Алматы қаласынан барлығы 50-ден кем емес оқушы, оның ішінде 20 комсомол, Солтүстік Қазақстан облысынан 100 оқушы жұмыс істеуден қашып кеткен (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.27 П.139). Ағарту Халық комиссариаты жұмыстан қашу себептері ретінде жергілікті жерлерде жұмысты дұрыс ұйымдастырмау, басшылықтың әлсіздігі, сонымен қатар оқушыларға дұрыс тұрмыстық жағдайдың жасалмауы, егіс алқабында жұмыс жасағандарға нан берілмеген, тұрғын үй мәселелері шешілмеген деп көрсеткен.

Республиканың мектептері өзінің қалыпты жұмысын соғысқа бейімдеп қайта құрған. Оқу жоспарлары мен бағдарламаларды орындаумен

қатар қоғамдық-пайдалы және қорғаныстық-бұқаралық жұмыс түрлерін кеңінен өрістеткен. Қазақ КСР пионерлері 1942 жылдың бірнеше айында 3475 тонна металл сынықтарын жинаған. Жаз бен күз айларында республиканың қала, орман, далаларынан 25 тонна итмұрын, 67 тонна жеміс-жидек, 17,5 тонна саңырауқұлақ және т.б жинаумен айналысқан. Бір жексенбілік ішінде 60 мың пионер қатысып, 978 тонна металл сынықтарын жинап, 13 мың көшет отырғызылған. Аралдың пионерлері екі теңіз кемесінің жүгін түсіріп, 4350 рубль табыс тапса, Оңтүстік Қазақстан облысының пионерлері госпитальдерге 266 кубометр ағаш дайындап, Оралдың пионерлері 902 тонна итмұрын жинаған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.45 П.32).

Қарағандының №8 мектебі Бүкілодақтық социалистік жарыста көшбастаған. Қарағандының мектеп оқушылары шахталарға көмір өндіру мен мәдени қызмет көрсету жағынан қамқорлық алып, 1942 жылы қараша-желтоқсан айларында 595 сұхбат, 46 дәріс, 83 концерт, 205 жексенбілік өткізіп, қабырға газетінің 130 нөмірін шығарып, социалистік жарысқа арнап 65 тақта дайындаған. Сонымен қатар оқушылардың күшімен 2877 тонна көмір тиіп, одан түскен еңбек ақыларына танк колоннасын құруға – 275690 рубль ақша аударған (ҚОМА Қ.664 Т.1 І.34 П.19-20). Оқушылар майданға арналған жылы киімдер жинауға қатысып, елдің қорғаныс қорын құруға және госпиталдерді дайындау жұмыстарына ат салысқан (ҚР ПА Қ.708 Т.5/1 І.688 П.19-20).

1943 жылы Гурьев облысы Теңіз ауданында мектеп оқушыларының күшінің арқасында «Пионер» атты танк колоннасының құрылысына 160 мың рубль жиналған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.31 П.44). Түркісібтің пионерлері мен оқушылары 107 мың рубль жинаса, слесарь-механикалық, тігін және етік шеберханаларындағы балалардың технкалық станцияларындағы пионерлер болса, майдан шептерінен көшіріліп әкелінген балалар мен майдангерлердің балаларына 1500 дана аяқ-киімді өз күштерімен жөндеп берген (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.45 П.33).

Республиканың педагогтары мен оқушылары елдің қорғаныс қорына қаражат жинау жұмыстарына жаппай қатысқан. Олар «Қазақстан колхозшысы» танк колоннасының құрылысына 4 млн астам рубль, «Қазақстан пионері» әуе эскадрильясына 490 мың рубль көлемінде қаражат бөлген. Қорғаныс қорына 14 млн 479 мың рубль жинап берген. Сонымен қатар 52 тонна дәрілік өсімдік пен 1170 тонна металл сынығы жинаған (Правда, 1941).

Жас патриоттар өздерінің қолдарымен дайындаған мұрын орамал, қолғап, шұлық өнімдері салынған дорбаларды майданға сәлем-сауқат ретінде жіберіп отырған. Сәлем-сауқаттардың ішіне жауынгерлерге арнап: «Құрметті жауынгер, мен «үздік» бағаға қалай оқысам, сенде солай фашистерге соққы бер, Менің үш мақтау грамотам бар. Тоғыз жаннан тұратын менің отбасым, сіздің фашистерді талқандап, тезірек оралуыңызға тілектеспіз» – деген мәтінде Өскемен қаласының 4 сынып оқушысы, пионер Лида Пильгук хат жазып салып жіберген екен.

Осылайша, Қазақстанның түрлі облыстарындағы пионерлер ұйымының жұмысы өте ауқымды болғанын көруге болады. Оның ішінде пионерлер ұйымдарының жұмысы негізінен қаражат жинап, еңбек етіп, өнеркәсіптік саладағы жұмысшылардың бос уақытын ұйымдастырудан тұрған. Пионерлерге қамқорлық жасаған комсомол ұйымдары пионер ұйымдары тарапынан көрсетіліп жатқан көмекті белсенді түрде насихаттап отырған. Осындай насихат жұмыстарының өзіндік нәтижесі де болған.

Майдангерлердің отбасына көмек көрсетуде тимуршылар командалары ерекше қызмет атқарған. Семей қаласының №22 мектебінің тимуршылар командасы (капитан Гена Левин) майдангерлер отбасын қамқорлыққа алып, олардың балаларын бағып, шаруашылықтарына көмектесіп, майданнан келген хаттарын оқып беріп отырған. Түркісібтің теміржолшылар мектебінің тимуршылары өз күштерімен қысқа отын даярлап, 120 пәтерді әктеуге көмек көрсеткен (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.45 П.32).

Кеңестік газет беттерінде де балалардың еңбегі белсенді түрде насихатталған. Республикалық және облыстық газеттерде колхоз егістіктеріндегі оқушылардың ерен еңбегі, майданға арнап ақша қаражаты, жылы киім жинау ісіндегі еңбектері, тимуршылар отрядтары мен олардың қызыл әскер отбасыларына көмектерін дәріптейтін мақалалар өте көп болды (Правда, 1941, Казахстанская правда, 1941, Социалистическая Караганда, 1942). Осындай үгіт-насихат жұмыстары қоғамға балалар мен жасөспірімдердің жанқиярлық еңбегін қалыпты жағдай ретінде көрсетті. Газеттерде өздерінің жетістіктері туралы жазған пионер ұйымдары, мектептер, балалар немесе жастар ұйымдары өздері туралы жазған мақалаларды мақтан тұтты. Ал, бұл мақаланы оқитын балаларға олардың жетістіктері өз кезегінде үлгі әрі еңбекке ынталандыртын құрал ретінде болды деп айтуға болады.

Соғыстың алғашқы жылдарында кәмелеттік жасқа толмағандар арасында қылмыстық жағдайлар (ұрлық, бұзақылық, тәртіп бұзушылық) жиілеп кетті. Ресми себептері ретінде мектеп, пионер және комсомол ұйымдардың тәрбие жұмысының жетіспеушілігі деп көрсетілді. Бұдан басқа, милиция, әділет, прокуратура органдары балалар панасыздығы мен қараусыздығымен күресті жеткілікті деңгейде жүргізбей, қылмыстық топтар мен олардың пайда болуына тосқауыл болатын барлық әкімшілік және жазалау шараларын қолданбағаны туралы айтылды. Бірақ, отбасында немесе балалар үйіндегі күрделі материалдық жағдай мен кәмелетке толмағандардың қараусыздығы балалар қылмысының негізгі себебі болды. 1941 жылдың қазан айында Қ(б) КП ОК бюросының «Тәрбие жұмысы және балалар қылмысы мен қараусыздығымен күрес туралы» Қаулысы қабылданады. Қаулыға сәйкес Ағарту Халық комиссариаты мен халыққа білім беру бөлімдеріне жетімдер, қараусыз қалған балалар мен қадағалаусыз қалған қызыл әскер балаларын толығымен балалар үйлеріне тарту жүктелді. Балалар үйлеріндегі тәрбиеленіп жатқан балаларды оқытып, мектепте еңбекке баулуға көңіл бөлу тапсырылады. Балалар үйлеріндегі тәрбиеленушілерді еңбекке баулу арқылы олар оқуда және өндірісте жоғары үлгерімге қол жеткізіп, белгілі бір мамандықты меңгеріп шығу керек болды. Мектептер мен балалар үйлері жанындағы шеберханаларды қамтамасыз ету қанағаттанарлық деңгейде болмағандықтан, ҚазақКСР Мемлекеттік жоспарлау комитетінің жабдықтау жоспарына оқу шеберханаларын жабдықтар мен шикізатпен қамтамасыз етуді тапсыруға шешім қабылданады. Белгілі бір мамандықты меңгерту арқылы жасөспірімдерді еңбекке тарту балалардың панасыздығы мен қараусыздығымен күрестің бір түріне айналған болатын. Бұдан басқа, халық комиссариаттары, ШаруашылықХК мен барлық өнеркәсіптік кәсіпорындарды олардың жүйелерінде жұмыс жасап жатқан бұрынғы балалар үйлерінің тәрбиеленушілеріне қажетті жағдайдың барлығын жасау міндеттелген болатын (ҚР ПА Қ.708 Т.5/1 І.688 П.1144).

КСРО Халық комиссарлар кеңесінің 26.06.1943 жылғы № 697 «Балалар үйлерінің, КСРО НКВД еңбек колонияларыны тәрбиеленушілері мен ата-анасыз қалған 14 жастан асқан жасөспірімдерді еңбектік орналастыру туралы» Қаулысына сәйкес жұмысқа 14 жастан асқан балаларды ғана алу және оларды қолөнер, теміржол училищелері мен ФЗО мектептеріне, соны-

мен қатар өнеркәсіптік кәсіпорындарға жіберу міндеткерлігі енгізілді (ҚОМА Қ.275п Т.1 І.13 П.13) [197, л. 4, л. 13].

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1940 жылғы 28 желтоқсандағы «Қолөнер, теміржол училищелері мен ФЗО мектептері білім алушыларының тәртіп бұзуы мен училищеден (мектеп) рұқсатсыз кетіп қалуы үшін жауапкершілігі туралы» Жарлығына сәйкес жұмыс орны немесе оқу орнын рұқсатсыз тастап кеткен жасөспірімдер 1 жыл мерзімде еңбектік тәрбие беру колонияларына жіберіліп отырды. Жасөспірімдердің жұмыс орындары мен оқу орындарын тастап кетуіне жүктелген жұмыстың жас шамасына, біліктілігіне және физикалық жағдайына сәйкес келмеуі және рұқсатсыз кетіп қалу қатаң жазаланатынын білмеуі де басты себептерінің қатарында болған. Сонымен қатар орыс тілін білмейтін балалар жұмыс орнында болмағаны үшін қылмыстық жауапкершілік бар екенін білмеген жағдайлар да кездескен (Сактаганова З., 2022: 222).

ФЗО мектептері, теміржол мен қолөнер училищелері контингенті балалар үйлері түлектерінің есебінен толығып отырған. Себебі, 14 жасқа толған, сонымен қатар түрлі себептерге байланысты мектептегі оқуын жалғастыра алмаған балалар үйлерінің тәрбиеленушілері балалар мекемелерінен шығарылып отырды. Соғыс жылдары еңбекпен тәрбиелеуде балалар үйлеріндегі тәрбиеленушілерге ерекше назар аударылды. Балалар мекемелерінен кеткен соң да олардың тағдыры мемлекеттік органдардың қарамағында болды. Балаларды ерте кезден еңбекке араластыру әдеттегі жағдай болып табылды. Мысалы, жазғы демалыс уақыттарында әдеттегі мектеп оқушылары өз демалыстарын демалыс орындарында, жазғы лагерлерде, балаларға арнап ұйымдастырылған алаңдарда өткізсе, ал балалар үйлеріндегі тәрбиеленушілердің өмірінде қатты өзгерістер бола қойған жоқ. Олар демалыс уақытында колхоз егістіктерінде, балалар үйлері жанындағы қосалқы шаруашылықтарда жұмыстарын жалғастыра берді. Тек жай күндерден демалыс күндердің айырмашылығы ол күндері жақсартылған тамақтану енгізілуінде ғана болды (Вычеров Д., 2020: 71). Бұл балалар үйлерінің тәрбиеленушілер үшін қажетті шара болып табылды. Олар өздерінің қосалқы шараушылықтары немесе колхоз егістіктерінде жұмыс істеу арқылы өздерін қосымша азық-түлікпен қамтамасыз етіп отырды. Себебі, азық-түлік жеткізуде, әсіресе, қыс мезгілінде үнемі қиындықтар болып тұрды.

Соғыс уақытында жастайынан еңбек ету балалар өмірінің ажырамас бөлігінің бірі болды. Ауылдық жердің балалары күнделікті өмірде еңбекке өте ерте араласты: үлкендерге мал жайғауға көмектесті, егістікте жұмыс жасады, пеш жағып, отын-су тасыды. Ал, соғыс басталып, ер азаматтар майданға аттанған кезде ер адамдар жасаған жұмыстың ауыртпалығы ауылда қалған әйелдер мен балаларға түсті. Қарқаралы ауданы, Егіндібұлақ ауылының тумасы, 1926 жылғы туған Абдикеева Рикия Сыздыққызының естелігінен: «Әкем мен ағаларымды соғысқа алып кеткен соң, майданға азық-түлік керек болғандықтан оқуды тастап, колхоздың егіс алқабында жұмыс жасауға тура келді. Жазда мал бақтық, қыста топырақ ылғалдылығын сақтау үшін егістікте қар тоқтату жұмыстарымен айналыстық. Онымен қоса жауынгерлерге қыстық жылы шұлық, қолғаптар тоқып, майданға жіберіп отырдық. Мен сияқты балалардың барлығы жұмыс жасады. Бізге еңбекақыны азық-түлікпен, оның ішінде ұн, аздап бұршақ, астық түрінде берді. Ақша бермейтін» (Утебаева А., 2108). Жезқазған облысы, Шет ауданының тумасы 1935 жылы туған Әбеуова Тұрсын соғыс кезіндегі балалық шағы мен күнделікті еңбекпен айналысқандығын былай деп еске алады: «Соғыс уақытында егістікте жұмыс жасадым, егін жинадым. Қой мен сиыр бақтым. Менімен бірге 6-8 жастағы балалар жұмыс жасады. Демалыссыз, таңертеңнен кешке дейін жұмыс істедік. Еңбекақы төлеген жоқ, астық түрінде беретін. Ол кезде бізде бос уақыт деген болған жоқ. Әйтеуір, тезек теру, қой, бұзау бағу сияқты шаруалар дайын тұратын» (Утебаева А., 2018).

Ауыр еңбек жағдайы немесе төмен еңбекақы балалардың жұмыс істемеуіне себеп болған жоқ. Ақша немесе азық-түлік түрінде берілген еңбекақы сол кезде үлкен олжа болды. Балалар ересектермен бірдей, демалыссыз жұмыс жасады. Балхаш қаласының тұрғыны Дьячкова (Яроманка) Евдокия Петровна былай деп еске алады: «Еңбек ақымызды ақшамен берді, мардымсыз ғана болды, күндіз-түні жұмыс жасадық, арасында егістікте көз іліп алып әрі қарай демалыссыз жұмыс жасай беретінбіз. Бос уақытта кішірек балалар доппен ойнап, секіргіште секіретін, ал ересектеу балалар саябаққа биге баратын» (Утебаева А., 2108).

Соғыс кезіндегі балаларда балалық шақ болған жоқ, олар шама-шарқына қарай ересектермен бірдей еңбек етті: «бізде балалық шақ болған жоқ, қуыршақпен немесе далада асыр салып ойын ойнамадық, мектепте 1-2 сабақтан соң біз-

ді бақшаға немесе егістікке жұмыс істеуге жіберетін, жеңіс үшін, Отан үшін, Сталин үшін еңбек еттік» (Утебаева А., 2108). Алтавец Александра Егоровнаның естелігі: «Есімде, жейтін ештеңе болмайтын, үнемі ашкүрсақ жүретінбіз, егер біреу жарты литр сүт берсе, соған қуанатынбыз. Анамыз сырқаттанып, жұмыс табу қиын болды. Отбасындағы ерке болғандықтан мені аяққа тұрып, адам болсын деп, басқа жанұяға тәрбиелеуге беріпті. Күні бойы жұмыс істейтінмін. Бөгде адамдардың үйінде тұрып, балаларын бақтым, үйлерін жинадым. Асырап алған отбасылар отырғызбайтын, үнемі жұмыс тауып беретін. Әпкем шемішкені арзан жерден алып, қуырып сататын. Әлі есімде иінағашпен су таситынмын, суды толтырып алып әкеле жатқанда шелектер жерге тиіп зорға жүретінмін, үйге келгенше шелектегі судан түк қалмайтын. Өте кішкентай болдым. Кейде басқа отбасылардың кішкентай балаларын баққанымыз үшін кесек қант беретін, соған мәз болып, бауырымызға әкеліп беретін едік. Бізде балалық шақ болған жоқ. Ойнайтын ойыншығымыз да болмады. Олармен ойнауға уақыт та болмайтын еді» (Абдукаримова Ж., 2021).

Ауылдық жердегі балаларға тіпті қиын болды. Сыздықов Төкен балалық шағы туралы естеліктермен былай деп бөліседі: «Ауылда жұмыс көп болды. Қой, сиыр, қой бағу, шөп тиеу, таңертеңнен кешке дейін қолымыз бір босамайтын, шамалы демалып алып, қайта жұмысқа кірісетінбіз. Су тасыдық, пеш жақтық. Колхоздың егістігінде жұмыс істедік, солай еңбек күнімізді өтедік. Еңбекақы туралы тіпті де ойлаған жоқпыз. Бірнеше айда бір рет 25-30 кг бидай беретін, оны үйге әкеліп қол диірменге тартып алатынбыз. Қойды да балалар сауатын. Жіп те иіретін едік, әр отбасынан майданға шұлық, қолғап сияқты жылы киімдер жіберу міндет болатын. Үйіміз де кішкентай еді, бір бөлмеде бірнеше отбасы тұратынбыз, сол жерде ұйықтап, барлығымыз бірге шай, тамақ ішетінбіз. Жазда егістікте өте ыстық, ұйқы келетін, кетіп қалуға болмайды. Көлік деген болмайтын, тек бір ғана атымыз болатын. Шөпті егістік алқабында қалдырып, қыста шанамен таситын едік. Ер азаматтардың көбін майданға алып кеткендіктен, көбінесе әйелдер жұмыс істейтін. Менің әкем егде жаста болғандықтан соғысқа алынбай, колхозда қалған болатын» (Абдукаримова Ж., 2021). Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, Егіндібұлақ ауылының тұрғыны Абдикеева Рақия Сыздыққызының естелігі: «Әкелеріміз бен ағаларымызды майданға алып кеткен соң ер адамдардың жұмыстарын

өйелдер мен балалар атқарды. Мал бақтық, колхоздың егістігінде жұмыс жасадық, оқуға бара алмадық, майданға азық-түлік жіберу керек болды» (Сактаганова З., 2016: 221).

Бейбіғали Нүрділдина – Қарқаралы ауданы Қайнарбұлақ колхозының тумасы Ұлы Отан соғысы басталғанда 8-9 жаста болып, колхоздың астық бастырғышына жегілген аттың үстінде жұмыс жасадым. Еңбегімізге ақша төледі, кейде 2-3 қап бидай беретін (Абдукаримова Ж., 2021).

Шет ауданының бір отбасының тағдыры негізінде соғыс жылдарында кейбір балалардың жағдайы өте ауыр болғандығын көруге болады: «Мен 9 жаста болғанымда 1941 жылы әкем Қарағандыдағы №1 шахтада партия комитетінің хатшысы болып қызмет істеп жүрген кезінде Отан қорғау үшін майданға аттанды. 1943 жылы аш өзек болып, бастауыш сыныпта оқып жүргенімде, «жығылған үстіне жұдырық» дегендей анам төсек тартып ауырып қалды. Артынан інім – Амангелді ауырып қайтыс болды. Қалада панасыз қалған жиені мен сіңілісінің осы қаліне қабырғасы қайысқан нағашы апам Рақыш бізді ауылға көшіріп алуға келгені әлі де есімде. Әйел басымен қыстың ішінде жалғыз өзі екі қаптай азық арқалап, бізді іздеп келді. Барлық жағдайды көріп, туысқандық жүрегі елжіреген ол кісі біздің бұлайша күн көре алмасымызға көзі жеткендей жаз шыға бізді көшіріп алмақ болып ауылына қайтты. Біз болсақ жаздың шығуын, сол кісінің келуін асыға күттік. Ауылға келген беттен отбасындағы жауапкершіліктің өз басыма түскенін түйсініп, ауырған анамның көңілін аулап, 11 жасымнан буыным қатпаған мен ауыр еңбекке араластым» (Абдукаримова Ж., 2022).

Бұл Шет ауданында тұрған бала – Әбдіғалиұлы Сапардың күнделігінен алынған үзінді. Ол соғыс басталған кезде 9 жаста болған екен. Өкінішке орай, күнделік толығымен сақталмаған, бұл тек күнделіктің сақталып қалған үзіндісі ғана, бірақ, осы кішкене үзіндінің өзінен 9 жасар баланың көзімен күнделікті күйбең тіршілікті көруге болады. Жұдырықтай бала отбасының мүшкіл жағдайын «жығылған үстіне жұдырық» болды деп, қайғы үстіне қайғы келіп, қырсық шалғандығын мақал-мәтелдеп, отбасының басына түскен ауыртпашылықты сипаттайды. 9 жасар бала інісінің қазасын, анасының ауыр сырқатын жай ғана, ешбір толғаныссыз, сезімсіз жазады. Дегенмен, осы күнделіктегі жазбадан өз қайғымұңымен жалғыз қалған баланың ішкі тебіренісін, қасіреті мен көз жасын байқауға болады. Соғыс кезіндегі балалардың күнделіктеріндегі жазбалары мен хаттарынан олардың қайғылы

оқиғаларды жай ғана селқос баяндайтындықтары аңғардық. Бұл сол кездегі адамдардың өмірі ауыртпашылыққа, қайғы мұңға, қасіретке толы болғандығы соншалықты, оларды жеткізуін жай ғана қалыпты жағдай ретінде қабылдауларынан көруге болады. 11 жастағы бала отбасының асыраушысы екендігін түсініп, ерте есейген. Сол кездегі әкелері майданға аттанып, асыраушысыз қалған отбасылардағы қазақстандық балалардың көпшілігінің соғыс кезіндегі күнделікті өмірі осындай болды. 11-12 жастағы балалар бір сәтте есейіп, отбасының бас көтерер, үлкендеріне айналды.

1944 жылы 1 қаңтарда Қарағанды облысы Шет ауданына қарасты 28 колхозындағы 956 отбасында – 3649 адам тұрған. Статистикалық мәліметтер бойынша олардың 1133 ғана еңбекке жарамды болып, олардың ішіндегі 152 адам 12 жастан 16 жасқа дейінгі балалар болған. Олар еңбекке жарамды халықтың 13,5% құраған екен. Шын мәнінде колхоздың егістігінде жұмыс істеп, мал бағып еңбек еткен балалар бұдан да көп болған. Себебі, 12 жасқа дейінгі балалар да қоғамдық еңбекке жұмылдырылған (Артықбаев Ж., 1998: 159-161).

Балалар тек егістік пен үй шаруашылығында ғана емес, сонымен қатар өндірісте де жұмыс жасады. Ахметов Зубайра соғыс уақытындағы өзінің отбасының өмірін былай деп еске алады: «Әжемнің үлкен қызы Бағыла 14 жасында №1 шахтада жұмыс істеген, шахтерлерге шам тасыған. Әжем оны ерте таңғы сағат 4-те оятып, жұмысқа жіберетін болған, ал Бағыла тұрғысы келмей жылайды екен» (Абдрахманова К., 2018). Заикина Тамара Федоровна мен оның әпкесі соғыс жылдарында ауыл шаруашылық артелінде майдан үшін пима басып, ақ тондар тіккен, ұйқы көрмей, тәуліктен жұмыс істеген. Арасында ғана дамылдап, жүндерді верстактарға жайып отырған екен (Утебаева А., 2018). Загоруйко (Матвеевко) Анна Корнеевна, 1943 жылды былай деп еске алады: «Мені тігін фабрикасына жіберді. Онда біз жауынгерлерге гимнастерка, жейде, галифе сияқты әскери киім тігетінбіз. Күніне бес гимнастерка тігу норма болатын. Өте ауыр жағдайда, түнге дейін жұмыс жасадық. Цехтың іші қыста суық, жазда қапырық, машиналардың даусынан у-шу болып тұратын. Норманы орындамасак, азық-түлік карточкасы берілмейтін. Жұмыс күні 12 сағатқа созылатын. Түскі ас пен басқа да әжетімізге жарты сағаттық қана үзіліс беретін. Таңертең ертеден жұмыс орнында болу үшін фабрикаға қонған кездерім болды. Жұмысқа күнде жаяу барып, келу қиын еді. Аусымнан

үйге қас қарайғанда келетін едім» (Елеуханова С., 2018). Соғыс жылдарында Балхаш қаласында тұрған Дьяченко Евдокия Петровна еңбек еткен балалық шағы мен өзінің ағасы мен әпкесі туралы естеліктерімен былай деп бөліседі: «Соғыс кезінен бастап жұмыс істей бастадым, ол кезде 13 жаста едім. Мені есепші етіп алды, бірақ егістікте жұмыс істедім. Басқа балалардың жасы да мен шамалас болды. Ұлдар болған жоқ, тек қыздар болды. Өйткені, ұлдардың барлығын әскерге алып кетті. Жұмыс өзгеріп тұратын. Жазда егістікте қауын, қарбыз өсірдік. Сосын бізді қалаға жіберді, онда біз арнайы ағаш күректермен қарбыздарды кесіп, ішінен дөңдерін алатынбыз. Қыс айларында асханаға жұмысқа жіберетін. Үлкен ағам зауытта токарь болды. Зауыттағы станокқа бойы жетпесе де оның бірнешеуінде жұмыс істейтіні туралы тіпті мақала жазған болатын. Станокқа бойы жетуі үшін аяғының астына жәшік қояды екен. Сіңілім де достарымен бірге жұмыс істеді. Хат тасып, майданға тоқылған бұйымдар мен жылы киімдер жіберетін. Еңбекақыны ақшамен беретін, бірақ ол мардымсыз болды. Күндіз түні жұмыс істедік, егістікте жатып сәл көз шырымын алып, қайта жұмысқа кірісетінбіз, демалыс деген болған жоқ» (Мухатаева Г., 2018).

Әкелері майданға бармаған отбасылардың өмір сүру жағдайы әлдеқайда жақсы болды. Мысалы, Баклюк Лидия Максимовнаның естелігінен: «Әкем мемлекеттік банкте бас бухгалтер болып жұмыс жасады, анам үй шаруасында болды. Михайловка селосында тұрдық, сиыр, тауық асырадық, бақшамыз болды. Әкем арнайы 3 топтық азық алып отырды. Сіңілім екеуіміз жұмыс жасаған жоқпыз. Тек колхоздарға картоп, сәбіз жинауға көмектестік, сыныптан тыс жұмыс ретінде жылы киімдер жинап, госпиталда жараланып жатқан жауынгерлерге көркемөнерпаздар кешітерін ұйымдастыруға қатыстық. Анам біз тұратын Нижняя көшесі (қазіргі Қ. Аманжолов көшесі) бойынша Қызыл әскер жауынгерлері үшін жылы киім жинауға жауапты болды. Құрбым 8 жасынан бастап тоқуды үйреніп, бос уақытында ол, анам, әпкем, тіпті інім де майданға шұлық тоқитын еді» (Абдукаримова Ж., 2021) [181].

Соғыс кезіндегі балалардың естеліктері әртүрлі, жағдайы жақсы отбасылардың балалары аштықты, мұқтаждықты көрмеген. Шахтерлер поселкесіндегі ұстаның ұлы Смирнов Влади-

мир Иванович балалық шағы туралы айтқанда ол кезді бақытты шағы ретінде еске алады: «Біз жақсы тұрдық, соғыс болып жатқанын түсіндік, бірақ соғыс біздің отбасымыздың жағдайына қатты әсер етпеді. Анам – үй шаруасында, әкем – ұста. Әкеме облыстың жер-жерінен қазақтар аттарының жазғы тағаларын қысқыға, қысқыларын жазғыға ауыстыруға келетін. Қазіргі көліктің дөңгелегін ауыстырғандай. Ол кезде ақша болмайтын, әкеме ақыларын ет, май, сүт өнімдері түрінде төлейтін. Солардың ішінде қуырылған бидай керемет дәмді болатын. Кішігірім шаруашылығымыз да болды» (Абдукаримова Ж., 2021).

Қорытынды

Соғыс балалары өздеріне ерекше қарым-қатынасты күтпеді де, себебі олар ересектермен бірдей жұмыс істеп, жасаған жұмыстарына бірдей жауапкершілікте болды. Әрине, кей жағдайларда балалық жасап, кейбір шаруаларды шала жасап немесе ұмытып кеткен жағдайлар да болды. Үй шаруасына көмектескеннен гөрі ойнағанды тәуір көрді. Бірақ, соғыс жылдарының балалары өте ерте есейді, соғыстың алғашқы айларынан бастап еңбекке араласып, Отан қорғау ісіне өз үлестерін қосу керектігін жақсы түсінді.

Еңбек кеңестік кезеңде ересектердің де балалардың да өмірінің ажырамас бөлігі болды. Еңбек ету ұят нәрсе ретінде қабылданбады, адамдар қандай болсын жолмен Отанының игілігі үшін жұмыс істеді. Тәрбие мен үгіт-насихат, істеген ісіне ұжымдық жауапкершілік, қылмыстық жазадан қорқу арқылы балалар еңбектеніп, қоғамға пайда әкелді. Әрине, жасөспірімдердің өздерінің теріс әрекеттері үшін шынайы жаза тартатынын түсінбегендіктен еңбек тәртібін бұзған жағдайлары да болды. Бұған олардың дамылсыз еңбек етуі нәтижесіндегі шаршауы, аз тамақтануы, ең бастысы, ауыр жұмыс жағдайлары және табыстарының төмендігі себеп болды.

Мақала 2022-2024 жылдарға арналған «Жас ғалым» жобасы бойынша жас ғалымдардың зерттеулерін гранттық қаржыландыруға арналған «Қазақстандағы Кеңес балалық шағы соғыс жылдарында (1941-1945 жж.): тарих және күнделікті өмір» ЖРН АР14973000 конкурсын іске асыру шеңберінде жазылған.

Әдебиеттер

- de Graffenried J.K. (2014) *Sacrificing childhood: children and the Soviet State in the Great Patriotic War*. – Lawrence: University Press of Kansas. – 248 p.
- Frierson C.A. (2015) *Silence Was Salvation: Child Survivors of Stalin's Terror and World War II in the Soviet Union*. – New Haven: Yale University Press. – 267 p.
- Kucherenko O. (2012) State v. Danila Kuz'mich: Soviet Desertion Laws and Industrial Child Labor during World War II // *Russian Review*. – vol. 71, №3. – pp. 391–412.
- Saktaganova Z., Abdukarimova Zh. (2021) Soviet childhood: homelessness and neglect of children in Central Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941–1945) // *Вестник Карагандинского университета*. – №4(104). – p. 103-112.
- Абдрахманова К.К. (2018) Ахметова З.: интервью: стенография. – Караганда.
- Абдукаримова Ж.К. (2021) Баклюк Лидия Максимовна: интервью: стенография. – Караганда.
- Абдукаримова Ж.К. (2021) Алтавец А.А.: интервью: стенография. – Караганда.
- Абдукаримова Ж.К. (2021) Смирнов Владимир Иванович: интервью: стенография. – Караганда.
- Абдукаримова Ж.К. (2022) Әбдіғалиұлы сапардың күнделігі: М. С. Жақиннің жеке мұрағатынан. – Караганда.
- Абдукаримова Ж.К. (2022) Бейбітқайып Н.: интервью: стенография. – Караганда.
- Артықбаев Ж.О., Жақин М.С. (1998) Шет елінің тарихы. – Караганды: ҚарМУ баспасы. – 234 б.
- Астафьев Д.А. (2022) Детская тыловая повседневность в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. (по воспоминаниям З. М. Астафьевой) // *История повседневности*. – №3 (23). – С. 189-201.
- Восемь вагонов теплых вещей (1941). *Казахстанская правда*, июль – 26.
- Вычеров Д.А. (2020) Военное обучение школьников в конце 1930-х-1945 гг. (на материалах города Тюмени) // *Наука. Общество. Оборона*. – №8(1). – С. 7-12.
- Дунбинская Т.И. (2004) Социальная адаптация детей на территории Западной Сибири в годы Великой Отечественной войны: анализ исторического опыта: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Томск. – 249 с.
- Елеуханова С.В. (2018) Загойруйко (Матвеев) А.: интервью: стенография. – Алматы.
- Жаркынбаева Р.С., Дулина Н.В., Ануфриева Е.В. (2020) Военная повседневность в городах тыла в 1941-1945 гг. (на примере г. Алма-Ата) // *Вестник Волгоградского государственного университета*. – Т. 25, №1. – С. 97-108.
- Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны: воспоминания и интервью: сб. матер. / под ред. З.Г. Сактаганова. – Караганда, 2020. – 400 с.
- Коренько В.М. (2017) Повседневная жизнь детей военного и послевоенного времени (по материалам Молотовской области): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Пермь. – 295 с.
- Қазақстан Республикасы Президенті архиві (ҚР ПА) Қ.708 Т.5/1 І.688
- Қарағанды облыстық мемлекеттік архиві (ҚОМА) Қ.275п Т.1 І.13
- ҚОМА Қ.664 Т.1 І.34
- Мухатаева Г.А. (2018) Дьячкова (Яроменка) Е.П.: интервью: стенография. – Балхаш.
- Очирова В.Н. (2018) Отечественные историки о военном детстве сибиряков // *СибСкрипт*. – №4 (76). – С. 58-64.
- Пионерскую работу – на военную ногу (1941). *Казахстанская правда*, июль – 25.
- Пионеры на трудовом фронте (1941). *Правда*, июль – 6.
- Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты (РМӘСТМ) Қ.М.1 Т.12 І.834
- РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.27
- РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.31
- РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.37
- РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.45
- Ромашова М.В. (2006) Советское детство в 1945-1950-х гг.: государственные проекты и провинциальные практики (по материалам Молотовской области): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Пермь. – 211 с.
- Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. (2019) Повседневная жизнь Казахстана в годы Великой Отечественной войны // *Вестник Омского университета*. – №4(24). – С. 93-100.
- Сактаганова З.Г., Абдукаримова Ж.К. (2023) Трудовые воспитательные колонии как мера борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью в 1943-1945 гг. (на примере Шокайской трудовой воспитательной колонии) // *Вестник КарУ*. – №2(110). – С. 219-230.
- Сарсенбаева С.С., Аликеева Г.М., Шахиева А.М. (2015) Страницы истории охраны материнства и детства в Казахстане в годы Великой Отечественной войны // *Вестник КазНМУ*. – №4. – С. 713-715.
- Уайт Э. (2020) Современная история российского детства: от Позднего имперского периода до распада Советского Союза / пер. с англ. – Лондон: Издательство Блумсбери. – 224 с.
- Утебаева А.Д. (2018) Абеуова Т.: интервью: стенография. – Караганда.
- Утебаева А.Д. (2018) Абдикеева Р.С.: интервью: стенография. – Караганда.
- Утебаева А.Д. (2018) Заикина Т.Л.: интервью: стенография. – Караганда.
- Хиторян М.Г. (1976) Трудовое воспитание и политехническое образование в советской школе и педагогике (30-50-е годы): автореф. ... док. пед. наук: 13.00.01. – М. – 40 с.
- Чуркин М.К., Умнов Е. Е. (2020) Воспоминания как эго-текст: детская тыловая повседневность сибирской провинции в годы Великой Отечественной войны // *Вестник Томского государственного университета. История*. – №65. – С.69-74.
- Школьники, выходите на колхозные поля (1942). *Социалистическая Караганда*, июнь – 4.

References

- deGraffenried J.K. (2014) *Sacrificing childhood: children and the Soviet State in the Great Patriotic War*. – Lawrence: University Press of Kansas. – 248 p.
- Frierson C.A. (2015) *Silence Was Salvation: Child Survivors of Stalin's Terror and World War II in the Soviet Union*. – New Haven: Yale University Press. – 267 p.
- Kucherenko O. (2012) State v. Danila Kuz'mich: Soviet Desertion Laws and Industrial Child Labor during World War II // *Russian Review*. – vol. 71, №3. – pp. 391–412.
- Saktaganova Z., Abdukarimova Zh. (2021) Soviet childhood: homelessness and neglect of children in Central Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941–1945) // *Вестник Карагандинского университета*. – №4(104). – p. 103-112.
- Abdrakhmanova K.K. (2018) Akhmetova Z.: interviiu: stenografiia. [Akhmetova Z.: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).
- Abdukarimova Zh.K. (2021) Bakliuk Lidiia Maksimovna: interviiu: stenografiia. [Baklyuk Lidiya Maksimovna: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).
- Abdukarimova Zh.K. (2021) Altavets A.A.: interviiu: stenografiia. [Altaets A.A.: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).
- Abdukarimova Zh.K. (2021) Smirnov Vladimir Ivanovich: interviiu: stenografiia. [Smirnov Vladimir Ivanovich: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).
- Abdukarimova Zh.K. (2021) Shcheblykina Vera Grigorevna: interviiu: stenografiia. [Shcheblykina Vera Grigoryevna: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).
- Abdukarimova Zh.K. (2022) Әбдірәліұлы сапардың күнделігі: М. С. Жәкінің зәке мұрағатынан. [Abdigaliuli sapardyn kundeligi: M. S. Zhakinnin zheke muragatynan]. – Karaganda.
- Abdukarimova Zh.K. (2022) Beibirain N.: interviiu: stenografiia. – Karaganda (on Russian).
- Artykbaev Zh.O., Zhakin M.S. (1998) *Shet oniriniң tarikhı*. – Kararandy: ҚарМУ баспасы. – 234 b. (on Russian).
- Astafev D.A. (2022) *Detskaia tylovaia povsednevnost v gody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941-1945 gg. (po vospominaniiam Z. M. Astafevoi)* [Children's rear everyday life during the Great Patriotic War of 1941-1945 (according to the memoirs of Z. M. Astafeva)]. // *Istoriia povsednevnosti*. – №3 (23). – S. 189-201 (on Russian).
- Vosem vagonov teplykh veshchei (1941) [Eight wagons of warm clothes]. *Kazakhstanskaia pravda*, iiul – 26 (on Russian).
- Vycherov D.A. (2020) *Voennoe obuchenie shkolnikov v kontse 1930-kh-1945 gg. (na materialakh goroda Tiumeni)* [Military training of schoolchildren in the late 1930s-1945. (based on the materials of the city of Tyumen)] // *Nauka. Obshchestvo. Oborona*. – №8(1). – S. 7-12 (on Russian).
- Dunbinskaia T.I. (2004) *Sotsialnaia adaptatsiia detei na territorii Zapadnoi Sibiri v gody Velikoi Otechestvennoi voiny: analiz istoricheskogo opyta* [Social adaptation of children in Western Siberia during the Great Patriotic War: analysis of historical experience]: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. – Tomsk. – 249 s. (on Russian).
- Eleukhanova S.V. (2018) Zagoruyko (Matveenکو) A.: interviiu: stenografiia. [Zagoruyko (Matveenکو) A.: interview: shorthand]. – Almaty (on Russian).
- Zharkynbaeva R.S., Dulina N.V., Anufrieva E.V. (2020) *Voennaia povsednevnost v gorodakh tyla v 1941-1945 gg. (na primere g. Alma-Ata)* [Military daily life in the cities of the rear in 1941-1945. (on the example of Alma-Ata)] // *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*. – T. 25, №1. – S. 97-108 (on Russian).
- Zhenshchiny Kazakhstana v gody Velikoi Otechestvennoi voiny: vospominaniia i interviiu: sb. mater. [Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War: memoirs and interviews: collection of materials] / pod red. Z.G. Saktaganova. – Karaganda, 2020. – 400 s (on Russian).
- Koreniuk V.M. (2017) *Povsednevnaia zhizn detei voennogo i poslevoennogo vremeni (po materialam Molotovskoi oblasti)* [The daily life of children of the war and post-war period (based on the materials of the Molotov region)]: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. – Perm. – 295 s (on Russian).
- Қазақстан Республикасы Президенті архиві (ҚР ПА) Қ.708 Т.5/1 І.688
Қарағанды облыстық мемлекеттік архиві (ҚОМА) Қ.275п Т.1 І.13
ҚОМА Қ.664 Т.1 І.34
- Mukhataeva G.A. (2018) Diachkova (Iaromenka) E.P.: interviiu: stenografiia. [Dyachkova (Yaromenka) E. P.: interview: shorthand]. – Balkhash (on Russian).
- Ochirova V.N. (2018) *Otechestvennye istoriki o voennom detstve sibiriakov* [Domestic stories about the life of sibiryakov] // *SibSkript*. – №4 (76). – S. 58-64 (on Russian).
- Pionerskuiu rabotu – na voennuiu nogu (1941). [Pioneer work on the nail]. *Kazakhstanskaia pravda*, iiul – 25 (on Russian).
- Pionery na trudovom fronte (1941). [Pioneers on the Labor front]. *Pravda*, iiul – 6.
- Resei Memleketтік әлеметтік-saiasi tarikh mұraғaty (RMӘSTM) Қ.М.1 Т.12 І.834
RMӘSTM Қ.М.1 Т.12 І.27
RMӘSTM Қ.М.1 Т.12 І.31
RMӘSTM Қ.М.1 Т.12 І.37
RMӘSTM Қ.М.1 Т.12 І.45
- Romashova M.V. (2006) *Sovetskoe detstvo v 1945-1950-kh gg.: gosudarstvennye proekty i provintsialnye praktiki (po materialam Molotovskoi oblasti)* [Soviet childhood in the 1945-1950s: state projects and provincial practices (based on materials from the Molotov region)]: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. – Perm. – 211 s. (on Russian).

Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.K. (2019) Povsednevnaia zhizn Kazakhstana v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Daily life of Kazakhstan during the Great Patriotic War] // Vestnik Omskogo universiteta. – №4(24). – S. 93-100 (on Russian).

Saktaganova Z.G., Abdurkarimova Zh.K. (2023) Trudovye vospitatelnye kolonii kak mera borby s detskoï besprizornostiu i beznadzornostiu v 1943-1945 gg. (na primere Shokaiskoi trudovoi vospitatelnoi kolonii) [Labor educational colonies as a measure to combat child homelessness and neglect in 1943-1945. (on the example of the Shokai labor educational colony)] // Vestnik KarU. – №2(110). – S. 219-230 (on Russian).

Sarsenbaeva S.S., Alikeeva G.M., Shakhieva A.M. (2015) Stranitsy istorii okhrany materinstva i detstva v Kazakhstane v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Pages of the history of maternity and childhood protection in Kazakhstan during the Great Patriotic War] // Vestnik KazNMU. – №4. – S. 713-715 (on Russian).

Uait E. (2020) Sovremennaia istoriia rossiiskogo detstva: ot Pozdnego imperskogo perioda do raspada Sovetskogo Soiuza [The Modern history of Russian childhood: from the Late Imperial Period to the collapse of the Soviet Union]. / per. s angl. – London: Izdatelstvo Blumsberi. – 224 s.

Utebaeva A.D. (2018) Abeuova T.: intervii: stenografiia. [Abeuova T.: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).

Utebaeva A.D. (2018) Abdikeyeva R.S.: intervii: stenografiia. [Abdikeyeva R.S.: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).

Utebaeva A.D. (2018) Zaikina T.L.: intervii: stenografiia. [Zaikina T.L.: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).

Khitorian M.G. (1976) Trudovoe vospitanie i politekhnicheskoe obrazovanie v sovetskoi shkole i pedagogike (30-50-e gody) [Labor education and polytechnic education in Soviet schools and pedagogy (30-50s): the author's abstract]: avtoref. ... dok. ped. nauk: 13.00.01. – M. – 40 s. (on Russian).

Churkin M.K., Umnov E. E. (2020) Vospominaniia kak ego-tekst: detskaia tylovaia povsednevnost sibirskoi provintsii v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Memories as an ego-text: children's rear daily life of the Siberian province during the Great Patriotic War] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriia. – №65. – S.69-74 (on Russian).

Shkolniki, vykhodite na kolkhoznye polia (1942). [Schoolchildren, go out to the collective farm fields]. Sotsialisticheskaia Karaganda, iun – 4 (on Russian).

Авторлар туралы мәлімет:

Зауреш Галимжановна Сактаганова – т.ғ.д., профессор, *Этномәдени және тарихи-антропологиялық зерттеулер орталығының директоры*, «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ, Қазақстан, Қарағанды қ. E-mail: zauresh63@mail.ru

Жанара Кадировна Абдукаримова – PhD, тарих факультеті, «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ, Қазақстан, Қарағанды қ. E-mail: zhanara1307@mail.ru

Сведения об авторах:

Зауреш Галымжанқызы Сактаганова – д.и.н., профессор, директор Центра этно-культурных и историко-антропологических исследований, НАО «Қарағандинский университет имени академика Е.А. Букетова», Казахстан, г. Қарағанда. E-mail: zauresh63@mail.ru

Жанара Кадировна Абдукаримова – PhD, факультет истории, НАО «Қарағандинский университет имени академика Е.А. Букетова», Казахстан, г. Қарағанда. E-mail: zhanara1307@mail.ru

Келін түсті: 22.03.2024

Қабылданды: 20.05.2024

Е.И. Стамшалов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: kun2013@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЖЕТІСУДАҒЫ БОСҚЫНДАР ЖӨНІНДЕГІ КЕҢЕСТІК ЕРЕКШЕ КОМИССИЯ ҚЫЗМЕТІ

XX ғасырдың бірінші ширегіндегі азаматтық қарсы тұру кезіндегі қақтығыстарға қатысып, атамекенін тастап қашуға мәжбүр болған босқындар тағдыры саяси катаклизмдер тарихының аз зерттелген тақырыбы болып табылады. Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты 1916 жылғы көтерілістен соң және Ресейде Кеңес билігі орнағаннан кейінгі алғашқы жылдарда шекара асып, ең алдымен Батыс Қытайға кеткен босқындарды қайтару және орналастыруды мақсат еткен Түркістан Республикасы ОАК жанынан құрылған ерекше комиссияның қызметін талдау болып табылады. Патшалық Ресейдің ұлт-азаттық көтерілісті жазалау саясатынан, кеңес өкіметі орнаған алғашқы жылдардағы қысымнан бас сауғалап шетелге босқан халықты қайтаруға байланысты кеңестік ұстанымның эволюциясы ішкі қоғамдық-саяси және геосаяси ахуалға тәуелді болды. Зерттеу барысында шынайы өмірдің бейнесін қалыптастыруға жәрдемдесетін дескриптивті әдіс пайдаланылды. Дескриптивті әдіс босқыншылықтың құбылыс ретінде қалыптасуы мен кезеңделуінің тарихи себептеріне тереңдеуге мүмкіндік береді. Ғылыми зерттеу нәтижесінде отандық тарих ғылымында алғаш рет босқындарды қайтару және орналастыру жөніндегі кеңестік ерекше комиссияның құрылуы және қызметінің қырлары, құрылымы жүйеленді. Босқындардың барған елдегі жағдайы нақты деректермен сараланды. Шетелдік және отандық республикалық архив қорларының, оған қоса зерттеу объектісіне тікелей қатысы бар аудандық архивтер жеке қорларының құнды деректерін пайдалана отырып, босқындарды қайтару және орналастыру саясатының әлеуметтік-экономикалық, саяси себептері, оның барысы мен нәтижелері талданды. Ғылыми зерттеуде сондай-ақ, отандық тарих ғылымында алғаш рет XX ғасырдың 20-жылдарындағы босқыншылық проблемасын шешу бойынша кеңестік азаматтық, әскери және дипломатиялық құрылымдардың өзара әрекеттесу дәрежесі, позицияларындағы қайшылықтары мен оның себептері талданды. Зерттеу нәтижелерін XX ғасырдың бірінші ширегіндегі әлеуметтік тарих және миграция мәселесі бойынша жоғары оқу орындары гуманитарлық саласы бойынша арнайы курстарда, оқулықтарда, танымдық жарияланымдарда пайдалануға болады.

Түйін сөздер: қазақ-қырғыз босқындар, Синьцзян провинциясы, ерекше комиссия, Іле протоколы, кіші комиссия, шекаралық уездер, құлдықтағы босқындар.

Y.I. Stamshalov

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: kun2013@mail.ru

The activities of the soviet special commission on refugees in Semirechye in the 20s of the XX century

The fate of the refugees of the first quarter of the 20th century, who participated in the uprisings in Zhetysu and were forced to flee their homeland, is a little-studied topic in the history of political cataclysms in Kazakhstan. The purpose of the proposed article is to reconstruct the activities of the special commission of the Central executive Committee of the Turkestan Republic, whose purpose was the return and accommodation of refugees from the Zhetysui region who left the cordon after the uprising of 1916 and the first years of the establishment of Soviet power in Russia, primarily to Western China. The evolution of the Soviet position in connection with the return of refugees from the policy of retaliation by the authorities of Tsarist Russia for the national liberation uprising in the region and the continued persecution of the indigenous population in the early years of the establishment of Soviet power depended entirely on the internal socio-political and geopolitical situation. In the course of the study, a descriptive method was used that contributes to the formation of a real-life image. The descriptive method allows us to delve into the historical reasons for the formation and periodization of refugee as a phenomenon. As a result of the scientific research, the conditions for the creation, aspects and structure of the activities of the Soviet special commission for the return of refugees were systematized for the first time. The situation of refugees in the host country was examined on the basis of evidence. The socio-economic and political

reasons for the measures for the return and placement of refugees, its progress and results are analyzed using important sources from the funds of foreign and domestic republican archives, as well as special funds of regional archives directly related to the object of research. For the first time in Russian historical science, the scientific study analyzes the degree of interaction, the reasons for the contradiction of the position of Soviet civil, military and diplomatic structures on solving the refugee problem in the 20s of the XX century. The results of the research can be used in special courses, textbooks, educational publications on the humanitarian field of higher educational institutions on the problems of social history and migration of the first quarter of the 20th century.

Key words: Kazakh-Kyrgyz refugees, Xinjiang Province, special commission, Ili Protocol, sub-commissions, border counties, refugees sold into slavery.

Е.И. Стамшалов

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: kun2013@mail.ru

Деятельность советской особой комиссии по беженцам в Семиречье в 20-е годы XX века

Судьба беженцев первой четверти XX века, участвовавших в восстаниях в Жетысу и вынужденных бежать, покинув родину, является малоизученной темой истории политических катаклизмов в Казахстане. Цель предлагаемой статьи – реконструкция деятельности особой комиссии центрального исполнительного комитета Туркестанской республики, целью которой было возвращение и размещение беженцев Жетысуйской области, уехавших за кордон после восстания 1916 года и первые годы установления советской власти в России, прежде всего в Западный Китай. Эволюция советской позиции в связи с возвращением беженцев от политики возмездия властей Царской России за национально-освободительного восстания в регионе и продолжение преследование коренного населения в первые годы установление Советской власти всецело зависела от внутренней общественно-политической и геополитической положения. В ходе исследования был использован дескриптивный метод, способствующий формированию образа реальной жизни. Дескриптивный метод позволяет углубиться в исторические причины становления и периодизации беженство как явления. В результате научного исследования впервые систематизированы условия создания, аспекты и структура деятельности советской особой комиссии по возвращению беженцев. Рассмотрено положения беженцев в стране пребывания на основе фактических данных. Проанализированы социально-экономические, политические причины мер по возвращению и размещению беженцев, ее ход и результаты с использованием важных источников из фондов зарубежных и отечественных республиканских архивов, а также специальных фондов районных архивов, имеющих непосредственное отношение к объекту исследования. В научном исследовании впервые в отечественной исторической науке проанализированы степень взаимодействия, причины противоречия позиции советских гражданских, военных и дипломатических структур по решению проблемы беженцев в 20-е годы XX-го столетие. Результаты исследования могут быть использованы в специальных курсах, учебниках, познавательных публикациях по гуманитарной сфере высших учебных заведений по проблеме социальной истории и миграции первой четверти XX века.

Ключевые слова: казахско-кыргызские беженцы, провинция Синьцзян, особая комиссия, Илийский протокол, подкомиссии, пограничные уезды, беженцы, проданные в рабства.

Кіріспе

XX ғасырдың 1-ширегіндегі босқыншылық құбылысы Қазақстан тарихының шешімі мен ішкі қатпары күрделі проблемаларының қатарына жа-тады. Кеңес өкіметінің тұсында мән-жайы, жай-жапсары саяси конъюктураға негізделіп үстірт түсіндірілген босқыншылық көріністерінің қарастырылатын қырлары көп. Патшалы Ресей билігі тұсында 1916 жылдары, Түркістанда кеңес билігінің орнаған 1918 жылдағы жаппай туып-өскен жерін тастап, шетелге босуынан туындаған жағдайға кеңестік биліктің сая-

си ұстанымы әрқилы өзгерісті бастан өткерді. 1916-1918 жылдары Батыс Қытайға қашқан қазақ-қырғыз және басқа ұлттар босқындарын қайтару және орналастыру жөнінде жаңа орнаған кеңестік өкіметтің позициясы біртұтас болмады. Алғашында босқындардың проблемасы осы әлеуметтік құбылыс дендеген Түркістан Республикасына қарайтын Жетісу өңіріне қатысты қарастырылды. Кеңестік билік тармақтарындағы жергілікті ұлттардан шыққан қайраткерлердің босқындар проблемасын шешуге басымдық беруі мен метрополиядағы большевиктік көсемдердің Патша самодержавиясы туғызған

және Кеңес билігінің алғашқы жылдарындағы өрескел қателіктер кесірінен қалыптасқан апатты мойындау арқылы таптық шиеленісі пісіп-жетілмеген жергілікті халықты өзіне қаратуға бағытталған популистік бастамаларының үндестік табуы босқындарды қайтару жөніндегі ортақ ұстанымды орнықтырды. Дүниежүзілік тарих бойынша әдебиеттерде XX ғасырдың 1-ширегіндегі босқындарды тарихи отанына қайтару және орналастыру бойынша жекелеген орыс, қырғыз, тәжік ұлттары өкілдерін қайтару жөнінде жекелеген зерттеулер бар болғанымен, Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңірінен босқан қазақ босқындар тағдыры туралы тиянақты зерттеу жүргізілмеген. Кеңес билігінің босқындар мәселесімен айналысатын тиісті құрылымдары қызметін сипаттайтын жергілікті дерек қорлар зерттеу аясынан тыс қалған. РСФСР орталық билігінің уәкілдерінің, өңірдегі азамат соғысы ошағы ретінде сақталған Түркістан майданы әскери-саяси басшылығының, кеңестік сыртқы байланыстар комиссариаты өкілдерінің босқындар мәселесінде ұстанған позициялары, олардың өзара әрекеттесу механизмдері жіті талданған емес. Сол міндеттерді орындау мақсатында ұсынылып отырған мақалада алдымен Жетісу облысы бойынша шетел асқандарды қайтару бойынша қызмет атқарған босқындарды қайтару бойынша құрылым қызметін, қаржылық-материалдық тұрғыда қамтамасыз етілуін, босқындар жөніндегі ерекше комиссиялардың кадрлық құрамы, құрылымдық бөлімдері мен басшылыққа алынған заңдық-нұсқаулықтарын және олардың қызметінің босқындар тағдырына әсері түйінделген ғылыми ақпараттар мен тың архивтік деректер негізінде сараланады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

XX ғасырдың 20-жылдарындағы Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңіріндегі босқыншылық көріністері, оларды тарихи Отанына қайтару шаралары тарихи зерттеу нысанын анықтау үшін ғылыми деректер мен нақты фактілер гуманитарлық ғылымдар саласында пайдаланылатын салыстыру, болжау, сараптау әдістері негізінде тұжырымдалды. Ғылыми зерттеуде босқындар категорияларының бейнесін сараптау үшін әлеуметтік тарих әдістемесінің құралдары пайдаланылды. Сондай-ақ, босқын категориясындағы адамдар тобының шынайы өмірлік бейнесін қалыптастыруға көмектесетін дескриптивті әдіс пайдаланылды. Дескриптивті әдіс босқыншылықтың құбылыс

ретінде қалыптасуы мен кезеңделуінің тарихи себептеріне тереңдеуге мүмкіндік береді. Зерттеудің объектісін күрделі жүйенің бір бөлшегі ретінде қарастыратын тарихи-жүйелілік әдісі де қолданылды. Қазақстаннан кеткен босқындар қауымдастығының тарихы нақты тарихи оқиға, тарихи жағдай және дүниежүзілік тарихи үдеріс сияқты құрамдас бөліктерді қамтиды. Түркістаннан Батыс Қытайға барып орныққан бұрынғы Ресей империясы азаматтарының қауымдасып өмір сүруін талдауда американдық тарихшы Толкотт Парсонс дамытқан тарих кеңістігі өзара әрекеттесіп өмір сүретін өзіндік құрылымдары бар жүйелерден тұратыны туралы құрылымдық функционализм әдістемесі пайдаланылды. Босқындар топтарының Синьцзян аумағындағы жергілікті қоғам үшін дисфункциялық (функцияны бұзу) қызметі билік институттарын проблеманы шешуді жеделдетуге итермелегені сараланды. Жалпы алғанда, ғылыми зерттеуде методологиялық плюрализм жиынтығы қолданылды.

Төмендегі мақаланы жазу барысында Жетісудағы босқындарды орналастыру жөніндегі Түркістан АССР атқару комитетінің ерекше комиссиясы Лепсі және Жаркент бөлімдерінің дербес архивтік қор ретінде сақталған бірқатар құжаттары ғылыми айналымға енгізілді. Қытайдан келген босқындарды орналастыру жөніндегі Түркістан орталық атқару комитетінің Жаркент уездік арнайы комиссиясының Жетісу облысы Мемлекеттік архивінің Панфилов филиалында (Жаркент қ.) (ЖОМА ПФ) сақталған № 265 – Жаркент уездік жұмысшы, шаруа және қызыләскерлер депутаттары кеңесі атқару комитетінің Қытайдан келген босқындарды орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясы (1920-1925) қорында 101 іс бірлігі сақталған. Ал Жетісу облысының мемлекеттік архивінің (Талдықорған қ.) (ЖОМА) № 751 – Лепсі уездік жұмысшы, шаруа және қызыләскерлер депутаттары кеңесі атқару комитетінің Қытайдан келген босқындарды орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясы (1920-1926) қорындағы істер 90 сақтау бірлігін құрайды. Алматы облыстық мемлекеттік архиві (Қарасай ауданы, Жалпақсай а.) (АОМА) №350 – Жетісу облыстық революциялық комитеті қоры (1918-1921) материалдары пайдаланылды. Тақырыпқа қатысты қомақты дереккөздер Ресей Федерациясы архивтерінде сақталынған. Төмендегі мақаланы жазу барысында Ресей мемлекеттік әскери архиві (РФ, Москва қ.) (РМӨА) № 110 – Түркістан майданы армияларын басқару қорының (1918-

1926) құжаттары пайдаланылды. Ал Ресейдің әлеуметтік-саяси тарихының мемлекеттік архивінен (РФ, Москва қ.) (РЭСТМА) № 5 – В.И.Лениннің Секретариаты қоры (1917-1923), № 61- РКП (б) Түркістан бюросы (Түркбюро) қоры (1920-1922), № 544 – Шығыс халықтары I-съезі және Шығыс халықтарының насихат және әрекет Кеңесі (1920-1922) қорлары деректері пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңіріндегі босқыншылықтың тарихын зерттеу кеңестік тарих ғылымына қарағанда батыс тарихнамасында ерте қарастырылды. XX ғасырдың I-ширегіндегі босқыншылықтың құбылыс ретінде айқындауды да батыс зерттеушілері ерте қолға алды. 1968 жылы Нью-Йоркте жарық көрген әлеуметтік халықаралық ғылыми энциклопедияда босқын терминіне халықаралық түсініктеме беріліп, босқын ретінде «саясаттың, соғыстың немесе табиғи апаттың салдарынан пайда болған еріксіз мигрант» айқындамасы берілді (Holborn, Shuval, 1968:361). «Қырғи қабақ соғыс» жағдайында батыс ғылыми әдебиетінде кеңестік босқындар проблемасы қарастырылғанымен, социалистік лагерь тарапынан зерттеулер жүргізілмеді. Бұл арада румын зерттеушісі Кзгелди Каролидің 1969 жылы жарық көрген еңбегінің ерекше өзгешелік болғанын айта кету керек (Czegledy, 1969). Ал Эндрю Форбстың еңбегі кеңестік босқындар орныққан Батыс Қытайдың республикалық кезеңіне қатысты толыққанды зерттеу болып саналады (Forbes, 1986).

Кеңес Одағы тұсында Ресей босқындарын қайтару және орнықтыру проблемасы үстірт қана қарастырылды (Покровский, 1961). Кеңестік билік орнағаннан кейінгі Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы босқыншылық проблемасы Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ғана отандық тарихшылардың еңбектерінде кеңірек зерттелді. Кеңестік Түркістанда сырттағы босқындар мәселесін шешу шараларының бастауында тұрған қайраткер Т. Рысқұловтың қызметі мен Түркістан орталық атқару комитетіндегі (бұдан әрі: ТүркОАК) босқындар тақырыбындағы пікірталастар туралы белгілі тарихшы О. Қоңыратбаевтың зерттеуінде баяндалған (Қоңыратбаев, 1994). Тарихшы Н.Мұхаметханұлының ебегінде 4- тарауы «Минго дәуіріндегі қазақтар (1912-1920)» деп аталып, «Қазақстан қазақтарының Шыңжаңға бас сауғалап баруы» тақырыптарында босқындарға

қатысты Қытай өкіметінің саясаты талданады. (Мұхаметханұлы, 2000). Зерттеушінің негізгі дереккөзі – қытай өкімет орындарының жоғарыдан төмен, төменнен жоғары өзара жеделхат, хат алмасулары болғандығымен, зерттеу Қытай тараптың босқыншылық бойынша ұстанымын ішінара саралауға мүмкіндік береді. Ал Н. Алдабектің зерттеуінде Шыңжаң тарихындағы қазақ босқындарына қатысты негізінен ресейлік зерттеушілер еңбектері пайдаланылған (Алдабек, 2003).

Қазақстан-Қытай арасындағы миграция мәселесін арнайы зерттеген тарихшылар Г.М.Мендікүлова мен Б.Ж.Атантаевалардың зерттеуі XIX ғасырдың 60 жылдары мен XX ғасырдың 60-жылдарындағы 100 жылдық тарихындағы миграциялық үдерісті жүйелеуге талпыныс жасауымен құнды (Мендикулова, Атантаева, 2008). Еңбекте XX ғасырдың 20-жылдарындағы қазақстан-қытай миграциясына аз орын беріліп, босқындар проблемасы тек 1921 жылдан бастап қарастырылған (Мендикулова, Атантаева, 2008:152). 1920-1921 жылдары босқындар жөніндегі ерекше комиссияны басқарған Ж. Бәрібаев тұлғасы туралы Р. Байжарасовтың еңбегінде мемлекеттік құрылымның көрсетілген кезеңдегі қызметіне тоқталған (Байжарасов, 1983).

Қарастырылып отырған кезеңдегі босқыншылық тақырыбы проблеманы кеңес мемлекетінің көшпелілер қоғамымен қарым-қатынасы контекстінде қарастырған ресейлік тарихшы Ф. Л. Синицын өз зерттеуінде тоқталған (Синицын, 2019). Ф. Синицыннің еңбегінің 1-тарауы «1920-жылдардағы КССРО-ның «көшпелі» аймақтары» – деп аталып, трансшекаралық көшіп-қонуға арналды. Тарихшы шекара маңайындағы ауа көшушілікті «көшпенділердің әсіресе, бұл халықтар ғасырлар бой көшіп-қонып келген аумақты кесіп белгіленген болсын, мемлекеттік шекараны мойындамауынан» туғаны туралы даулы пікір айтады. Әрине, Ф.С.Синицын азамат соғысына дейінгі қазақтардың Қытайға ауа көшуінің тарихи себептері бар екенін көрсеткенімен, миграциялық қозғалысты ауа көшушілікке жатқызып, оны босқыншылық ретінде қарастырмаған (Синицын, 2019:34). Тағы бір ресейлік тарихшы Н.Н. Аблажейдің еңбегі Қазақстан мен Синьцзян арасындағы миграциялық қарым-қатынас жүйелі талданғанымен құнды (Аблажей, 2014). Н. Аблажейдің зерттеуінің бәсін тарихшының пайдалану мүмкіндігі болған Ресей Федерациясы сыртқы саясат архиві құжаттары көтеріп

түр. Американдық тарихшы Сара Камеронның зерттеуінің 5-тарауындағы «Шекара-аралық босқындықтың басталуы» тараушасында Ресей Түркістанынан қашып шыққан жүздеген мың қазақ, қырғыз, дүнген және славян тұрғындары болғанына тоқталған (Камерон, 2020:149). С. Камерон біздің мақаламыз арқау еткен 1919-1921 жылдар аралығы немесе алғашқы бесжылдыққа жататын жылдардағы «Орта Азия шекаралары жайлы ғылыми зерттеулер әлі де жоқтың қасы екенін» атап өткен (Камерон, 2019:269).

Орыс тарихшысы Е.Н. Наземцеваның монографиясы Ресей эмиграциясының 1920-1940 жылдар аралығындағы Қытайдағы құқықтық жағдайына арналып, реэмиграция және репатриацияның саяси-құқықтық мәселелері қамтылған (Наземцева, 2016). Кеңестер Одағы мен Синьцзян провинциясының 1918-1941 жылдардағы қарым-қатынасының мәселелерін сыртқы саясат ведомствасы архиві негізінде зерттеген В. А. Барминнің еңбегінде Ресей босқындарын репатриациясының шыннай себептері мен Іле протоколы аталған 1921 жылғы 27 мамырдағы келісімнің тарихи мәнісі талданған. Босқындар проблемасы Синьцзян-Ресей қарым-қатынастары аясында қарастырылғандығы және Синьцзянның тек орыс босқындарының жағдайы ғана қарастырылуы зерттеудің шектеулілігін көрсетеді (Бармин, 1998).

XX ғасырдың 20- жылдарындағы босқыншылық тарихнамасында қырғызстандық тарихшы Д.М. Будянскийдің монографиясы ерекше атауға лайық (Будянский, 2007). Тарихшының зерттеуі қарастырылып отырған кезеңдегі тек қырғыз босқындары проблемасына арналған. Д. М. Будянский босқындар жөніндегі ерекше комиссия құрылымдары қорларын қарауға мүмкіндігі болмағандықтан, кіші комиссиялар қызметін назардан тыс қалдырған.

Орта Азиялық эмиграциялық үдерісті кең ауқымда қарастырған тәжікстандық тарихшы Камолудин Абдуллаевтың еңбегін ұлан ғайыр өңірдегі босқыншылыққа, эмиграцияға себеп болған тарихи оқиғаларды мүмкіндігінше жаңаша әрі толыққанды зерделеуге талпыныс ретінде жоғары бағалауға болады (Абдуллаев, 2009). Кітаптың аннотациясында зерттеу автордың тарапынан «посткеңестік тарихнамада кеңестік кезеңдегі ортаазиялық эмиграция тарихын зерделеудің алғашқы талпынысы» ретінде бағаланғанымен, онда босқыншылықтан гөрі саяси эмиграцияға көбірек басымдық берілген. Батыс зерттеушілерінің еңбектерін жіті талдаған

автор посткеңестік кезеңдегі құнды зерттеулерді қарастырмағаны байқалады. Дегенмен, К. Абдуллаев осы күрделі тақырыптың аясындағы босқыншылықтың табиғатын түсіндіру үшін ұғымдық-категориялық әр алуандықты жүйелеуге біршама көңіл бөлген. Автор Орта Азия халықтарындағы қарастырылып отырған тарихи кезеңдегі миграциялық үдерістің ғылыми-ұғымдық аппаратындағы ирреденттілік (мемлекет құрушы этникалық топтың отанынан шетке кеткен осы топтың өкілдеріне идеологиялық және ұйымдасқан түрдегі көңіл бөлу мүдделілігінің көрінісі), босқын (refugees), эмигрант ұғымдарының нақты тарихи кезеңдер бойынша қолдану практикасын талдаған (Абдуллаев, 2009:11). К. Абдуллаевтың «..босқын ұғымы революциядан кейін және азамат соғысы кезінде қашқандарға қатысты пайдалану көбірек орынды. Ал 1920-жылдардың екінші жартысы мен 1930 жылдардың басындағы КСРО-дан саяси және басқа себептермен кеткендерді «эмигрант», «мұғажир» деп атау керек» – деген біржақты байламымен келісу қиын. Тарихшы бұлай жүйелеуге, бірінші топтағылар мүліктерін тәркілеу, Қызыл Армия мен жаңа биліктің қырғынынан жан сауғалап асығыс аттанса, екінші топтың эмиграцияға кеткенше КСРО-да өмір сүру тәжірибесі болғанын, атамекенін саналы түрде тастап шыққанын уәж етеді. Біздіңше, бұлай көрініп тұрған сыртқы белгілерді критерий етіп жүйелеу тұтас кезеңнің ажырамас құрамдас бөлігі болған босқыншылық құбылысының табиғатын шектеп сипаттаумен тең. Өйткені, «саналы түрде» босып кетуге аштық, тонаушылық алым-салық саясаты, жұқпалы аурулар әсер еткен кезең қос төңкерістен басталып, 30-жылдардың ортасына дейін перманентті түрде алмасып тұрғанын ескеру керек. Дегенмен, К.Абдуллаев бұдан әрі «босқын, эмигрант және мұғажир» категорияларының барлығын да өз «титұлды» елдерінен тыс өмір сүріп жатқан орта азиялықтарға қолдануға болатынын» көрсете кеткен (Абдуллаев, 2009:16).

Соңғы жылдарда жарияланған сүбелі зерттеулер қатарына Ю.А. Лысенконың (Лысенко, 2020), Т.А.Шаметованың (Шаметова, 2024) зерттеулерін атауға болады. Ю.А. Лысенконың мақаласы босқындар проблемасының маңызды қырларын көтергенімен, деректемелік жағынан архив құжаттарына сүйенбей, жарияланған құжаттар жинағын материалдарын пайдалануымен шектелген. Т.А. Шаметованың зерттеуі негізінен Синьцзян мен Ресейдің сауда-экономикалық қарым-қатынастары болғанымен,

еңбекте мәселенің саяси қыры, әсіресе, орыс босқындарына байланысты қыры ғана қарастырылған. Зерттеуде Синьцзяндағы Патшалы Ресей тұсынан қалған дипломаттар мен жаңа орнаған Кеңестік Ресей өкіметінің сыртқы қатынастар бойынша өкілдері, Сібір (Кольчак) үкіметінің өкілдерінің өлкедегі қызметі, өзара қарым-қатынастары туралы қызғылықты мағлұматтар бар (Шаметова, 2024:171).

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Қытайға босқан қазақ-қырғыздарды қайтару және орналастыру бойынша шаралар қабылданды. Өз кезегінде босқындар мәселесі жайдан жай ауызға алынып, іске асырылатын саясатқа айнала салған жоқ. Жетісудағы Кеңес өкіметінің орнауы қаруланған ақгвардияшыл топтармен қоян-қолтық ауыр күреспен жүрді. 1919 жылдың 15 қазанында ТүркОАК төралқасы Спешниковтың Жетісу облысының саяси-әлеуметтік жағдайын талдаған арнайы баяндамасын талқылайды. Талқылауда сөз алған Т. Рысқұлов «Жетісуда үстемдік етіп отырған (орыс) кулактары және ол кулактар қаруланған, мәселенің бәрі осымен қорытындыланады. Жетісуда кеңес өкіметі өмір сүруі үшін осы кулактарды қарусыздандыру керек, содан кейін ғана кеңес өкіметін дұрыс ұйымдастыруға болады» – дейді (Қоңыратбаев, 1994:110). Т.Рысқұловтың өзі басқарған аштықпен күрес орталық комиссиясына, Мұсылман бюросына Қытай жерінде өмір сүріп жатқан қазақ-қырғыз босқындарының арыздары көптеп түседі. Арыз, ұсыныстардың мазмұнында Жетісу облысы бойынша Түркістан Республикасы қорынан ашыққан қазақ-қырғыз босқындарын көктем шыққанша ас-ауқатпен қамтамасыз ету үшін 6 млн. сом, шаруашылықтарын қалпына келтіру үшін 48 млн. сом, Қытайда құлдыққа жүрген босқындарды сатып алу үшін 36 млн. сом және шекара сыртындағы босқындарды Отанына қайтару, киім, азық-түлікпен қамту, жеткізу шығындарына 33 млн. сом бөлу туралы өтініш те бар болатын. Осы мағлұматтар негізінде 1919 жылдың 24 қарашасында ТүркОАК арнайы мәжілісі осы босқындар тақырыбына арналып, кең талқылау жүргізілді. Осы жиналыста Т. Рысқұлов босқындарды қайтару саясатының негізгі ұстанымдары болатын 1916 жылғы көтерілістен соң ауа көшкен барлық қазақ-қырғыз босқындарға жедел көмек көрсету қажеттігі, Оларды Қытайдан кері қайтарып,

өздерінің ата қонысына орналастыру, контрреволюциядан зардап шеккен азаматтарға берілетін көмек туралы Ресейдің орталығында қолданылып жүрген ережені Түркістанға да енгізу қажеттігі, осы бағыттағы шараларды үйлестіру үшін ерекше комиссия құру туралы ұсыныстарын ортаға салды (Қоңыратбаев, 1994: 111). Бұл ұсыныс 1920 жылдың 20-29 қаңтар аралығында өткен 1 бүкілқырғыз (қазақ) кедейлер съезінде түземдік босқындарды қайтару туралы қаулы түрінде қауатталды (АОМА 350-к., 1-т., 18-іс, 142 (а) п.).

Түркістан ОАК-нің 1920 жылдың 3 ақпандағы оның төрағасы Т. Рысқұлов пен ТүркОАК іс басқарушысы Шешунов, ТүркОАК хатшысы Шакиров қол қойған №198 бұйрығында: «Жұмысшы-шаруа үкіметінің патша үкіметінің қырғыз (қазақ) халқын жүйелі және аяусыз түрде жерден айыру, қырғыз (қазақ) жерін оларды билеуші-қанаушыларға алып беру және осындай варварлық тәсілдермен қырғыз (қазақ) ұлтын толықтай жою мақсатындағы қырғыз (қазақ) халқы үшін зиянды, жыртқыш отаршылдық саясатының зардаптарын жою, әсіресе, патша әкімшілігінің 1916 жылы қырғыз халқын бұрынғы патша армиясындағы тыл жұмыстарына еңбекке қабілетті қырғыздарды шақыру сияқты зорлық-зомбылығына қарсы қырғыз халық көтерілісін қанды және қатыгездікпен басып-жаншуының қанды салдарын жоюға қол жеткізу үшін шаралар қабылдауды бірінші міндеті деп санайтыны» көрсетілді. Бұйрықта қасіретті жағдай қырғыз (қазақ) халқының жаппай Қытай жеріне қашуға мәжбүр болғаны, ол жақта халықтың көпшілігі өздерінің жұрнағы қалған мал-мүлкін ғана емес, әйелдері мен балаларын құлдыққа сатуға дейін жеткені атап айтылды. ТүркОАК Жетісу облысы бойынша төмендегідей шаралар тізбесін атқаруға бұйрық берді: «1) Жетісу облысының қатыгез патша жазалаушыларынан қашқан немесе ұлттық араздықтың салдарынан Қытайға немесе басқа жерлерде жасырынуға мәжбүр болған барлық мұсылмандарының ескі жерлеріне толық қауіпсіз күйде оралып, бұрынғы жерлері мен үйлерін тыныш пайдалануы үшін барлық шаралар қабылдансын; 2) жұмысшы-шаруа үкіметінің құзыретіндегі барлық құралдар арқылы ұлттық және таптық топтардың, сондай-ақ жеке тұлғалардың бұрынғы зорлық-зомбылығын жалғастыруға бағытталған барлық әрекеттері түбегейлі тоқтатылсын.» (ЖОМА ПФ 265-к., 1-т., 1-іс, 1-п.). Аталған бұйрықты іске асыру үшін құрамында: төрағасы Төрәкүл Жанұзақов пен мүшелер С. Мангельдин, Нығматуллин,

Хохлов және Түріккомиссияның өкілі бар ТүрОАК-нің Жетісу облысындағы босқындарды қайтару және орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясын құрылып, құрылымға қырғыз (қазақ) босқындарын орналастыру жөніндегі арнайы нұсқаулық бойынша жұмыс істеу ұсынылды (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 1-іс, 1-п.). Босқындарды қайтару және орналастыру жөніндегі ерекше комиссия жұмысына айрықша назар аударылғанын оның құрамына кіретін кейбір мүшелері армия қатарынан шақырылып, әскери қызметтен жедел босатылғанынан да көруге болады (Будянский, 2007: 149). ТүрОАК президиумы жер өңдеу комиссары мен халық шаруашылығының орталық кеңесіне комиссияны керекті ауыл шаруашылық құралдары, азық-түлік, киіммен қамтамасыз етуді, әскери билік орындарын ерекше комиссияға барынша көмектесуді, комиссияның алдында тұрған міндеттерді шешуге қарсы болғандарды революциялық трибунал сотына дейін тартуды міндеттеді (Будянский, 2007: 149). Ұйымдастыру жұмыстарының барысымен Ташкентте бөгелген ерекше комиссия төрағасы Верныйға біршама кешігіп келді. Мұны Жетісу облыстық әскер-революциялық комитетінің (бұдан әрі обләскериревком – Е.С.) өкілі Юсуповтың қайта-қайта жолдаған жеделхаттарынан көруге болады. Жеделхаттардың бірі 1920 жылдың 19 наурызында Пішпекте жүрген Т. Жанұзақовтың өзіне жолданған. «Босқындарға қатысты жедел шешуді талап ететін мәселелердің көбейіп кетуіне байланысты сіздің дереу Верныйға келуіңізді және шығатын күніңізді телеграф арқылы хабарлауды ұсынамыз» – делінген жеделхатта (АОМА 350-қ., 1-т., 86-іс, 104-п.). Т. Жанұзақовты Верныйға келуін асықтырған тағы бір жеделхат Меркеге де жіберілген (АОМА 350-қ., 1-т., 86-іс, 124-п.). Юсупов ертесі 20 наурыз күні Ташкентке ТүрОАК-не жолдаған жеделхатында: «Сіздер жіберетін болған босқындарды орналастыру жөніндегі комиссия Верныйға әлі келген де, тапсырылған міндеттерді шешуге кіріскен де жоқ.»- деп көрсеткен. Жеделхат мазмұнында көктемгі егін жұмыстарының жақындауына байланысты тіршілікке керек құрал-саймандары жоқ босқындар үшін комиссия қамқорлығы айрықша керек болып тұрғаны атап көрсетілген (АОМА 350-қ., 1-т., 86-іс, 121-п.). Ал осы жылдың 30 наурызында ТүрікОАК мәжілісінде Т. Рысқұловтың ұсынысымен Жетісу облысына жіберген ерекше комиссия төрағасы Т. Жанұзақовтың жеделхаты талқыланды. Мәжілісте орыс шаруаларының сол жерде бұрын

тұрған халықтан алып қойған жер телімдерін, ол жерлерге соңынан салған құрылыстарына қарамастан, заңды иелеріне қайтару туралы шешім шығарылды (Қоңыратбаев, 1994: 170). Босқындардың Отанына оралуына ыңғайлы қоғамдық пікір қалыптастыруда, жалпы жұрттың жаңа өкімет саясатына сенімін туғызу үшін 1920 жылдың 16 наурызында Түріккомиссия басшысы Ш. Элиава, Түркістан майданының қолбасшысы М.В.Фрунзе және Түрікатком төрағасы Т.Рысқұлов қол қойған «Жетісу облысының тұрғындарына» үндеуінің қабылданды (Известия ТурЦИКа, 1920, 16 марта, №59).

Түркістан өлкелік партия комитетінің 1920 жылдың 31 наурызындағы мәжілісінде Жетісу облысының жағдайы талқыланып, осы бас қосуда Т. Рысқұловтың Жетісу облысы бойынша дайындаған тезистері тыңдалды. 17 баптан тұрған тезистерге Жетісудің отарлану тарихынан бастап, өңірдің әлеуметтік, саяси дамуының негізгі мәселелері арқау болды. Тезистерде Жетісу босқындары да назардан тыс қалмады. Құжаттың VIII-бабы 1916 жылғы көтеріліс зардабынан туған Жетісудің көшпелі халқының басым бөлігінің босқыншылыққа ұшырауы, аштық пен аурудан көп мөлшерде қырылғаны, жазалаушы күштерден бой тасалап, Қытай жеріне ауа көшкені таратылып баяндалды (Қоңыратбаев, 1994: 171-172).

Т. Рысқұловтың бастамасымен құрылып, оның басшылығында жұмысы кең қанат жая бастаған Жетісу облысындағы қазақ және қырғыз босқындарды орналастыру жөніндегі ерекше комиссияның белсенді әрекетінің нәтижесінде аймақтағы бірталай келеңсіздіктердің беті ашылды. 1920 жылдың 11 сәуірінде Жетісу обләскериревкомының арнайы шақырылған тұлғалармен біріккен жиналысында облыстық және уездік билік органдарының жаңадан құрылған ТүрОАК Жетісуда қазақ-қырғыз босқындарын орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясымен экономикалық қарым-қатынасының принципті мәселесі қаралды. Қабылданған қаулыда «ТүрОАК Жетісу облысындағы босқындарды орналастыру жөніндегі комиссиясын облыс аумағындағы мұқтажығына қатаң сәйкес товарлар мен қаржымен қамтамасыз ету» шешілді (АОМА 350-қ., 1-т., 29-іс, 42, 42 (а) пп.). Жетісу обләскериревкомының шешімінде босқындар жөніндегі ерекше комиссияны көзге ілмеу байқалды.

Ерекше комиссияның пәрменді әрекетіне тосқауыл қойған, оның шешімдерін орындау-

дан бас тартқан жергілікті шовинистік пікірдегі топтардың жекелеген басшыларының аяқтан шалуымен 5 мамырда (Т. Рысқұлов Түркістанда жоқ кезде) Жетісу облыстық әскериревком кеңесі босқындар жөніндегі ерекше комиссия төрағасы Т. Жанұзақовты тұтқынға алды. ТүркОАК-нің обләскериревком шешімінің заңсыздығын дәлелдеген талап қоюынан кейін Т. Жанұзақов тұтқыннан босатылды. Қазақ-қырғыз босқындарына көмек жөніндегі ерекше комиссия төрағасының тұтқындалуы Жетісудағы ұлтаралық қайшылықты тереңдетіп жіберді. 1920 жылдың 16 мамырында Верный қаласында РКП (б) Жетісу облыстық комитетінің 14 мамырдағы телефонограммасына орай қалалық партия ұйымының төтенше жалпы жиналысы өтті. Жиналысты қалалық партия ұйымы жетекшісі Кондрушкин мен әскери комиссар Шигабудинов баяндама жасаған. Партияның өз жұмысында ұлттық емес, таптық принциптерді басшылыққа алатыны туралы ұзақ сөйлеген Кондрушкин «материалдар негізінде» Верныйға қазақ-қырғыз босқындарын орналастыру жұмыстарымен жіберілген Жанұзақовтың бірнеше күнге тұтқынға алынуы, Юсупов, Қашқынбаев сияқты саяси қызметкерлердің үйлеріне тінту жүргізілгені туралы ақпарат өңірдегі мұсылман коммунистер арасында дүрбелең туғызғанын айтты. Кондрушкиннің баяндауынша, дүнген слабодасындағы партия ячейкасында Т. Жанұзақовты босатуды талап етпесе, барлық мұсылман саяси қызметкерлерді қызметтерінен шақырып алу туралы қаулы шығарған. Кондрушкин жергілікті партия мүшелерінің көзінде «мұсылман қызметкерлерді тұтқындау және тінту жүргізу жіберілген орыс партия қызметкерлерінің мұсылмандарды биліктен ығыстыруы» болып көрінген баса көрсетті (АОМА 350-қ., 1-т., 59-іс, 40(а)-п.).

Қырғыз манабының отбасынан шыққан Төрөкұл Жанұзақовтың Жетісудағы қырғыз-қазақ босқындары жөніндегі комиссия төрағасы болып, «бұл жұмысты жандандырған кезде отаршылдар (колонизаторлар) Түріккомиссия арқылы оны орнынан алып тастағаны» Т.Рысқұловтың 1921 жылдың 19 наурызында В. Ленинге жолдаған «Түркістан мәселелері» атты саяси баяндамасында да көрсетілген. Т.Рысқұлов Т. Жанұзақовтың босқындар бойынша ерекше комиссия басшылығында біршама жұмыс атқарғанын, атап айтқанда, жергілікті халық оның үгіті бойынша ондаған жүз пұт бидай көмегін жинап, ерікті түрде босқындар үшін егін еккенін баса көрсетеді. Сонымен қатар

Т.Рысқұлов Т. Жанұзақовтың орнынан алынуы бұрынғы істелініп жатқан жұмыстың жүзден бірін де атқаруға мүмкіндік бермей тоқтатып тастағанына күйінеді (РӘСТМА 5-қ., 1-т., 2920-іс, 185 (а)-п.). Т. Рысқұловтың көрсетуінше, Г.И. Сафаровтың Т. Жанұзақовты тұтқындауы оның басмашылық топтар жағына өтіп кетуіне алып келген (РӘСТМА 5-қ., 1-т., 2920-іс, 185 (а)-п.). Коминтерннің Түркістан бюросы жауапты қызметкері Н. Төрөкұловқа жаған хатында Т. Жанұзақов өзіне «рахымшылық туралы өтініш» айтқан. Т. Жанұзақов көрсеткен оның Кеңес өкіметіне қарсылықты тоқтатуының шарты бойынша Г. Сафаров пен С. Қожанов «отрядсыз және қарусыз» Жалалабадқа баруға тиіс болған. Алайда, Избаскентте тұтқынға түскен Т. Жанұзақов басмашылардың Базарқорғанға шабуылы кезінде оққа ұшқан. Бұл мағлұматтар жақында осы мақала авторы РӘСТМА қорынан тапқан Н. Төрөкұловтың Г. Сафаровқа жазған хатында көрсетілген (РӘСТМА 544-қор, 4-тізім, 12-іс, 49 (а)-п.).

1920 жылдың қыркүйегінен бастап, жаңа сападағы босқындар жөніндегі ерекше комиссия төрағалығына Ж. Бәрібаев тағайындалды (Байжарасов, 1983:25). Осылайша, Жетісу облысындағы Кеңестер құрылысы тегеурінді ішкі тартыс, шиеленіскен саяси күреспен қабат жүріп жатты. Партиялық әдебиетте Жетісудағы өкімет орындарында орнығып алған солшыл эсерлердің қызметі әшкереленіп жазылады. Солшыл эсерлердің ниеттестері Пішпек, Тоқмақ, Прежевальск, Жаркент сияқты уездік деңгейдегі қалаларда да болған (Байжарасов, 1983:30-31). Жұбаныш Бәрібаевтың босқындарды қайтару және орналастыру туралы ерекше комиссияға басшылығы осындай өңірдегі өкімет орындарының ішкі теке-тіресі жағдайында өтті.

Босқындарды РСФСР-ға қайтару мәселесінің халықаралық аспектісін шешу де жолға қойылды. 1920 жылдың 27 мамырында Құлжа қаласында Кеңес өкіметі мен Қытай республикасы Іле өлкесі, Синьцзянь провинциясы өкілдері кездесуінің «Іргелес екі Қытай және орыс республикаларының Қытай Республикасы аумағындағы казактар мен босқындарды Ресейге қайтару туралы» хаттамаға қол қойылды. Кеңестік босқындар проблемасы бойынша келісім санатындағы «Іле хаттамасы» атауымен таныс бұл келісімге РСФСР жағынан сыртқы байланыстар бөлімі уәкілі П.Е. Лимарев, сыртқы сауда бөлімінің уәкілі А.Р. Левитас, Қытай республикасы жағынан Іле даоині және дипломатиялық чиновник Сюй Годжень, дипломатиялық бюро бастығы Му Вей-

тун, Құлжа уездік бастығы Му-Вей-тун, дипломатиялық бюро драгоманы Чинь-лянь Гуаргиа қол қойды. Орыс-қытай біріккен комиссиясы түріндегі еларалық құрылым жиналысының күн тәртібінде екіжақты қарым-қатынастар және Қытай аумағындағы казактар мен босқындарды Ресейге қайтару туралы мәселені қарады. Хаттаманың босқындарға қатысты бөлігінде: «Түркістан майданы басшылығы Кеңес өкіметіне қарсы күрескен барлық орыс азаматтарына рахымшылық жасау туралы Түркістан республикасының барлық мекемелері мен лауазымды тұлғалары үшін заң болып табылатын бұйрық шығарғандықтан, кеңес өкіметі рахымшылық жасалған босқындарды қабылдауға және олардың бейбіт еңбекпен айналысуына жағдай жасауға міндеттенсе, Қытай тарап олардың Ресей аумағына қайтуына барлық шараларды атқаруға уәде ететіні» көрсетілді (Документы внешней политики СССР, 1958:547-548). Әлсіз орталық Қытай билігінің жағдайындағы Синьцзянның ішкі саяси тұрақтылығының сақталуын 1912-1928 жылдар аралығында өңірдің әскери және азаматтық губернаторы болып, провинция аумағында дара билікті иеленген Ян Цзен-синнің икемді әрі айлакер саясатымен байланыстыра қарауға болады (Абдуллаев, 2009:87).

Босқындарды қайтару жұмыстарының негізгі бөлігі Қытайда атқарылатын болғандықтан, Құлжа қаласында ерекше комиссияға қарайтын кіші комиссиялар құрылды. ТүркОАК ерекше комиссиясының 1920 жылғы 22 наурыздағы мәжілісінде Құлжа кіші комиссиясының есебі тыңдалып, арнайы қаулы қабылданды. Осы № 8 қаулыға сәйкес, Құлжа және Қашқар кіші комиссияларының әрқайсысына Москва мануфактурасынан 10 орам мата, 100 пар кебіс, 400 пар мәсі, 200 тал жылы тақия, 13 фут кір сабын, 13 фут іш киім сабыны, 15 пүд жидек шайы, 30 пүд кишмиш, Қытай провинцияларында босқындарды сатып алу үшін 2,1 млн. Николай рублі, 2,1 млн Керенский ақшасы, 1 миллион Советті рубль және Советтік Ташкенттік бонн, комиссиялар қажетіне 10 миллион рубльден ақша бөлінді (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 1-іс, 80-п.). Құлжадағы ерекше кіші комиссия Түркістан сыртқы байланыстар бөлімі мен Құлжадағы уәкілетті өкілмен бірлесе жұмыс атқарды. 1920 жылғы 11 тамыздағы № 672 хатта: «Текесте тұратын қырғыз (қазақ) босқындардың арасында үгіт жүргізу және оларға Кеңестік Ресейге оралу тәртібін түсіндіру үшін Текесте А. Нарботин... жіберілгені» хабарланды (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 2-іс, 16-п.).

Түркістандағы азамат соғысының жалғасуы жағдайында босқындар мәселесімен айналысатын ерекше комиссияның құрылымдық бөлімшелерінің құқықтық мәртебесі біркелкі болмады. Қытайдың Шығыс Түркістан аумағында большевиктік билікті ресми танымайтын бұрынғы Ресей империясының дипломатиялық құрылымдары да жұмыс істеді. 1920 жылдың 8 наурызында Жетісу облыстық Мұсылман бюросына Құлжадан жолдаған Иннахун Зайналовтың хатында нақты осы уақыттағы босқындардың Түркістанға қайтуы туралы мәліметтер көрсетілген. Иннахун Зайналов 1920 жылдың 2 ақпанынан 10 наурызға дейін Чимпандза мен Құлжадан дүнген, сарт, қазақ-қырғыз, тараншы, татардан құралған 500 босқын отбасы кеткенін, қалада тұратын босқындардың да Кеңестер еліне кету ниеті бар екенін хабарлаған (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 4-іс, 50-п.).

ТүркОАК жанындағы босқындар жөніндегі ерекше комиссия құрылымдық жағынан өзгертіліп, ерекше комиссия ендігі жерде Түркістан республикасы халық комиссарлар кеңесіне (бұдан әрі халкомкеңес – Е.С.) бағынатын болды. Түркістан АССР халкомкеңесі төрағасы И. Любимов қол қойған 1920 жылдың 17 шілдесінде № 1968 нұсқаулығына сәйкес ерекше комиссияна төмендегідей құқтар мен өкілеттіліктер берілді: 1) Қытай билігімен қырғыз (қазақ) босқындардың Қытайдан кету еркіндігі туралы, қытай өкімет орындарының босқындар сатқан балалар мен әйелдерді жекелеген Қытай азаматтарынан сатып алуға жәрдемдесуі туралы келіссөздер жүргізу; 2) Патша өкіметі күшімен немесе өз бетімен босқындарды шығарып жіберген, барлық заңсыз иелерден өз орындарына оралған босқындарға тиесілі немесе олардан тартып алынған жабдықтар, егіндік және басқа да мүліктерімен бұрынғы иелеріне беру; 3) босқындарға ақша, көлік құралдары, азық-түлік, киім, аяқ киім және т.б. түріндегі алғашқы көмек көрсету; 4) қытайлықтардың құлдығындағы барлық әйелдерді, балаларды және т. б. босқындар отбасы мүшелерін мемлекет есебінен сатып алу (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 1-іс, 64(а)-п.).

1920 жылдың 4 тамызында Түркреспублика халкомкеңесі жанындағы Жетісудағы босқындарды орналастыру жөніндегі арнайы комиссия төрағасы Хохлов қол қойған № 50 бұйрықта: «Орталық өкіметтің тапсырмасы бойынша осы күні Верный қаласына келіп, Жетісудағы босқындарды орналасты-

ру жөніндегі арнайы комиссия төрағасының міндетін атқарушы қызметіне кірістім. Осы комиссияның бұрынғы төрағасы С. Мангильдин жолдасқа өзінің тікелей міндеті – комиссия мүшелігін атқаруды ұсынамын. Осы туралы өзіме бағынышты кіші комиссияларға мәлімет ретінде жолдаймын.» – делінген (АОМА 350-қ., 1-т., 33-іс, 50 (а) п.).

Отанына оралуға пейілді босқындарға Қызыл Армия әскери бөлімдері тарапынан қысым жасалған фактілер де кездесіп отырған. Құлжа кіші комиссиясы Қалжат бөлімшесі меңгерушісінің Жаркенттегі ерекше комиссия пунктіне және милиция бастығына 1920 жылдың 10 тамызда жолдаған қатынас хатында сондай фактілердің біріне назар аударылады. Хатта айтылғанындай, Жаркент уезінің Алжан болысында әскери бөлімдер тарапынан жергілікті халықтан реквизиция жүргізіліп, азаматтардан 50 қой, 6 ер-тұман, 6-киіз жабу және 6 киіз үй ақысыз алынған. Зардап шеккендер арасында жақында ғана Қытайдан келген босқындар да бар болған. Хатта: «кедей қырғыз халқының, әсіресе, Кеңес өкіметінің қанатына оралған босқындарға беталды зорлық-зомбылық көрсетілуіне қарсы шұғыл және жігерлі шаралар қабылдау» талап етілген. Бұл хатқа Алжан болыстығындағы 30 түтін босқындардың өкілі ретінде жәрдемақы алуға келген Шәкір Қосалиев пен Қызыл Армияға шақырылғандармен бірге келген Жаманқара Салтақовтардың шағымы негіз болған (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 2-іс, 31-п.).

Қытайдан атамекеніне ағылған босқындар тасқынын ұйымдастыруға, оларды тұрғылықты жеріне жеткізуге көп мөлшерде қаржы керектігі түсінікті еді. Жаркент уездік ерекше комиссия төрағасының комиссияның уәкілетті өкілі Крохинге 1920 жылдың 6 қыркүйекте жолдаған № 1139 нұсқауында 2 миллион бес жүз мың екі жүз он сом (2.500 210) Николай ақшасы, 81 сом 66 тиын Керенский ақшасы, 51 тал 5 тиын Қытай тезасы, және 1 миллион сом Кеңестік ақша жіберілгенін куәландырған (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 2-іс, 128-п.). Осынша қомақты нақты ақша Құлжаға жеткізіліп тұрған. Ерекше комиссияға мемлекеттік қаржы халық банкі арқылы түскен. Жаркентке 10 миллион сом ақшаны кіші комиссия төрағасының атына түскен (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 2-іс, 169-п.). Қаржылық құжаттар бойынша Синьзянның Текес ауданында босқындар арасында 31640 қой, 787 ірі қара, 717 жылқы таратылған (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 2-іс, 210-п.).

Кері қайтуға ниетті босқындардың көптігі әр кезде де қаржы жетіспеушілігін туғызып тұрды.

1920 жылы 31 наурызында С. Мангильдин Ташкентке ТүркОАК төрағасы Т. Рысқұловқа «Кіші комиссияның Құлжа ауданындағы жұмыстар үшін бөлінген қаржыдан он төрт миллион сом ғана қалды. Қытайдан қырғыз (казак) босқындардың көптеп ағылуы мен үлкен тасқынын және Жетісудағы жұмыстардың ерекшелігін ескергенде» кіші комиссия өте ауыр жағдайда қалып отырғанын, қосымша көмек дереу жеткізілмесе, өздерінің босқындарды жөнелту жұмыстарын тоқтатуға мәжбүр болатындығын хабарлаған (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 3-іс, 4-п.).

1920 жылы Синьцзянға келген ерекше комиссия өкілдерінің мұнда үш адамнан тұратын бюро қалдырып, босқындарды тіркеумен айналыса бастағаны туралы Батыс Қытайдағы қырғыздардың өкілдерінің Кеңестер одағы өкімет орындарына жазған хатында да көрсетілген. Бұл хатта ерекше комиссия өкілі, жеткізуші ретінде 1920 жылдың 10 қаңтарында берілген № 47 мандат иесі қырғыз Камал Шабдановтың есімі аталған. Алайда, «комиссияның өзі сатылып кеткен адамдарды босату үшін Пекиндегі Қытай орталық үкіметімен келіссөздер жүргізуге декрет алып қайту үшін, және ахуалды баяндау үшін Россияға кері оралған.» Осыдан кейін, босқындардың айтуынша, «бұл уақытқа дейін (олардан) ешқандай хабар жоқ, бізді ұмытып кеткен сияқты» (РӘСТМА 61-қ., 1-т., 77-іс, 16-п.).

Ерекше комиссия құрылғаннан кейінгі кезеңдегі босқындар саны туралы мәліметтер жүйелі түрде жинақталмады. Жаркент уездік ерекше комиссиясы шекарадан бері өткен босқындар саны туралы мәліметтерді ТүркАССР статистика басқармасына жолдап тұрған. Жергілікті ерекше комиссия іс жүргізушісі Зариф Халитов жолдаған статистикалық мәліметтеге сәйкес, 1920 жылдың 19 сәуірі мен 20 шілдесі аралығында Жаркент арқылы жалпы саны 380 босқындар отбасы, оның ішінде 995 еркек, 679 әйел өткен. Бұл босқындармен бірге 526 жылқы, 12 түйе, 242 сиыр, 29 бұқа, 5 есек, 100 ешкі, 507 қой, 5 киіз бес киіз өтті. Ал Колжат арқылы 792 босқындар отбасы өтіп, оның ішінде ерлер 1243, әйелдер 1029-ді құраған. Бұларға тиесілі 796 жылқы, 20 түйе, 20 есек, 14 сиыр, 779 сиыр, 201 бұқа, 487 ешкі, 2414 қошқар, 171 киіз үй өткізілген. 1920 жылғы Верныйдағы бүлік оқиғасына орай Кеңес өкіметінің қарсыластары таратқан хабарларға байланысты кері өткен босқындар легі ең төменгі деңгейге дейін қысқарып, Қалжат бойынша өткізу жартылай азайып, Жаркент бойынша аз мөлшерде босқын

өткені де хабарланды (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 3-іс, 25-п.). Осы жылдың күзіне қарай Жаркент уезі арқылы Жетісуға оралған босқындар легі саябырсығанын көруге болады. Ерекше комиссияның Қалжат бөлімшесі 1-15 қыркүйек аралығында жалпы саны 27 босқындар жанұясын ғана қабылдаған. Оралушылардың 19-ы ер адам, 4-әйел, 4-балалар, 11- жалғызділіктілер болған. Бұл босқындармен бірге 27 ат, 3 түйе, 19 сиыр, 5 ешкі, 110 қой, 4 киіз үй келген (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 9-іс, 36-п.). Қытай аумағынан РСФСР-ға Қалжат кіші комиссиясы арқылы өткен босқындар саны жинақы мәліметтер бойынша 1920 жылдың 10 тамызынан 1921 жылдың 1 қазаны аралығында 403 жанұя, 63 жалғызбасты, жалпы саны 1989 адамды құрады. Қалжат арқылы өткен босқындар негізінен Жаркент, Прежевальск, Алматы, Пішпек, Нарын уездеріне барып орналасқан (ЖОМА ПФ 265-қ., 1-т., 49-іс, 7-п.).

Қытайдан оралған қазақ-қырғыз босқындарына жергілікті өкімет орындары тарапынан азық-түлік тапсырмалары мен міндеткерліктердің салыну фактілеріне орай Жетісу облыстық азық-түлік бөлімі меңгерушісі Цветков пен нан қоры бөлімі меңгеруші Черных қол қойған 1920 жылдың 25 желтоқсанында уездердің азық-түлік комитеттеріне жолданған нұсқауда ТүркОАК-нің босқындарға алым-салық жүктемеу туралы бұйрығын бұлжытпай орындау тапсырылды (АОМА 350-қ., 1-т., 193-іс, 17-п.). Өз кезегінде Жетісу облыстық ревком төралқасы барлық уездік босқындар комиссияларына босқындардың ТүркОАК-нің қаулысымен барлық алым-салықтан босатылғанын нақтылап, оларға алым мен міндеткерлік жүктеген заңға қайшы әрекеттер қатаң түрде жазаланатынын ескертті. 1921 жылғы 31 қаңтар № 577 нөмірімен қабылданған бұл № 470 жеделхатқа Облревком төрағасы Позднашев қол қойды (ЖОМА 751-қ., 1-т., 16 іс, 5-п.).

Босқындар мәселесінде РСФСР мемлекеттік құрылымдары бірізді саясат ұстанған жоқ. ТүркОАК-нің босқындарды қайтару және орналастыру бойынша ұстанымына кеңестік әскери-саяси құрылымдар наразылық танытты. Түркістан майданы штабының барлау бөлімінің «Қытай бойынша материалдар» атты 1920 жылдың 1 қыркүйегінде түзілген ақпар бюллетенінде: «Аталған комиссия (босқындар жөніндегі ерекше комиссия – Е.С.) өз алдына қойған міндеттерін іске арысу барысында жалпы мемлекеттік перспективамен санаспастан, облыстағы жерге орналастыру, әлеуметтік

қамтамасыз ету, жұмыс күшінің қамтылуы және басқа жағынан ешқандай мүмкіндіктерсіз негізінен қырғыздар (қазақтар) болған босқындардың үлкен тасқынына тап болып отыр. Отбасыларымен келген босқындар жерсіз, баспанасыз, малсыз, киім-кешексіз суреттеуге болмайтын қайыршылық жағдайында қалды. Іс жүзінде Жетісу (өңірі) мұнда Қытайдан келгендердің нөпірін сіңіріп алудан бас тартып отыр. Кеткендердің жерлеріне қырғыз (қазақ) және орыс кедейлері орнығып алған.» – делінген (РМӘА 110-қ., 1-т., 31-іс, 19-п.). Әскери құрылымдардың босқындарға теріс көзқарасы нақты әскери бөлімдердің оларға қысым көрсетуінен де көрінді. 1921 жылғы 19 сәуірінде 1-батальон командиріне, Жетісу обкомының партиялық және кеңестік жұмыстар бюросына, облревком, ОблЧК-ға жолданған мәліметте Тақты шекара маңайынан келіп жатқан босқындарға Глиновка (Қарабұлақ) селосында орныққан солдаттар шабуыл жасап, әртүрлі бұйым-заттарын тартып алып жатқаны хабарланды. Мұндай қиянатқа шыдамаған босқындар қайтадан Қытайға көшіп кетуге мәжбүр болған (ЖОМА 751-қ., 1-т., 8-іс, 34-п.).

Шекаралық аудандардың бірі Лепсі уезінде Қытайдан келетін босқындар легін қабылдау уездік ерекше комиссияға жүктелді. Лепсі уезі арқылы босқындарды өткізу Бақты қабылдау пункті арқылы жүргізілді. 1921 жылдың 14 маусымындағы жағдай бойынша Лепсі ерекше комиссиясында Сүлейман Күдербеков (төрағасы) бастаған 14 қызметкер жұмыс істеген (ЖОМА 751-қ., 1-т., 12-іс, 110-п.). 1921 жылдың 24 қаңтарында босқындарды қабылдау жұмысымен айналысуға Шынжыға жіберілген Ж. Кудеринге берілген арнайы мандатта: «Бұл құжаттың иесі Ж. Кудерин ерекше комиссия тарапынан Шынжы болыстығына босқындардың жағдайын зерттеу және тіркеу бойынша қызметкер ретінде жіберілді» – делінген (ЖОМА 751-қ., 1-т., 5-іс, 5-п.).

Түркістан ОАК-нің босқындарды қайтару және орналастыру жөніндегі ерекше комиссия құрылып, біршама саяси тәжірибе жинақтағаннан кейін арада бір жыл 2 ай шамасында уақыт өткеннен кейін 1921 жылдың 29 мамырында босқындарды қабылдауға байланысты бұрынғы нұсқаулықтың күші жойылып, жаңа редакциясы қабылданды. Нұсқаулыққа сай ендігі жерде шекаралық уездерде Қытайдан келетін босқындарды қабылдауға арналған қабылдау-тамақтандыру пункттері құрылды. Бұл пункттердің міндетіне РСФСР аумағын

1916 жылғы оқиғалар, 1918-1920 жылдардағы ақгвардияшылардың шабуылы кесірінен тастап кеткен барлық босқындарды олардың қолдарындағы Қытай үкіметі құжаты немесе РСФСР-дің Қытайдағы өкілдігі берген босқын мәртебесін куәландыратын құжаттар негізінде қабылдау кірді. Босқындардың қолдарында тиісті құжаттар болмаған жекелеген жағдайда, келушілер сол көштегі кез-келген адамның құжаты негізінде тіркеуге алынатын болды. Егер босқын жеке өзі ғана келе жатқан болса, оның тұлғасы бұрынғы мекен-жайында сұрау салу арқылы айқындалатын болды. Босқын тіркеу кезінде оң жауап бермесе немесе оның босқын категориясына жататындығына күмән туатын болса, тіркелмейтін болды. Келіп жатқан босқындар белгіленген үлгідегі тіркеу кітабына енгізіліп, босқынның ары қарай сапарына оның қолына оған, жанұсына тамақтану пункті тарапынан көрсетілген көмек туралы мәлімет жазылған куәлік берілді. Жаңа нұсқаулық бойынша Қытайдан келіп жатқан босқындар алдын ала медициналық тексеруден өткізіліп, жұқпалы ауру белгілері барлар жақын маңдағы емдеу пункттеріне жолданды. Құжатта босқындарды топтап жіберілуі, оларға көрсетілетін көмек мөлшері т. б. мәселелер жүйеленді. Босқындардың ересектеріне 450 сом, 10 жасқа дейінгі балаларға 225 сомнан күндік қаржы берілді. Нұсқаулықтан бөлек босқындарға көрсетілетін басқа материалдық көмектің көлемін, механизмін пысықтаған арнайы жетекшілік құжат та қабылданды (ЖОМА 751-қ., 1-т., 19-іс, 28, 28 (а) пп.). ТүркОАК қаулысымен босқындар барлық азық-түлік алымдарынан босатылды. Ауқатты босқындар: байлар мен манаптардан кедей босқындардың жағдайын жақсарту үшін ғана алым жиналуына рұқсат етілді (ЖОМА 751-қ., 1-т., 19-іс, 4-п.). 1920 жылдың қыркүйек айында ТүркОАК қаулысымен ерекше комиссия төрағасы қызметіне кіріскен Жұбаныш Бәрібаевтың «ұйымдастырушылық таланты, тапқырлығы және іскерлігі тың қарқынмен дәл осы кезеңде жарқырап көрінді.» (Байжарасов, 1983:31).

Жетісудағы босқындарды орналастыру жөніндегі комиссия аясында өткен облыстық мәжілісте өңірдегі босқындардың жағдайы «апатты сипатта» екені атап көрсетілді. Жиын жер-жердегі босқындар жағдайын тыңдап, арнайы қарар қабылдады. Лепсі, Қапал, Жаркент уезінің бір бөлігінде азық-түлік тапшылығының салдары аштыққа ұласу қаупінде тұрғаны атап көрсетілді. Жетісу облысының басқа өңірлері Пішпек,

Прежевальск, Нарын және Алматы уездері азық-түлік қоры жағынан жағдайы шамалы жақсырақ болғанымен, босқындар тұрмыстық тұтыну заттары, ауыл шаруашылығына керекті «тірі және өлі құралдар», аяқ киім және киім-кешек жағынан тапшылық көрді. Босқындарды алым-салық жинаудан босату туралы ТүркОАК-нің №183 қаулысы орындалмай, келушілер жұмыстарға тартылып, оларды алым төлеуге мәжбүрлеу орын алды. Жергілікті кеңестік өкімет орындары босқындар жөніндегі ерекше комиссияның бөлімдерінің талаптарын орындамай отырғаны көрсетілді. Жиын қарарында босқындар тасқынын есепке алу да дұрыс жолға қойылмағаны айтылды. Съезд көрсетілген мәселелерді дереу шешу жөнінде қаулы қабылдады. Облыстық партия ұйымы съезінің бұл қарарына Ж. Бәрібаев, Хохлов және басқалар қол қойған (ЖОМА 751-қ., 1-т., 19-іс, 7-п.). Босқындар мәселесін жан-жақты қараған аталған жиын ерекше комиссияның Қытайдағы жұмысы жөніндегі есебін тыңдап, сол кезең үшін маңызды бірнеше қаулы қабылдады. Ерекше комиссияның бірінші кезектегі міндеті ретінде Қытай аумағында сатылып кеткен, құлдыққа салынған босқындарды қайтарып сатып алу және олардың бұрынғы мекендеріне қайтару танылды. Бұл үшін ТүркОАК-нен комиссияны шетелде жұмыс істеуге қабілетті етіп қамтамасыз етуді талап ету сұралды. Қытайдың барлық өңірлерінде мүмкіндікке қарай ерекше комиссия өкілдіктерін ашу ұсынылды. Жиын қарарына босқындар мәселесін шешу жолындағы жұмыстарда таптық ерекшеліктерге назар аудармау туралы маңызды пункт енгізілді. Атап айтқанда, 4-пункте: «Өкілдіктер құрамына ұлттық босқындар топтарынан олардың әлеуметтік жағдайына қарамастан, босқындар топтары сенім білдіретін өкілдер кіргізілсін.» – делінген. Бұдан басқа съезд қаулысында Отанынан қашу себептерінің қандай екеніне қарамастан, Қытайдан келіп жатқан босқындардың жеке мүлкіне қол сұғылмауына кепілдік берілетіні көрсетілді. Бұдан бөлек ерекше комиссия мен сыртқы қатынастар комиссариаты уәкілі арасындағы қарым-қатынасты ерекше комиссияға өз құзыреті шеңберінде дербес шешім қабылдау құқын беру арқылы реттеу қарастырылды. Босқындарға қатысты бұл қарарға да Ж. Бәрібаев, Хохлов бастаған съезд төралқасы қол қойды (ЖОМА 751-қ., 1-т., 19-іс, 7-п.). Сонымен бірге босқындар мәселесімен айналысатын жергілікті комиссиялар құрамына босқындардың өз өкілдерін енгізу жөнінде арнайы циркуляр қабылданды.

Босқындарды қайтару және орналастыру жөніндегі саясатты жүзеге асыруда олар елден қашқанда тастап кеткен, тонап алынған жер телімдерін, дүние-мүлкін, малдарын қайтару бағытындағы жұмыстар маңызды болды. Жетісу облыстық әскериревкомының 1921 жылдың 3-ақпандағы № 10 бұйырығы бойынша осы жылдың 10 ақпан – 1 наурызы аралығында 1916-1920 жылдар аралығында түзем халқынан тонап алынған мүліктерді қайтару мерзімі ретінде бекітілді. Бұйрықта босқындардан тартып алынған мүліктерді көрсетілген мерзімде қайтармағандар мен оны жойғандар, жасырғандардың бар мүлкі тәркіленіп, Түркістан аумағынан жер аударылатыны ескертілді. Бұйрыққа Жетісу обләскериревком төрағасының орынбасары А. Поздняев қол қойған (АОМА 350-қ., 1-т., 18-іс, 142-143 пп.). Осы жылдың 1 наурызында Жетісу обләскериревкомының осы № 10 бұйырығын орындау бойынша нұсқаулық қабылданды. Нұсқаулықта бұйрықтың орындалу мерзімі 1921 жылдың 1 наурызынан кейінге жылжытылуы мүмкіндігі көрсетілді. Бұған қоса босқындардың дүние-мүлкі, малы тікелей өздеріне қайтарылмайтын болды. Босқындардан қалған малды уәкілетті орган комиссия тіркеп қабылдап, оны заңды иелері алғанға дейін пайдалана беруге рұқсат етілді. Босқындар қалдырып кеткен малдың төлі де қайтарылуға жатты. Нұсқаулық бойынша ерекше комиссияның босқындардың талан-таражға түскен мал-мүлкін қайтарып алу бойынша ролі барынша күшейтілді. Нұсқаулыққа обләскериревком төрағасының орынбасары А. Поздняев пен ерекше комиссия төрағасы Ж. Бәрібаев қол қойған (АОМА 350-қ., 1-т., 193-іс, 31-п.). Жетісу обләскериревкомының бұл № 10 бұйырығы босқындар меншігін иеленіп алған топтардың наразылығын туғызды. Новороссийск селолық қоғамы Бүкілресейлік Жұмысшы, шаруа және қызыләскер депутаттары кеңесі орталық атқару комитеті төрағасы Енукидзеге 3 ақпандағы осы № 10 бұйрықтың күшін жоюды сұрап шағым жолдаған. 1921 жылдың 11 сәуіріндегі БОАК төралқасының мәжілісінде осы мәселе қаралып, шағым ТүркОАК-не жолданып, «істі мәнісі бойынша қарастырып, тергеу нәтижесін жолдау» тапсырылған (АОМА 350-қ., 1-т., 193-іс, 111-п.). Жетісу облыстық әскериревкомының тағы бір, 14 ақпандағы №12 бұйырығы бойынша Түркістанның Жетісу облысындағы қазақ-қырғыз, тараншы және дүнген езілген халықтары үшін жексенбінің орнына жұма күні демалыс күні ретінде жарияланды (АОМА 350-қ., 1-т., 18-

іс, 144-п.). 1921 жылдың сәуір айынан кеш емес жөнелтілген, ТүркОАК ерекше комиссиясының жаңа төрағасы Ж. Бәрібаев қол қойған нұсқауда жергілікті жерлердегі босқындармен байланысты жолға қоятын қосалқы құрылым ретінде болыстық босқындар комиссиялары құрылатыны, оның құрамына босқындардың 2 өкілі, болыстықтың коммунистік ұйымының 1 өкілі енгізілетіні көрсетілген. Болыстық босқындар комиссиясына оралушылардың категорияларына сай материалдық жағдайын көрсете отырып, босқындардың нақты есебін жүргізу жүктелді. Бұған қоса болыстық комиссия босқындардың жеке шаруашылығын қалпына келтіру, азамат соғысында зардап шеккен босқын шаруашылықтарын қайта құру бойынша, оларға мал, товар, еңбек құралдары жағынан көрсетілетін көмекті бөлу сияқты міндеттерді де атқаратын болды. Болыстық комиссия өз жұмысында уездік комиссияға тікелей бағынып, нұсқауларын орындайтын болды (ЖОМА 751-қ., 1-т., 20-іс, 2-п.). Қайта оралып жатқан босқындардың атамекендерінде қалған жер, мал-мүліктерін қайтару бастамасы өңірдегі әлеуметтік шиеленісті тереңдете түсті. Болыстық босқындар комиссиясына азамат соғысы жылдары иесіз қалған, босып кеткендерден қалған жер үлестері, үй-жай, малдарын даулаған арыз-шағымдар көптеп түсіп жатты. 1921 жылдың 14 шілдесінде Черкасск болыстық комиссиясына түскен Лепсі қаласына келіп орналасқан босқын Кулеминнің арызында осы болыстықтың Каргалов селосының тұрғыны Анна Пашланова иемденіп кеткен сиырын тиісті сот шешіміне қарамастан, әлі бермей жүргеніне шағымданған (ЖОМА 751-қ., 1-т., 21-іс, 15, 15 (а) пп.). Сот шешіміне қарамастан босқындардың мал-мүлкі, жерін қайтармау фактілерінің көбеюі Жетісу обләскериревкомын бұл мәселені қайта талқылауға мәжбүрледі. 1921 жылдың 15 мамырындағы Жетісу облыстық ревкомының № 64 бұйырығында «түсіп жатқан мәліметтерге қарағанда кейбір уездерде Жетісу облревкомының қырғыздардан (қазақтардан) 1916-1920 жылдар аралығында тоналған мүлікті өз еркімен қайтару жөніндегі осы жылдың 3 ақпандағы №10 бұйырығы толық орындалмағаны» атап көрсетілген. Бұлайша, Кеңес өкіметінің бұйрықтарын елемеге жол беруге болмайтынын көрсеткен жаңа бұйрықта оны орындамағандар революциялық уақыт заңымен сотқа берілетіні ескертілді (ЖОМА 751-қ., 1-т., 22-іс, 33-п.).

Босқындарды орналастыру және көмек беру бойынша болыстық комиссиялардың

тұрақты есептері келушілердің санын болжауға мүмкіндік береді. Босқындар саны туралы мәліметтер тікелей бағыныстағы кіші комиссиялардан уездік комиссияларға жолданды. Лепсі қабылдау пунктiнiң төрағасы Измайловтың 1921 жылдың 4 маусымдағы арнайы баяндамасында 4 – 31 мамыр аралығында шекарадан 362 түтiнге тиесiлi 885 жан өткенi, олардың 833-i бидай, чай, ет, тұз, сабын, мануфактура, iш киiм, аяқ киiм және ақшамен қамтамасыз етiлгенi, ал 52 адам өз есебiмен атамекенiне жөнелтiлгенiн көрсеткен (ЖОМА 751-қ., 1-т., 36-ic, 8-п.). Босқындармен жұмыс құрылымдары, сондай-ақ, шекарадан өткендердiң қай жерге жiберiлгенi туралы ақпаратты да жинақтап отырған. 1921 жылдың 11 мамырында Лепсi уездiк босқындар комиссиясы төрағасының орынбасары Халитов Бақтыдағы қабылдау пунктiнен келгендердiң санын, қайда жөнелтiлгенi туралы ақпарат жолдауды сұраған (ЖОМА 751-қ., 1-т., 36-ic, 4-п.). Бақты қабылдау пунктiнiң жауабында 1921 жылдың 1-20 қыркүйегiн қоса алғанда Бақтыдан 79 түтiн, 254 жан шекарадан өткенi баяндалған (ЖОМА 751-қ., 1-т., 36-ic, 47-п.).

Түркістан және Қырғыз (Қазақ) АССР-на оралған босқындардың саны туралы әрқилы мағлұматтар бар. Ресейлік тарихшы Ф. Синицин қырғыз тарихшысы Б. Байбулатовтың кеңестiк кезеңдегi зерттеуiне сүйенiп, 1917-1921 жылдар аралығында Қытайдан 30 000 адам оралғанын көрсетедi (Синицин, 2019:37). Ал орыс ақ эмиграциясының Iле округiнен керi оралуы жөнiндегi консулдық мәліметтер реэмиграциялық көңiл-күйдiң жоғары деңгейде болғанын көрсетедi. РСФСР-дiң Құлжадағы консулы Д. К. Вазоновтың мәліметi бойынша 1920-1923 жылдар аралығында Ресей аумағының Орынбор, Жетiсу және басқа губернияларына қатардағы казактар мен ақ гвардияшылардан, жалпы саны 1250 адам оралған (Наземцева, 2016:112-113). Босқындардың елге оралуы моральдық және психологиялық ауыртпалықсыз болмады. Ақгвардияшыл босқын А.О. Приданниковтың естелiгiнде, ақ солдат-офицерлердiң «үйге оралуды шешкендерi бiр күркеден келесiне, бiр жүздiктен келесi жүздiкке, бiр полктен басқа полкке қасындағылармен ақылдасып, кететiндердiң тiзiмiне бiресе жазылып, бiресе одан аттарын сызғызумен болды. Үйге де тартып тұрды, большевиктiк режимге оралғымыз да келмедi...» – делiнген (Наземцева, 2016: 114).

Жетiсудағы жергiлiктi қаржылық органдардың қысым босқындарды орналасты-

ру жөнiндегi ерекше комиссияны тарату туралы ұсынысты күн тәртiбiне қойды. 1921 жылдың 18 шiлдесiнде айында ТүркОАК жанындағы босқындар орналастыру жөнiндегi ерекше комиссияның № 40 мәжiлiсiнде құрылымды тарату мәселесi талқыланды. Ерекше комиссияны таратқанда комиссия құзырындағы товарлар, мануфактура өнiмдерi және обләскериревкомның № 10 бұйрығы нәтижесiнде түскен барлық тiрi және өлi құралдарды ерекше комиссияның 1921 жылдың 7 мамырында № 1133 нұсқаулығына сай босқындар мен батрақтардың арасында тарату шешiлдi. Мал-мүлiктi тарату шарасын жергiлiктi жерлердегi уездiк комиссия қызметкерлерi қазақ-қырғыз кедейлер ұйымымен бiрге атқаратын болды. Ерекше комиссия құрылымдық бөлiмдерiнiң кеңсе мүлкi мен техникалық штаты қазақ-қырғыз кедей-батрақ одағына берiлiп, жұмсалмаған қаржыны Республика бюджетiне қайтару шешiлдi (АОМА 350-қ., 1-т., 193-ic, 129-п.). 1921 жылдың 17 қыркүйегiнде ерекше комиссия басшылығы Жетiсу облатқарукомына «уездiк ерекше комиссиялар ТүрiкОАК ерекше комиссияның 18 шiлдедегi № 40 қаулысына сәйкес... осы жылдың 1 қазанынан бастап қызметiн тоқтатып, тарату жұмыстарына кiрiсетiнiн» ресми хабарлаған. Осы хатта «Ерекше комиссия босқындардың топтап келуi тоқталмағаны, оларды қабылдау бойынша жұмыстармен облыстық атқару комитетi айналысуы тиiстiгi» айтылған (АОМА 350-қ., 1-т., 193-ic, 147-п.). Түркістан Республикасы iшкi iстер комиссарының 1921 жылдың 24 қазандағы Жетiсу облатқарукомы мен ерекше комиссияға жолдаған №1946 қатынас хатында ТүркОАК президиумының 6 қазандағы № 56 қаулысына сәйкес, Жетiсу облысының босқындарды орналастыру жөнiндегi комиссия таратылып, оның iстерi Жетiсу облыстық реэвакуация бөлiмiне берiлетiнi көрсетiлген (АОМА 350-қ., 1-т., 193-ic, 147-п.).

Қорытынды

Қазақстанның оңтүстiк-шығыс өңiрiндегi ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы босқыншылық көрiнiстерiнiң аймақтағы демографиялық жағдайға әлеуметтiк-экономикалық дамуға керi әсерi жаңа орнаған кеңестiк билiктен азаматтарды керi қайтарудың шаралар кешенiн қалыптастыруды талап еттi. Осы жағдайда Түркістан ОАК жанынан босқындарды қайтару жөнiндегi ерекше комиссия құрылды. Iшкi саяси тұрақтылыққа зардабы бар ресейлiк

босқындарды, әсіресе, ақ эмиграцияны келген жағына қайтару арқылы ішкі жағдайды тыныштандыру қажеттілігі орталық билігі әлсіз Қытай мемлекетінің Синцзянь провинциясы үкіметінің босқындарды қайтаруға мүдделілігін туғызды. Осындай объективті ахуалдың орнауына қарамастан, босқындарды қайтару және орналастыруға бағытталған шараларды іске асыру жаңа Кеңестік Ресейдің әскери, дипломатиялық құрылымдарында әрқилы бағаланды. Әлі жалғасып жатқан азамат соғысы ошағы – Түркістан майданы әскери басшылығы ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдай тұсында босқындарды қайтару және орналастыруды қаржыландыруды басы артық шығын санап, қырын қарады. Батыс Қытайда босқындар мәселесін шешуде әлі сақталған Патшалы Ресей дипломатиялық құрылымдары Кеңестік уәкілдерге кедергі келтіріп бақты. Босқын проблемасына қатысты ішкі және сыртқы қарамақайшылықтар ерекше комиссияның бірінші құрамының қызметін тығырыққа тіреп, оның басшысы болған Т. Жанұзақовтың қуғындалуына алып келді. Босқындарды қайтару туралы Ян Цзень-син басқарған Синцзянь үкіметінің ұстанымының өзгеруі жағдайында 1921 жылдың 27 мамырында тек босқын мәселесінде ғана емес, Кеңестік Ресей мен Қытайдың қарым-қатынасының қайта жандануына айрықша әсері болған «Іле хаттамасына» қол қойылды. Жетісу облысының әкімшілі-территориялық бөлініс шегі жағынан Түркістан автономиялық республикасы құрамында болғандықтан, босқындарды қайтару және орналастыру шаралары алды-

мен ТүркОАК артынша Түркхалкомкеңесі тарапынан қаржыландырылды. Босқындарға бөлінген қаржының қомақты бөлігі Қытайда жергілікті саудагерлердің құлдығына түскен босқындардың борышын жауып, сатып алуға жұмсалды. Жетісудың шекаралық уездерінде ерекше комиссияға қарайтын кіші комиссиялар құрылды. Босқындар жөніндегі ерекше комиссия құрылымы арнайы қабылданып, кейінірек толықтырылған нұсқаулық аясында жұмыс істеді. Нұсқаулыққа сай аш-жалаңаш босқындарды шекара бекеттерінде қарсы алатын қабылдау-тамақтандыру пункттері жасақталды. Атамекеніне оралған босқындар алым және міндеткерліктер орындаудан босатылды. Жетісу обләскериревкомының арнайы №10 бұйрығымен босқындардан тоналып алынған мүліктерді қайтару міндеттелді. Большевиктік билік құрылымдарындағы ішкі саяси тартыс жағдайында босқындар жөніндегі ерекше комиссия жұмысы бірде шарықтап, бірде доғарылып отырды. 1921 жылдың күзіне қарай ішкі саяси қайшылықтардың өрістеуі жағдайында босқындар жөніндегі ерекше комиссия таратылып, оның құзыреті Жетісу облревкомы жанынан құрылған реэвакуациямен айналыстын бөлімге берілді.

Ұсынылып отырған мақалада отандық тарихта маңызды орын алатын босқыншылық сияқты әлеуметтік құбылыстың құрылымдық ерекшеліктері, тарихи жағдайы бұған дейінгі бар зерттеулер сараланып, тың архив деректері негізінде тиянақты талдауға талпыныс жасалды.

Әдебиеттер

- Абдуллаев К. Н. (2009). От Синьцзяня до Хорасана. Из истории среднеазиатской эмиграции XX века. – Душанбе: Ирфон. 571 с.
- Аблажей Н.Н. (2014). Казахский миграционный маятник «Казахстан-Синьцзян» Эмиграция. Репатриация. Интеграция. Караганды: «Болашақ-Баспа». 273 с.
- Алдабек Н. А. (2003). Тарихы талқыға толы Шыңжаң. Алматы: Қазақ университеті. 432 б.
- АОМА [Алматы облыстық мемлекеттік архиві] 350-қ., 1-т., 7-іс, 26, 26 (айқарма) пп.
- АОМА 350-қор, 1-тізім, 18-іс, 142 (а), 142-143, 144 пп.
- АОМА 350-қор, 1-тізім, 29-іс, 42, 42 (а) пп.
- АОМА 350-қор, 1-тізім, 33-іс, 50 (а)-п.
- АОМА 350-қор, 1-тізім, 59-іс, 40(а)-п.
- АОМА 350-қор, 1-тізім, 86-іс, 10-п.
- АОМА 350-қор, 1-тізім, 193- іс, 17, 31, 11, 111, 129, 147 пп.
- Бармин В.А. (1998). Советский Союз и Синьцзян 1918-1941 гг. (Региональный фактор во внешней политике Советского Союза) Барнаул: Изд-во БГПУ. 214 с.
- Байжарасов Р. (1983). Жубаныш Барыбаев. Алма-Ата: Казахстан. 60 с.
- Будянский Д.М. (2007). История беженцев-кыргызов (1916-1927 годы). Бишкек. 196 с.
- Документы внешней политики СССР. Т. II. 1 января 1919 г.-30 июня 1920 г. / М-во иностр. дел СССР. (1958). Москва: Госполитиздат, 807 с.

- ЖОМА [Жетісу облыстық мемлекеттік архиві] 751-қ., 1-т., 5-іс, 5-п.
 ЖОМА 751-қ., 1-т., 8-іс, 34-п.
 ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 16-іс, 5-п.
 ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 12-іс, 110-п.
 ЖОМА 751-қор., 1-тізім, 19-іс, 4, 7, 28, 28 (а) пп.
 ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 20-іс, 2-п.
 ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 21-іс, 15, 15 (а) пп.
 ЖОМА 751-қор, 1-тізім, 22-іс, 33-п.
 ЖОМА 751 қор, 1-тізім, 36 іс, 4, 8, 47 пп.
 ЖОМА ПФ [Жетісу облыстық мемлекеттік архиві Панфилов филиалы] 265-қ., 1-т., 1-іс, 1, 80, 264 (а) пп.
 ЖОМА ПФ 265-қор, 1-тізім, 2-іс, 16, 31, 127, 128, 169, 210 пп.
 ЖОМА ПФ 265-қор, 1-тізім, 3-іс, 4, 25 пп.
 ЖОМА ПФ 265-қор, 1-тізім, 4-іс, 50-п.
 ЖОМА ПФ 265-қор, 1-тізім, 7-іс, 1, 4, 12, 26, 26 (а) пп.
 ЖОМА ПФ 265-қор, 1-тізім, 9-іс, 36-п.
 ЖОМА ПФ 265-қор, 1-тізім, 12-іс, 12-п.
 ЖОМА ПФ 265-қор, 1-тізім, 49-іс, 7-п.
 Известии ТурЦИКа, 1920, 16 марта, №59.
 Камерон С. (2020). Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату. Ағылшын тілінен аударған С. Батаева, З. Батаева. Алматы. 304 б.
 Қоңыратбаев О. (1994). Тұрар Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезені. Алматы: Қазақстан. 488 б.
 Лысенко Ю.А. (2020). Процесс возвращения беженцев-участник Туркестанского восстания 1916 г. Из Китая органами Советской власти в 20-е гг. XX в. Народы и религии Евразии, № 4 (25) сс. 112-123.
 Мендикулова Г.М., Атантаева Б.Ж. (2008). История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960-е гг. Алматы: «САГА». 232 с.
 Мұхаметханұлы Н. (2000). Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920 жж.) Алматы: Қазақпарат. 336 б.
 Наземцева Е.Н. (2016). На дипломатическом уровне: проблемы правового статуса русских эмигрантов в Китае в советско-китайских отношениях (1920-1940-е гг.) Санкт-Петербург.: Алатейн. 446 с.
 РӘСТМА (Ресейдің әлеуметтік-саяси тарихының мемлекеттік архиві) 5-қор, 1-тізім, 2920-іс, 185 (а)-парақ.
 РӘСТМА 61-қор, 1-тізім, 77-іс, 16-п.
 РӘСТМА 544-қор, 4-тізім, 12-іс, 49 (а)-п.
 РМӘА [Ресей мемлекеттік әскери архиві] 110-қор, 1-қор, 31-іс, 19-п.
 Сеницын Ф.Л. (2019). Советское государство и кочевники. История, политика, население. 1917-1991. Москва: Центрполиграф. 318 с.
 Шаметова Т.А. (2024). Российско-Синьцзянские торгово-экономические и политические отношения в 1914-1922 гг. Монография. Барнаул: ФГБОУ ВО «АлтГПУ». 306 с.
 Holborn L.W. and Shuval J.T. (1968). «Refugees». In international Encyclopaedia of the Social Sciences. New York, Vol.13. pp 361-377.
 Czegledy Karoli. (1969). Nomad Peoples Migration from East to West. Budapest: Akademiai Kiado.
 Forbes, Andrew D.W. (1986). Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political history of Republican Sinkiang 1911-1949. Cambridge: Cambridge University Press.

References

- Abdullaev K. N. (2009). Ot Sin'czjanja do Horasana. Iz istorii sredneaziatskoj jemigracii HH veka. [From Xinjiang to Khorasan. From the history of Central Asian emigration of the twentieth century.] Dushanbe: Irfon. 571 s.
 Ablazhej N.N. (2014). Kazahskij migracionnyj majatnik «Kazahstan-Sin'czjan» Jemigracija. Repatriacija. Integracija. [Kazakh migration pendulum “Kazakhstan-Xinjiang” Emigration. Repatriation. Integration.] Karagandy: «Bolashak-Baspa». 273 s.
 Aldabek N. A. (2003). Tarihy talquға toly Shynzhan. [Xinjiang, whose history is full of debate] Almaty: Kazak universiteti. 432 b.
 АОМА [State Archives of Almaty Region] 350-қор, 1-tizim, 7-is, 26, 26 (a) pp.
 АОМА [State Archives of Almaty Region] 350-қор, 1-tizim, 18-is, 142 (a), 142-143, 144 pp.
 АОМА [State Archives of Almaty Region] 350-қор, 1-tizim, 29-is, 42, 42 (a) pp.
 АОМА [State Archives of Almaty Region] 350-қор, 1-tizim, 33-is, 50 (a) p.
 АОМА [State Archives of Almaty Region] 350-қор, 1-tizim, 59-is, 40(a)-p.
 АОМА [State Archives of Almaty Region] 350-қор, 1-tizim, 86-is, 104, 121, 124 pp.
 АОМА [State Archives of Almaty Region] 350-қор, 1-tizim, 193- is, 17, 31, 111, 129, 147 pp.
 Barmin V.A. (1998). Sovetskij Sojuz i Sin'czjan 1918-1941 gg. (Regional'nyj faktor vo vneshnej politike Sovetskogo Sojuza) [Soviet Union and Xinjiang 1918-1941] Barnaul: Izd-vo BGPU. 214 s.
 Budjanskij D.M. (2007). Istorija bezhencev-kyrgyzov (1916-1927 gody). [History of Kyrgyz refugees (1916–1927)] Bishkek. 196 s.

Dokumenty vneshnej politiki SSSR. T. II. 1 janvarja 1919 g.-30 ijunja 1920 g. / M-vo inostr. del SSSR. (1958). [Documents of the foreign policy of the USSR.] Moskva: Gospolitizdat, 807 s.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 5-is, 5-p.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 8-is, 34-p.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 16-is, 5-p.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 12-is, 110-p.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 19-is, 4,7, 28, 28 (a) pp.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 20-is, 2-p.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 21-is, 15, 15 (a) pp.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751-қор., 1-tizim, 22-is, 33-p.

ZhOMA [State Archive of Zhetysu Region] 751 қор., 1-tizim, 36 is,4, 8,47 pp.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 1-is, 1, 80 pp.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 2-is, 16, 31, 127,128,169,210 pp.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 3-is, 4,25 pp.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 4-is, 50-p.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 7-is, 1, 4,12,26, 26(a) pp.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 9-is, 36-p.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 12-is, 12-p.

ZhOMA PF [Panfilov branch of the State Archive of the Zhetysu region] 265-қор., 1-tizim, 49-is, 7-p.

Izvesti TurCIKa, [News of the TurCIK] 1920, 16 marta, №59.

Kameron S. (2020). Ashtық zhajlaran dala. Asharshylyk, ozbyrlyk zhөne кеңестік Қазақстанды орнату. [A field full of hunger. Famine, tyranny and establishment of Soviet Kazakhstan.] Aғылшын тілінен аударған S. Bataeva, Z. Bataeva. Almaty. 304 b.

Қоңұратбаев О. (1994). Тұрар Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. [Turar Ryskulov: Public, political and state service. Turkestan period.] Almaty: Қазақстан. 488 b.

Lysenko Ju.A. (2020). Process vozvrashhenija bezhencev-uchastnik Turkestanskogo vosstaniya 1916 g. Iz Kitaja organami Sovetskoj vlasti v 20-e gg. XX v. [The process of returning refugees who took part in the Turkestan uprising of 1916 from China by Soviet authorities in the 20s. XX century] Narody i religii Evrazii, № 4 (25) ss. 112–123.

Mendikulova G.M., Atantaeva B.Zh. (2008). Istorija migracij mezhdu Kazahstanom i Kitaem v 1860-1960-e gg. [History of migrations between Kazakhstan and China in the 1860-1960s.] Almaty: «SAGA». 232 s.

Мұхаметханұлы Н. (2000). Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920 жж.) [Social history of Kazakhs in China (1860–1920)] Almaty: Қазақпарат. 336 b.

Nazemceva E.N. (2016). Na diplomaticheskom urovne: problemy pravovogo statusa ruskij jemigrantov v Kitae v sovetsko-kitajskih otnoshenijah (1920-1940-e gg.) [At the diplomatic level: problems of the legal status of Russian emigrants in China in Soviet-Chinese relations (1920-1940s)] Sankt-Peterburg.: Alatejn. 446 s.

RƏSTMA [Russian State Archive of Socio-Political History] 5-қор., 1-tizim, 2920-is, 185 (a)-p.

RƏSTMA [Russian State Archive of Socio-Political History] 61-қор., 1-tizim, 77-is, 16-p.

RƏSTMA [Russian State Archive of Socio-Political History] 544-қор., 4-tizim, 12-is, 49 (a)-p.

RMƏA [Russian State Military Archive] 110-қор., 1-қор., 31-is, 19-p.

Sinicyn F.L. (2019). Sovetskoe gosudarstvo i kochevniky. Istorija, politika, naselenie. 1917-1991. [The Soviet state and nomads. History, politics, population. 1917–1991] Moskva: Centrpoligraf. 318 s.

Shametova T.A. (2024). Rossijsko-Sin'czjanskije tovgovo-jekonomicheskie i politicheskie otnoshenie v 1914-1922 gg. [Russian-Xinjiang trade, economic and political relations in 1914-1922.] Monografija. Barnaul: FGBOU VO «AltGPU». 306 s.

Holborn L.W. and Shuval J.T. (1968). «Refugees». In international Encyclopediae of the Social Scincies. New York, Vol.13. pp 361-377.

Czegledy Karoli. (1969). Nomad Peoples Migration from East to West. Budapest: Akademiai Kiado.

Forbes, Andrew D.W. (1986). Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political history of Republican Sinkiang 1911-1949. Cambridge: Cambridge University Press.

Автор туралы мәлімет:

Еркін Имангазиевич Стамиалов – докторант, тарих факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: kun2013@mail.ru

Сведения об авторе:

Еркін Имангазиевич Стамиалов – докторант исторического факультета, Казахский Национального университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: kun2013@mail.ru

Келіп түсті: 11.03.2024

Қабылданды: 20.05.2024

К.Т. Туенбаева*, Д.Е. Сейтимбетова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: tkt.kalima@gmail.com

АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ДАМУ ХРОНОЛОГИЯСЫ: АҚШ, АНГЛИЯ, ФРАНЦИЯ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Авторлық құқық туралы заңды мұқият қайта қарау әдеби және көркем туындылардың материалдық құнының едәуір өсуіне, сондай-ақ оны қорғауға қатысты күрделі мәселелерге байланысты өте маңызды. Авторлық құқық туралы ереже авторлық құқық саласындағы негізгі үш саясатты қамтиды: Авторлық құқықты цензураға болдырмау үшін, авторлық құқық оқытуға ықпал етуі керек; авторлық құқық қоғамдық меншікті қорғауы және кеңейтуі керек; және авторлық құқық авторлық құқықпен қорғалған материалдарға қоғамдық қолжетімділікті қамтамасыз ету болып табылады.

Бұл мақаланың негізгі мақсаты – авторлық құқық туралы заңның дамуы кезеңдерін, жалпы принциптерін және авторлық құқық туралы заң дереккөздеріне талдау жасау.

Қазіргі уақытта цифрлық технологиялар ақпаратты жаппай тарату әлеуетімен бірдей терең әлеуметтік өзгерістердің қозғаушы күшіне айналды, сондықтан авторлық құқық туралы заңның негіздерін материалдық емес меншік құқығы ретінде, оның даму эволюциясы мен қолданылу аясын, ерекшеліктер мен шектеулерді, технологиялық инновациялардың, прогресс пен революцияның заманауи қажеттіліктерін ескере отырып қайта қарастыратын уақыт келді.

Кітапханашылар ақпарат саласындағы мамандар ретінде авторлық құқыққа қатысты өз құқықтары мен міндеттеріне ие. Мақалада авторлық құқық туралы заңның тарихи дамуын, біріздендіру және үйлестіру үрдісі мен оны кітапхана саласында қолдану, кітапханашылардың құқықтары мен міндеттері, сондай-ақ, авторлық құқықты шектеу және қорғау туралы зерттеуге әрекет жасалды.

Түйін сөздер: авторлық құқық тарихы, зияткерлік меншік, кітапханашылар, авторлық құқық субъектілері.

K.T. Tuenbayeva*, D.E. Seitimbetova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: tkt.kalima@gmail.com

Chronology of copyright development: the history of the formation of the foundations of copyright in the USA, England, France and the Republic of Kazakhstan

A thorough revision of copyright law is extremely necessary due to a significant increase in the material value of literary and artistic property, as well as serious problems with its protection. The copyright statute encompasses three main copyright policies: copyright must encourage learning to avoid copyright censorship; copyright must protect and expand the public domain; and copyright is to provide public access to copyrighted materials.

The main purpose of this article is to study the development of copyright law, the general principles of this topic and the analysis of the sources of copyright law.

Currently, digital technologies with their potential for mass dissemination of information have become a catalyst for such profound social changes that it is time to rethink the basics of copyright law as intangible property rights, its evolution and scope, exceptions and limitations, taking into account the modern needs of technological innovation, progress and revolution.

Librarians, as information professionals, also have their rights and responsibilities in relation to copyright. The article attempts to study the historical development of the copyright law, as a process of unification and harmonization and its application in the library sphere, the rights and obligations of librarians, as well as restrictions and protection of copyrights.

Key words: history of copyright, intellectual property, librarians, subjects of copyright.

К.Т. Туенбаева*, Д.Е. Сейтимбетова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: tkt.kalima@gmail.com

**Хронология развития авторского права:
история становления основ авторского права
в США, Англии, Франции и в Республике Казахстан**

Тщательный пересмотр Закона об авторском праве остро необходим ввиду значительного увеличения материальной стоимости литературной и художественной собственности, а также сложных проблем, касающихся ее защиты. Положение об авторском праве содержит три основные политики в области авторского права: Авторское право должно способствовать обучению, чтобы исключить цензуру авторских прав; авторское право должно защищать и расширять общественное достояние; и авторское право заключается в обеспечении публичного доступа к материалам, защищенным авторским правом.

Основная цель этой статьи – изучить развитие закона об авторском праве, общие принципы, лежащие в основе этого предмета и анализ источников законодательства об авторском праве.

В настоящее время цифровые технологии с их потенциалом массового распространения информации стали катализатором столь же глубоких социальных изменений, что пришло время переосмыслить основы закона об авторском праве как права нематериальной собственности, его эволюцию и сферу его действия, исключения и ограничения, принимая во внимание современные потребности технологических инноваций, прогресса и революции.

Библиотекари, как профессионалы в области информации, также имеют свои права и обязанности в отношении авторского права. В статье предпринята попытка изучить историческое развитие закона об авторском праве, как процесс унификации и гармонизации и его применение в библиотечной сфере, права и обязанности библиотекарей, а также ограничения и защиту авторских прав.

Ключевые слова: история авторского права, интеллектуальная собственность, библиотекари, субъекты авторского права.

Кіріспе

Қазіргі қоғам тек жермен, еңбекпен және капиталмен сипатталмайды, ол сондай-ақ экономикалық, мәдени және әлеуметтік-саяси дамуда маңызды рөл атқаратын ақпаратпен сипатталады (Бритц, 2004: 192).

Бүгінгі таңда ақпарат адам қызметінің сан алуан саласында тауар ретінде танылады. Бұл ақпараттың пайдалану құндылығына негізделгендіктен ақпарат арқылы басқа ақпарат немесе тауарды жылдам, сапалы жасауға көмектеседі.

Ақпарат адамның шығармашылық іс-әрекетінің өнімі ретінде қарастырылғанымен, ол сондай-ақ, кез келген басқа тауар сияқты иеленуге, айырбастауға және сатуға болатын зияткерлік меншік түрі болып саналады.

Заңмен қорғалатын басқа да тауарлар сияқты, зияткерлік меншік пен авторлық құқық, атап айтқанда, заңдармен, шарттармен және келісім-шарттармен қатаң реттеле бастады. Авторлық құқық белгілі салалар бойынша коллекциялар құрудан бастап жергілікті саясат пен оқытуды қалыптастыруға дейінгі барлық ақпараттық мамандықтардың аспектілеріне әсер етеді. Соңғы жылдары авторлық құқық туралы заңдар мен кітапхана қызметінің дамуы арасындағы тығыз

байланыс цифрлық ортаның әсерінен күшейіп, күрделене түсті. Осы себепті кітапханашылар өздерінің функциялары мен міндеттерін орындау үшін немесе әріптестер мен пайдаланушыларға барынша тиімді қызмет көрсету үшін авторлық құқық туралы жан-жақты білімге ие болуы керек.

Авторлық құқық зияткерлік меншік құқығы деп аталатын ауқымды заңдар жинағының бір бөлігі болып табылады. Авторлық құқық саласындағы сауаттылықтың (білім мен дағдылар) жоғары деңгейін және авторлық құқық саласындағы институционалдық саясатты іске асыру қабілетін дамыту кітапхана және ақпараттық ғылымдар мен мәдениет саласындағы мамандар үшін маңызды мәнге ие.

Авторлық құқықтың эволюциясы: пайда болудан бүгінгі күнге дейін. Алғашқы қауымдық жүйеде субъективті құқықтар мүліктік құқықтық қатынастар саласында дамыды. Бұл, әрине, қоғамның өзін қажетті заттармен қамтамасыз ету қажеттілігі: тамақтану, өндіріс құралдары, тұрмыстық заттармен байланысты. Тіпті отбасылық құқықтық қатынастар ерлі-зайыптылардың материалдық және физиологиялық мүдделері тұрғысынан қарастырылды. Алайда, өндірістің

дамуымен және өмір сүру деңгейінің жоғарылауымен адам өмірінің материалдық компонентін ғана емес, сонымен бірге интеллектуалды, рухани игіліктерді құруға бағытталған рухани құндылықты да бағалай бастайды. Осы зияткерлік қызметтің көптеген өнімдері қоғамдық тануға ие болады, нәтижесінде олар жеке ғана емес, сонымен бірге қоғамдық игілікке айналады. Сонымен қатар, ақпарат кейбір экономикалық құндылықтарға ие болады. Мұндай рухани игіліктерге, мысалы, әдеби шығармалар, суреттер, ғылыми және техникалық жаңалықтар жатады (Покровский, 1998:349).

А.В. Панкевичтің пікірінше, авторлық құқықпен қорғалуы керек материалдық емес тауарларға мыналар жатады:

1) әріптер арқылы қағазға аударылған сөздермен берілгенде сыртқы сезім мүшелеріне қолжетімді формаға ие әдеби туынды.

2) ноталар арқылы айтылатын музыкалық туындылар;

3) басқа шартты-символдық белгілермен көрсетілген ақыл-ой қызметінің туындылары (Панкевич, 1878:59).

Осылайша, адамның рухани және интеллектуалдық қызметін дамытудың негіздерін жасау қажеттілігі туындайды. Қарапайым құқықтық жүйелерде ғана емес, тіпті Рим құқығы сияқты мәдени және дамыған құқықтарда да мұндай қызмет оның өнімдеріне, олардың авторларына ешқандай субъективті құқықтар бермеді және ешқандай құқықтық қорғауға ие болмады. Кез келген адам автордың туындыларын оның келісімін алмай-ақ басып шығаруға, көбейтуге немесе оның өнертабысын пайдалануға құқылы болды. Екінші жағынан, сол кезде көбейтудің күрделілігіне байланысты зияткерлік меншік объектілері өте шектеулі мөлшерде таралды. Өйткені, әдеби туындының бірнеше көшірмесін жасау үшін әр көшірмені қолмен қайта жазуға тура келді. Авторлық құқықты қорғаудың даму тарихын, сондай-ақ шектеулерге байланысты туындаған мәселелерді қарастырайық.

Нәтижелері және талқылау

Орта ғасырлар. Алғашқы артықшылықтар муниципалды игіліктің бір түрі ретінде қарастырылды және «артықшылықтар» деген атаумен танылды. Мұндай артықшылықтар өнертапқыштарға, жаңа технологияларды енгізушілерге, сауда жүргізу немесе басқа өндірістік қызметпен айналысу құқығына мүмкіндік беретін әр түрлі формадағы эксклюзивті монополиялардан

бастап, баспагерлер мен авторларға жұмысты басып шығаруға және сатуға айрықша құқықтар беретін баспа артықшылықтарын да қамтыды.

Көптеген ғалымдар мен өнер адамдары автордың туындыларын жеке адамның шығармашылығы емес деген көзқарасты ұстанды; олар оны жүзеге асыруға болатын тек құдайлық білімнің «бағыттаушылары» деген түсінікте болды. Тиісінше, өз туындыларына құқықты талап ету мағынасыз және күнә деп санады.

Иоганн Гуттенберг 1456 жылы жылжымалы металл әріптері бар баспа машинасын ойлап тапқаннан кейін жағдай толығымен өзгерді. Бұл әдеби шығармаларды өнеркәсіптік пайдаланудың жаңа дәуірін белгілеп қана қоймай, мәдениетті дамыту және әдеби туындыны ынталандыру үшін өте маңызды болды. Әдеби меншік деп аталатын құқық алғаш рет оның мүліктік мүдделерін қорғау үшін туындыны шығарушының құқығы түрінде пайда болады.

Кітапты басып шығару әдеттегі коммерциялық мақсатқа айналды. Сондықтан белгілі бір кітапты белгілі бір баспагерге шығару құқығын қамтамасыз ету және оны басқа адамдардың қайта басып шығаруына тыйым салу мақсатында артықшылықтар пайда бола бастады (Судариков, 2000:512).

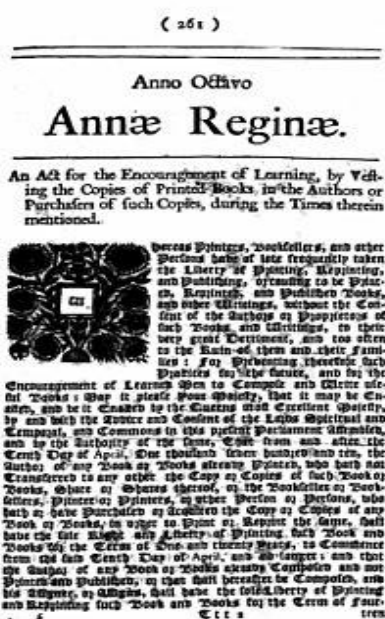
Алғашқы танымал болған баспа артықшылығы Венеция Республикасында 1491 жылы берілді (Спасович, 1865:106).

Германияда мұндай артықшылықтарды император бүкіл империяға, сондай-ақ қалаларда жергілікті рухани және зайырлы билеушілер де таратты. Артықшылықтарда әдетте контрафакт жасаушыға тағайындалуы мүмкін айыппұл көлемі белгіленді. Берілген артықшылық туралы мәлімет шығарылған кітаптың басында немесе соңында көрсетілді.

Францияда артықшылық барлық соттарға корольдік арнайы жолдау түрінде берілді. Артықшылықтар мерзімсіз, 2 жылға немесе 5 жылға берілді. Артықшылықтардың қысқа мерзімге берілу себебі өтініш берушілердің (бұл жерде кітап сатушылары мен баспагерлер) және басылымның таралуы мен сатылымына байланысты ұзартылуы мүмкін болды. Авторларға ешқандай артықшылық берілмеді, олар тек біржолғы қаламақымен (гонорар) қанағаттанды. Автор қаламақысын алғаннан кейін қолжазбаға иелік ете алмады және шығарманы толықтай баспагерге немесе кітап сатушыға тапсырып, тек қарапайым жалақымен шектелді, ал кітап сатушылардың артықшылықтардың арқасында жылдам байыуына жол ашылды.

Ағылшын үкіметі XVI ғасырдың екінші жартысында кітап басып шығару ісі мемлекеттің дамуы үшін пайдалы ғана емес, сонымен бірге шіркеу мен Үкіметтің беделіне нұқсан келтіріп, халық арасында шатасулар тудыруы мүмкін екенін түсінді. Содан кейін кітап шығаруға монополия енгізу туралы шешім қабылданды. 1566 жылы кітап шығарушылар гильдиясы (бірлестіктері) құрылды, ол ерекше басылым құқығына ие болды. Кітап шығарғысы келетіндер осы гильдияның арнайы тізіліміне енгізіліп, қажетті баж салығын төлеп, кітапты басып шығаруға рұқсат (лицензия) алуы керек болды. Бұл өзгерістер Элизабет ұсынған алдын ала цензураны енгізуге мүмкіндік берді.

Англияда Карл I басқару кезеңінде 1637 жылғы жарлыққа сәйкес баспаханалардың санына шектеу қойылды, яғни олардың жалпы саны 20-дан аспауы тиіс болды. Бұл Корольдік басқару жүйесінің революцияның алдын алуға бағытталған әрекеттері контрафактілік шығармалардың таруына тосқауыл қойғанымен, кітап жазушы авторларға айтарлықтай пайдасы болмады. Кітап шығарудың барлық пайдасы баспагерлерге тиесілі болды.

1-сурет

1694 жылғы революциядан кейін біраз уақыт өткен соң цензура жойылды. Осылайша, баспасөз бостандығы және онымен бірге контрафактілік басылымдардың пайда болуының қаупі басым болды. Осыған байланысты баспагерлер өздері иелік ететін басылымдардың заңсыз қайта

басып шығарудан қорғау туралы мәселе көтере бастады. XVIII ғасырға дейін баспагерлерге бұл артықшылықтарды монархтардың бергені белгілі, алайда олардың өтініштеріне қарамастан Үкімет алдында авторлардың немесе құқық иелерінің құқықтарын қорғайтын жалпыазаматтық заң қабылдау қажеттілігі туындайды (Спасович, 1913:286).

Алғаш рет автордың құқықтарын қорғау қажеттілігін 1709 жылғы Анна патшайымның жарлығы деген атпен танылған ағылшын заңы мойындады. (1-сурет. Уикипедиядан алынған сурет https://en.wikipedia.org/wiki/Statute_of_Anne).

Бұл заңға сәйкес «авторлық құқық иесі» ұғымы енгізіліп, алғаш рет шығарма авторының меншік құқығын қорғаудың белгіленген шарттарын айқындады. Заң жобасы аясында лицензиясыз, яғни заңсыз түрде кез келген кітапты сатқан немесе шетелдерге шығарған адамға айыппұл салу қарастырылды. Осы Заң аясында авторлық құқықпен қорғалған туындылар арнайы депозитории кітапханаларда сақталып, Stationers' Hall-да тіркелуі керек болды. Заңды депозиттер жүйесі корольдік кітапхананың, Оксфорд және Кембридж университеттерінің айналасында шоғырланған жағдайда кез келген авторлық құқықты қорғауды қажет ететін кітапты кеңсе тауарларының тізіліміне енгізуді талап етті.

Осы Заңға сәйкес авторға немесе кеңсе тізіліміне тіркелген басылымдарға заңды құқық иелеріне кітаптың бірінші данасы басылып шыққаннан бастап 14 жыл ішінде қайта басып шығаруға айрықша басымдылықтар қарастырылды және туындының авторы осы мерзімнен ары қарай тірі болған жағдайда, бұл мерзім 28 жылға дейін ұзартылды. Кітап шығаруға байланысты құқықтар бұзылған жағдайда құқық бұзушыдан бүкіл басылым тартып алынды және оған айыппұл салынды. 11 бөлімнен тұратын Анна патшайымның Жарлығы ресми түрде «Авторларға немесе сатып алушыларға аталған уақыт ішінде баспа кітаптарының көшірмелерін беру арқылы оқытуды ынталандыру туралы заң» деп аталады (Свечникова, 2009:208).

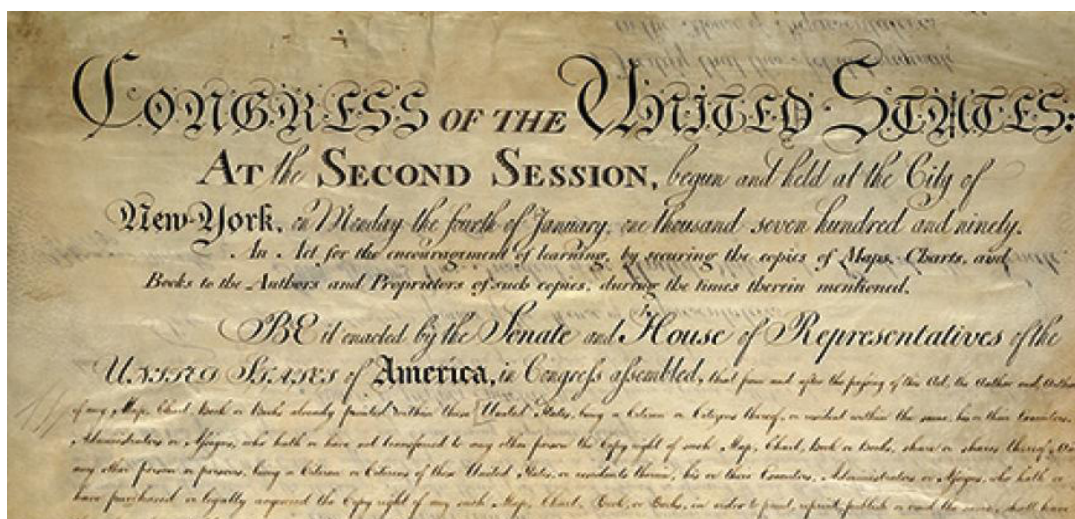
Заңның кіріспесінде заңнаманың мақсаты – кітап саудасын ретке келтіру деп көрсетілген. Содан кейін заң авторлық құқықтың сипатын көрсете отырып жалғасты. Құқықты беру – көшірме жасау құқығы; сатылғаннан кейін осы құқықтың иесінің пайдасына ешқандай шартсыз кітаптарды басып шығару мен қайта басып шығаруды ерекше бақылауға ие болу құқығы болды (Harris, 2015).

Авторлық құқықтар бұзылған жағдайда, осы құқық бұзушылықты жасаған адам кітаптың әр парағы үшін бір пенни айыппұл төлеуге мәжбүр болды, оның бір бөлігі кітап авторына жіберілді, ал екіншісі мемлекетке өтті. Сонымен қатар, кітаптың заңсыз жасалған көшірмелері жойылуы керек болды (Fogeman, 2012).

Аннаның патшайымның жарғысы 1842 жылғы авторлық құқық туралы Заң (Ұлыбритания) оны ауыстырғанға дейін күшінде болды. 1842 жылы Авторлық құқықты қорғау мерзімін 42 жылға және автор қайтыс болғаннан кейін 7 жыл мерзімге белгілейтін заң қабылданды (авторлық құқық иесіне тиімдірек), сонымен қатар, авторлық құқықтың тиесілілігін дәлелдеу үшін кітап шығарушылар гильдиясының тізілімінде тірке-

лу қажеттігін атап көрсетті. Бұл тіркеусіз авторлық құқықты қорғау туралы талаптарды соттар қабылдамады және басқа елдерден контрафактілі жолмен кітаптар әкелінген жағдайда олардың көшірмелерін тәркілеу, жою және әрбір әкелінген кітаптың екі еселенген бағасын өндіріп алу, айыппұл салу белгіленді.

АҚШ пен Ұлыбританияның авторлық құқыққа қатысты заңнамалар жиынтығы көп жағынан бір-біріне ұқсас болды. Алайда АҚШ – та 1787 жылғы Конституция қабылданғаннан кейін бұл мәселе Конгресстің құзыретіне жатқызылды. 1790 және 1802 жылдардағы заңдармен Конгресс авторларға 1709 жылғы Анна патшайымның Жарғысына сәйкес пайдалану құқықтарын берді (2-сурет).

2-сурет – Конгресстің алғашқы авторлық құқық туралы заңы

АҚШ-та 1831 жылы қабылданған Заң бойынша Конгресс авторлардың құқықтарын қорғау мерзімін 28 жылға дейін көтерді және осы мерзім өткеннен кейін автор немесе артында қалған мұрагерлері, әйелі немесе балалары бар болған жағдайда тағы да 14 жылға ұзартуға құқық берді. Сондай-ақ құқығы қорғалатын авторлар тізіміне композиторларда енгізілді. Композиторлардың рұқсатынсыз ноталық жазбаларды қайта басып шығаруға және сатуға тыйым салынды.

1856 жыл. Драмалық шығармаларды авторлық құқықпен қорғауға рұқсат етілді.

1865 жыл. Авторлық құқық фотосуреттерге қолданылды.

1870 жылдан бастап авторлық құқықты тіркеу Конгресс кітапханасының міндетіне жүкте-

ліп, кітапхана осы бағыттағы барлық жұмыстарды жүзеге асыра бастады. Авторлық құқықты тану және осыған байланысты туындайтын қатынастар суретшілер мен мүсіншілер туындыларына да қатысты қолданылып, кең тарала бастады. Алайда, заңға сәйкес әдеби туындының шет тілінде аудармасын жасауға және оның негізінде сахналық қойылымдар қоюға тыйым салынбайтын болғандығын бөлек атап өткен жөн.

1976 жылы 19 қазанда президент Джеральд Форд Авторлық құқық туралы Заңға қол қойды, бұл 1909 жылдан бергі авторлық құқық туралы заңның алғашқы ірі қайта қаралуы еді. Заң, кейбір ерекшеліктерді қоспағанда, 1978 жылдың 1 қаңтарында күшіне еніп, 1909 жылғы Заңды ауыстырды. 1976 жылғы Заң бойынша авторлық

құқықты қорғау барлық жарияланған немесе жарияланбаған жұмыстар материалдық түрде бекітілгеннен кейін ғана мүмкін болды (https://www.copyright.gov/timeline/timeline_1950-2000).

Қазіргі заманғы авторлық құқық тұжырымдамасы Гутенбергтің баспа машинасын ойлап табуынан басталады. Осы уақытта The Stationers' Company Ұлыбританияда әдеби шығармаларды басып шығаруға (және цензураға) ерекше өкілеттікке ие болды. Көшірудегі мұндай шектеулерге қарамастан, баспа машинасы технологиясы кітаптарды көшіруге кететін уақытты күрт қысқартты және көшірме жасаудың жеңілдігін арттырды.

Францияда жеке артықшылықтардан жалпыазаматтық заңға көшу корольдік кеңестің 1777 жылғы қаулысынан басталды, оған сәйкес арықшылық құқығы авторға және оның мұрагерлеріне, егер ол өз құқықтарын басқа баспагерге бермеген жағдайда бүкіл ғұмыры бойына берілді. 1791 жылғы төңкерістен кейін құрылтай жиналысы драмалық шығармаға байланысты заң қабылдады, бұл заң автордың бүкіл ғұмырына және мұрагерлеріне автор қайтыс болғаннан кейін 5 жыл ішінде театрларда осы пьесаны қоюға айрықша құқығын қамтамасыз етті.

1793 жылы халық конвент Заңы автор қайтыс болғаннан кейін 10 жыл ішінде оның туындыларының қайта шығарылуына қатаң тыйым салып, авторларлық құқық аясын біраз кеңейтті және авторлық құқық 1810 жылғы империялық жарлыққа, 1854 жылғы заңға сәйкес, автордың жесіріне өмір бойына, мұрагерлеріне тағы 30 жылға беруді қарастырды. Егерде автор қайтыс болғаннан кейін артында мұрагерлері қалмаса немесе авторлық құқық басқа бір адамға берілген жағдайларда, авторлық құқық 10 жылдан соң жарамсыз деп танылды (https://ru.wikipedia.org/wiki/История_авторского_права).

Авторлық құқыққа қатысты талаптар Ресей мемлекетінде басқа елдерге қарағанда өзгеше болды, өйткені ол бастапқыда баспаға, үкімет құрған және оны қолдайтын кейбір заңды тұлғаларға немесе ғылыми ұйымдарға артықшылықтар берді. Іс жүзінде баспа қызметіне мемлекеттік монополия болды. 1732 жылы Ғылым Академиясының шағымдары бойынша Ресейге шетелде қайта басылған басылымдарын әкелуге тыйым салынды. Жеке баспахананы ашуға алғашқы рұқсат тек 1771 жылы шетел әдебиетіне цензура енгізумен қатар берілді (Карамышев, 1895:31).

1973 жылғы 15 қаңтардағы Жарлыққа сәйкес жеке баспаханалар жұмысына рұқсат беріл-

ді. 1828 жылы авторларға әдеби шығармаларын пайдалануға құқық беретін Цензура Жарғысының арнайы тарауы қолданысқа енді және авторлық құқық мәселесіне арналған 5 мақаламен толықтырылды. Жарғының «Кітап жазушылар мен баспагерлер туралы» бөлімінде авторлардың өз туындыларына өмір бойына және мұрагерлеріне автор қайтыс болғаннан кейін 25 жыл бойы сақталатын авторлық құқықты бекітті.

1830 жылы «Авторлардың, аудармашылардың және баспагерлердің құқықтары туралы» заң шығарылды, ол авторлық құқықтар мен меншік құқықтарын теңестірді, контрафакт ұғымдарына анықтама берілді және ол үшін жауапкершілік қарастырылды.

1845 жыл. Композиторлардың авторлық құқығына қатысты заң қабылданды.

1846 жыл. Авторлық құқық суретшілер мен сәулетшілерге берілді.

1874 жылы орыс жазушылары мен драматургтері авторлық құқықты қорғау қоғамын құрып, авторларға авторлық қаламақыларды төлей бастады. Сондай-ақ, театр саласы бойынша авторлық қаламақы құқықтары, орындаушылардың құқықтары орнығып, авторларға театр қойылымдары үшін алымдардан пайыздық төлемдер төлене бастады.

1897 жылы Ресей империясының Мемлекеттік Кеңесі осы салада жинақталған тәжірибелік сұрақтарға жауап беретін және шығарма авторлары мен олардың пайдаланушыларының құқықтарын тиімді қорғауды қамтамасыз ететін жаңа заңды әзірлеуге қатысты шешім қабылдады.

1911 жылғы 20 наурызда қабылданған авторлық құқық туралы Ережеде соңғы жылдары Батыс елдерінде авторлық құқық саласы бойынша жасалынып жатқан оң өзгерістер көрініс тауып, толықтырулар енгізіліп шығуымен маңызды болды.

Кеңес кезеңі. Кеңес Одағы кезеңінде авторлық құқықтық қатынастар мемлекет тарапынан қатаң қадағалауда және авторлардың құқықтары шектеулі, мемлекетке тәуелді болады. «Мемлекеттік баспа туралы», «Ғылыми, әдеби, музыкалық және көркем шығармаларды мемлекеттік игілік деп тану туралы» жарлықтарға сәйкес көптеген жазушылар мен композиторлардың туындылары мемлекет меншігі болып танылып, мемлекет тарапынан монополия орнатылды.

Жаңа экономикалық саясат кезеңінде Авторлық құқыққа қатысты мәселелер көтеріліп, 1928 жылы «Авторлық құқық негіздері туралы» заң қабылданды, заңға сәйкес авторлық құқық ав-

торлардың өмір бойына, мұрагерлеріне 15 жылға берілді және туындыларды пайдалану үшін автордың келісімі керек болды.

КСРО кезеңінде авторлық құқық қатынастары Одақтас республикалардың азаматтық заңнамалары шеңберінде, Үлгілік авторлық шарттар, Азаматтық кодекстердің «Авторлық құқыққа» қатысты тараулары, авторлық қаламақы туралы республикалық қаулыларында қарастырылды.

1973 жылы КСРО – ның «Авторлық құқық туралы дүниежүзілік конвенцияға» қосылуы (1952 жылғы Женева редакциясы) осы саладағы бірқатар мәселелерді: шетелдерде жарық көрген туынды авторларының құқықтары, аударма құқығының сақталуын қамтамасыз етті және авторлық құқықты автор қайтыс болғаннан кейін қорғау мерзімін 25 жыл деп белгіледі.

Авторлық құқық туралы кеңестік заңнамада авторларға тек бірнеше негізгі құқықтар қарастырылған, олар негізінен авторлардың туындыларын пайдаланғаны үшін авторлық қаламақы алу құқығын қамтыды және қаламақы төлеу тәртібі мен мөлшері мемлекет тарапынан белгіленді және Бүкілодақтық авторлық құқық агенттігі (1973 жылы құрылған жартылай мемлекеттік ұйым) арқылы жүзеге асырылды.

Қазақстан Республикасының 1996 жылы қабылданған «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар» туралы Заңы авторлық құқықты қорғау жөніндегі халықаралық шарттарға, заңдарға, Женева, Берн конвенцияларының ережелеріне сай әзірленді. Алайда Заңға 2004 жылы туындылардың жаңа түрлерінің пайда болуына, 2005 жылдары зияткерлік меншік құқықтары мәселелері бойынша авторлық құқықтарды қорғау мерзімін 50 жылдан 70 жылға дейін ұлғайтуға байланысты, 2009 жылы Авторлық құқық және орындау мен фонограммалар жөніндегі ДЗМУ шарттарының ережелеріне сәйкес келтіру мақсатында өзгерістер енгізілді.

Автор жасаған туындылар авторлық құқық объектілері деп аталады. Оларға әдеби, сценарийлік және музыкалық шығармалар, хореография, кескіндеме, мүсін және сәулет туындылары, жоспарлар, эскиздер, иллюстрациялар, үш өлшемді шығармалар, аудармалар, рефераттар, түйіндемелер және мәліметтер базасы жатады.

Авторлық құқыққа қатысты заң талаптары: ресми құжаттар, мемлекеттік нышандар мен белгілер, халық шығармалары мен ақпараттық сипаттағы (оқиғалар мен фактілер) хабарларға қолданылмайды.

Авторлық құқық автордың бүкіл ғұмыры бойы және ол қайтыс болғаннан кейін 70 жыл

бойы жарамды, ал егер туынды бірлесіп жасалған болса, онда ол авторлардың соңғысы қайтыс болғаннан кейін жетпіс жылдан кейін тоқтатылады (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000006>).

Қазақстан аумағында жарияланған немесе ондағы түпнұсқадағы туынды Қазақстан Республикасында авторлық құқықпен қамтамасыз етіледі. Ол сондай-ақ, алғаш рет жария етілген немесе қазір шет мемлекеттің аумағында жүрген Қазақстан азаматтарының шығармаларына да қолданылады.

Қазақстан Берн конвенциясына Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 10 қарашадағы № 297-1 Заңымен қосылды және Конвенция елімізде 1999 жылғы 12 сәуірден бастап күшіне енді.

Әдеби және көркем шығармаларды қорғау жөніндегі Берн конвенциясы. Берн конвенциясы – бұл авторлық құқықпен қорғалған әдеби және көркем туындыларды мүше елдердегі құқық бұзушылықтардан қорғайтын халықаралық заңдар жиынтығы. Конвенция 1886 жылы Швейцарияның Берн қаласында 10 еуропалық мүше елдермен құрылған. Америка Құрама Штаттары 1989 жылы Берн конвенциясының мүшесі болды.

Берн конвенциясы 1886 жылы жасалды, 1896 жылы Парижде және 1908 жылы Берлинде қайта қаралды; 1914 жылы Бернде толықтырылды және 1928 жылы Римде, 1948 жылы Брюссельде, 1967 жылы Стокгольмде және 1971 жылы Парижде қайта қаралды; 1979 жылы оның мәтініне түзетулер енгізілді.

Бүгінгі таңда 180-нен астам мемлекет Берн одағының толық мүшесі ретінде танылған. Берн конвенциясы барлық одаққа кіретін елдерден белгілі бір деңгейдегі авторлық құқықты қорғауды талап етеді және олар басқа мүше елдердің азаматтары жасаған туындыларды да қорғауы керек. Авторлық құқықпен қорғалған жұмыстар туынды физикалық нысанда пайда болған кезден бастап қорғалған болып саналады және тіркеуді қажет етпейді (<https://www.law.cornell.edu>).

Берн Конвенциясы туындылар мен олардың авторларының құқықтарын қорғауға бағытталған негізгі 3 қағидатқа: ұлттық режим, автоматты қорғау және ең төменгі стандарттар талаптарына негізделген, бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоймаған алғашқы халықаралық құжат болып саналады. Қағидат талаптарына тоқталатын болсақ: ұлттық режим қағидаты басқа елдерде шыққан шетел туындылары мен жергілікті ел аумағында жарық көрген туындыларға қатысты

авторлық құқықтардың қорғалу дәрежесі тең екендігін, автоматты қорғау қағидаты туындының ешқандай формальды түрде тіркелген, тіркелмегендігіне қарамастан қорғалатындығын, ал минимальды стандарттар қағидаты конвенцияда көрсетілген ережелерлерді қатысушы мемлекеттер міндетті түрде қамтамасыз ету керектігін көрсетеді.

Осылайша, әрбір жеке мемлекеттегі авторлық құқықты қорғау деңгейі Конвенцияда көзделгеннен жоғары болуы мүмкін, бірақ одан төмен болмауы керек. Бұл қағидаттар мемлекеттерді Конвенцияны қабылдауға итермелеген мән-жайларды нақты көрсетеді.

Берн конвенциясы ережелеріне сай қорғалатын авторлық құқық объектілері «Әдеби және көркем туындылар» деген тақырып аясында 2 – бапта көрсетілген және оның шеңберінде жазбаша, суреттер, фотография, иллюстрация, киномотография, музыка, хореография т.б. өнер туындылары қарастырылған, олар мәдениеттің жаңа формаларының ойлап табылғандығына байланысты Конвенцияның мәтініне оны қайта қарау барысында қосылды. Сондай-ақ дәрістер, уағыздар және т. б. ауызша шығармаларды қосу да маңызды кезең болып табылды. Қазіргі уақытта әдеби және көркем шығармалардың тізімі ашық, бұл қатысушы елдерге оны ұлттық заңнамада кенейтуге мүмкіндік береді.

Берн конвенциясы Берн одағының мүшелеріне туындыны қалыпты пайдалануға қайшы жағдайларда авторлық құқықтан босатуға мүмкіндік береді.

Авторлық және сабақтас құқықтарға қатысты сауаттылық негіздерін авторлық құқықпен қорғалатын туындыларды анықтай білу, адал пайдалану және адал іскерлік практика мәселелерінде, қажет болған жағдайда рұқсат алу немесе лицензиялар туралы келіссөздер жүргізу, олар орын алған кезде авторлық құқық туралы заң бұзушылықтарды тану және авторлық құқықпен қорғалған материалдарды этикалық пайдалану мүмкіндігі ретінде анықтауға болады.

Авторлық құқық саласындағы сауатты адам авторлық құқықпен қорғалған материалдарды этикалық тұрғыдан және тиімді басқаруға мүмкіндік беретін білімге ие, сондай-ақ альтернативті ақпарат көздерін қалай табуға, пайдалануға және ұсынуға болатындығын біледі (Harris, 2015).

С.Morrison және J.Secker мұны «цифрлық технологиялар дәуірінде авторлық құқықпен қорғалған мазмұнмен жұмыс істеу кезінде адамдарға қажет білім, дағдылар мен мінез-құлық

үлгілерінің өсіп келе жатқан ауқымы» деп анықтайды (Morrison, Secker, 2015: 75-97).

Бүгінгі таңда авторлық құқықты қорғау өзекті мәселе болып тұр және кітапханашылар қауымы осы үрдістен шет қала алмайды. Кітапханашылар, кітапхана және ақпараттық қызмет саласындағы маман ретінде авторлық құқықтың субъектілері болып табылады. Бұл олардың авторлық құқыққа жататын түпнұсқа шығармашылық туындыларды жасай алатынын білдіреді.

Кітапханашылар түпнұсқа деп танылуы мүмкін және интеллектуалды ерекшелігі бар ғылыми мақалалар, каталогтар, библиографиялық тізімдер, нұсқаулықтар және басқа да материалды шығармашылық жұмыстардың алуан түрлерін жасай алады.

Авторлық құқық субъектілері ретінде кітапханашылар өздерінің шығармашылық жұмыстарын пайдалануға және таратуға айрықша құқықтарға ие. Сондай-ақ олар өз жұмыстарын пайдалануды бақылауға және рұқсатсыз пайдалану мен плагиаттан қорғауға құқылы.

Кітапханашылар авторлық құқық субъектілері ретінде авторлық құқыққа қатысты белгілі бір құқықтар мен міндеттерге ие. Солардың кейбіріне тоқталсақ:

Кітапханашылардың құқықтары:

- өзінің кәсіби қызметі шеңберінде авторлық туындыларды жасау және пайдалану құқығы. Мысалы, кітапханашылар каталогтарды, библиографиялық тізімдерді және басқа анықтама-лық материалдарды жасауға құқылы.

- авторлық құқықты қорғау құқығы. Кітапханашылар өздерінің шығармашылық жұмыстарының қолданылуын бақылауға және егер олар бұзылған болса, өз құқықтарын қорғау шараларын қабылдауға құқылы.

- авторлық құқық туралы заңнама шеңберінде авторлық туындыларға қол жеткізу құқығы. Кітапханашылар кітапхана пайдаланушыларына кітаптар мен мақалаларға қол жетімділікті қамтамасыз ету сияқты қызмет көрсету мақсатында авторлық туындыларды пайдалануға құқылы.

Авторлық құқықтарға қатысты шектеулер мен ерекшеліктер кітапханашыларға авторлық құқық иесінің келісімінсіз авторлық туындыларды пайдалануға белгілі бір құқықтар береді. Бұл шектеулер мен ерекшеліктер кітапханашыларға өздерінің кәсіби міндеттерін орындауға және кітапхана пайдаланушылары үшін ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Кітапханашылар үшін авторлық құқықтағы шектеулер:

1. Ғылыми зерттеу мақсатында көшіру: кітапханашылар өздерінің кәсіби міндеттерін орындау

үшін қажет болған жағдайда ғылыми зерттеулерге арналған авторлық туындыларды көшіруге құқылы. Мысалы, олар зерттеу мақсатында пайдалану үшін журналдардағы немесе кітаптардағы тараулардағы мақалаларды көшіре алады.

2. Білім беру мақсатында көшіру: кітапханашылар оқу материалдарын дайындау немесе студенттердің ақпаратқа қол жетімділікті қамтамасыз ету үшін білім беру мақсатында авторлық туындыларды көшіре алады. Алайда, бұл ақылға қонымды пайдалану шеңберінде және құқық иесіне зиян келтірместен жасалуы керек.

Кітапханашыларға арналған авторлық құқықтағы ерекшеліктер:

1. Шығармаларға қол жетімділікті қамтамасыз ету: кітапханашылар кітапхана пайдаланушыларына авторлық туындыларға қол жеткізуге құқылы. Бұл кітаптарға, журналдарға немесе басқа материалдарға физикалық қол жетімділікті қамтамасыз ету және цифрлық ресурстарға электрондық қол жетімділікті қамтамасыз ету түрінде болуы мүмкін.

2. Шығармаларды мұрағаттау және сақтау: кітапханашылар мәдени мұраны сақтау және ұзақ мерзімді болашақта ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз ету мақсатында авторлық туындыларды мұрағаттауға және сақтауға құқылы. Бұл кітапханаларға тарихи материалдар мен басқа да құнды туындыларды сақтауға және оларға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

3. Пайдаланушыға көшірмелер беру: кітапханашылар авторлық құқық туралы заң аясында кітапхана пайдаланушыларына авторлық туындылардың көшірмелерін беруге құқылы. Бұл пайдаланушының жеке пайдалануы үшін мақалаларды, тарауларды немесе басқа бөліктерді көшіру түрінде болуы мүмкін.

Кітапханашылар үшін авторлық құқықтағы шектеулер мен ерекшеліктер заңнамаға және құқық иелерінің құқықтарын сақтауға сәйкес қолданылуы керек екенін атап өткен жөн. Кітапха-

нашылар авторлық құқықтың бұзылмауы және кітапхана пайдаланушылары үшін ақпаратқа адал қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін авторлық туындыларды пайдалану кезінде мұқият және жауапты болуы керек.

Кітапханашылар авторлық құқықты қорғау талаптарын сақтауы және кітапханада авторлық туындылардың адал пайдаланылуын қамтамасыз етуі керек.

Кітапханашылардың авторлық құқықты қорғауы – бұл авторлық құқық туралы заңнаманың сақталуын қамтамасыз ету. Кітапханашылар авторлық құқыққа қатысты заңдар мен ережелерді жақсы білуі керек және авторлық шығармалармен жұмыс істеу кезінде оларды ұстанады және авторлық құқықты қорғау үшін әртүрлі техникалық құралдарды да пайдалана алады. Мысалы, олар электронды ресурстарға қол жетімділікті бақылау және авторлық туындылардың рұқсатсыз көшірілуіне немесе таралуына жол бермеу үшін цифрлық технологияларды қолдана алады.

Сонымен қатар, кітапханашылар кітапхана пайдаланушыларына авторлық туындыларды пайдалану ережелері туралы хабардар болуы және авторлық құқықты бұзудың заңды салдары болуы мүмкін екенін түсіндіру үшін білім беру іс-шаралары мен тренингтер өткізе алады. Кітапханашылардың авторлық құқықты қорғау бағытындағы тағы бір маңызды аспектісі – авторлық құқық иелерімен ынтымақтастық. Кітапханашылар құқық иелерімен байланыс орнатып, олардың шығармаларын кітапханада пайдалануға және таратуға рұқсат алуы керек. Бұл авторлық құқыққа қатысты ықтимал қақтығыстар мен дауларды болдырмауға көмектеседі. Жалпы, кітапханашылардың авторлық құқығын қорғау олардың жұмысының маңызды аспектісі болып табылады (<https://nauchniestati.ru/spravka/bibliotekari-kak-subekty-avtorskogo-prava>). Төменде авторлық құқық пен кітапханашылық қызметті салыстыру кестесі берілген (1-кесте).

1-кесте – Авторлық құқық пен кітапханашылық қызметті салыстыру кестесі

Субъектілер	Шығармалардың авторлары	Кітапханашылар, кітапхана қызметкерлері
Құқықтар	Көбейту, тарату, көпшілік алдында орындай құқығы және т.б.	Ақпараттық ресурстарға қолжетімділікті ұсыну құқығы, кітапхана қорын ұйымдастыру құқығы
Міндеттер	Авторлық құқықты қорғау, туындыларды пайдалануды бақылау	Кітапхана ресурстарын ұйымдастыру және сақтау, ақпаратқа еркін қол жетімділікті және авторлық құқықты қорғау
Шектеулер	Кейбір туындыларды қолдануға қатысты шектеулер (дәйексөз т.б.)	Заңнамалар шеңберінде кейбір ақпараттарға қолжетімділікті шектеу (балалар әдебиетіне қатысты шектеулер)
Қорғау	Сот және өкімшілік шаралар арқылы авторлық құқықты қорғау	Заңнаманы сақтау және ақпаратты пайдалануды бақылау арқылы авторлық құқықты қорғау

Қорытынды

Авторлық құқықпен қорғалған туындылар Интернет сияқты жаһандық желілер арқылы әлемнің кез келген нүктесіне цифрлық нысанда жиі таратылатын болды. Бұл желінің өсіп келе жатқан мүмкіндіктері қорғалатын материалды онлайн режимінде жаппай сақтауға және жеткізуге мүмкіндік береді. Кез-келген кітаптың мазмұнын жүктеу және жіберу, киберкеңістікте музыка тыңдау және жазу мүмкіндігі қазіргі уақыт шындығы.

Алайда осы кең мүмкіндіктермен қатар авторлық және сабақтас құқықтардың қорғалуына байланысты үлкен мәселе туындайды. Өркенетті қоғамның басты ерекшелігі авторлық және сабақтас құқықтар туралы заңнамаларды, сондай-ақ осы салада қабылданған халықаралық міндеттемелерді қабылдау және сақтау мүмкіншілігі. Сонымен қатар авторлық құқыққа қатысты мәселенің екінші жағын да ұмытпау керек, атап айтқанда: Авторлық құқық абсолютті емес және Еуропаның көптеген елдері белгілі бір жағдайларда авторларға берілген эксклюзивті құқықтарды шектеу

қажеттілігін мойындайды. Бұл шектеулер мен ерекшеліктер жүргізіліп жатқан саясаттың зерттеуге, білімге және басқа да маңызды мақсаттарына қоғамдық қызығушылықты дамытуға көмектесетін ақпаратқа қол жеткізу авторлық құқықтың қажетсіз шектеулеріне ұшырамауын қамтамасыз етеді.

Сонымен, бүкіл әлемнің кітапханашыларының ақпарат пен мәдени мұраға тең, кедергісіз қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін белгілі бір ерекшеліктер қажет. Ақпаратпен жұмыс жасайтын мамандардың ақпаратқа еркін қол жетімділікті ұйымдастыруы үшін айрықша мүмкіншіліктер қарастырылмаса, авторлық құқық монополияға айналады.

Авторлық құқықты қорғау бағытындағы заңнамалар мен дүниежүзілік конвенциялар, шарттар авторлық құқық иелерін сенімді қорғауды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар білім беруді, шығармашылықты, зерттеулерді, инновацияларды дамыту үшін пайдаланушыларға ғасырлар бойы жинақталған ғылым мен білімнің жетістіктері мен нәтижелеріне қолжетімділікті ұйымдастыру арқылы жалпы қоғамның дамуына ықпал етеді.

Әдебиеттер

- Бритц, Дж. (2004), Знать или не знать: моальное размышление об информационной бедности// Журнал информатики, 30 (3)7- С.192-204.
- Карамышев И.П. Краткие исторические сведения о петербургских типографиях с 1771 г. и статические сведения и о заведениях печати за 1868- 1895 гг./ И.П.Карамышев. – СПб., 1895.– 31 с.
- Моррисон К., Секер Дж. (2015), Грамотность в области авторского права в Великобритании: опрос библиотекарей и других специалистов сектора культурного наследия, Журнал библиотечных и информационных исследований, том 39, № 121.- С. 75-97
- Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права// И.А.Покровский. – М.: Статут (в серии «Классика российской цивилистики»), 2013. – 349 с.
- Панкевич А.В. Объект авторского права. Студента Панкевича // Записки Новороссийского университета. Одесса, 1878. – 59 с.
- Паттерсон, Л. Рэй; Джайс, Крейг (2003). «Авторское право в 1791 году: Эссе о взгляде основателей на авторские права, предоставленные Конгрессу в статье 1. Раздел 8, пункт 8 США Конституция». Юридический журнал Емогу. Школа права Университета Эмори. 52 (1). ISSN 0094-4076.
- Свечникова И.В. Авторское право: учебное пособие /И.И.Свечникова.- Москва:Дашков и Ко.-2009.-208 с.
- Судариков С.А. Основы авторского права. Минск: Амалфея, 2000. – 512 с.
- Спасович В.Д. Права авторские и контрафакция. СПб.: тип. М.О. Вольфа, 1865.-106 с.
- Спасович В.Д. Сочинения / В.Д. Спасович. – 2-е изд. – СПб. : Юрид. кн. склад «Право», 1913.-286 с.
- Форман С., (2012), Закон об авторском праве: всемирное исследование.-Дели: Университетские публикации
- Харрис Л.Э. (2015), “Грамотность в области авторского права и превращение авторского права в жизненный навык”, о законах об авторском праве. com, 6 апреля, доступно по адресу: www.copyrightlaws.com/libraries/copyright-literacy-copyright-life-skill, (21.12.2023 қолжетімді)
- https://ru.wikibrief.org/wiki/Statute_of_Anne, (21.12.2023 қолжетімді)
- https://www.copyright.gov/timeline/timeline_1950-2000., (21.12.2023 қолжетімді)
- https://ru.wikipedia.org/wiki/История_авторского_права, (21.12.2023 қолжетімді)
- <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000006>, (21.12.2023 қолжетімді)
- <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000297>, (21.12.2023 қолжетімді)
- <https://www.law.cornell.edu>, (21.12.2023 қолжетімді)

https://nauchniestati.ru/spravka/bibliotekari-kak-subekty-avtorskogo-prava/#Права_и_обязанности_библиотекарей_в_отношении_авторского_права, (21.12.2023 қолжетімді)

References

Britz, J.J. (2004) To know or not to know: a moral reflection on information poverty. *Journal of Information Science*, 30 (3), p.192-204.

Karamyshev I.P. Brief historical information about St. Petersburg printing houses since 1771 and static information about printing establishments for 1868-1895/ I.P.Karamyshev. – St. Petersburg, 1895.– 31 p.

Morrison, C., Secker, J. (2015), “Copyright Literacy in the UK: a survey of librarians and other cultural heritage sector professionals”, *Journal of Library and Information Research*, Vol. 39 №121, p.75-97

Pokrovsky I.A. The main problems of civil law// I.A.Pokrovsky. – М.: Statute (in the series «Classics of Russian civil law»), 2013. – 349 p.

Pankevich A.V. The object of copyright. Student Pankevich // Notes of the Novorossiysk University. Odessa, 1878. – 59 p.

Patterson, L. Ray; James, Craig (2003). «Copyright in 1791: An Essay on the Founders’ View of Copyrights Granted to Congress in Article 1. Section 8, paragraph 8 of the U.S. Constitution.» *Emory’s Redirect Magazine*. Emory University School of Law. 52 (1). ISSN 0094-4076.

Svechnikova I.V. Copyright: a textbook / I.I.Svechnikova.- Moscow:Dashkov and Co.-2009.-208 p.

Sudarikov S.A. Fundamentals of copyright. Minsk: Amalfea, 2000. – 512 p.

Spasovich V.D. Copyright and counterfeiting. St. Petersburg.: type. M.O.Wolf, 1865.- 106 p.

Spasovich V.D. S. Writings /V.D. Spasovich. – 2nd ed. – SPB. : Legal. CN. warehouse «Pravda», 1913.-286 p.

Forman S. (2012), *Copyright Law: a World study*.- Delhi: University Publications

Harris, L. E. (2015), “Copyright literacy and translating copyright to a life skill”, in *About copyrightlaws.com*, 6 April 2015, available at:<<http://www.copyrightlaws.com/libraries/copyright-thliteracy-copyright-life-skill/>>, (accessed 21.12.2023)

https://ru.wikibrief.org/wiki/Statute_of_Anne, (accessed 21.12.2023)

https://www.copyright.gov/timeline/timeline_1950-2000, (accessed 21.12.2023)

https://ru.wikipedia.org/wiki/История_авторского_права, (accessed 21.12.2023)

https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000006_, (accessed 21.12.2023)

https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000297_, (21.12.2023 қолжетімді)

<https://www.law.cornell.edu>, (accessed 21.12.2023)

<https://nauchniestati.ru/spravka/bibliotekari-kak-subekty-avtorskogo-prava/>, (accessed 21.12.2023)

Авторлар туралы мәлімет:

Калима Толеубаевна Туенбаева – п.ғ.к. аға оқытушы, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: tkt.kalima@gmail.com

Данакул Еркінбековна Сейтимбетова – докторант, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: Dana_2976@mail.ru

Сведения об авторах:

Калима Толеубаевна Туенбаева – к.п.н. старший преподаватель кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы E-mail: tkt.kalima@gmail.com

Данакул Еркінбековна Сейтимбетова – докторант кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы E-mail: Dana_2976@mail.ru

Келін түсті: 04.12.2023

Қабылданды: 19.05.2024

МРНТИ 03.09.31

<https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-07>**Г.С. Султангалиева**

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: sultangalievagulmira@gmail.com

КАЗАХСКИЕ СТУДЕНТЫ Г. КАЗАНИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.: ДЕЛОПРОИЗВОДСТВЕННАЯ ДОКУМЕНТАЦИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Сегодня назрела необходимость исследования, систематизирующего исторические документы и воссоздающего историю обучения и судьбы казахских студентов в высших учебных заведениях Российской империи. Исходя из этого, целью моей статьи является анализ делопроизводственной документации казахских студентов Императорского Казанского университета и ветеринарного института. Для научного анализа делопроизводственной документации казахских студентов второй половины XIX – начало XX вв. использован системный подход и источниковедческий синтез, который позволяет увидеть целостность исторических источников и открывает возможности для расширения социальных исследований, вовлекая в поле изучения социально-культурных изменений Казахской степи второй половины XIX в. дополнительные материалы. Видовой состав изученных нами документов разнообразен: прошения о приеме в число студентов определенного факультета, метрические свидетельства, сведения о состоянии здоровья; свидетельства об окончании гимназий; справка о размере стипендии, учебные программы, протоколы испытательной комиссии о сдаче экзаменов и т.д. Источниковедческий анализ делопроизводственной документации казахских студентов Казани оказался перспективным, ибо раскрывает не только малоисследованные стороны жизни казахского студенчества второй половины XIX – начало XX вв., но и определил казахские семьи, где важность получения знания и обучения своих детей в учебных заведениях стал закономерностью. И соответственно Казань со второй половины XIX века стала одним из центров формирования казахской интеллектуальной элиты.

Ключевые слова: Казанский университет, Казанский ветеринарный институт, делопроизводственная документация, источниковедческий анализ.

G.S. Sultangalieva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: sultangalievagulmira@gmail.com

Kazakh students of Kazan in the second half of the 19th century: office documentation and source analysis

Today it is necessary to conduct research that systematizes historical documents and reconstructs the history of education and the fate of Kazakh students in higher educational institutions of the Russian Empire. Based on this, the purpose of my article is to analyze the office documentation of Kazakh students of the Imperial Kazan University and Veterinary Institute. For the scientific analysis of office documentation of Kazakh students of the second half of the 19th – early 20th centuries, a systematic approach and source study synthesis were used, which allows us to see the integrity of historical sources and opens up opportunities for expanding social research, involving in the field of studying socio-cultural changes in the Kazakh steppe of the second half of the 19th century. Additional materials. The type of documents we studied is varied: petitions for admission to students of a certain faculty, graduates of higher educational institutions, metric certificates, information about health status; certificates of completion of gymnasiums; certificate of scholarship amount, educational programs, commission protocols on passing state exams, etc.

The source analysis of the office documentation of Kazakh students in Kazan turned out to be perspective, because it reveals not only little-studied aspects of the life of Kazakh students in the second half of the 19th – early 20th centuries, but also identified Kazakh families where Kazakh families where the importance of gaining knowledge and educating their children in educational institutions has become a pattern. And accordingly, from the second half of the 19th century, Kazan became one of the centers of formation of the Kazakh intellectual elite.

Key words: Kazan University, Kazan Veterinary Institute, office documentation, source analysis.

Г.С. Сұлтанғалиева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: sultangalievagulmira@gmail.com

XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басындағы Қазан қаласының қазақ студенттері: іс жүргізу құжаттамасы және деректанулық талдау

Бүгінгі күні Ресей империясының жоғары оқу орындарында білім алған қазақ студенттерінің тарихи құжаттарын жүйелеп, тарихы мен тағдырын қайта құратын зерттеу жүргізу қажеттілігі туындап отыр. Осыған сай, менің мақаламның мақсаты – императорлық Қазан университеті және ветеринарлық институтта оқыған қазақ студенттерінің іс қағаздарына талдау жасау. XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басындағы қазақ студенттерінің іс қағаздарына ғылыми талдау үшін тарихи дереккөздердің тұтастығын мәдени құбылыс ретінде қыбылдауға мүмкіндік беретін және XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ даласының әлеуметтік-мәдени өзгерістерін зерттеу саласын ескере отырып, әлеуметтік зерттеулерді кеңейту үшін мүмкіндіктер ашатын жүйелі тәсіл мен деректану синтезі пайдаланылды. Зерттелген құжаттардың түрлік құрамы әр түрлі: белгілі бір факультет студенттерінің, жоғары оқу орындарының түлектерінің қатарына қабылдау туралы өтініштер, метрикалық куәліктер, денсаулық жағдайы туралы мәліметтер; гимназияларды бітіргені туралы куәліктер; шәкіртақы алу туралы құжаттар, оқу бағдарламалары, емтихан құжаттары және т.б. Қазандағы қазақ студенттерінің іс жүргізу құжаттамасының деректанулық талдауы перспективалы болып шықты, өйткені XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы қазақ студенттері өмірінің аз зерттелген жақтарын ғана ашпай, сонымен қатар, өз балаларын бейінді және жоғары оқу орындарында оқытудың маңыздылығы заңдылыққа айналған қазақ отбасыларының бейнесін ашуға мүмкіндік берді. Сәйкесінше, Қазан қаласы XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ зиялы экауымын қалыптастырудың бір орталығына айналды.

Түйін сөздер: Қазан университеті, Қазан ветеринарлық институты, іс жүргізу құжаттамасы, деректанулық талдау.

Введение

Особая роль Казани в формировании образовательного пространства Казахской степи в XIX – начало XX вв. предопределилась территориальной близостью, высшими учебными заведениями и возможностями взаимного сотрудничества интеллектуальной элиты тюрко-мусульманского населения Российской империи. Более того, до 70-х годов XIX в. все учебные заведения Казахской степи относились к введению Казанского учебного округа. В Казани функционировали два крупных высших учебных заведений: Императорский Казанский университет (откр.1801г.) и ветеринарный институт, открытый в 1873г. При открытии высших учебных заведений учитывалось географическое положение Казани, Казанской губернии, расположенной на стыке европейской и азиатской частей Российской империи, через ее территорию постоянно продвигались гурты живого скота и продукты животноводческого сырья из Казахской степи в центральные губернии. С другой стороны, частые эпизоотии в Казахской степи, необходимость медицинского обслуживания местного населения, распространение знаний требовали подготовки квалифицированных кадров из среды казахской молодежи. От-

крытие Азиатской типографии при Казанском университете превращало Казань в основной центр книжной продукции на восточных языках, откуда они распространялась во все регионы Империи. [Ильминский, 1861: 14] С Казанской типографией связано, по словам известного востоковеда Н.Катанова, «просвещение татар и других инородцев восточной части европейской России» [Катанов, 1903:..2] Именно в этой типографии печатались учебники и учебные пособия на татарском языке, по которым занимались и казахские дети.

И высшие учебные заведения Казани становились своеобразным образовательным кордоном между Азией и Европой. Важной составляющей деятельностью этих вузов было тесное взаимодействие между собой, профессора Казанского университета читали лекции в ветеринарном институте, студенты совместно посещали лекции профессоров Казанского университета и ветеринарного института. Основанием этому явился тот факт, что первый директор Казанского ветеринарного института П.Т. Зейфман считал, что содержание образовательных программ должны были соответствовать программам медицинских факультетов университетов и быть расширенными и углубленными.[Гильмутдинова,1998]

Сегодня назрела необходимость исследования, систематизирующего исторические документы и воссоздающего историю обучения казахской молодежи в высших учебных заведениях г. Казани. Исходя из этого, целью моей статьи является анализ делопроизводственной документации казахских студентов Имп. Казанского университета и ветеринарного института.

Материалы и методы

Исторический источник есть феномен определенной социо-культурной ситуации, так как документ создается в конкретных условиях и функционирует в этой реальности и отражает политическое, культурное, экономическое развитие региона и вне этих данных не может быть понят и интерпретирован. В исторической литературе предложена структура источниковедческого исследования, основанная на феноменологическом подходе, включающая в себя два основных этапа: источниковедческий анализ и источниковедческий синтез [Медушевская, 1996]

В Государственном архиве Республики Татарстан хранятся фонды: 977 (Императорский Казанский университет) и 534 (Казанский ветеринарный институт), где аккумулирована вся делопроизводственная документация студентов с момента основания университета/института до сегодняшнего дня. Определенное количество прошений казахских студентов и выпускников Казанского университета и ветеринарного института сохранились и в фондах Центрального государственного архива РК. Системное изучение делопроизводственной документации казахских студентов позволит нам восстановить социальную и интеллектуальную составляющую облика первой волны казахской интеллигенции. Делопроизводственная документация казахских студентов включает совокупность разноплановых исторических материалов, состав которых не одинаков по объему (от 5 до 80 листов и более) и неоднороден по видам документов, сохранившихся в них. С одной стороны, – это делопроизводственный документ, созданный в процессе деятельности канцелярии императорского Казанского университета по студенческим делам, который формировался на протяжении обучения студента. А с другой стороны, в этот комплекс входят материалы, характеризующие индивидуальные особенности претендента, желающего стать студентом того или иного факультета. Сведения, содержащиеся в них, обращают наше

внимание на то, что не было единого образца для написания прошений о приеме в число студентов университета, все они в основном представлены в свободной текстовой форме и поэтому важны для понимания деталей социального происхождения, мотивации претендента на обучение в университете. Прочтение этих документов позволяют нам увидеть и другие аспекты личности, а именно насколько автор “искренен” в своем желании продолжить обучение в университете, почему он выбирает тот или иной факультет, находится ли он на государственной стипендии или оплачивает сам свое обучение и т. д. Кроме того, прошение написанное самим студентом могут раскрыть определенные биографические данные (дату рождения), уровень его образования и грамотности, его принадлежность к определенной социокультурной общности (к какому казахскому роду, место проживания), какие установки для него ценны и что именно его мотивируют продолжить образование в университете. Каждое прошение включает и визуальный аспект, а именно почерк, подпись просителя, что тоже помогает нам понять определенные личностные характеристики и соприкоснуться с историей отдельной индивидуальности. И во многих личных делах казахских студентов сохранились фотографии, необходимые для получения студенческого билета. Видовой состав документов разнообразен: метрические свидетельства, подписанные муллой и почетными казахами волости, где проживал студент, что дает нам дополнительный материал для восстановления исторических персоналий Казахской степи в XIX в.; сведения о состоянии здоровья студента; свидетельства об окончании гимназий; справка о размере стипендии и т.д.

Системный подход в изучении делопроизводственной документации, источниковедческий синтез, используемый нами помогает нам увидеть целостность исторических документов как явления культуры и открывает возможности для расширения социальных исследований, вовлекая в поле изучения дополнительные материалы.

Обзор

Роль университетов Российской империи в формирование казахской интеллигенции дальнейшая судьба выпускников высших учебных заведений прослежены в работах С.З. Зиманова [Зиманов, 1982: 208-212] Султангалиевой Г. [Султангалиева, 1991: 18-25; Султангалиева,

2002: 130-147], Кенжетаева М., [Кенжетаев, 1998] У.Созакбаева [Созакпаев, 1985]. Султангалиева Г.С. на основе документов фонда Императорского Казанского университета и «Алфавитных списков студентов Имп. Казанского университета» установила, что с 70-х годов XIX в до 1917г. в Казанском университете обучалось 33 казаха, из них 18 юношей – из Тургайской области, 9 – из Внутренней Орды, 2- из Семиреченской области, и по одному студенту из -Акмолинской и Уральской областей. [Султангалиева, 1991:18-25; Султангалиева, 2002:135]

В исторической литературе достаточно хорошо представлена роль Казанского университета как в дореволюционных исследованиях Н.П. Загоскина [Загоскин, 1902-1904], так и в работах советских и современных казанских историков С.М. Михайловой [Михайлова, 1985; Михайлова, 1991], С.М. Михайловой и О.Н. Коршуновой [Михайлова, Коршунова, 2006.] Вкладу Казанского ветеринарного института в развитии ветеринарной системы обслуживания в скотоводческих регионах империи, подвижнической деятельности преподавателей института посвящены работы первого директора Петра Товиевича Зейфман, [Зейфман, 1878], современных исследователей О.М. Гильмутдиновой. [Гильмутдинова, 1996: 57-61], И.Н. Никитин и Ч.А.Харисова [Никитин, Харисова, 2022:177-181] Известный татарский историк Р.И.Нафигов, исследовавший развитие общественно-политической мысли татар, ввел в научный оборот большой пласт новых документальных материалов из фондов государственного архива Татарстана, акцентируя внимания на взаимоотношениях казахских и татарских студентов Казани в начале XXв. [Нафигов, 1981; Нафигов: 1993]

Формирование казахского «образованного класса» в Российской империи через обучение в университетах Империи и их просветительская и подвижническая деятельность рассмотрены в работах московского историка Г.Г. Косач. [Косач, 2004: 12-78]

Известный японский исследователь Уяма Томокихо в своей статье “The Geography of Civilizations: A Spatial analysis of the Kazakh Intelligentsia’s activities, from the mid-nineteenth to the early twentieth Century,” рассматривая развитие общественной мысли казахской интеллигенции начала XXв., приводит данные о более семидесяти казахах, обучавшихся в высших учебных заведениях Российской империи. Им определена география их происхождения, прослежены основные вехи их деятельности. [Уяма, 2000:70-99]

Результаты и обсуждение

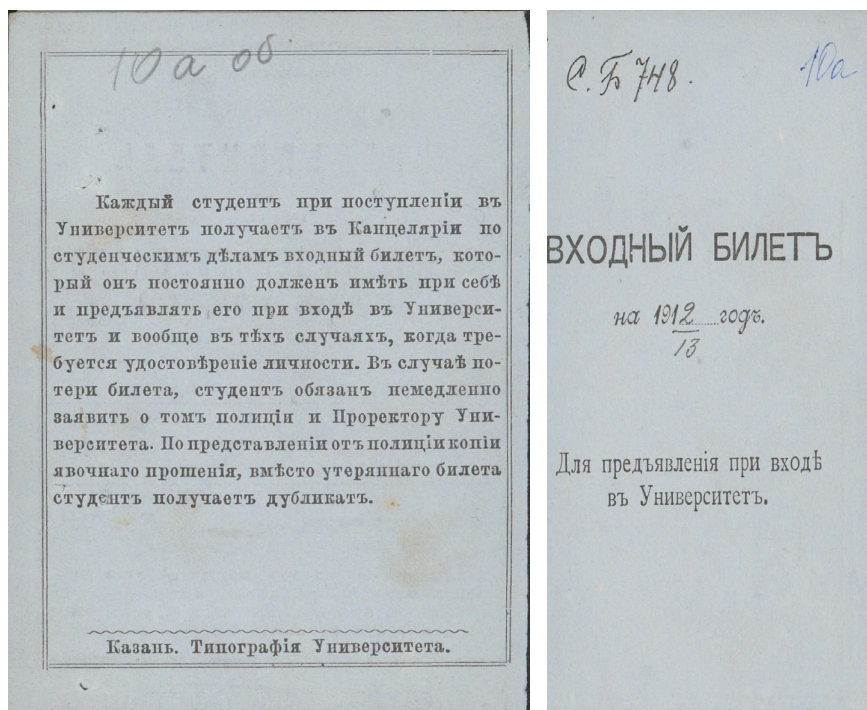
Казахские юноши получили возможность поступить в Казанский университет после 1863 года, когда был принят новый Устав университета. Согласно этому законопроекту в высшие учебные заведения Российской империи могли теперь поступить и те лица, которые прошли обучение в других провинциальных гимназиях. И соответственно казахские студенты Имп. Казанского университета являлись выпускниками Оренбургской, Троицкой, Верненской, Астраханской, Омской, Семипалатинской гимназий и др. Исключение составил юноша из Лбищенского уезда Уральской области Иса Кашкинбаев. Он был выпускником Уральского реального училища, но испытывая огромное желание поступить в Казанский университет, Иса Кашкинбаев в 1912 году на основании циркуляра Министерства народного просвещения (№28929 от 18 декабря 1907г.) успешно сдал испытательный экзамен по латинскому языку в объеме 8-го класса мужской гимназии при управлении Оренбургского учебного округа. И с 1907 года стал студентом юридического факультета Казанского университета. [ГА РТ, 40506:1-2]

В личном деле студентов сохранились выписки из характеристик, данные директорами провинциальных гимназий своим выпускникам. Так, по словам директора Оренбургской гимназии Абубакир Алдияров, сын управителя Сарайской волости Кустанайского уезда, Тургайской области, награжденным потомственным титулом почетного гражданина Империи, воспитывался в «состоятельной и культурной» семье, [ГА РТ, 33565:12] или Салим-Гирей Нуралиханов, сын хорунжего получил воспитание в «интеллигентной» семье [ГА РТ, 33787:11], что давало им возможность стать прилежными гимназистами и с успехом освоить гимназический курс и поступить в университет. В характеристиках гимназистов подчеркивались и их способности к получению новых знаний. Так, студент юридического факультета Казанского университета Заир -Мухамед Кудайбергенов, по словам директора Омской гимназии обладал выдающимися способностями и мог бы «блестяще закончить гимназию», если бы не болезненное состояние. [ГА РТ, 32565: 7]

С первых дней своего обучения в Казанском университете студенты должны были ознакомиться с Правилами, включающие обязанности и права студентов и соответственно должны были дать письменную расписку с личной

подписью о ознакомлении с этими Правилами. Одно из правил – предъявить входной билет для входа в здание университета. Эти два документа

(расписка и входной билет) практически есть в каждом личном деле студентов Казанского университета.

Делопроизводственные документы студентов Казанского университета отразили и факты так называемой академической мобильности. Так, Габдулгазиз Ирмухаметов из Актюбинского уезда Тургайской области, став в 1909г. студентом юридического факультета, перевелся в Варшавский ветеринарный институт. В его личном деле за 1912 год имеется приказ ректора Варшавского ветеринарного института о зачислении его в состав «вверенного ему института». [ГА РТ, 38595:3] И это не случайно, исследователь О. М. Гильмутдинова, раскрывая феномен содружества российских и польских ученых Казанского ветеринарного института в последней трети XIX – начало XXвв. приводит данные, что профессора Казанского ветеринарного института, а именно Г.А. Чуловский и И.И.Ланге в разное время назначенные на должность директоров Варшавского ветеринарного института внесли весомый вклад в развитие научного и образовательного сотрудничества между вузами. [Гильмутдинова, 1998:57-61]. О

вкладе польских профессоров и преподавателей в развитие факультетов гуманитарного профиля Императорского Казанского университета представила в своем диссертационном исследовании и Г.А.Гатилова. [Гатилова, 2012]

Процесс формирования делопроизводственной документации студента университета продолжался на протяжении всего срока обучения и включал такие данные: учебные дисциплины (обязательные и по выбору), которые прослушивал студент и за которые он оплачивал, экзаменационные оценки в период зимних и летних сессий, протоколы решений Комиссии, Совета университета о переводе их на следующий курс или на другой факультет и т.д.

Студент, прослушавший обязательные дисциплины и сдавший все экзамены, допускался к сдаче к государственных экзаменов и для это вводился такой документ как свидетельство, который он должен был представить испытательной комиссии как «допуск к правительственным экзаменам»

Господину Инспектору студентовъ Императорскаго Казанскаго Университета.

Студента I медицинскаго
Факультета *Ангуваковъ*
Султанъ Нуртукраимовъ

Заявление.

Приглашая у сего квитанцію въ уплату денегъ, имѣю честь заявить, что
на предстоящее *А С С Н И* Полугодіе 1895 года и записался на слѣдующіе
курсы:

	ПРЕДМЕТЪ ЧТЕНІЙ	Число часовъ.	
		Обязательныхъ.	Испытательныхъ.
Прот. Смирновъ. О. П. Фортунатовъ. Пр. доц. Гебертъ. О. П. Флавишій. Пр. доц. Альбишій. О. П. Гольдгаммеръ. Э. О. П. Остроумовъ. З. О. П. Сорокинъ.	Обязательные:		
	Богословіе	4	4
	Анатомія нормальная	6	"
	Общая гистологія	2	"
	Химія неорганическая	3	"
	Химія аналитическая	2	2
	Физика	4	"
	Зоологія	3	"
	Ботаника	3	"
	Итого обязательныхъ часовъ	32	6

Причитается уплатить 17 рублей 25 коп.

*Студентъ I^{го} семестра
Медицинскаго факультета
Султанъ Нуртукраимовъ
Ангуваковъ*

Въ Казани

ГА РТ Ф. 977. Оп.1 Д. 33390. Л. 4.

М. Н. П.
ИМПЕРАТОРСКІЙ
КАЗАНСКІЙ
УНИВЕРСИТЕТЪ
ИНСПЕКТОРЪ СТУДЕНТОВЪ.

Въ Казани 1895 года.
№ 258
Казань.

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Инспекція Императорскаго Казанскаго Университета симъ свидѣтельствуетъ, что предъавитель сего *Султанъ Нуртукраимовъ*, прослушавшій полный курсъ наукъ по *Медицинскому* факультету и имѣющій о зачетѣ ему полнаго числа по сему факультету полугодій установленное выпускное свидѣтельство, за время своего образованія въ Университетѣ поведенія былъ *стипендіантъ*

Свидѣтельство это выдано *Мунинъ* для представленія имъ его г. Предсѣдателю *Керидишескаго* Испытательной Комиссіи на предметъ допущенія его къ правительственному испытанію въ этой Комиссіи, и видомъ на жительство, равно какъ и другимъ цѣлямъ служить не можетъ.

Инспекторъ студентовъ *М. А. Давыдовъ*
Секретарь *А. В. Давыдовъ*

ГА РТ Ф.977. Оп. л/д. Д. 32141. Л.19.

После успешной сдачи государственных экзаменов составлялся протокол решения Ученого совета Имп. Казанского университета об окончании обучения студентом университетского курса и о присвоении ему академической степени, к примеру на медицинском факультете «степени лекаря и уездного врача». В личном деле студента медицинского факультета Мухамеджан Карабаева сохранился очень интересный документ для понимания тех изменений, которые происходили в социальной жизни казахского кочевого общества и сословной политики Российской империи. На заседании Ученого Совета Казанского университета от 8 февраля 1888 года обсуждался вопрос о исключении выпускника медицинского факультета Мухамеджан Карабаева «из киргизского (ка-

захского – Г.С.) сословия» и определении его на государственную службу как окончившего курс в Императорском Казанском университете со степенью «лекаря и званием уездного врача». [ГА РТ, 29958: 17-18.] И после присуждения академической степени выпускнику университета, он должен был дать клятву, и этот документ был обозначен в делопроизводственной документации как «факультетское обещание». В личном деле выпускника медицинского факультета Имп. Казанского университета 1888 г. Мухамеджан Карабаева сохранился этот документ. И в этой клятве есть такие важные слова, которые подчеркивали ответственность лица, получившего образование и «права врача», а именно «ничем не помрачить чести сословия, в которое ныне вступаю»

ФАКУЛЬТЕТСКОЕ ОБЪЩАНИЕ.

Принимая съ глубокою признательностію даруемая мнѣ наукою права Врача и постигая всю важность обязанностей, возлагаемыхъ на меня симъ званіемъ, я даю обѣщаніе въ теченіе всей своей жизни ничѣмъ не помрачать чести сословія, въ которое нынѣ вступаю. Обѣщаю во всякое время помогать, по лучшему моему разумѣнію, прибѣгающимъ къ моему пособию страждущимъ; свято хранить вѣрными мнѣ семейныя тайны и не употреблять во зло оказываемаго мнѣ довѣрія. Обѣщаю продолжать изучать врачебную науку и споспособствовать всѣми моими силами ея процвѣтанію, сообщая ученому свѣту все, что открою. Обѣщаю не заниматься приготовленіемъ и продажею тайныхъ средствъ. Обѣщаю быть справедливымъ къ своимъ сотоварищамъ-врачамъ и не оскорблять ихъ личности; однако же если бы потребовала того польза больнаго, говорить правду прямо и безъ лицепріятія. Въ важныхъ случаяхъ обѣщаю прибѣгать къ совѣтамъ врачей, болѣе меня свѣдущихъ и опытныхъ; когда же самъ буду призванъ на совѣщаніе, буду по совѣти отдавать справедливость ихъ заслугамъ и стараніямъ.

ГА РТ Ф. 977. Оп.л/д Д. 29958. Л.10

Интересный факт для понимания личности Мухамеджан Карабаева сохранился в фондах государственного архива Татарстана. После получения диплома лекаря и уездного врача он написал заявление о желании прослушать дополнительно лекции профессоров медицинского факультета Казанского университета по офтальмологии, кожным заболеваниям, так как посчитал, что важно углубить свои знания и начать практиковать в качестве врача в родных краях после повышения своей квалификации. [ГА РТ, 4342:1-6] И только через год начал практику в качестве уездного врача в Кустанае. В 1894г. М.Карабаев был переведен уездным врачом в Иргиз, где проработал более десяти лет и заслужил уважение и признание казахского населения, за что и был избран почетным мировым судьей окружного суда по Иргизскому уезду.

[ЦГА РК, 6: 59]. В 1904г. «для пользы службы» М.Карабаев вновь был переведен в Кустанайский уезд участковым врачом 3-го участка. [ЦГА РК, 373:131].

Во втором учебном заведении Казани, ветеринарном институте, также учились казахские юноши. С 1877г. по 1917г. в Казанском ветеринарном институте обучалось 23 казаха (4 воспитанники Омской гимназии, остальные Троицкой гимназии и Уральского реального училища), из них закончили учебное заведение 17 казахов. [Султангалиева, 2002:141] При Казанском ветеринарном институте существовало четыре стипендии для казахских юношей по 300 рублей в год. Решением Ученого Совета института от 22 сентября 1875г. студентам 1-го курса, находившимся на государственном обеспечении, стипендия не назначалась, ввиду того, что «не-

известно, насколько они по своим способностям и трудолюбию будут заслуживать эти пособия». Поэтому выдача стипендии производилась только со 2-го курса. [ГА РТ, 12551: 2]. Конечно сумма стипендии была маленькая, так как в эту сумму входила оплата за лекционные курсы, студенческое обмундирование, что вызывало определенные затруднения. Так, студент Ш курса ветеринарного института А. Сейдалин в своем ходатайстве просил вычитать ежемесячно числившийся за ним долг в размере 50 рублей из получаемой им стипендии по 5 рублей, или же сразу 50 рублей из стипендий летних месяцев текущего 1902-1903 учебного года. [ЦГА РК, 2691: 332]. Размер стипендии и для казахских студентов Казанского университета также был ниже прожиточного уровня. Это видно из прошения Гали-Ахмета Арунгазиева, зачисленного в число студентов медицинского факультета Казанского университета 31 октября 1901 года. До конца года он должен был получить стипендию 53руб.32 коп., из которых вычитывалось 44 рубля « за слушание лекции», а на оставшиеся 9руб.32 коп. юноша должен был оплачивать жилье и питание в течение двух месяцев. [ЦГА РК, 1510: 23].

Первым выпускником ветеринарного института стал Мухамед Актанов, удостоенный степени ветеринара в 1882 году. [ГА РТ, 15032: 6 об.] На основании статьи 40 «Положения» Казанского ветеринарного института студенты, окончившие институт, должны были получить пособие на приобретение необходимой экипировки и карманного набора хирургических инструментов. [ГА РТ, 15960: 45 об.] Однако М. Актанову, уже работавшего ветеринарным врачом Тургайской области, лишь с большим трудом в результате четырехлетней переписки с директором ветеринарного института, удалось получить пособие в размере 126 рублей на обмундирование и приобретение медицинских инструментов, необходимых в ветеринарии. [ГА РТ, 15033: 50-51 об.]

В ветеринарном институте, как и в Имп. Казанском университете были созданы возможности для постоянного расширения своих познаний в области медицинских и ветеринарных наук для своих выпускников посредством предлагаемых профессорами курсов повышения квалификации. Так, трехмесячную стажировку в 1899г. прошел на бактериологической станции Казанского ветеринарного института, выпускник этого же года Муса Джасмагамбетов, назначенный на должность ветеринарного врача Тургайской области. Он изучал бактериологию, в частности

современные методы в технике предварительной вакцинации скота от сибирской язвы. [ЦГА РК, 261:7]. Неоднократно повышал свою квалификацию в лаборатории Казанского ветеринарного института и Карабатыр Сермухамедов (вып. 1903). Начав свою деятельность в 1903г. в качестве Кустанайского уездного ветеринарного врача, К. Сермухамедов в 1910г. был переведен в Челкар, где он открыл амбулаторию и занимался лечебной деятельностью, требовавшей постоянного углубления познаний во врачебной практике. В 1914г. К. Сермухамедов подал прошение о необходимости вновь пройти курс повышения квалификации при Казанском ветеринарном институте, однако с началом 1-й мировой войны и по случаю призыва ветеринарных врачей и фельдшеров на военную службу, ему было в ней отказано. [ЦГА РК, 775:111].

Выпускников Казанского ветеринарного института отправляли в командировку и в другие регионы России для борьбы против эпизоотий. В 1899г. выехал в Елизаветпольскую губернию Закавказского края врач И. Кульпеисов, участвовавший в течение года в мероприятиях против эпизоотий. [ОГАОО, 2664:92]. В ноябре 1908 году ветеринарный врач Тургайской области Муса Джасмагамбетов был командирован в Акмолинскую губернию для борьбы против чумы. За активное участие в этой работе М. Джасмагамбетов получил благодарность, а в марте 1911г. был произведен в надворные советники со старшинством. [ЦГА РК, 8:41-45].

Заключение

Комплекс делопроизводственной документации студентов Императорского Казанского университета и ветеринарного института второй половины XIX-начало XX вв. является ценным источником по социальной истории Казахстана, документы носят преимущественно нарративный характер. И обращение к таким историческим источникам представляется перспективным, ибо они раскрывают не только малоисследованные стороны жизни казахского студенчества второй половины XIX – начало XX вв., но и дают нам и дополнительную информацию о том, что студентами стали и те юноши, родители которых уже получили образование в светских учебных заведениях Империи (кадетские корпуса в Оренбурге или Омске, казахская школа при Пограничной комиссии) или же работали на должностях в системе местного управления. По сути, эти студенты стали представлять

собой второе поколение казахской интеллигенции и высшие учебные заведения Казани со второй половины XIX века стал одним из центров формирования казахской интеллектуальной элиты.

Благодарность

Статья подготовлена в рамках проекта ИРН No AP18574064.

Литература

- Гатилова Г.А. (2012) Научные династии польских профессоров и преподавателей в Казанском университете: XIX – начало XX вв. автореферат диссертации на соискание ученой степени к.и.н. по специальности 07.00.02. – Казань.. 24 с.
- Гильмутдинова О. М. (1996) Роль руководителей Казанского ветеринарного института в развитии вуза и подготовке кадров // Труды первого съезда ветеринарных врачей Республики Татарстан. – Казань. С.57-61
- Гильмутдинова О. М. Казанский ветеринарный институт как феномен содружества российских и польских ученых в последней трети XIX века// Культурные связи России и Польши XIX-XX вв. – Москва:УРСС, 1998. С 103-109.
- Государственный архив Республики Татарстан (ГА РТ) Ф. 977. Оп. л/д. Д.40506
- ГА РТ Ф. 977. Оп.л/д. Д 33565.
- ГА РТ Ф.977. Оп. л/д. Д.33787
- ГА РТ Ф. 977. Оп. л/д. Д. 32565
- ГА РТ Ф.977. Оп.л/д. Д.38595.
- ГА РТ Ф. 977. Оп. л/д 29958
- ГА РТ Ф.977. Оп. .л/д Д.4342
- ГА РТ Ф. 92. Оп.1.Д.12551
- ГА РТ Ф.92. Оп.1.Д.15032.
- ГА РТ. Ф.92. Оп.1.Д.15960
- ГАРТ Ф.92.Оп.1.Д.15033.
- Загоскин Н.П. (1904) История Императорского Казанского университета за первые сто лет его существования. 1804—1904 . Казань: Типо-литогр. Имп. Казанского ун-та. В 4 томах.
- Зейфман П. Т.(1878) Краткий обзор учебно-ветеринарных заведений в России. Казань: Университетская типография.
- Зиманов С.З.(1982) Роль научных обществ и университетов России в культурном развитии Казахстана XIXв. // Вестник АН КазССР. № 12. С. 208-212.
- Ильминский Н.И.(1861) Вступительное слово в курсе турецко-татарского языка.//Ученые записки Казанского университета. Казань. Кн.3. С.14-18.
- Катанов Н. Поволжские татары в их произведениях и жизни// Известия Общества истории, археологии и этнографии. Казань, 1903. Вып. 1. С.2-21
- Кенжетаяев Б.А. (1998) Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX-начале XXвв. Казань. Изд. дом «ПиФ». 88 с.
- Косач Г.Г. (2004) Казахский «образованный класс» в Российской империи // Казахстан и Россия: общества и государства. Фурман Д.Е. (отв. редактор). Москва. С.12-78.
- Медушевская О. М. Источниковедение: теория, история, метод. Москва: Изд-во Российский гуманитарный университет, 1996. 79 с.
- Михайлова С.М. (1979) Казанский университет и просвещение народов Поволжья и Приуралья. Казань: Изд-во Казанского университета. 224с.
- Михайлова С.М. (1991) Казанский университет в духовной культуре народов Востока России (XIX век). Казань: Изд-во Казан. ун-та.360 с.
- Михайлова С.М., Коршунова О.Н. Казанский университет между Востоком и Западом. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2006. 208 с.
- Нафигов Р.И. Тайна революционного подполья (Архивные поиски и находки). Казань: Изд-во Казан. ун-та. 1981.183с.
- Нафигов Р.И. Поиск продолжается. Казань: Изд-во Казан. ун-та 1993.135с
- Никитин И.Н, Харисова Ч.А. (2022) Первый выпуск ветеринарных врачей в Казанском ветеринарном институте. // Казань. Ученые записки Казанской государственной академии ветеринарной медицины им. Н.Э. Баумана .Т. 250. С. 177-181
- Объединенный государственный архив Оренбургской области (ОГАОО).Ф.11. Оп.8. Д.2664.
- Созакбаев С.У. Петербургский университет в истории политической и правовой мысли Казахстана. Автореферат дис... канд.юрид. наук. Алма-Ата, 1985. 24 с.
- Султангалиева Г.С. (1991) Казахская молодежь – студенты Казани (конец XIX- начало XXвв.// Вопросы истории и историографии материальной и духовной культуры Казахстана и сопредельных народов. Алма-Ата. С.18-25
- Султангалиева Г.(2002) Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII-нач. XX вв.). Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ.262с.
- Uyama T. (2000) The Geography of Civilizations: A Spatial analysis of the Kazakh Intelligentsia's activities, from the mid-nineteenth to the early twentieth Century," n Matsuzato Kimitaka, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. Sapporo, 2000. Pp. 70–99. (in English).
- Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК) Ф.318.Оп.1.Д.6

ЦГА РК Ф. 25. Оп.2. Д.373.
 ЦГА РК. Ф.25. Оп.1. Д.2691
 ЦГА РК Ф.25. Оп.1. Д.1510.
 ЦГА РК Ф.25. Оп.2. Д.261
 ЦГА РК Ф.25. Оп.2. Д.775.
 ЦГА РК Ф.25. Оп.2. Д.8.

References

- Gatilova G.A. (2012) Scientific dynasties of Polish professors and teachers at Kazan University: XIX – early XX centuries. abstract of the dissertation for the scientific degree candidate of historical sciences in specialty 07.00.02. [Nauchnyye dinastii pol'skikh professorov i prepodavateley v Kazanskom universitete: XIX – nachalo XX vv. avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni k.i.n. po spetsial'nosti 07.00.02] – Kazan. 24 s.
- Gilmudinova O. M. (1996) The role of the leaders of the Kazan Veterinary Institute in the development of the university and personnel training [Rol' rukovoditeley Kazanskogo veterinarnogo instituta v razvitiy vuza i podgotovke kadrov] // Proceedings of the first congress of veterinary doctors of the Republic of Tatarstan. Kazan. P.57-61
- Gilmudinova O. M. Kazan Veterinary Institute as a phenomenon of the commonwealth of Russian and Polish scientists in the last third of the 19th century [Kazanskiy veterinarnyy institut kak fenomen sodruzhestva rossiyskikh i pol'skikh uchenykh v posledney treti KHIKH veka] // Cultural relations between Russia and Poland in the 19th-20th centuries. – Москва, 1998. P 103-109.
- Gosudarstvennyy archiv Respubliki Tatarstan [State Archives of the Republic of Tatarstan] (GA RT) F. 977. Op. 1/d. D.40506
 GA RT F. 977. Op.1/d. D 33565.
 GA RT F.977. Op. 1/d. D.33787
 GA RT F. 977. Op. 1/d. D. 32565
 GA RT F.977. Op.1/d. D.38595.
 GA RT F. 977. Op. 1/d 29958
 GA RT F.977. Op. 1/d D.4342
 GA RT F. 92. Op.1.D.12551
 GA RT F.92. Op.1.D.15032.
 GA RT. F.92. Op.1.D.15960
 GART F.92.Op.1.D.15033.
- Zagoskin N.P. (1904) Istoriya Imperatorskogo Kazanskogo universiteta za pervyye sto let yego sushchestvovaniya [History of the Imperial Kazan University for the first hundred years of its existence, 1804-1904.] Kazan: Typo-lithographic. Imp. Kazan University In 4 volumes
- Zeifman P. T. (1878) [A brief overview of veterinary educational institutions in Russia]
 Kazan: University Printing House.
- Zimanov S.Z. (1982) Rol' nauchnykh obshchestv i universitetov Rossii v kul'turnom razvitiy Kazakhstana 19 v. [The role of scientific societies and universities of Russia in the cultural development of Kazakhstan in the 19th century.] // Bulletin of the Academy of Sciences of the KazSSR. No. 12. pp. 208-212.
- Ilminsky N.I. (1861) Vstupitel'noye slovo v kurse turetsko-tatarskogo yazyka [Introductory speech in the course of the Turkish-Tatar language.] //Scientific notes of Kazan University. Kazan. V. 3. P.14-18.
- Katanov N. Povolzhskiy tatarskiy ikh proizvedeniyakh i zhizni [Volga Tatars in their works and life] // News of the Society of History, Archeology and Ethnography. Kazan, 1903. Issue. 1. P.2-21.
- Kenzhetaev B.A. (1998) Kazanskiye uchebnyye zavedeniya i protsess formirovaniya kazakhskoy intelligentsii v seredine XIX-nachale XXvv. [Kazan educational institutions and the process of formation of the Kazakh intelligentsia in the mid-19th – early 20th centuries.] Kazan. Ed. house «PiF». 88 p.
- Kosach G.G. (2004) Kazakhskiy «obrazovanny klass» v Rossiyskoy imperii [Kazakh “educated class” in the Russian Empire]// Kazakhstan and Russia: societies and states. Furman D.E. (responsible editor). Moscow. P.12-78.
- Medushevskaya O. M. (1996) Istochnikovedeniye: teoriya, istoriya, metod. [Source study: theory, history, method.] Moscow: Russian Humanitarian University Publishing House. 79 p.
- Mikhailova S.M. (1979) Kazanskiy universitet i prosveshcheniye narodov Povolzh'ya i Priural'ya. [Kazan University and the education of the peoples of the Volga and Urals regions.] Kazan: Kazan University Publishing House. 224s.
- Mikhailova S.M. (1991). Kazanskiy universitet v dukhovnoy kul'ture narodov Vostoka Rossii (XIX vek) [Kazan University in the spiritual culture of the peoples of Eastern Russia (XIX century)] Kazan: Kazan Publishing House. un-ta.360 p.
- Mikhailova S.M.,Korshunova O.N. Kazanskiy universitet mezhd Vostokom i Zapadom ` Kazan University between East and West.]. – Kazan: Kazan Publishing House Univ., 2006. 208 p.
- Nafigov R.I.Tayna revolyutsionnogo podpol'ya (Arkhivnyye poiski i nakhodki) [The mystery of the revolutionary underground (Archival searches and finds)] Kazan: Kazan Publishing House. un-ta. 1981.183p.
- Sultangaliyeva G.(2002) Zapadnyy Kazakhstan v sisteme etnokul'turnykh kontaktov (XVIII-nach. XX vv.). Ufa: RIO RUNMTS Goskomnauki RB. 262s
- Nafigov R.I. Poisk prodolzhayetsya [The search continues.] Kazan: Kazan Publishing House. University 1993.135s

Nikitin I.N., Kharisova Ch.A. (2022) Pervyy vypusk veterinarnykh vrachey v Kazanskom veterinarnom institute [The first graduation of veterinarians at the Kazan Veterinary Institute.] // Kazan. Scientific notes of the Kazan State Academy of Veterinary Medicine named after. N.E. Bauman. T. 250. pp. 177-181

Об»yedinennyy gosudarstvennyy arkhiv Orenburgskoy oblasti [United State Archive of the Orenburg Region] (OGA OO). F.11. Op.8. D.2664.

Sozakbaev S.U. Peterburgskiy universitet v istorii politicheskoy i pravovoy mysli Kazakhstana [St. Petersburg University in the history of political and legal thought of Kazakhstan.] Abstract of the dissertation... Candidate of Law. Sci. Alma-Ata, 1985. 24 p.

Sultangalieva G.S. (1991) Kazakhskaya molodezh' – studenty Kazani (konets 19- nachalo 20 vv. [Kazakh youth – students of Kazan (late 19th century – beginning of the 20th century.)// Questions of history and historiography of the material and spiritual culture of Kazakhstan and neighboring peoples. [Voprosy istorii i istoriografii material'noy i dukhovnoy kul'tury Kazakhstana i sopredel'nykh narodov] Alma-Ata. P. 18-25

Sultangalieva G. (2002) Zapadnyy Kazakhstan v sisteme etnokul'turnykh kontaktov (XVIII-nach. XX vv.). [Western Kazakhstan in the system of ethnocultural contacts (XVIII-early XX centuries).] Ufa: RIO RUMC Goskomnauki RB.262s.

Uyama T. (2000) The Geography of Civilizations: A Spatial analysis of the Kazakh Intelligentsia's activities, from the mid-nineteenth to the early twentieth century," n Matsuzato Kimitaka, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World . Sapporo, 2000. pp. 70–99. (in English).

Tsentrал'nyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] (TsGA RK) F.318.Op.1.D.6

TsGA RK F. 25. Op.2. D.373.

TsGA RK F.25. Op.1. D.2691

TsGA RK F.25. Op.1. D.1510.

TsGA RK F.25. Op.2.D.261

TsGA RK F.25. Op.2. D.775.

TsGA RK F.25. Op.2.D.8.

Сведения об авторе:

Гульмира Салимжановна Султангалиева – д.и.н., профессор кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы E-mail: sultangalievagulmira@gmail.com

Автор туралы мәлімет:

Гульмира Салимжанқызы Султангалиева – т.ғ.д., профессор, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: sultangalievagulmira@gmail.com

Поступила: 22.03.2024

Принята: 20.05.2024

К.Б. Мухаметкалиева* , Б.Ж. Агантаева , Г.А. Абенова

Шәкәрім атындағы университет, Қазақстан, Семей қ.

*e-mail: karlyga.m@mail.ru

1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ СЕМЕЙ ӨҢІРІНДЕГІ САУАТСЫЗДЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН НӘТИЖЕСІ

Мақалада Кеңес үкіметінің бірінші онжылдығында Семей өңірінде сауатсыздықты жоюдың төмен нәтижесінің себептері талқыланды. Зерттеу жұмысында сауатсыздықтың төмен деңгейінің негізгі себептері анықталып және оны жеңу үшін биліктің қолданған әртүрлі әдістері мен тәсілдері қарастырылды. Өңірде пайда болған сауатсыздықты жою мекемелерінің: «Сауатсыздықты жою» қоғамы, «қызыл отау» ұйымы, балалар үйі, сауатсыздықты жою пункттері, бірінші басқыштағы мектептер, қазақ педагогикалық техникумының рөлі мен маңыздылығы атап өтілді.

Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты мен Абай облысының мемлекеттік мұрағаты қорларының материалдары негізінде өңірдегі сауатсыздық деңгейінің сандық және сапалық көрсеткіштері айқындалды. Сауатсыздықты жою жөніндегі халық ағарту бөлімдерінің нұсқаулықтарының, ақпараттық-есеп беру хаттары мен баяндамаларының мазмұны мен мәні ашылды. Өңірдегі халықтың сауаттылығының пайызы елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы есептер мен статистикалық мәліметтер жинақтарынан алынған ақпараттың негізінде анықталды.

Авторлар кеңестік биліктің Қазан төңкерісінің он жылдығына орай өңірде сауатсыздықты жою міндетін бірқатар объективті және субъективті себептер бойынша: халықтық білім беру мекемелерін нашар қаржыландыру, мектептерді қоғамдық ұйымдардың қаражатына ауыстыру, педагог кадрлардың тапшылығы, сауатсыздықты жоюдың ауылшаруашылық қызметінің маусымдылығына тәуелділігі, қоғамның қыздардың білім алуына немқұрайлы қарауы мен халықтың сауатсыздық жою процесіне селқостық танытуынан сауатсыздықты жою мәселесін шеше алмады деген қорытындыға келді.

Семей өңірінде сауатсыздықты жою жөніндегі іс-шаралар 1930 жылдың басында партиялық-мемлекеттік басқарушы органдар қабылдаған шешімдердің негізінде «жалпыға бірдей» бастауыш білім беру жүйесін енгізумен жалғасты.

Түйін сөздер: Семей өңірі; сауатсыздық, сауатсыздықты жою, сауатсыздықты жою пункттері, бірінші басқыш мектебі, «Сауатсыздық жойылсын» қоғамы, қызыл отау, балалар үйі, кеңестік білім.

K.B. Mukhametkalieva*, B.Zh. Atantayeva, G.A. Abenova

Shakarim University, Kazakhstan, Semey

*e-mail: karlyga.m@mail.ru

The fight against illiteracy in the Semipalatinsk region in the 1920s: problems and results

The article describes the reasons for the low literacy rate in the Semipalatinsk region in the first decade of Soviet rule. The study analyzes the main causes of the low level of illiteracy and also examines the various methods and approaches used by the authorities to overcome it. The role and importance of the literacy authorities established in the region were noted: the society «Down with illiteracy», the organization «Red Yurt», orphanages, educational centers, schools of the first stage, and the Kazakh pedagogical college.

Quantitative and qualitative indicators of the level of illiteracy in the region have been determined based on materials from the funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the State Archive of the Abai region. The content and essence of instructions, information reporting letters, and reports of the departments of public education on the elimination of illiteracy are revealed. The literacy rate of the population and the number of educational institutions in the region are determined thanks to the materials of the population census, reports on the socio-economic development of the country, and statistical data.

The authors concluded that it was not possible to solve the problem of eliminating illiteracy in the region by the decade of the October Revolution of the Soviet government due to objective and subjective

tive reasons: poor financing of public education institutions, transfer of schools to public organizations, shortage of teaching staff, dependence of literacy elimination on the seasonality of agricultural activities, society's neglect of girls' education and the manifestation of the indifference of the population to the process of eliminating illiteracy.

Measures to eliminate illiteracy in the Semipalatinsk region continued with the introduction of a system of «universal primary education» based on decisions taken by the party and state governing bodies in the early 1930s.

Key words: Semipalatinsk region, illiteracy, eradication of illiteracy, literacy center, school of the first stage, society «Down with illiteracy», red yurt, soviet education, educational system.

К.Б. Мухаметкалиева*, Б.Ж. Атантаева, Г.А. Абеннова

Университет имени Шакарима, Казахстан, г. Семей

*e-mail: karlyga.m@mail.ru

Борьба с неграмотностью в Семипалатинском крае в 1920-е годы: проблемы и результаты

В статье анализируются причины низкого результата ликвидации неграмотности в Семипалатинском регионе в первое десятилетие советской власти. Исследование анализирует основные причины низкого уровня неграмотности, а также рассматривает различные методы и подходы, используемые властями для ее преодоления. Отмечена роль и важность созданных в регионе органов по ликвидации неграмотности: общества «Долой неграмотность», организации «Красная юрта», детские дома, пункты ликбезов, школ первой ступени и казахского педагогического техникума.

На основе материалов фондов Центрального государственного архива Республики Казахстан и государственного архива области Абай определены количественные и качественные показатели уровня неграмотности в регионе. Раскрываются содержание и сущность инструкций, информационно-отчетных писем и докладов отделов народного просвещения по ликвидации неграмотности. Процент грамотности населения и число образовательных учреждений в регионе определены благодаря материалам переписи населения, отчетов о социально-экономическом развитии страны и статистических данных.

Авторы пришли к выводу, что решить задачу по ликвидации неграмотности в регионе к десятилетию Октябрьской революции советской власти не удалось из-за объективных и субъективных причин: плохое финансирование учреждений народного образования, перевод школ на средства общественных организаций, дефицит педагогических кадров, зависимость ликвидации неграмотности от сезонности сельскохозяйственной деятельности, пренебрежительного отношения общества к образованию девочек и проявление равнодушия населения к процессу ликвидации неграмотности.

Мероприятия по ликвидации неграмотности в Семипалатинском регионе продолжились внедрением системы «всеобщего начального образования» на основе решений, принятых партийно-государственными руководящими органами в начале 1930-х годов.

Ключевые слова: Семипалатинский регион, неграмотность, ликвидация неграмотности, пункты ликвидации неграмотности, школа первой ступени, общество «Долой неграмотность», красная юрта, детские дома, советское образование.

Кіріспе

1920-шы жылдары Семей өңірінде әлеуметтік және мәдени динамиканың маңызды аспектісі – сауатсыздық мәселесі болды. Қазақстан тарихындағы бұл кезең жаңа қоғамдық-саяси формацияларға көшумен, сондай-ақ жаңа білім беру саясатын енгізумен ерекшеленді. Сауатсыздық өңірді жаңғырту мен дамыту жолында елеулі кедергі келтіріп, мәдени және этникалық ықпалдың тоғысында білім беру саласында көптеген сын-қатерлерге тап болды. Халық арасында сауаттылықтың төмен деңгейі әлеуметтік ұтқырлыққа ғана емес, өңірдің экономикалық

дамуын да тежеді. Сондықтан сауатсыздықпен күресу әлеуметтік және мәдени қайта құру стратегиясының ажырамас бөлігі саналды.

Семей өңірінің мәдени артта қалу деңгейі республиканың өзге аймақтарынан еш ерекшеленбеді. Дегенімен, Семей губерниясы зерттелетін кезеңде бірқатар сипаттамалары бойынша айтарлықтай өзгеше аймақ болып есептелді. Мәселен, Семей өңірі өнеркәсіп пен саудасы келісті дамыған республиканың басқа қалалары арасында алдыңғы қатарға шыққан мәдени орталық болып танылды. Аймақ Ресей және Қытай елдерінің аумақтарымен шекаралас бола тұра, олармен тек экономикалық қана емес, сондай-ақ

мәдени қатынастарды да орната білді. Киелі мекен қазақ халқының ұлы тұлғаларының тұтас бір тобын өсірді. Қарастырылып отырған аймақта тағдырдың тәлкегіне ұшырап, мемлекеттің саяси құрбанына айналған көптеген жер аударылған: орыс ғалымдары, жазушылары, революциялық-азаттық қозғалысының қатысушылары өмір сүруі өңірдің мәдени өміріне әсер етті. Сондай-ақ Семей губерниясы елдің түсті металлургиясының негізгі базасын қалағандардың бірі болды. Өңірде өнеркәсіптің қарқынды дамуы, білім саласының дамуын жеделдетті. Бұл ретте, өндіріс орындарында сауаттылар қатарының аз болуы немесе олардың шала сауаттылар қатарымен толығыуы аймақтағы өнеркәсіп саласының дамуын тежеді. Сондықтан 1920-шы жылдардағы Семей өңіріндегі сауатсыздықты жою ісінің тарихы – зерттеу объектісі ретінде тандаудың өзі зерттеу жұмысының өзектілігін көрсетеді.

Кеңестік биліктің алғашқы жылдары туралы жазылған зерттеулердің көпшілігі идеологиялық көзқарастардың әсерінен дамып, өткен тарихи оқиғалардың шынайы объективтілігі көрсетілмегендіктен 1920-шы жылдар – зерттеудің хронологиялық шеңбері ретінде таңдалды.

Мақаланың негізгі мақсаты – Семей өңірінің мысалында сауатсыздықты жою ісінің төмен нәтижесін анықтау. Мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер қойылды:

- Кеңес үкіметі жүргізген сауатсыздық жою шараларына қоғамның көзқарасын анықтау;
- өңірдегі сауатсыздықты жою науқанын мұрағаттық құжаттардың негізінде талдау;
- өлкедегі әлеуметтік-экономикалық қиындықтардың сауатсыздықты жою науқанына әсерін анықтау;
- губернияда пайда болған сауатсыздықты жою қоғамдарының қызметін талдау;
- сауат ашушы контингенттің өсу-кему динамикасын көрсету;
- өңірдегі сауатсыздықты жою науқанының алғашқы жылдарындағы нәтижелерін анықтау.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі дереккөздері ретінде негізінен Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архивінің (ары қарай ҚР ОМА) және Абай облысының мемлекеттік мұрағатының (ары қарай АОММ) құжаттары пайдаланылды. Халықтық білім беру мәселелері бойынша мемлекеттің нормативтік құжаттары: Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің, Қазақ АКСР-нің Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комис-

сарлары Кеңесінің қаулылары зерделенді және жергілікті (губерниялық және уездік) білім беру органдарының іс жүргізу материалдары: отырыстардың хаттамалары, циркулярлар, шенеуіктердің баяндамалары, ақпараттық есеп хаттар мен нұсқаулықтар талданды. Дереккөздер ретінде өңірдегі сауаттылық деңгейін, оқу орындары санының динамикасын сипаттайтын 1920-шы жылдардың басында және соңында жүргізілген статистика мәліметтері қолданылды. Дегенмен, ондағы келтірілген мәліметтер әрдайым объективті және сенімді бола бермеуі бұл дереккөздерді пайдаланудың қиындығын туғызды. Шындыққа жету үшін жергілікті ағарту мекемелерінің жылнамалық құжаттарының мәліметтері одақтық санақ статистикасымен және республикалық күнтізбелік-анықтамалық құжаттарында келтірілген ақпаратпен салыстырмалы түрде зерделенді.

Зерттеу тақырыбының дереккөзін түрлі құжаттардан тұратын жинақтар мен мұрағат деректері құрайды. Зерттелетін тақырып бойынша қызықты материалдарды қамтитын жинақтардың бірі Абай облысының мемлекеттік мұрағатының мамандарымен дайындалған, 2016 жылы жарық көрген «Развитие народного образования в Восточном Казахстане XIX –начало XX вв. Том второй.» екі томдық құжаттар жинағы болып табылады. Жинақтың екінші томында Семей өңірінің оқу-ағарту жүйесіне қатысты орталық және жергілікті халық ағарту бөлімдерінің білім беру саласында қабылдаған шешімдері, нұсқаулықтары, қаулылары мен хаттамалары, жоспарлары және т.б. құжатталған.

Зерттеу жұмысының статистикалық-аналитикалық дереккөзі ретінде: жергілікті органдардың есептері, республикалық статистикалық-экономикалық шолулары мен күнтізбелік-анықтамалық құжаттары пайдаланылды. Мұндағы ақпараттар қатаң ресми сипатта болғандықтан, олардың шынайлығы сенімділік тудырмағанымен, қарастырылып отырған жылдардағы зерттеу мәселесінің бейнесін қалыптастыруда деректанулық маңыздылығын атап өткен жөн. Зерттеу жұмысында 1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағының қорытындылары пайдаланылды. Салыстырмалы талдау негізінде өңірдегі сауаттылық деңгейі, білім беру саясаты мен іс-шараларының нәтижелері туралы маңызды ақпарат алынды. Дегенімен, санақта адамның жазу мен оқу қабілеті есепке алынып, білім деңгейі жеке қарастырылмаған.

Өңірдегі сауатсыздықты жою науқанының тарихын зерттеуде объективтілік, детерминизм,

жүйелілік принциптерін қолдану – мемлекеттің білім беру саясатына тікелей әсер еткен қоғамның модернизациялық процестерін сыни тұрғыда талдауға мүмкіндік берді. Дереккөздермен және мәтіндермен жұмыс істеу кезінде зерттеудің жалпы ғылыми әдістері: талдау, синтез, жалпылау, зерттелетін құбылыстарды тұтастықта және өзара байланыста қарастыруға мүмкіндік беретін жүйелік тәсіл қолданылды. Арнайы тарихи әдістер: проблемалық-хронологиялық және тарихи-жүйелік қолданылды. Олар 1920-шы жылдардағы Семей өңіріндегі оқу орындарына қатысты мемлекеттік саясаттың эволюциясы процестеріне авторлық көзқарасты қалыптастыруға мүмкіндік берді. Өңірдегі сауажой мектептері мен пункттерінің саны, қалалық және ауыл тұрғындарының мектептермен қамтылуы, ерлер мен әйелдердің сауаттылық деңгейін анықтауда салыстырмалы тарихи әдіс қолданылып, өсу-кему статистикасы динамикада келтірілді.

Талдаулар

1920-шы жылдары Семей өңіріндегі сауатсыздықты жою тарихын зерттеу кеңестік тарих және тәуелсіз кезеңдегі тарихшы ғалымдар мен шетелдік авторлардың зерттеулерінде қарастырылған. Кеңес дәуіріндегі зерттеулерде негізінен тарихи ғылымның және қоғамның идеологиялық бағытын ескере отырып жазылған. Зерттеу жұмысының тақырыбы жалпы мәдени төңкерістің процестерін зерттеу аясында да, республикадағы білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуының жекелеген аспектілері төңірегінде арнайы еңбектерде де қарастырылған.

Мәдени төңкерісті жүзеге асыру аясында халықтық білім берудің қалыптасуы мен дамуы мәселелері қарастырылатын жұмыстарға кеңестік автор Ш.К.Біткенбаеваның «Қазақстанда сауатсыздықты жою жайында лениндік декреттің жүзеге асуы (1917-1940 жж.) (Біткенбаева, 1982) монографиялық еңбегі мен «Борьба за осуществление Ленинского декрета «О ликвидации неграмотности среди населения РСФСР» в казахском ауле (1917-1940 гг.)» (Беткенбаева, 1983) атты диссертациялық жұмысын жатқызуға болады. Аталған еңбектерде зерттеуші Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі республикадағы мәдени құрылыстың маңызды кезеңдеріне ретроспективті талдау жасап, сол кезеңдегі мәдени прогресстің дамуындағы негізгі мәселелерді қарастырады. Автор жалпыға бірдей білім беруді енгізу, мұғалімдерді даярлау процестері,

мектептердің оқу және тәрбие жұмысын ұйымдастыру, бүкілреспубликалық және жергілікті институттардың сауатсыздықты жоюы және т.б. мәселелерге басты назар аударған.

Республикадағы әйелдер білімін дамыту мәселелері, қазақ қыздарын оқуға тарту, қыздардың оқу процесін ұйымдастыру ерекшеліктері, олардың қатарынан мамандар кадрларын даярлау мәселелері Т.Қ.Тасырованың диссертациялық еңбегінде зерттелді. Автор қыздарға білім беру мәселесін әлеуметтік-саяси және педагогикалық маңызы жағынан қарастырды.

Егер кеңестік тарихнама үшін сауатсыздықты жою сәтті, тиімді мәдени төңкеріс сегменттерінің бірі екенін көрсету маңызды болса, қазіргі таңдағы зерттеушілер үшін сауатсыздықпен күрес науқанының, халықтық білім беру жүйесінің дамуын идеологиялық стереотиптерден тәуелсіз, объективті және сыни көзқарас танытып зерделеу үлкен қызығушылық тудырды. Отандық зерттеушілер: профессор О.Х.Мұхатованың «Қазақстандағы 1920 жылдардағы оқу-ағарту» (Мұхатова:2021), авторлар А.М.Әбікей және т.б., (Әбікей және т.б.:2022) «Қазақстандағы сауатсыздықты жою науқанының жүзеге асырылуы» атты еңбектерінде кеңестік білім берудің жаңа формалары мен әдістері, оқу-ағарту жүйесіне жаңа принциптер мен тәсілдерді енгізудегі қиындықтар көрсетілген, атап айтқанда: мектеп пен педагогикалық персоналдың материалдық жағдайы, мұғалімдерді даярлау мәселелері, ағарту саласындағы мемлекеттік және партиялық органдардың қызметі және т.б. баса айтылады.

Бұл тұста, О.Мұхатова және А.Қайыпбаеваның (Мұхатова және т.б.:2022) «1920-1930 жж. Білім жүйесінің тарихи деректері» атты еңбегінде Қазақстандағы кеңестік білім беру жүйесінің қалыптасуының тарихын авторлар біріншіден, мемлекеттік, облыстық және шетелдік мұрағат қорларында шоғырланған құнды дерек көздермен талдаса, екіншіден, кеңестік басқарушы органдардың қаулылар мен хаттамалырынан, партиялық ұйымдардың шешімдерінен, білім беру бөлімдерінің бұйрықтары мен нұсқаулықтарынан және т.б. құжаттамалардан құралған жинақтарды зерделеп және үшіншіден, мерзімді баспа беттеріндегі мақалаларды қарастырады. Авторлардың пікірінше, бұл бір жағынан оқу-ағарту ісінің мәселесін кешенді зерттеу үшін маңызды болса, екінші жағынан келешек зерттеушілер үшін жол сілтеуші ретіндегі елеулі рөлін атап өтеді.

Зерттеушілер А.З.Жуманова, Р.М.Жумашев, А.Қ.Мейрамбеков, М.З.Утегенов (Жуманова

және т.б.:2023) «XX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы американ тарихнамасындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан мәдениеті» ұжымдық мақаласында Қазақстанның тарихы мен мәдениеті, шаруашылығы мен дәстүрі, діни наным-сенімдері, ағартушылық ісін және т.б. қарастырған американдық зерттеушілердің еңбектерін талдайды. Атап айтқанда, кеңінен таралған сауатсыздықты жою мен кеңестік мектептерді қалыптастыру мәселелері баяндалған американдық зерттеушілердің еңбектерінде авторлар олардың жалпы білім беру ісінің барлық саласында кеңестік оқыту процесі пролетариаттың маркстік-лениндік көзқарасымен насихатталуына басты назар аударғандығын, түркі халықтарының жаңа латын әліпбиіне енудің, кейінен алфавиттің кириллицалық жүйеге негізделуі бірақатар проблемаларды туындатқанына, кейбір сауаттылық орталықтарының киіз үйге орналастырылуы олардың мобильділігін көрсеткендігі жөнінде талдауын келтіреді.

Мақалада өңір халқының жаппай сауатсыздығын жою, орта және жоғары оқу орындарының желісін құру проблемасы сынды жалпы сипаттағы зерттеулерге назар аударылды. Мәселен, «Развитие культуры Казахстана в 20-30-е гг. XX века (некоторые аспекты)» зерттеу жұмысында авторлар Р.С.Буктугутова, Р.Ж.Қоңырова (Буктугутова және т.б.:2021) халықтың сауатсыздығын жою Қазақстан жұмысшыларының мәдени деңгейін арттырудың ең өзекті міндеттерінің бірі болғанын көрсетеді.

Зерттеуші А.Нұрмұхамбетов «XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстанның білім беру қызметі саласын дамытудың негізгі үрдістері» (Нұрмұхамбетов:2021) атты еңбегінде зерттеу кезеңіндегі білім беру қызметі саласын дамытудың негізгі тенденцияларын талдай отырып, 1919 жылы қабылданған сауатсыздықты жою туралы қаулы негізінде Қазақстанда мұғалімдер үшін қысқа мерзімді курстар ашыла бастағанын, білім беру ісін жетілдіруге кедергі келтіретін проблемаларды анықтау мақсатында сабақ жоспарлары шығарылғанын және мамандардың артта қалған өңірлерге сапарлары ұйымдастырылғанын атап өтеді. Аталған зерттеу жұмыстарында халықтық білім беру ісінің даму тарихы белгілі бір аймақтар мен аудандар бойынша нақты талданбай, оқу-ағарту ісі республика бойынша жалпылама қарастырылған.

1920-шы жылдардағы Семей өңіріндегі ағарту саласының аймақтық аспектілері өлкетанушы И.В. Дурново (Дурново:2019) мен А.К.Богенбаеваның (Богенбаева:2001) еңбектерінде тал-

данды. Зерттелетін кезеңдегі ағарту мәселесінің қиындықтырын сипаттайтын бұл жұмыстарда аймақтық деңгейде кеңестік халықтық білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуының негізгі тенденциялары мен қайшылықтары анықталып, Семей өңірі бойынша кеңестік оқу-ағарту жүйесінің жалпы жағдайы сарапталады.

Шетел тарихнамасында кеңестік ағарту мәселесіне қатысты автор А.Веггман (Vegman:2010) өз зерттеуінде білім беру жүйесінің дамуына әр қырынан баға берген, әсіресе кеңес оқушыларының мектептегі білім алу ерекшеліктеріне ерекше назар аударған. Автор жана социалистік білім жүйесінің келешектегі жету мүмкіндіктеріне болжамдар жасап, ретроперспективті көзқарас танытады. Sh.Fitzpatrick (Fitzpatrick:1979) зерттеуінде, аталған жылдардағы білім беру жүйесінің шынайы тұсы баяндалған, яғни осал және ұтымды тұстары бірдей анықталады.

Кеңес үкіметінің сауатсыздықты жою саласындағы саясатын шетелдік зерттеушілер Е.Игнатович пен П.Волтердің (Игнатович, Волтер:2021) «Political posters, the Soviet Enlightenment and the construction of a learning society, 1917-1928» ұжымдық еңбегінде қарастырылады. Бұл еңбектің ерекшелігі авторлардың Кеңес үкіметінің сауатсыздықты жою саясатын әлеуметтік плакатта насихаттау тарихын зерттеді. Зерттеушілер Кеңес үкіметі орнағанан кейінгі алғашқы онжылдықта ересектерді оқытуға байланысты плакаттардың рөлін қоғамда жаппай үгіт-насихат, ұжымдық психологияны ұйымдастыру құралы ретінде қарастырды. Кеңестік әлеуметтік плакаттарды талдау бұл белгілі бір кезеңде қоғамда болған проблемалардың айнасы болғанын және сол дәуірді зерттеудің маңыздылығын атап өтеді.

Ресейлік зерттеуші Е.Ю.Рахматулинаның «Художественная интеллигенция Восточного Казахстана в условиях советской модернизации 1920-1930-х гг» (Рахматулина: 2021) атты монографиялық еңбегінде Семей өңіріндегі сауатсыздықты жою саясатына қатысты маңызды дәлелдер келтірілген. Дегенімен, ғылыми жұмыстың басты мақсаты Шығыс Қазақстанның мысалында кеңестік мәдени саланың дамуы мен ұлттық өнер зиялыларына қатысты кеңестік мемлекеттік саясаттың әдістері мен қарым-қатынасын анықтау болғандықтан, сауатсыздықты жою мәселесі терең зерделенбеген.

Зерттеу тақырыбы бойынша Семей өңірінде Кеңес үкіметінің алғашқы онжылдықтарындағы сауатсыздықты жою науқанының

тарихын зерттеуге арналған еңбектер саны жетімсіз болғандықтан, мұрағат құжаттарының беттеріндегі құнды деректер мен отандық және кеңестік тарих ғылымында қалыптасқан ғылыми көзқарас пен тұжырымдардың негізінде Семей өңіріндегі сауатсыздықты жою ісінің тарихын талдауға, сауатсыздық жою процесінің жалпы бейнесі мен нәтижесін қарастыруға тырысамыз.

Зерттеу нәтижелері

Семей губерниясында Кеңес үкіметі 1919 жылғы 30 қарашадағы төңкерістен кейін орнады (ҚР ОМА Қ.81. Т.1. Іс.78. П.6). Осы уақытқа дейін өңірдегі халықтық білім беру ісі Халық ағарту министрлігі мен земстволық және қалалық өзін-өзі басқару органдарының құзыреттілігіне қарады. Халық ағарту комиссариатының енді ұйымдастырылып қалыптасуына байланысты Семей губерниялық халыққа білім беру бөлімі Омбыдағы Сібір революциялық комитетінің жанындағы облыстық халыққа білім беру бөлімінің нұсқаулықтарын басшылыққа ала отырып, қызметін атқарды. Алғашқы нұсқаулар бойынша Семей өңірінде губерниялық және уездік бөлімдер құрылды (ҚР ОМА Қ.81. Т.1. Іс.78. П.5а). Осылайша, халықтық білім беру жүйесін кеңестік жолмен қайта құрудың алғашқы қадамдары басталып кетті.

Большевиктердің сауатсыздықты жою жолындағы алғашқы іске асырылған шаралардың бірі бірінші және екінші басқыштағы бірыңғай еңбек мектебі жүйесін мақұлдады. Оқыту мектеп жасындағы барлық балалар үшін тегін және міндетті деп жарияланды. Бір қызығы, мектеп өмірінің негізі-еңбек деп танылды. Келесі қабылданған шара «РКФСР халқының сауатсыздығын жою туралы» декреті ересек тұрғындарды оқытудың саясатты жариялаған маңызды құжат болды. 1919 жылы 26 желтоқсанда қабылданған декрет бойынша 8 жастан 50 жасқа дейінгі барлық азаматтар өз қалауынша, орыс немесе ана тілінде оқып, хат тануға міндеттелінді (Развитие, 2016:4). Осы міндеттен де, оқудың өзінен де жалтарушылар, сондай-ақ сауатсыздардың мектептерге баруына жол бермегендер қылмыстық жауапкершілікке тартылатыны жайлы ескертіліп, бекітілді. Атқарушы органдармен мәжбүрлеп сауат ашу шаралары да қарастырылды. Бірінші кезекте, мәжбүрлеу шараларына 14-тен 20 жасқа дейін, екінші кезекте 20-дан 40-қа дейін, үшінші кезекте 40-тан 60 жасқа дейін азаматтар-

ды жегу жоспарланды (АОММ Қ.72. Т.1. Іс.95. П.117)

Жаңа билікпен халық ағарту ісін реформалау барысында коммунистік тәртіпке бейімделген білім беру жүйесіне ерекше назар аударылды. Бір жағынан, индустрияландыру міндеті қойылып, елге сауатты азаматтар қажеттілігі туындаса, екінші жағынан большевиктер адамдардың санасын өзгертуді, жаңа идеологияны насихаттау идеясын қатаң ұстанды. Бұл мақсаттарды жүзеге асыру барысында халық сауаттылығының төмен деңгейі басты кедергі атанды.

1920 жылғы жүргізілген халық санағы бойынша Семей өңірінде сауаттылық деңгейі 13,3%-ды құрады, бұл жалпы республикалық сауаттылық деңгейінен 1%-ға төмен болды (Статистико-экономический обзор, 1923:95). Өңірдегі төмен сауатсыздық деңгейі ең алдымен, ауыл тұрғындарына қатысты анықталды. Егер қаладағы сауатты тұрғындар 40,5%-ды құраса, ауылдық жерлерде сауаттылық деңгейі (10,4%) 4 есе төмен болды (Казахстанский город, 2023:46). Бұл, ең алдымен өңірдегі халықтың басым көпшілігі қалалар мен қалалы мекендерге қарағанда сауатсыздық жою шараларының баяу жүретін ауылдық жерлерде шоғырлануына байланысты төмен сауаттылық деңгейімен түсіндіріледі.

Семей өңірінде сауатсыздықты жою бойынша жұмыстар 1920 жылдың жазында, 143 сауатсыздықты жою мектебі мен ересектерге арналған 21 бірінші басқыштағы мектептердің жұмыс істеуінен бастау алды (Рахматулина, 2021:42). Қолданыстағы сауажой мектептеріне бірінші кезекте: қарапайым жұмысшыларды, батрақтарды, кедейлерді, колхозшыларды әсіресе, әйелдерді тарту саясаты көзделді (Тасырова, 1984:52). Бұл мақсатты жүзеге асыру барысында үгіт-насихат жұмыстарының түрлі формалары: дәрістер, киносеанстар, плакаттар, дауыстап оқу және т.б. қолданылды. Сауатсыздықты жою процесі мүмкіндігінше коммунистік идеологиямен насихатталып, сауат ашушылар большевиктік ұрандар бойынша оқып, жазуды үйренді. Әсіресе, 1920 жылдары саяси плакаттар көбінесе насихат құралы ретінде кеңінен қолданылды. Большевиктер сауаттылығы төмен елде плакаттарды хат танымайтындарды оқуға шақырумен қатар, оларды коммунистік идеологияны жеткізудің бір әдісі ретінде қарастырды: біріншіден, қарапайым мәтін мен графикаға бір қарағаннан-ақ нақты хабар жеткізілсе, екіншіден халыққа коммунистік құндылықтарды дәріптеп, саяси сенімді орнату мақсаты көзделді.

1-сурет – «Неграмотный — тот же слепой. Всюду его ждут неудачи и несчастья» (сол жақта), «Организуйте избы-читальни» (оң жақта) (Е.Игнатович, 2021:12).

1-ші суреттен кеңес үкіметінің қараңғылықтың көлеңкесінде күн кешіп, оқуға ынтасы жоқ шаруаларды жаңа мемлекетте ұйымдастырылған оқу-үйлерінен сауат ашуға үгіттеу саясатын көре аламыз. Кеңес үкіметі сауатсыздықты толығымен жою үшін, тек мектептердің жеткіліксіздігін атап, оқу-үйлері бұл процеске белсенді қатысуы керек деп болжады. Олар негізінен ауылдық жерлерде шоғырланғандықтан, барлық жастағы ауыл тұрғындарының бос уақыттарын әртараптандыруы керек еді. 1920 жылдардағы кітапхана жүйесінің элементі бола отырып, оқу-үйлері ауылдағы негізгі саяси білім беру мекемесінің функцияларын атқарды. Сондықтан оқу-үйлерінде сауатсыз ауыл тұрғындарын білім алуға баулумен бірге, оларға биліктің идеологиялық саясатын дәріптеу жұмыстары да қатар жүргізілді.

Мұрағат деректері бойынша губернияда оқу-үйлерінің жалпы саны 1921 жылы 156-дан 1925 жылы 173-ке жетті (ҚР ОМА Қ.81. Т.1. Іс.17. П.13а). 1926 жылы өңірде болыстық 82 оқу-үйлері жұмыс істесе, ауылдағы оқу-үйлерінің саны (205) 2,5 есе көп болды (Ежегодник, 1927:345). Ресми мәліметтерге сәйкес оқу-үйлері санының көп болуынан, олардың кейбірі мемлекеттік бюджеттен тыс қоғамдық қаражатпен қамтамасыз етілгендіктен олардың нақты санын есепке алу қиынға түсті. Сондықтан республикалық және жергілікті статистикалық деректерде өңір-

дегі оқу-үйлері санының біршама сәйкессіздігі байқалады.

Өңірдегі халықтың басым көпшілігін ауыл тұрғындары екенін атап өткеніміздей, ауыл тұрғындары үшін тегін сауат ашуды мүшелік жарналардан тұратын «Сауатсыздықты жою» қоғамы қарастырды (жылына қала үшін-1 рубль, ауыл-50 тиын). Кеңестік губерниялық съезінің есебінде қызметкерлер: «халықтар арасындағы сауатсыздықты жою жұмысы жақсы, нәтижелі, қалаға қарағанда ауыл кедейлері бар ынтасымен жақсы оқып жатыр» деп баяндалады (Беткенбаева, 1983:99).

1924 жылы Семей өңірінде тұңғыш қызметін бастаған «Сауатсыздық жойылсын» қоғамының мүшелігіне жазылғандардың саны бастапқыда 700-ді құраса, 1927 жылы қоғамның мүшелер саны 2500-ге дейін жетуі мүшеліктің 28%-ға ұлғайтты. 1925-1926 оқу жылына қоғаммен 300 адам хат танып шықты, дегенімен қаржылай қолдаудың әлсіз күйінен Семей губерниясы бойынша қоғаммен жоспарланған барлық жұмыстың тек 18%-ы ғана орындалды (ҚР ОМА Қ.766. Т.1. Іс.4. П.18).

1927 жылдың қазан айына БОАК пен ХКК-нің РКФСР халқының сауатсыздығын жою жоспарын бекітуге байланысты Семей губерниясының Халыққа білім беру бөліміне сауатсыздық жою науқанын 1923-1926 жылдары күшейту туралы нұсқаулар берілді. Сауатсыздықты жою-

мен қамтылған негізгі контингент еңбекке қабілетті 14-25 жас аралығында сауатсыз 370.066 адамның 270.000 адамын, оның ішінде орыс халқын-100%, қазақ халқының 50%-ын сауатсыздықты жою пунктерінен өткізу жоспарланды (АОММ Қ.415. Т.1. Іс.107. П.7). Дегенімен, өңір-

дегі сауатсыздықты жоюдың қалыптасқан желісі сауатсыздардың үлкен контингентіне қызмет көрсетуге қуаты жетпеді. Қолданыстағы желілер, тіпті әскерге шақырылушылар мен ұйымдасқан халық арасындағы сауатсыздықты толығымен жоюға мүмкіндік бермеді. (1-кесте).

1-кесте – Семей өңіріндегі тұрғындар арасындағы сауатсыздықты жою жоспары (АОММ Қ.73. Т.1. Іс.409. П.105).

Ұлты	14-25 жас аралығындағы сауатсыздар саны	Оқытылды			
		1923-1924	1924-1925	1925-1926	Барлығы
орыс	168.836	2000	3000	2905	7905
қазақ	101.110	1000	5000	9836	15836
барлығы	269.946				23741

1-ші кесте 1923-1927 жылдар аралығында сауатсыздықты жою пунктерінен шамамен 24.000 адамның сауатын ашуы, бұл бекітілген жоспар бойынша атқарылуыға тиіс жұмыстың тек 8,9%-ы орындалғанын көрсетеді (АОММ Қ.73. Т.1. Іс.409. П.105).

Мұрағат қорларында сақталған Семей губерниясының саяси хатшылығының №1208 циркуляр хатынан ересек тұрғындардың арасындағы сауатсыздықты жоюға: сауатсыздықты жою пунктері санының жеткіліксіздігі, олардың арасындағы үлкен арақашықтық, пунктердің материалдық нашар жабдықталуы, білім алушылар санының аздығы, мұғалімдер тапшылығы, бюджеттен қолдаудың әлсіздігі және т.б. кедергілердің орын алуы анықталды. Бұл өз кезегінде, өңірде халықтық білім беру ісінің тұрғындардың ағартушылық қажеттілігін қанағаттандыра алмағандығын көрсетеді.

Өңірдегі сауаттылық жұмыстарының баяу қарқынмен жүзеге асырылуына кеңес билігінің алғашқы жылдарында өлкеде орын алған қиындықтардың ауыр салдарын да атап өтуге болады. Халық арасындағы сауатсыздықты жоюды тежейтін негізгі факторларға: әлеуметтік-психологиялық, қаржылық, кадрлық, әдістемелік-ұйымдастырушылық және т.б. әсер етті.

Біріншіден, азамат соғысының зардабы, 1921-1922 жылғы аштықтың қасіреті халықтық білім беру мекемелері санын күрт төмендетіп, мектептерді жауып, мектептен тыс мекемелердің жұмысын толығымен тоқтатты. Аштықтан тоз-тозы шыққан балалардың білім алуынан бұрын, оларды азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі өткір тұрды. Айлап жалақысын алмаған

білім қызметкерлері қызметтерін босатты. Тек балалар үйлері қамқорсыз қалған балалардың баспанасы ретінде азаймайды, керісінше ондағы тәрбиеленушілердің саны кеңейді.

Мектеп бөлімінің міндеті аштыққа ұшыраған губерниялардан шыққан балалар партиясын балалар үйіне орналастыру болды, сондықтан қаладағы балалар үйлерінің саны 9-дан 12-ге дейін ұлғайтылды. Дегенімен, губерния бойынша панасыз балалардың нақты саны белгісіз. Семей губерниясының жұмысшы-шаруа инспекциясының басқарушысы П.Калачевтің балалар үйлерінің жағдайы туралы баяндамасында өңірде 1921 жылы қолданыстағы 23 балалар үйінің 20 үйінде тексеріс жүргізіліп, 739 баланың тәрбиеленуі анықталғанын баяндайды (АОММ Қ.73 Т.1. Іс.42 П.70).

Балалар үйлерінің қолданыстағы желісінде аштыққа ұшыраған аудандарда балаларды туыстарына жіберіп, өзге адамдарға тәрбиелеуге беру арқылы ішінара түсірудің арқасында балалар үйлерінің саны қысқартылуына қол жеткізілді. Балалар үйлерінің 1924 жылдан 21-ден 1926 жылы 17-ге дейін қысқаруы, бұл тәрбиеленуші балалар санын 1,5 есеге қысқартуға мүмкіндік берді.

Екіншіден, сауатсыздықты жою процессінде әлеуметтік-психологиялық қиындықтардың пайда болуымен сипатталды. Биліктің сауатсыздықты жоюға деген ұмтылысын жұрт барлық жерде бірдей қабылдай алмады, сауатсыздықты жою науқаны олар үшін қосымша күш пен уақытты талап етіп, күнделікті тұрмыста маңызды шаруашылық істерінен алшақтатқандай болды. Бұл көңіл-күй 1920 жылдардағы білім беру бөлімдерінің есеп хаттарынан анық байқалады

(Әбікей және т.б., 2022:172). Семей губерниялық халыққа білім беру бөлімінің ақпараттық хатында «далада және көкөніс бақшасында жұмыс істеу көпшіліктің назарын мектептен алшақтатып, мектептерде сабаққа қатысу айтарлықтай төмендеп, көптеген мектептер жабылды» деп мәлімдейді (АОММ Қ.72. Т.1. Іс.95. П.15).

Ересек тұрғындарды оқытудағы қиындықтар еңбек қызметін біріктірумен байланысты болды. Отбасының барлық мүшелерінің, соның ішінде балалардың еңбек процесіне араласуы, кедей отбасылардағы балалардың мектепте оқуына кедергі келтіретін шаруа қожалықтарының қуаттылығы әсер етті. Сауатсыздықпен күресте ағарту бөлімдері ауыл шаруашылық жұмыста-

рының маусымдылығына басты назар аударды. Өңірдің бұл тұрмыстық жағдайын есепке ала отырып, Семей губерниялық саяси ағарту бөлімі сауатсыздықты жою бойынша барлық жұмысты екі кезеңге бөлді: қысқы және жазғы. Сауатсыздықты жою пункттерінде жазғы жұмыс кезеңі тек көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқы арасында өтті. Мәселен 1925-1926 жылдары сауатын ашқан 9836 қазақ халқының 6405-і жазғы маусымда, тек 3431-і қысқы уақытта сауажой желісінен өтуі, жаз мезгілінде көшпелі халық арасында сауатсыздықты жою қысқы маусымға қарағанда табысты жүргенін төмендегі кестеде көрсетеміз (АОММ Қ.73. Т.1. Іс.409. П.110). (2-кесте).

2-кесте – 1923-1926 жж. Семей өңіріндегі сауат ашушылар саны (АОММ Қ.73. Т.1. Іс.409. П.105).

оқытылды	орыстар	қазақтар	қысқы маусым	жазға маусым	барлығы
1923/24 жыл	2000	1000	-	-	3000
1924/25 жыл	3000	5000	1067	3372	8000
1925/26 жыл	2905	9836	3431	6405	12741
Барлығы	7905	15836			23741

2-ші кестеден орыс халқына қарағанда қазақ халқында сауатсыздықты жою бойынша көрсеткіштің жоғары болғанын байқауға болады: біріншіден, қазақ халқының арасында білім алуға деген құштарлық сауажой пункттерінің шамадан тыс жүктелуіне әкелді, екіншіден, көшпелі халық үшін сауатсыздықты жою шаралары жазғы кезеңде жүргізілуі қазақ халқын оқытудың тиімді нәтижелерін берді. Нәтижесінде сауатын ашқан қазақтардың саны (15,7%) орыс халқынан (4,6%) шамамен 4 есе жоғары болды.

Үшіншіден, қоғамның санасында патриархалдық-феодалдық қатынастар ғасырлар бойы басымдылық танытып келгендіктен, «қыз – жат жұрттық» деген түсінік терең тамыр тартқан ауылдарда кейбір отбасылар қыздарының білім алуын қолдамады (Мұхатова, 2021:42). Сондай-ақ, мектеп үй-жайларының нашарлығы, әйел мұғалімдерінің жетіспеуі, оқу-күралдарының тапшылығы ата-аналардың қыздарын оқуға беру ынтасынан айырды.

Әйелдердің, әсіресе қазақ әйелдерінің сауат ашу жұмыстары іс жүзінде 1925 жылдан басталып, ең алдымен, қалаларда, жұмысшы аудандарда және жұмыстың бір бөлігі ғана ірі болыстарда тек содан кейін ауылдарда жүргізілгендігін атап өткен жөн. Жұмыстың бұл тұжырымын қазақша

сауат ашу ұяшықтарының барлығы қалалар мен өндірістік аймақтарда және болыстардың аз ғана бөлігінде орналасуымен түсіндіріледі.

Әйелдер арасындағы сауатсыздықпен күресте «Қызыл отау» ұйымы мәдениет пен ағартудың маңызды ошағына айналды. Олар әйелдердің қоғамдық ұйымдарының тікелей басшылығымен және арнайы қаражаттың есебінен жұмыс істеді. Өзге қоғамдық ұйымдардан айырмашылығы «Қызыл отаулар» ауылмен бірге көшіп-қонып жүрді, ал орындалатын міндеттер қатары ағарту міндетінен бөлек, халыққа медициналық көмек көрсетумен толықтырылып, кейбір жағдайларда құқықтық қорғау объектілерінің рөлін атқарды. 1925-1926 жылдардың санақ есебінде Семей өңірінде алғашқы 4-қызыл отаулар пайда болғаны белгілі болса, 1927 жылдары қызыл отаулардың саны 7-ге жетті (ҚР. ОМА Қ.81. Т.1. Іс.1513. П.15).

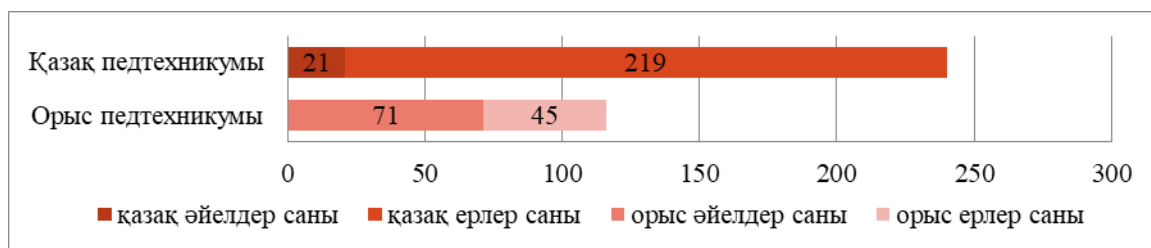
Өңірде қызыл отаулардың жанынан арнайы сауатсыздықты жою пункттері ашылып, қызмет көрсетті. Мәселен, Семей губерниясында 112 қыз-келіншекті қамтыған 6 сауатсыздықты жою пункті жұмыс істеді. Сондай-ақ орыс және қазақ әйелдері үшін жекелеген сауатсыздықты жою пункттері ашылды. Мысалы, Қарқаралы уезінде орыс ұлтының пунктінде 22 әйел сауатын ашса,

қазақ пунктінде олардың саны екі еселеніп, 44 қазақ әйелі білім алды (Культурное строительство, 1965:392-393).

Қыз-келіншектердің сауат ашу жұмыстарына белсенділік танытуын Семей губерниялық №1 Қызыл отау үйінің меңгерушісі Аксеновтың әйелдер арасындағы сауатсыздықты жою пунктін қызметі туралы ақпараты да куәландырады. Онда 1927 жылдың наурыз айында сауатсыздықты жою пунктіне 12 мен 25 жас аралығында 30 қыз-келіншектердің өз қалауларымен сауат ашуға келгендігі айтылады (АОММ Қ.415. Т.1. Іс.379. П.33). Қызыл отаулардың жабдықталуы өте нашар болғанына қарамастан, ауыл қоғамының және еңбекшіл әйелдер қауымының арасында үлкен қолдауға ие болды. Мысалы, «Әйел теңдігі» журналы беттерінде Аягөз ауданында жұмыс істеп жүрген 1220 жұмысшы әйелдердің егістіктен түскен қаражатқа қызыл отау жанындағы сауатсыздықты жою мектебіне оқу жаб-

дықтарын сатып алғаны туралы мақаласы жарық көрген (Біткенбаева, 1982:75).

1927 жылдың соңына мектеп жасындағы қыздардың І-ші басқыш мектептерде білім алуы (32,86%) ер балалармен салыстырғанда (67,14%) 2 есе төмен көрсеткішті көрсетті, ал кәсіби оқу орындарында олардың саны мүлдем аз болды. Қыздардың басым көпшілігі орта білімді оқу орнын тәмамдаған соң, олардың бір бөлігі ғана ЖОО-да оқуларын жалғастырды. Қыз-келіншектер негізінен еңбекте қолайлы мамандық түрлерін таңдады. Мысалы, іс-қағаздарын жүргізу, тігін курстары, акушерлік техникум әйел азаматтары қатарынан толықты. 1927 жылға қазақ педтехникумының 240 білім алушыларының ішінде 91%-ын ерлер құраса, әйелдердің үлесі тек 9%-ды құрады, ал өңірдегі орыс педтехникумындағы орыс әйелдерінің үлесі ондағы ерлердің үлесінен 22%-ға жоғары болуымен ерекшеленді. (Ежегодник, 1929:272). (Сурет-2).

2- сурет – Қазақ және орыс педтехникумдарындағы білім алушы ерлер мен әйелдер саны, 1927 ж, (Ежегодник, 1929:272).

Төртіншіден, экономикалық фактор – жаңа экономикалық саясатқа көшуге байланысты барлық мектептер мен мәдени-ағарту мекемелері жергілікті бюджетке ауыстырылды. Бұл мектептер мен ағарту мекемелерінің бөлімдерін минимумға дейін күрт төмендеуіне әкелсе де, олардың жұмысы тоқтатылмады. Мектептерді материалдық қолдау үшін қаражатпен қамтамасыз ету мәселесі өткір тұрды. Білім берудің бөлімдеріне берілген нұсқаулықта мектептерді халықтың өзіне қаржылай ұстауға шарт жасасу құқығы берілді. Кейбір ауыл мектептері толығымен қоғамның қаражатына ұсталды. Мысалы, Зайсанның Прохладный ауылында ауыл адамдары мектепті өз қаражаттарына ұстауға келісім беріп, тек мұғалім үшін жалақыны үкіметтен сұратқан (ҚР ОМА Қ.81. Т.1. Іс.997. П.57).

Қаржылық дағдарыс, халық ағарту комиссиясының қаржылай қамтамасыз етілмеуі: оқу-ағарту мекемелері санының қысқаруына, ондағы

білім алушылардың азаюына әкелді. Әсіресе күрт құлдырау 1921 жылдың екінші жартысынан басталып, 1923 жылдың көктеміне дейін жалғасты. Семей өңірінде ең көп таралған оқу орны І-ші басқыш мектептері болды. Егер 1921 жылы 788 – І-ші басқыш мектеп жұмыс істеп, ондағы білім алушылар саны 55483-ті құраса, 1923 жылы олардың саны 441 мектепке қысқарып, білім алушылар саны (25263) 2 есеге азайды (ҚР ОМА Қ.81 Оп1. Іс.335 П.17, Календарь-справочник, 1924:28).

Өңірдегі халықтық білім берудің жағдайының жақсаруы 1920-шы жылдардың орта тұсында білім саласына субсидиялардың ұлғаюына байланысты нығайды. Жалпы бюджеттен оқу-ағарту ісіне бөлінетін қаражаттың тең жартысы өңірде кең таралған І-ші басқыш мектептерінің үлесінде болуы олардың санын едәуір ұлғайтты. Мысалы, 1923-ші жылдардағы мектептер санын 1926-шы жылдармен салыстырсақ, І-ші

басқыш мектептерінің саны (770) 88%-ға, білім алушылар саны (47604) 75%-ға едәуір ұлғайғандығы көрінеді. Өңірде мектептер желісінің кеңеюі жүрседе, 1927 жылы 2236 адам немесе жалпы оқушылар санының 6%-ы І-ші басқыш мектептерде орындар мен мұғалімдердің жетіспеушілігінен бас тартуына тура келді (Ежегодник, 1927:341).

Бесіншіден, әдістемлік-ұйымдастырушылық, педагог-кадрлармен қамтамасыз ету мәселесі жаңа саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайларға бейімделу қиындықтарымен байланысты жалпы проблеманың бір бөлігі болды. Өңірде мұғалімдер кадрлары мен сауатсыздықты жоюшылардың тапшылығы мәселесі күрделене түсті. Барлық мұғалімдер кеңес үкіметінің позициясына бірден ауысқан жоқ, олардың ағартушылық өзгерістерге қарсылық танытқан кездері орын алды. Жергілікті жерлердегі есептерден мұғалімдердің жекелеген ауылдарда қарсылық көрсеткені жөнінде айтылады. Мәселен, Нарым болысында және Күршімде мұғалімдер халық арасындағы жұмысқа сирек қатысуынан мәдени-ағарту жұмыстары мүлдем жүргізілмеген. Мектептерде бір мұғалімге 100-150 оқушыдан келді. Бір Өскемен уезінде тек 70 мұғалім болғанын атап өту де жеткілікті (Дурново, 2019:62).

Кеңестік билікке мұғалімдерді сендіріп, жаңа білім беру жүйесін ұйымдастыруға мұғалімдерді тарту мәселесі өткір тұрды. Коммунистер ағартушылықты партия мен мемлекеттің саясатымен біріктіруде жаңа педагогиканың міндетін көрді, ал қолда бар мұғалімдер, ескі зиялы қауым негізінен діни бағытта болғандықтан атеистік тәрбие бере алмады. «Коммунизм идеяларымен қаныққан» жаңа мұғалімдер кадрларын даярлау үшін педагогикалық білім беруді қайта құру жүргізілді.

Мектептер үшін білікті кадрлар даярлау үшін қалалар мен уездерден, әсіресе қазақ мектептерінен мұғалімдер іріктеліп алынып, Семей қаласына педагогикалық курстарға жіберілді. Қазақ мұғалімдерін жедел даярлау мақсатында халық ағарту бөлімімен бір жылдық және қысқа мерзімді педагогикалық курстардың ұйымдастырылуы өңірде І-ші басқыштағы мектептердің өсуіне әкелді. 1920-1927 жылдар аралығында қазақ тілінде білім беретін мектептердің саны Семей губерниясында 24-тен 220-ға дейін, шамамен 10 есе екінді өсті (АОММ, Қ.73, Т.1, Іс.42, П.83).

1920-шы жылдардың соңына мұғалімдердің білім деңгейі қанағаттанарлық деңгейді көрсетті: төмен арнайы білім-24,1%, орта арнайы бі-

лім-7,7%, жоғары-1,6%. Мұғалімдер біліктілігін ішінде арнайы төмен білімінің жоғары пайызы – қысқа мерзімді педагогикалық курстарды тәмамдап шыққан тыңдаушылар қатарының көп болу есебінен жүрді. Мектеп мұғалімдерінің көбінде, әсіресе қазақ мұғалімдерінде жалпы білім мен арнайы дайындықтың болмауынан Губерниялық ХББ бөлімімен 1925-1926 жылдары қазақ мұғалімін қайта даярлау бойынша біліктілікті арттыру курстарын ұйымдастырды. Семей уезінде- 47 адамға, Павлодар уезінде-103 адамға, Бұқтырма уезінде-25 адамға, Қарқаралы уезінде-71 адамға және Зайсан уезінде-61 адамға 1 ½ айлық мұғалімдер курстары ашылып, қазақ мұғалімдігі 80%-ға қамтылды, бұл ретте біліктілікті арттырудан бөлек, мектептерде жаңа қазақ әліпбиін енгізу бойынша жұмыстар жүргізілді (Ежегодник, 1927:348)

Сонымен қатар, әдістемелік тұрғыдан нашар ұйымдастырылған сабақтар білім алушылардың қызығушылығын тудырмады, осыған байланысты қолданыстағы сауатсыздықты жою мектептеріне сабаққа қатысу мәселесі ерекше өткір тұрды. 1923 жылы губерниялық халыққа білім беру бөлімі сауатсыздықты жою пункттері мен мектептеріне арналған жұмыс бағдарламаларын білім ордаларына жібергеніне қарамастан, барлық мекемелер оларды уақытында ала алмады. Көп жағдайда уездік әдіскерлер бірнеше айлар бойы өзекті емес мәселелерді қарастырумен, әдістемелік бөлімшелердің құзыреттілігіне кірмейтін сұрақтармен шұғылданды. Мәселен, уездерде жиі шоғырланбаған, жеті жылдық мектептің, ІІ-ші басқыш мектептер мен шаруа мектептерінің бағдарламасын пысықтауға күш-қуаттары жетпей, зая уақыттарын жұмсаған (Богенбаева, 2001:84). Нәтижесінде Уездік бөлім қызметкерлерінің жауапсыздығы, шын мәнісінде, әр мұғалімге, ең бастысы, білім беру жүйесіне кері әсерін тигізді.

Қазақстандағы баспа ісінің дағдарысқа тап болуына байланысты қазақ мектептерінің ана тіліндегі оқу құралдарымен жетіспеушілігі өткір сезілді. Мысалы, қазақ сауатсыздықты жою пункттерінде 6-10 адамға 1 оқулықтан келді. Өңірде қазақ сауатсыздықты жою пункттері сауат ашуда М.Жұмабаевтың «Сауатты бол», М.Дулатовтың «Есеп құралы» оқу құралдарын басшылыққа алды (АОММ Қ.185. Т. 1. Іс.41. П.22-62).

Қазақ педагогикалық техникумы мен қазақ мектептері үшін араб әліпбиін қолдану үлкен қиындық тудырды. Тек 1924 жылы ғана қазақ ұлттық зиялыларының көрнекті өкілі А. Байтұрсынов уақыт талабына, қазақ тілінің ерек-

шеліктеріне сай жаңа әліпбиді құрастырды. Іс жүзінде оны енгізу баяу жүрді. Ал 1928 жылы одақтық, жергілікті биліктің шешімімен ұлттық мектептерді латын графикасына көшіру басталды. Алайда, латын әліпбиінің қолданылуы тек 1940 жылға дейін созылып, орыс әліпбиінің негізінде қазіргі графика жұмыс істей бастады. Алфавиттегі бұл өзгерістер жазбаша қазақ тілінің дамуына едәуір әсерін тигізді, мектептердің қызметі мен қазақ тілінде оқытудың нәтижелілігін қиындатты.

Осы және өзге де факторларды ескере отырып, биліктің белсенді күш-жігеріне қарамастан, өңірдегі сауатсыздық мәселесі маңызды болып қала берді және қаржылай ресурстарды тиімді пайдалану, білім беру инфрақұрылымын нығайту, білім берудің маңыздылығы туралы қоғамдық сананы арттыруды қоса алғанда, одан әрі кешенді шараларды талап етті.

3-кесте – 1926 жылғы санақ бойынша Семей өңіріндегі халықтың сауаттылық деңгейі.
Есептелді: Бүкілодақтық халық санағы-1926 ж. Том 8, Қазақ АКСР, Мәскеу, 1928.-Б. 86-91.

Ұлты	Бүкіл халық	Сауатты халық абс.	Сауаттылық пайызы %
орыстар	398657	134268	33,7%
украиндер	140233	45629	32,5%
қазақтар	714637	63131	8,8%
өзге ұлттар	56664	22586	39,6%

Қазақ халқының төмен сауаттылығына қатысты сол кездердегі құжаттардың беттерінде «егер тек бір ғана жергілікті қазақ халқы мен өте аз мөлшердегі байырғы қоныс аударушыларды қалдырып, қала тұрғындары мен жаңадан қоныс аударған халық есептен шығарылса, сауаттылықтың бұл төмен пайызы одан да төмен болар еді», деп көрсетіледі (Рахматуллина, 2019:63). Қазақ халқының сауаттылығының төмен деңгейі, әсіресе ауылдағы қазақ қыз-келіншектердің сауатсыздығының есебінен жүрді. Егер, 1926 жылы губерния бойынша қазақ ерлерінің сауаттылығы–13,8% болса, қазақ әйелдері үшін сауаттылық деңгейі небәрі–1,2%-ды құрады. Осы тұста, қаладағы қазақ әйелдерінің сауаттылығы 8 есе жоғары 9,3%-ды көрсетті. Бұл өз кезегінде, қаладағы сауатты қазақ әйелдерінің абсолютті санының аз болуымен түсіндіріледі (Бүкілодақтық санақ, 1926:86-91).

1927 жылы қолданыстағы 218 сауатсыздықты жою пунктінен қосымша 8066 адам оқып, жазуға үйретілсе, қалған 483545 ересек тұрғын-

Өңірдегі сауаттылық деңгейіне объективті баға беру үшін 1926 жылғы Бүкілодақтық санақ мәліметтеріне сүйенсек, Семей өңіріндегі сауаттылық деңгейі 20,2%-ды құрады. Бұл көрсеткішті 1920-шы жылғы санақ мәліметтерімен салыстырғанда, өңірдегі сауаттылықтың тек 1,5 есеге артқанын көруге болады. Дегенімен, бұл аралықта қазақ халқының сауаттылығы 2½ есеге, ал орыс және т. б. ұлттар сауаттылығы 1 ½ есеге дейін өсті. Қазақ халқы тарапынан сауат ашу жұмыстарына белсенділік танытылғанымен, бұл тұста, санақ мәліметтерінен Семей өңірінде тығыз шоғырланған қазақтардың сауаттылық деңгейі жергілікті өзге ұлттардың сауаттылығынан орта есеппен 4 есе төмен болғанын көрсетеді. Өңірдегі сауаттылық деңгейінің ең көп пайызы өзге ұлт өкілдерінің үлесінде болғандығын төмендегі кестеде келтіреміз. (3-кесте).

дардың сауатын ашу міндеті тұрды. Келтірілген сауаттылық деңгейінің төмен көрсеткіштері жергілікті биліктің 1927 жылдың қазан айына дейін жоспарланған сауатсыздықты жою мәселесін толық шеше алмағандығын куәландырады (Календарь-справочник, 1928:47).

Өңірдегі сауатсыздықпен күрес жолында қалыптасқан кедергілер мен сауатсыздықты жою барысында жүзеге асырылған іс-шаралардың нәтижелерін есепке ала отырып, Губерниялық саяси-ағарту бөлімі Семей өңіріндегі сауатсыздықты жою мәселесін жоспар бойынша бекітілген мерзімге дейін толық шешуге мүмкіншіліктің жоқтығын ескерді. Өңірдегі сауатсыздықты жою үшін бөлім бұл жұмысты 3 жылға бөліп, әр жыл сайын пункттердің саны 1000 бірлікке ұлғайтып, 3000 бірлікке жеткізуді және сауатсыздықты жою пункттеріне қомақты қаржы бөлінуді талап ететіндігін болжады. Сондай-ақ сауатсыздықты жою ісін 5 жылдан кем емес ұзақ уақытқа созуды ұсынды (АОММ. Қ.415. Т.1 Іс.107. П.33).

Өңірдегі сауатсыздық жою бағдарламасын жүзеге асыру барысында: жауапты мекемелермен сауаттылық көрсеткішін бұрмалап беруі, сауатсыздықты жою науқанында орындалуға тиіс шаралар жартылай не толығымен жүзеге аспай қалуы, олардың халықтан қолдау таппауынан 1927 жылдың 20 қаңтарынан бастап үкімет сауатсыздықты жою жөніндегі төтенше комиссияны қайта құруға мәжбүр етті. Осылайша, 1920-шы жылдардағы жылдардағы сауатсыздыққа қарсы биліктің күш-жігері нәтижесіз болмаса да, жеткіліксіз болғанын көреміз. Сондықтан сауатсыздыққа қарсы күрестің шегі 1932 жылға дейін шегінді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, 1920-шы жылдары Семей өңірінде сауатсыздықты жою жөніндегі жүзеге асырылған іс-шараларды қарастыру нәтижесінде бірқатар түйінді тұжырымдарды қарастыруға болады. Ең алдымен, зерттелетін кезең Семей өңіріндегі сауатсыздыққа қарсы күрес міндетінің күрделілігін көрсетті. Сауатсыздықты жою науқанын жүзеге асыруды айтарлықтай қиындатқан: экономикалық қиындықтар, әлеуметтік-мәдени ерекшеліктер мен кадрлық-ұйымдастырушылық дайындықтың жеткіліксіздігі сияқты бірқатар факторлар анықталды.

Атап айтқанда, шектеулі ресурстар, педагогикалық кадрлардың жеткіліксіздігі, сондай-ақ жергілікті ерекшеліктер мен халықтың білім алу қажеттіліктерін түсінбеушілігі мен немқұрайлы

қарауы өңірдегі сауатсыздықты жою нәтижелері күтілгеннен әлдеқайда аз табысқа жеткенін көрсетті. Сонымен қатар, қоғамда қалыптасқан дәстүрлі көзқарас, әсіресе қыздарға білім беруді ұйымдастырудағы қиындықтар сауаттылық деңгейіне айтарлықтай кері әсерін мұрағат деректері айғақтайды.

Мектеп жүйесі енгізілгенімен, мектеп жасындағы балалардың едәуір бөлігі мектептердегі орын мен мұғалімдердің тапшылығынан мектеп қабырғасынан тыс қалды, бұл ретте, сауатсыздықты жою пункттерінің жеткіліксіздігі жоспарланаған ересек тұрғындар санын қамтамасыз ете алмауы өңірдегі, сауатсыздықтың жоғары деңгейінің сақталуына әкелді, әсіресе қалаға қарағанда ауыл тұрғындарының сауатсыздығын жою мәселесі өткір тұрды.

Сауатсыздықты жою барысында жүзеге асырылған шаралар сауатсыздық деңгейін төмендетуге және Семей өңірінің тұрғындары арасында сауатсыздықты жоюға ықпал еткенімен, үкімет пен жергілікті басқарушы билік өңірдегі сауатсыздықты жою жұмысын жоспарланған мерзім аралығында толықтай шеше алмағандығы анықталды. Сондықтан сауатсыздықпен күресу мәселесі кейінгі 1930-шы жылдары да өзекті болып қала берді және мемлекет пен қоғамның одан әрі күш-жігерін қажет етті. Осылайша, 1920-шы жылы Семей өңіріндегі сауатсыздықты жою мақсатына жету жолындағы кедергілерге қарамастан білім мен дамуға деген ұмтылысты айқындайтын күрделі, бірақ маңызды процесс болды.

Әдебиеттер

- Berryman W.A. (2010). Soviet Education: Communism in the Classroom. Colby college: Honors Theses. P.602.
- Fitzpatrick Sh. (1979). Education and Social Mobility in the Soviet Union: 1921–1934. Cambridge: Cambridge University Press. P.355.
- Ignatovich E., Walter P. (2021). Political posters, the Soviet Enlightenment and the construction of a learning society, 1917–1928. European Journal for Research on the Education and Learning of Adults, Pre-published. P. 1–22.
- Абай облысының мемлекеттік мұрағаты (ары қарай-АОММ) Қ,185. Т.1 Іс.41. П.22
- АОММ. Қ,415. Т.1 Іс.107. П.33
- АОММ. Қ,415. Т.1 Іс.379. П.33
- АОММ. Қ,415. Т.1 Іс.55. П.28
- АОММ. Қ,72. Т.1 Іс.95. П.15
- АОММ. Қ,72. Т.1. Іс. 95. П.117
- АОММ. Қ,73. Т.1 Іс.409. П.105
- АОММ. Қ,73. Т.1 Іс.409. П.110
- АОММ. Қ,73. Т.1 Іс.42. П.70
- АОММ. Қ,73. Т.1 Іс.42. П.83
- Беткенбаева Ш.К. (1983). Борьба за осуществление Ленинского декрета «О ликвидации неграмотности среди населения РСФСР» в казахском ауле (1917-1940 гг.): дисс... канд. ист. наук. Алма-Ата. 194 с.
- Біткенбаева Ш.К. (1982). Қазақстанда сауатсыздықты жою жайында лениндік декреттің жүзеге асуы (1917-1940 жж.). Алматы: Ғылым. 176 б.

- Богенбаева А.К. (2001). Преобразование школьного дела в Семипалатинской области (1920-1930 гг.) // Вестник КазГУ им. Аль-Фараби. Серия историческая. №4 (23). – С.82-87.
- Буктугутова Р.С., Коньрова Р. Ж. (2021). Развитие культуры Казахстана в 20-30-е гг. XX века (некоторые аспекты) // Наука и реальность. №2(6). С.116-121. Электронный ресурс. <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-kultury-kazahstana-v-20-30-e-gg-hh-veka-nekotorye-aspekty?ysclid=lvb5vhhgmi707779359> (23.04.2024)
- Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том 8. (1926). Москва: ЦСУ Союза СССР. 261 с.
- Дурново И. В. (2019). Из истории народного образования в Восточно-Казахстанской области в 1920-е годы XX века // Материалы конференции «Ползуновские чтения–2018». Барнаул: Алтгту. С. 59-63.
- Ежегодник Семипалатинского округа. Обзор за 1925-26 год. (1927). Семипалатинск: издание Семипалатинского Губисполкома. 430 с. <http://e-kitap.kz/book/3946/read> (24.01.2024)
- Ежегодник Семипалатинского округа. Обзор за 1927-28 год. (1929). Семипалатинск: издание Семипалатинского окрп. лана. 293с. <https://kazneb.kz/tu/bookView/view?brId=1543102> (24.01.2024)
- Әбікей А.М., Қайыпбаева А.Т., Оспанова Р.Р. (2022). Қазақстандағы сауатсыздықты жою науқанының жүзеге асырылуы // Отан тарихы. № 2(98). – Б.170-178.
- Жуманова А.З., Жумашев Р.М., Мейрамбеков А.Қ., Утегенов М.З. (2023). XX ғасырдың екінші жартысы – XXI ғасырдың басындағы америка тарихнамасындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан мәдениеті. // Аль-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. №2 (109). – Б.91-105. <https://doi.org/10.26577/JH.2023.v109.i2.09> (22.04.2024)
- Казахстанский город: социально-демографический взгляд: Монография / Ж. С. Аубакирова, А. Н. Алексеенко, Э. О. Столярова, Г. А. Сарсембаева, Н.П. Краснобаева, Т.Е. Әмірзақ. (2023). Усть-Каменогорск: издательство «Медиа Альянс». 260 с.
- Календарь – справочник и записная книжка на 1924 г. (1924). Оренбург: Паровая типогр. Губсоюз, 187 с. <https://nabr.kz/bookView/view/?brId=1540707&simple=true&green=1#> (05.02.2024)
- Календарь-справочник и записная книжка добровольного корреспондента и волостного статистика на 1928 год. (1928). Қзыл-орда: Краевая типография Казгоскдата №1. 301 с. <https://nabr.kz/bookView/view/?brId=1540665&simple=true&green=1#> (05.02.2024)
- Культурное строительство в Казахстане. Сборник документов и материалов (1918-1932 гг.). Том первый.(1965). Алма-Ата: Казахстан. 566 с.
- Кунантаева К.К. (1987). К вершинам знаний: (Развитие женского образования в Казахстане. 1920-1977 гг.). Алма-Ата: Казахстан. 136 с.
- Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты Қ.81. Т.1 Іс.78. П.5а
 ҚР ОМА. Қ.81. Т.1 Іс.1513. П.15
 ҚР ОМА. Қ.81. Т.1 Іс.17. П.13к
 ҚР ОМА. Қ.81. Т.1 Іс.78. П.6
 ҚР ОМА. Қ.81. Т.1 Іс.835. П.17
 ҚР ОМА. Қ.81. Т.1 Іс.997. П.57
 ҚР.ОМА. Қ.766. Т.1. Іс.4. П.18
- Мұхатова О, Қайыпбаева А. (2022). 1920-30 жж. Білім жүйесінің тарихи деректері. //Аль-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. №3 (106). –Б.54-65. <https://doi.org/10.26577/JH.2022.v106.i3.06> (22.04.2024)
- Мұхатова О.Х. (2021). Қазақстандағы 1920 жылдардағы оқу-ағарту. // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. №2 (135). – Б.35-47.
- Нұрмұхамбетов А.А. (2021). XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстанның білім беру қызметі саласын дамытудың негізгі үрдістері. // Отан тарихы № 3 (95). Б. 118- 126.
- Развитие народного образования в Восточном Казахстане XIX –начало XX вв. Т2. [сост. Г.Т. Касымова и др.]. (2016). Семей. С.717.
- Рахматулина Е.Ю. (2019). Художественная интеллигенция Восточного Казахстана в условиях советской модернизации 1920-1930-х гг.: дисс...канд. ист. наук. Барнаул. 256 с.
- Рахматулина Е.Ю. (2021). Художественная интеллигенция Восточного Казахстана в условиях советской модернизации 1920-1930-х гг. Барнаул: Азбука. 196 с.
- Статистико-экономический обзор Киргизской Советской Социалистической Республики.(1923). Оренбург: Типография №1. Управпромгуба. 409 с. <https://nabr.kz/bookView/view/?brId=1093260&simple=true&green=1#> (01.02.2024)
- Тасырова Т.К. (1984). Деятельность Коммунистической партии Казахстана по развитию женского образования в республике (1928-1940 гг.): дисс...канд. ист. наук. Алма-Ата: Казахский пед. ин-т им. Абая. 184 с.

References

- Abaj oblysynyn memleketтік muragaty (ary qaraj-AOMM) Q.185. Op.1 Is.41. P.22
- Abikej A.M., Kajypbaeva A.T., Ospanova R.R. (2022). Kazakstandaqy sauatsyzdykty zhoyu naukanyyn zhyzege asyrylyu [Implementation of the literacy campaign in Kazakhstan] Otan tarihy [Bulletin of the History of the fatherland], №2(98). – pp.170-178. (in Kazakh)
- АОММ. Q.415. Op.1 Is.379. P.33
- АОММ. Q.415. Op.1 Is.55. P.28
- АОММ. Q.72. Op.1 Is.95. P.15

- AOMM. Q.73. Op.1 Is.409. P.105
 AOMM. Q.73. Op.1 Is.409. P.110
 AOMM. Q.73. Op.1 Is.42. P.70
 AOMM. Q.73. Op.1 Is.42. P.83
 AOMM. Q.72. Op.1. Is. 95. P.117
 AOMM. Q.415. Op.1 Is.107. P.33
 Berryman W.A. (2010). Soviet Education: Communism in the Classroom. Colby college, Honors Theses. P.602.
 Betkenbaeva SH.K. (1983). Bor'ba za osushchestvlenie Leninskogo dekreta «O likvidacii negramotnosti sredi naseleniya RSFSR» v kazahskom aule (1917-1940 gg.). [The struggle for the implementation of Lenin's decret «On the elimination of illiteracy among the population of the RSFSR» in the Kazakh village (1917-1940): thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences]. Almaty. 194 p. (in Russian)
 Bogenbaeva A.K. (2001). Preobrazovanie shkolnogo dela v Semipalatinskoy oblasti (1920-1930 gg) [The transformation of school business in the Semipalatinsk region (1920-1930)]. Vestnik KazGU im. Al-Farabi, Seriya Istoricheskaya. [Bulletin of Al-Farabi KazGU Historical sciences Series], №4 (23). – pp. 82-87. (in Russian)
 Buktugutova R.S., Konyrova R.Zh. (2021). Razvitie kul'tury Kazahstana v 20-30-e gg. XX veka (nekotorye aspekty) [The development of the culture of Kazakhstan in the 20-30s of the twentieth century (some aspects)] // Science & reality. №2(6). pp.116-121. (in Russian). Elektronnyj resurs. <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-kultury-kazahstana-v-20-30-e-gg-hh-veka-nekotorye-aspekty?ysclid=lvb5vhbgmi707779359> (23.04.2024)
 Bitkenbaeva SH.K. (1982). Kazakstanda sauatyzdyqy zhoyu zhajynda lenindik dekretin zhyzege asuy (1917-1940 zh zh.). [Implementation of the Lenin Decree on the elimination of illiteracy in Kazakhstan (1917-1940)]. Almaty. Qylym. 176 p. (in Russian)
 Durnovo I.V. (2019). Iz istorii narodnogo obrazovaniya v Vostochno-Kazahstanskoy oblasti v 1920-e gody XX veka [From the history of public education in the East Kazakhstan region in the 1920s of the XX century]. Materialy konferencii «Polzunovskie chteniya–2018 [Materials of the conference “Polzunov readings–2018]. Barnaul. Altgtu. 59-63 pp). (in Russian)
 Ezhegodnik Semipalatinskogo okruga. Obzor za 1925-26 god. (1927). [The yearbook of the Semipalatinsk district for 1925-26]. Semipalatinsk, Semipalatinsky Gubispolkom. 430 p. (in Russian) <http://e-kitap.kz/book/3946/read> (24.01.2024)
 Ezhegodnik Semipalatinskogo okruga. Obzor za 1927-28 god. (1929). [The yearbook of the Semipalatinsk district for 1927-28]. Semipalatinsk, Semipalatinsky okrplan. 293p. (in Russian) <https://kazneb.kz/ru/bookView/view?brId=1543102> (24.01.2024)
 Fitzpatrick Sh. (1979). Education and Social Mobility in the Soviet Union: 1921–1934. Cambridge: Cambridge University Press. P.355.
 Ignatovich E., Walter P. (2021). Political posters, the Soviet Enlightenment and the construction of a learning society, 1917-1928. European Journal for Research on the Education and Learning of Adults. Pre-published. 1-22 p.
 Kalendar' – spravochnik i zapisnaya knizhka na 1924g. (1924). [Calendar – reference book and notebook for 1924]. Orenburg, Parovaya tipogr. Gubsoyuz. 187p. (in Russian) <https://nabr.kz/bookView/view/?brId=1540707&simple=true&green=1#> (05.02.2024)
 Kalendar'-spravochnik i zapisnaya knizhka dobrovol'nogo korrespondenta i volostnogo statistika na 1928 god (1928). [Calendar-reference book and notebook of a volunteer correspondent and volost statistician for 1928]. Kzyl'-orda, Kraevaya tipografiya Kazgoskdata №1, 301p. (in Russian) <https://nabr.kz/bookView/view/?brId=1540665&simple=true&green=1#> (05.02.2024)
 Kazhstanskij gorod: social'no-demograficheskij vzglyad (2023). [Kazakh city: socio-demographic view]. Monografiya. Ust'-Kamenogorsk, Media Al'yans. 260 p. (in Russian)
 Kazakstan Respublikasynyn ortalyk memlekettik muragaty (ary karaj- KR OMA) Q.81. T.1 Is.78. P.5q
 KR OMA. Q.766. T.1 Is.4. P.18
 KR OMA. Q.81. T.1 Is.1513. P.15
 KR OMA. Q.81. T.1 Is.78. P.6
 KR OMA. Q.81. T.1 Is.835. P.17
 KR OMA. Q.81. T.1 Is.997. P.57
 KR OMA. Q.81.T.1 Is.17. P.13q
 Kul'turnoe stroitel'svo v Kazahstane. Sbornik dokumentov i materialov (1918-1932 gg.). Tom pervyj (1965). [Cultural construction in Kazakhstan. Collection of documents and materials (1918-1932). Volume one.]. Almaty, Kazakhstan. 566 p. (in Russian)
 Kunantaeva K.K. (1978). K verшинam znaniy: (Razvitie zhenskogo obrazovaniya v Kazahstane. 1920-1977 gg.) [To the heights of knowledge: (Development of women's education in Kazakhstan. 1920-1977.)]. Almaty, Kazakhstan. 136 p. (in Russian)
 Mukhatova O, Kajypbaeva A. (2022). 1920-30 zh. Bilim zhyjesinin tarihi derekteri [1920-30's Historical data of the education system] Al'-Farabi atyndagy QazUU habarshysy. Tarihi seriyasy. [Bulletin of Al-Farabi KazNU Historical Series], №3 (106). – pp.54-65. <https://doi.org/10.26577/JH.2022.v106.i3.06> (22.04.2024) (in kazakh)
 Mukhatova O.H. Kazakstandagy 1920 zhyldardagy oku-agartu. (2021). [Education in Kazakhstan in the 1920's] P.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyq universitetinin habarshysy. Tarihi gylmdar. Filosofiya. Dintanu seriyasy [Bulletin of the P.Gumilyov ENU Historical sciences. A series of philosophy. Religious studies]. №2(135). – pp.35-47 (in Kazakh)
 Nurmuhambetov A. A. (2021). XX gasyrdyn 20-30 zhyldaryndagy Kazakstannyn bilim beru kyzmeti salasyn damytudyn nezigzi urdisteri [The main trends in the development of the sphere of educational activity in Kazakhstan in the 20-30s of the twentieth century] // Otan tarihy [Bulletin of the History of the fatherland] № 3 (95). pp.118- 126. (in Kazakh)

Rahmatulina E.YU. (2019). Hudozhestvennaya intelligenciya Vostochnogo Kazakhstana v usloviyah sovetskoj modernizacii 1920-1930-h [The artistic intelligentsia of East Kazakhstan in the conditions of Soviet modernization of the 1920-1930s: thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences]. Barnaul. 256 p. (in Russian)

Rahmatulina E.Yu. (2021). Hudozhestvennaya intelligenciya Vostochnogo Kazakhstana v usloviyah sovetskoj modernizacii 1920-1930-h gg. [The artistic intelligentsia of East Kazakhstan in the conditions of Soviet modernization of the 1920-1930s]. Barnaul. Azbuka. 196 p. (in Russian)

Razvitie narodnogo obrazovaniya v Vostochnom Kazakhstane XIX – nachalo XX vv. Tom vtoroj. (2016). [Development of public education in East Kazakhstan of the XIX –early XX centuries. VoP.2]. [sost. G.T. Kasymova i dr.]. Semey. 717 p. (in Russian)

Statistiko-ekonomicheskii obzor Kirgizskoi Sovetskoj Sotsialisticheskoi Respubliki. (1923). [Statistical and economic review of the Kyrgyz Soviet Socialist Republic]. Orenburg, Tipografia 1 Upravpromguba. 409 p) (in Russian) <https://nabr.kz/bookView/view/?brId=1093260&simple=true&green=1#> (01.02.2024)

Tasyrova.T.K. (1984). Deyatel'nost' Kommunisticheskoi partii Kazakhstana po razvitiyu zhenskogo obrazovaniya v respublike (1928-1940 gg.) [Activities of the Communist Party of Kazakhstan on the development of women's education in the Republic (1928-1940): thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences]. Almaty, Kazakh Pedagogical Institute of Abai. 184 p. (in Russian)

Zhumanova A.Z., Zhumashev R.M., Mejrambekov A.Қ., Utegenov M.Z. (2023). XX gasyrdyn ekinshi zhartysy – XXI gasyrdyn basyndagy amerikan tarihnamasyndagy kenestik kezendegi Qazaqstan madenieti [Culture of Kazakhstan in the Soviet period in American historiography of the second half of the XX-early XX centuries]. Al'-Farabi atyndagy QazUU habarshysy. Tarih seriyasy. [Bulletin of Al-Farabi KazNU Historical Series], №2 (109).– pp.91-105. <https://doi.org/10.26577/JH.2023.v109.i2.09> (22.04.2024) (in kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

Мухаметкалиева Карлыга Бериковна – докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті. E-mail: karlyga.m@mail.ru

Атантаева Бакыт Жумагазыевна – т.ғ.д., профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті. E-mail: batantaeva@mail.ru

Абенова Гульнур Атымтаевна – т.ғ.к., аға оқытушы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті. E-mail: ab.gulnur@mail.ru

Сведения об авторах:

Мухаметкалиева Карлыга Бериковна – докторант, Университет имени Шакарима. E-mail: karlyga.m@mail.ru

Атантаева Бакыт Жумагазыевна – д.и.н., профессор, Университет имени Шакарима. E-mail: batantaeva@mail.ru

Абенова Гульнур Атымтаевна – к.и.н., старший преподаватель, Университет имени Шакарима. E-mail: ab.gulnur@mail.ru

Келіп түсті: 29.04.2024

Қабылданды: 30.05.2024

T.A. Tulebaev^{ID}, A.A. Sydykova*^{ID}

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: umutbaev_r@mail.ru

ACTUAL PROBLEMS OF ACCEPTANCE AND DELIVERY OF ELECTRONIC ARCHIVAL DOCUMENTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The development of electronic resources and digital technologies has contributed to the transition to electronic document management and digitalization of document management. The question arises regarding the high-quality storage and creation of electronic archives. Therefore, the purpose of our article is to study the regulatory legal acts of the state that regulate the activities of the electronic archives of the country. To achieve this goal, the following tasks should be addressed: creating a list of documents included in the country's electronic archive, examining the rules for digitizing and publishing archival documents in the Republic of Kazakhstan, and identifying current challenges and prospects for developing electronic archives.

Results. With the adoption of the «Digital Kazakhstan» program, over 500,000 sheets of archival documents are digitized annually. However, by the beginning of 2023, only 5% of the nearly 16 million storage units in public storage within the National Archival Fund of Kazakhstan have been transferred to electronic format. This indicates low efficiency in using information systems in archives. The study shows that the country's archives carry out the online service «Issuance of archival certificates, copies of archival documents or archival extracts», they are available to citizens through the official website www.egov.kz and the «EGov» mobile application. The availability of digitized archival materials varies significantly in such regional archives of the country as the West Kazakhstan, East Kazakhstan and Aktobe regions; search and access to electronic materials on their official web pages is easy and fast, while the web pages of the archives of Almaty, Pavlodar, Mangistau, Kyzylorda, Karaganda, Zhambyl regions is limited. Conclusions. The study showed that the list of documents included in the electronic archive is not legally defined, the validity period of the electronic digital signature expires within one year, which further raises doubts about the legality of such documents. It is crucial to not only enhance the regulatory framework for archives and documentation but also create guidelines for archives to develop web resources.

Key words: electronic archive, Kazakhstan, digitalization, implementation, legal acts.

Т.А. Түлебаев, А.А. Сыдыкова*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: umutbaev_r@mail.ru

Қазақстан Республикасында электрондық мұрағат құжаттарын қабылдау мен берудің өзекті мәселелері

Электрондық ресурстар мен цифрлық технологиялардың дамуы электронды құжат айналымына көшуге және құжат айналымын цифрландыруға ықпал етті. Осыған байланысты оларды сапалы сақтау және электронды мұрағат құру мәселесі туындайды. Осыған орай, біздің мақаламыздың мақсаты – еліміздің электрондық мұрағаттарының қызметін реттейтін мемлекеттің нормативтік құқықтық актілерін зерделеу. Осы мақсатқа жету үшін Қазақстан Республикасының электрондық мұрағатына кіретін құжаттардың тізбесін анықтау, Қазақстанның электрондық мұрағаттарының дамуы мен қолжетімділігін айқындау міндеттерін шешу қажет. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттерді шешу қажет: еліміздің электрондық мұрағатына енгізілген құжаттардың тізбесін анықтау, Қазақстан Республикасындағы мұрағаттық құжаттарды цифрландыру және қолжетімділік ережелерін қарастыру, сондай-ақ қазіргі кездегі өзекті міндеттер мен перспективаларды анықтау. Нәтижелер. «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасының қабылдануымен жыл сайын 500 мыңнан астам парақты құрайтын мұрағат құжаттары цифрланады, алайда 2023 жылдың басына қарай Ұлттық мұрағат қорының 16 миллионға жуық сақтау бірлігін құрайтын Мемлекеттік сақтаудағы Қазақстандық жалпы көлемінің тек 5% ғана цифрлық нысанға көшкен. Бұл көрсеткіш мұрағаттардағы ақпараттық жүйелерді пайдалану тиімділігінің төмендігін көрсетеді. Зерттеу еліміздің мұрағаттарында «Архивтік анықтамаларды, мұрағаттық құжаттардың көшірмелерін немесе мұрағаттық үзінділерді беру» онлайн қызметі жүзеге асырылатынын, олар

азаматтарға www.egov.kz ресми сайты және «Еgov» мобильді қосымшасы арқылы қолжетімді екенін көрсетті. Цифрланған мұрағат материалдарының қолжетімділігі Батыс Қазақстан, Шығыс Қазақстан және Ақтөбе облыстары сияқты еліміздің өңірлік мұрағаттарында айтарлықтай өзгереді, олардың ресми веб-беттерінде электронды материалдарды іздеу және оларға қол жеткізу оңай және жылдам, ал Алматы, Павлодар, Маңғыстау, Қызылорда, Қарағанды, Жамбыл облыстық мұрағаттарында веб-парақшаға кіру шектелген. Қорытынды. Зерттеу көрсеткендей, электронды мұрағатқа енгізілген құжаттар тізімі заңды түрде белгіленбеген, электрондық цифрлық қолтаңбаның әрекет ету мерзімі бір жыл ішінде аяқталады, бұл расталған құжаттардың заңдылығына күмән туғызады. Сондай-ақ мұрағат ісі және құжаттама саласындағы нормативтік-құқықтық базаны әзірлеу және жетілдіру ғана емес, сонымен қатар веб-ресурстарды құру бойынша мұрағаттарға арналған нұсқаулықтарды дайындау маңызды екенін көрсетті.

Түйін сөздер: электронды мұрағат, Қазақстан, цифрландыру, дамыту, енгізу, құқықтық актілер.

Т.А. Тулебаев, А.А. Сыдыкова*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: umutbaev_r@mail.ru

Актуальные проблемы приема и выдачи электронных архивных документов в Республике Казахстан

Развитие электронных ресурсов и цифровых технологий способствовало переходу электронному документообороту и цифровизации документооборота. В связи с этим возникает вопрос качественного хранения электронных документов и создания электронных архивов. Целью нашей статьи является изучение нормативно-правовых актов государства, регулирующие деятельность электронных архивов страны. Для достижения данной цели следует решить следующие задачи: определить перечень документов, которые входят в электронный архив страны, рассмотреть правила оцифровки и публикации архивных документов в Республики Казахстан, а также выявить текущие вызовы и перспективы развития электронных архивов. Результаты. С принятием программы «Цифровой Казахстан» ежегодно оцифровке подвергаются более 500 тысяч листов архивных документов, однако к началу 2023 года только 5% от общего объема, т. е. почти 16 миллионов единиц хранения Национального архивного фонда Казахстана, находящихся на государственном хранении, были переведены в электронный формат. Этот показатель говорит о низкой эффективности использования информационных систем в архивах. Исследование показало, что архивы страны осуществляют онлайн-услугу «Выдача архивных справок, копий архивных документов или архивных выписок» они доступны гражданам через официальный сайт www.egov.kz и мобильное приложение «eGov». Доступность оцифрованных архивных материалов существенно различается. Например, в таких регионах страны, как Западно-Казахстанская, Восточно-Казахстанская и Актюбинская области, поиск и доступ к электронным материалам на официальных веб-страницах госархивов простой и быстрый, в то время как на веб-страницах архивов Алматинской, Павлодарской, Мангистауской, Кызылординской, Карагандинской, Жамбылской областей они ограничены. Выводы. Исследования показали, что перечень документов, включаемых в состав электронного архива, юридически не определен, срок действия электронной цифровой подписи истекает в течение одного года, что в дальнейшем вызывает сомнения в законности таких документов. Также важно не только развивать и совершенствовать нормативно-правовую базу в области архивного дела и документации, но и нужно разработать методические рекомендации для архивов по созданию веб-ресурсов.

Ключевые слова: электронный архив, Казахстан, цифровизация, внедрение, нормативно-правовые акты.

Introduction

The development of electronic resources and digital technologies has contributed to the transition to electronic document management and digitalization of archival processes. Yearly, there is a rapid increase in the volume of electronic documents worldwide, leading to greater complexity in addressing the challenge of long-term preservation.

Hence, electronic documents are supplanting paper counterparts, making the challenges associated with their storage increasingly pertinent.

The worldwide adoption of electronic document delivery and storage commenced in the 1990s, whereas in Kazakhstan, this trend started gaining momentum during the 2000s. During this timeframe, organizations initiated the transfer of original electronic regulatory documents to archival

storage. Here we should especially pay attention that a copy of a paper original is not an original – it is a duplicate, which means it cannot be transferred to the archive. An original should be understood as a document whose information was created only in electronic form. For instance, an order created in an electronic document management system and signed with a qualified electronic signature.

An electronic archival record should be recognized as documented data presented in an electronic format and authenticated by an electronic digital signature (referred to as EDS). This information can be identified and stored based on its importance for society and the state. (Rules for replenishment, 2018).

It should be especially noted that in the country's archives the bulk of the documents are stored in paper form; the reader is interested in receiving services online; in this regard, the archives are working on the digital transformation of archival documents. Here the question arises: "Do translated paper archival documents into electronic format belong to the electronic archive?" A scanned copy of an archival document is not considered the original. In the Republic of Kazakhstan, there is ambiguity regarding the legal status of scanned copies and their inclusion in the electronic archive system. Also, in the current realities, readers are interested in remote access to archival materials, so it is important to consider the availability of materials in the country's archives. Consequently, the purpose of our article is to study the state regulations governing the activities of the country's electronic archives. Within the scope of this research, we will examine the collection of documents contained in the electronic repository of Kazakhstan, as well as assess the implementation procedures and accessibility of the country's electronic archives.

Materials and Methods

During the course of composing the paper, the regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan regulating the archival activities of the country were used, such as the Law of the Republic of Kazakhstan adopted December 22, 1998 No. 326-1 "On the National Archival Fund and Archives" (On the National Archival Fund, 1998), Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special Part) adopted July 1, 1999 No. 409 (Civil Code, 1999), Law of the Republic of Kazakhstan passed June 10, 1996 No. 6-1 "On Copyright and the Related Rights" (On Copyright, 1996), Law of the Republic of Kazakhstan adopted November 24, 2015 No. 418-

V ZRK "On Informatization" (On Informatization, 2015), Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan passed September 20, 2018 No. 576 "On approval of the Rules for replenishment, storing, recording and using documents of the National Archival Fund and other archival documents by state and special state archives" (Rules for replenishment, 2018), etc.

Since the beginning of the new century, electronic documents and the publication of electronic archival documents have become integrated into the scientific discourse in Kazakhstan. As a result, interest in this topic among Kazakhstani historians and archivists is growing.

Specialists in the field of information technology, such as A.K. Korbosynova (Корбосынова, 2006), E.Yu. Samoilenko (Самойленко, 2007), and A.A. Slobodyanyuk (Слободянюк, 2007), have addressed issues related to the establishment of electronic document management systems and electronic archives. Their studies focus on solving practical implementation problems of software complexes in Kazakhstan like the "Electronic Archives System of Government Agencies" and the "Electronic Archive of JSC "Banking Service Bureau" of the National Bank of the Republic of Kazakhstan". These studies hold significant practical value and can serve as an empirical foundation for further theoretical research.

The normative-methodological and organizational aspects of digital document management have been examined by A.A. Adelguzhin (Адельгужин, 2007) and E.K. Zhусupov (Жусупов, 2007). These studies, carried out within the context of Kazakhstani historiography, were pioneering in addressing legal issues related to the creation, use, storage of electronic documents and their management.

The works of K.Sh. Alimgazinov represent the first instance in domestic historiography where electronic documents are considered as objects of scientific research (Алимгазинов, 2014).

In her article, G.A. Seksyenbaeva highlights the special relevance of preserving electronic documents but notes that this topic does not generate significant interest among Kazakhstani archivists. This is attributed to the fact that preserving electronic documents is expensive and requires regular technical updates to archives, as well as staff training (Сексенбаева, 2018).

M.Kh. Zhakupov, in his article, examines the issues of electronic document management in the public sector (Жакыпов, 2019).

A.Kh. Mustafina, in her doctoral dissertation «The History of Informatization of Archives in

Kazakhstan (1991–2020),» not only examines the stages of development of the republic’s archives but also discusses the development and implementation of information systems in Kazakhstan’s archives. (Мустафина, 2023).

The study is grounded in dialectical logic, the analysis – synthesis approach, as well as comparative and contrastive analysis. It encompasses a range of disciplines including law, history, and archaeography.

Discussion

In the introduction, we previously mentioned that the specific collection of documents stored in the electronic archive of the country is not legally specified. However, Article 15-1 paragraphs 2 and 4 of the «On The National Archival Fund and Archives» law specifies that an authorized employee from a state or departmental archive electronically certifies an electronic copy of archival documents required for public services through the «electronic government» service integrator (On the National Archive Fund, 1998). This certified electronic copy can be considered as equivalent to the original archival document since it is presented in digital form and authenticated with an electronic digital signature (Rules for replenishment, 2018).

Soloviev A.V. believes that “not only electronic original documents, but also scanned copies of paper documents created in accordance with the rules for conducting archival work in a certain territory should be classified as electronic archival documents” (Соловьев, 2017). For example, the US electronic archive includes original electronic archival documents from records management services, as well as digitized traditional paper documents (Сексенбаева, 2018: 170).

Based on the data presented, it is difficult to determine the exact list of documents included in the electronic archive of Kazakhstan. In our view, the digital repository of Kazakhstan could include various document types: authentic electronic records, digitized versions of paper documents, electronic videos and photos, along with other electronically certified materials by an authorized staff member’s digital signature from a state or departmental archive. It is important to consider that the restricted validity period of a digital signature is a significant factor. Once the digital signature expires (after one year), all electronic documents in the digital archive become legally invalid.

According to the Rules “On Electronic Document and Electronic Digital Signature” (Digital Signature

Rules, 2015), for electronic documents intended for long-term storage, the “time stamp” receipt is checked. This receipt is generated in the electronic document management system at the time of signing. However, it is important to have regulatory oversight of this process, including establishing the concept of a «time stamp» and defining its use to confirm the legitimacy of digital documents.

It is important to acknowledge that instead of ensuring the long-term validity and legal status of electronic documents, an electronic digital signature (referred to as EDS) actually diminishes their longevity. Without specialized software containing tools for creating and authenticating digital signatures, it becomes challenging or even impossible to verify the authenticity, integrity, and sometimes even access the contents of an electronic document. The issue is exacerbated by the modernization of information systems leading to the abandonment of «outdated» digital signature methods (Тихонов, 2007). An essential aspect of digital documents involves the presence of associated metadata, which allows for their use in different contexts over time while confirming their legality and uniqueness (Ларин, 2015). This also guarantees reliability, immutability, and legitimacy within digital documents (Mustafina, 2023:129). As electronic archival materials may need to be retained for more than a decade, addressing this flaw in legislation regarding the loss of legal standing due to an electronic digital signature requires immediate attention and resolution.

Another significant issue in the field of electronic archival documents is the existing legislative, regulatory, and methodological framework that regulates the process of acceptance and use of electronic archival documents, including regional archives. In this area, the main regulatory legal acts are:

- Constitution of the Republic of Kazakhstan;
- Constitutional laws of the Republic of Kazakhstan;
- By-laws and legal acts.

Providing access to documents of the National Archival Fund of the Republic of Kazakhstan is carried out in accordance with the provisions of paragraph 2 of Article 20 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan. This guarantee ensures that citizens have the freedom to obtain and share information through legal methods that are in accordance with the law (Constitution, 1995). It’s important to consider that certain documents are classified as state secrets of the Republic of Kazakhstan in order to safeguard the constitutional

order, public order, human rights and freedoms, as well as the health and morals of the population (On access to information, 2015).

When publishing archival documents, it is necessary to comply with the rules established by the Law of the Republic of Kazakhstan dated December 22, 1998 No. 326-1 "On the National Archival Fund and Archives", as well as the provisions contained in the Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special Part) adopted July 1, 1999 No. 409. According to the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, exclusive rights to a work are valid for the entire life of the author and seventy years, starting from January 1 of the year following the year of death of the author. After the expiration of the exclusive rights, works of science, literature, or art pass into the public domain. According to the provisions of Article 983 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, works that are in the public domain can be freely used by any person without the need to pay royalties. In this case, it is necessary to respect the right of authorship, the right to the copyright name and the right to the integrity of the work. (Civil Code, 1999).

The main legislative act regulating the National Archival Fund of the Republic of Kazakhstan is the "Law on the National Archival Fund and Archives". Article 15 of this law establishes norms that guarantee the rights and interests of individuals and legal entities when using documents of the National Archival Fund. According to this article, all information contained in archival documents owned by the state is protected by the legislation of the Republic of Kazakhstan as intellectual property of the state. Documents located in the state archives of the Republic of Kazakhstan and their branches, as well as the corresponding information system, become available for public use one year after their receipt in the archives. The use of privately owned documents of the National Archival Fund is permitted only with the consent of their owner. Individuals and legal entities of the Republic of Kazakhstan have the right of free access to documents of the National Archival Fund that are open for use, which are stored in state archives, departmental archives and their branches (On the National Archival Fund, 1998).

There may also be restrictions on the use of documents from the National Archive Fund that contain state or non-state secrets. The procedure for their disclosure and provision for public use is determined by the legislation of the Republic of Kazakhstan. It is only permissible to utilize archival documents with restricted access if authorized by the owner or their legal successors. Originals of highly

valuable or physically compromised documents are not given to users; instead, copies of such materials are provided (About the National Archives, 1998).

Another regulation that governs the publication of archival records is the Law of the Republic of Kazakhstan adopted November 24, 2015 No. 418-V ZRK "On Informatization". According to this law, access to open information systems of state archives is guaranteed. In addition, in accordance with this law, everyone has the right:

- exercising the right to search, receive, transmit, produce and distribute information;
- application of information technologies;
- ensuring information security (On informatization, 2015).

The Republic of Kazakhstan passed Law No. 370 on January 7, 2003, concerning «Electronic Documents and Electronic Digital Signatures», which governs the aspects related to electronic archives' creation and utilization. An electronic digital signature confirms that the contents of the document have not been changed since it was signed, and the document was signed by a certain person. This is especially important since digitized archival documents are not originals, but duplicates of documents stored in archives, and therefore they must be identical so that the user can be sure of the authenticity of the materials received. Access to digitized archival records is available to any government entities with an interest, provided that they comply with laws safeguarding state, commercial, and other protected secrets (On the National Archival Fund, 1998). Consequently, not all archival documents are publicly available. The use of archival documents to which owners have the right to establish access restrictions is possible only with their consent or the consent of their legal successors (heirs). Certain documents may be subject to access restrictions in compliance with the laws of the Republic of Kazakhstan, while others might become accessible upon registration on the archive website.

Some documents may have restrictions on access according to the laws of the Republic of Kazakhstan, while others could be made accessible after registering on the archive website. The regulations for managing electronic document systems in government entities, utilizing electronic digital signatures, recording and safekeeping electronic documents, and ensuring data security are established by the Decree No. 576 «On approval of the Rules for replenishment, storing, recording and using documents» issued by the Government of Kazakhstan on September 20, 2018 (Rules for

replenishment, 2018). Furthermore, prescribed storage periods for electronic documents and requirements for creating paper original documents must be adhered to as per the List of standard documents generated in state and non-governmental organizational activities which specifies corresponding storage durations. To maintain electronic records properly, it is essential to preserve them in their original format (including attached files) as they were originally created or received along with their respective digital signatures (Мыстафина, 2023: 70).

According to the study, since the beginning of the 2000s, an extensive system of legislative acts has been created that regulates the use of archival documents, including electronic archival documents. However, the main priority remains the development and improvement of the regulatory legal framework in the field of archival affairs and documentation (Архивное дело, 2021). Due to rapid changes in our society and the preferences of modern readers who prefer to receive archival documents remotely, without visiting archival institutions. This access can be organized either directly in the archive using special equipment, or remotely via the Internet. Now, applicants can use automatic services through the e-government portal, where they could control the document processing process and receive services not only through archives, but also through the e-government web portal. Thanks to such online platforms, it was possible to improve the quality of services and significantly reduce the time for their provision (Архивное дело, 2021). However, these online services are only available for obtaining government certificates and copies of personal documents. Therefore, the issue of development and remote accessibility of archival documents for readers remains open in the Republic of Kazakhstan.

An essential aspect here is not only the simple scanning of documents and their presentation as images through simple viewing programs, but also the creation of high-quality electronic archival documents that fully satisfy the professional needs of users. It is important to consider the following factors: providing a thorough and precise depiction of the original archival manuscript and its digital counterpart from an archaeographic perspective, choosing the best method for presenting a digital version of the document in an electronic setting, and creating and integrating services that offer researchers a virtual workspace enabling efficient utilization of electronic document copies to address professional challenges under remote access circumstances.

In 2013, the State Program “Information Kazakhstan-2020” was adopted, which played an important role in achieving the goal of transition to an information society. The program covered various areas of activity, including archival work. It provided for the development of computerization of state archival institutions and the widespread introduction of information technologies into the archival sphere. The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan adopted the Concept of Informatization of the Institution in 2014, and the Archive Informatization Programs for the periods 2014-2016 and 2017-2019 were developed and approved. These programs were developed to consistently implement the concept of informatization and achieve the goals within the specified time frame (Алпысбаева, 2020: 6).

In line with the «Information Kazakhstan-2020» State Program, there were initial plans to establish a «Consolidated Repository of Electronic Records». Yet, in 2014, encountering technical and administrative challenges hindered the launch of the intended information system. Following a risk assessment in 2017, it was determined that implementation of a service software solution named «Repository for electronic documents generated within the Unified Electronic Document Management System of Government Bodies» would address this issue.

In order to effectively execute the project, a service-oriented approach to informatization was selected in line with the «On Informatization» Law. This approach focused on delivering information and computing services, such as software product rental, computing resources, system technical maintenance, and support. The initiative involved 76 government agencies at both central and local levels utilizing the Unified Electronic Document Management System of State Agencies alongside their own Electronic Document Management Systems. Moreover, the National Archives of the Republic of Kazakhstan and 16 state archives in various regions including Astana and Almaty participated in this endeavor. The provisioning of computing resources along with system technical maintenance and support services was overseen by JSC National Information Technologies – the national operator for «electronic government» (Mustafina, 2023: 111).

The «Electronic Document Storage» service software product facilitated the quick and effective transfer of electronic documents from the organization’s electronic document management system to its electronic archive. This involved establishing a secure and centralized data storage for

information security, as well as enabling full-text search functionality for electronic documents and files. The system allowed access by multiple users at the same time while also ensuring verification of the legitimacy of electronic documents.

It is important to note the state program called “Digital Kazakhstan”, adopted by the Government of the Republic of Kazakhstan on December 12, 2017 under number 827. This program contributed to the creation of an information system called “Unified Electronic Document Archive”. The main goal of this project was to create a comprehensive solution that provided the full cycle of movement of electronic documents. This included the transfer of documents from existing information systems to the state repository, as well as the automation of the main functions of state and departmental archives. In addition, the goal of the project was to automate the maintenance of the Central Stock Catalog and reduce the time it takes to provide public services.

In order to enhance the procedures for identifying, gathering, organizing, summarizing, and publishing archival materials and converting physical archives into digital format for publication of research findings in partnership with research centers and higher education institutions, a Comprehensive Action Plan named Archive 2025 has been developed. This plan includes measures to improve technical support for state archives by acquiring specialized computer and microfilm equipment as well as launching a web portal to provide researchers with extensive access to archival documents through the Unified Electronic Document Archive system.

Government initiatives focused on the advancement of electronic archives have led to the initiation of various activities in this field. Efforts were directed towards scanning and processing documents, as well as creating several databases in regional archives. In a relatively short period, multiple databases such as «Electronic Stock Catalog,» «Archive Registrar,» «Administrative-Territorial Division,» «Book of Memory,» «Leave Your Mark in History,» “Name Catalog,» and “Video Library” were established. For instance, an automated management system called the “Electronic Archive of the East Kazakhstan Region” was developed in 2010, consolidating all available databases. This system facilitated tasks such as automating state document registration, tracking sources for replenishment, registering researchers accessing reading rooms, and simplifying archival document searches while enabling registered researchers to access digital copies of documents. Additionally, since 2014, the State Archive of

Almaty implemented an automated information system named “State Electronic Archive”, which enables document conversion into digital format along with attribution and storage processes; it also aids in maintaining accounting documentation and searching for specific documents (Мустафина, 2023: 102).

The analysis suggests that the archives primarily focused on developing information systems for creating electronic scientific reference tools and digital copies of archival documents. Examples include the archives of West Kazakhstan, East Kazakhstan, and Aktobe regions. According to G.N. Lanskoj, «producing copies of archival documents in a format suitable for electronic placement, distribution, and use is a core task that reflects the interests of almost all computer users. It is not only technological but also humanitarian in nature» (Ланской, 2019). This likely clarifies why the archives pursued this direction.

At the same time, it is important to mention that in every instance, information systems for archives were typically developed by IT experts who did not always take into account the unique aspects of archival processes. For example, researchers from Russia note that “archives developed their own products without having experience in creating such information systems, without a proper science-based approach to their design and implementation, and without prior study of the subject area. At the same time, they ignored not only international experience and standards for creating automated systems, but also the developments of the All-Russian Research Institute of Document Management and Archiving. Moreover, this work was carried out without sharing experience and discussing emerging problems” (Сравнительный анализ, 2015). A comparable scenario occurred in Kazakhstan. The advanced information systems had varied structures and features, but generally only contained data on the holdings of each separate archive, lacking compatibility, integration, and data exchange capabilities between them.

Results

As part of the state program “Digital Kazakhstan”, the digitization of 576,000 sheets of archival documents is planned for 2023. Since the beginning of this year (from 01/05/2023 to 03/31/2023), 144,260 sheets of documents have been digitized, which is 25% of the planned volume for the current year. Currently, work is actively continuing on the digitization of archival documents

(Отчет, 2023). During the year, 178,825 thousand manuscripts from 401 funds were entered into the automated system of state registration of documents of the National Archival Fund of the Republic of Kazakhstan (Сфера архива, 2022).

By the start of 2023, just 7% of the nearly 23 million items in the National Archival Fund of Kazakhstan under state custody had been digitized. This percentage reflects a low level of effectiveness in utilizing information systems within archives. Additionally, it is important to highlight that not all archival institutions in the country have comprehensive scholarly reference materials available in digital form (Аналитический доклад, 2021).

According to an analysis of web resources of state archives, by 2023, official websites included information about 5 republican and 14 regional archival institutions, as well as the archives of the cities of Astana and Almaty. With the development of information technology and network communications, these sites have undergone significant changes in both structure and functionality, providing the opportunity for interactive interaction with users and expanding access to historical materials. In recent years, there has been a noticeable increase in the number of electronic copies of archival documents, Internet projects and virtual exhibitions that are posted on websites. Online users are given the opportunity to work with the National Archival Fund and obtain archival information. The official websites of many archives in the country present information retrieval system services that provide users with the opportunity to work with them regardless of time and location. Here users can use an electronic catalog with a full-text search function, guidebooks, indexes, thematic lists and databases.

When considering the services provided by archives in an online format, it is worth noting that in accordance with the Rules for the provision of public services “Issuance of archival certificates, copies of archival documents or archival extracts” they are available to citizens through the official website www.egov.kz and the e-Gov mobile application”. To receive the service online, the applicant logs in to the e-government portal, fills out an application and signs it using an EDS. The application is accompanied by a copy of the identity card and, if necessary, other documents confirming the requested information (for example, a copy of the work book, a copy of the state act on land use rights, a copy of the technical passport, etc.). In the personal account, the applicant receives an

electronic archival certificate or notification that the requested information is missing. If the application is sent by mail, the response is sent in writing to the specified address. Thus, citizens can remotely receive requests for personal data from archival institutions throughout the country.

Regarding the availability of digitized archival materials, it can be said that it varies significantly in different regional archives of the country. For example, in the regional archives of West Kazakhstan, East Kazakhstan and Aktobe regions, materials can be easily found and accessed on their official web pages. In addition, you can find characteristics about funds and detailed information about to-do lists. However, the availability of web resources of the Almaty Regional Archive, the State Archive of the Pavlodar Region, the Mangistau Regional Archive, the Kyzylorda Regional Archive, the Karaganda Regional Archive, and the Zhambyl Regional Archive is limited. On the Internet, it is almost impossible to find and access their official websites, not to mention the availability of digital archival materials and a scientific reference catalogue.

In this context, several objective reasons can be identified that hinder the launch of electronic archives and mass digitization of documents. They include the following: insufficient control on the part of authorized bodies, a huge volume of source material, high costs and labor intensity of work, restrictions in attracting external organizations to perform these tasks due to “regime” conditions.

Conclusion

The study revealed that the development of electronic archives in the country began in the 2000s. Currently, relevant regulations and state plans for the development of this area have been adopted. Although the list of documents included in the electronic archive is not legally defined, the study showed that such documents are electronic digital documents, scanned copies of paper documents, video and photographic materials, as well as other electronic materials created and confirmed by the electronic digital signature of an authorized government employee or departmental archive. However, we found that electronic archival documents can be stored for more than ten years, while an electronic digital signature expires within one year, raising doubts about the legality of such documents. Establishing the authenticity of electronic archival documents using metadata is not always practical or possible, therefore, in our

opinion, this issue requires special attention from government agencies.

According to the study, by January 1, 2023, all republican, regional and city archival institutions had their own web resources. However, the availability and digital content of archives varies significantly. The analysis showed that the structure and content of the web resources of the country's archives are not unified and systematic, which creates difficulties for users in finding the necessary information. The likely reason for this situation is the lack of guidelines for archives on creating web resources. In addition, some readers are faced with the problem of not being able to search funds due to the unavailability of official websites. It is

necessary to find a solution to this problem, since in the modern era of digitalization, the lack of an electronic reference catalog in regional archives creates significant difficulties for readers.

It should be noted that it is important not only to develop and improve the regulatory framework in the field of archiving and documentation, but also to pay attention to the methodological recommendations for archives on the creation of web resources. In today's rapidly changing society, users increasingly prefer to receive archival documents remotely, avoiding visiting archival institutions. This implies that special attention must be paid to the quality and availability of electronic archival materials.

Әдебиеттер

Адельгужин, 2007. – Адельгужин А.А. Нормативная правовая база документирования и архивного дела // Делопроизводство в Казахстане. – 2007. – № 1. – С. 14-20.

Алимгазинов, 2014. – Алимгазинов К.Ш. Современные технотронные источники: информационный анализ исторических гипертекстов. – Алматы: Елтаным, 2014. – 344 с.

Алпысбаева, 2020. – Оцифровка архивных документов: методические рекомендации / сост.: Н. Алпысбаева, Б. Шайлазымов, – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 68 с.

Аналитический доклад, 2021. – Аналитический доклад о развитии архивного дела: состояние, тенденции, перспективы. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/archive/activities/1091?lang=ru> (дата обращения 03.04.2023).

Архивное дело, 2021. – Архивное дело и управления документацией. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/tourism/activities/1091?lang=ru> (дата обращения: 05.04.2023)

Authentication Rules, 2015. – Order of the Minister of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan dated December 9, 2015 No. 1187 “On approval of the Rules for Authentication of Electronic Digital Signatures.” URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012864>. (date of access: 04/03/2023)

Constitution, 1995. The Constitution of the Republic of Kazakhstan was adopted in a republican referendum on August 30, 1995. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (access date: 04/05/2023)

Гражданский кодекс, 1999. – Кодекс Республики Казахстан от 1 июля 1999 года № 409 «Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть)». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409> (дата обращения: 03.04.2023)

Жакыпов, 2019. – Жакыпов М.Х. Опыт формирования и развития общенациональной Единой системы электронного документооборота государственных органов Республики Казахстан // Управление документами в цифровой экономике: проблемы взаимодействия: Материалы II Международной научно-практической конференции. Москва, 6 ноября 2019 г. / Под общ. ред. А.Б. Безбородова. Москва: РГГУ, 2019. – С.26-39

Жусупов, 2007. – Жусупов Е.К. О необходимости принятия Закона Республики Казахстан «О документационном обеспечении управления» // Делопроизводство в Казахстане. – 2007. – № 2. – С. 23-25.

Копбосынова, 2006. – Копбосынова А.К. Состояние и проблемы развития электронного документооборота и электронных архивов в государственных органах Республики Казахстан // Материалы республиканского семинара-совещания «Электронный документооборот и электронные архивы». Астана, 26 сентября 2006 г. – Алматы, 2006. – С. 22-28.

Ланской, 2019. – Ланской Г.Н. Электронно-цифровые архивы в Российской Федерации: проблемы и перспективы развития // Документация в информационном обществе: задачи архивоведения и документоведения в условиях цифровой экономики: Доклады и сообщения XXV Международной научно-практической конференции, Москва, 07–08 ноября 2018 г. – Москва, 2019. – С. 67.

Ларин, 2015. – Ларин М.В. Электронные документы: вопросы теории и практики // Вестник РГГУ. Серия: Документоведение и архивоведение. Информатика. Защита информации и информационная безопасность, 2015. – № 2. – С. 56.

Мустафина, 2023. – Мустафина А.Х. История информатизации архивов Казахстана (1991-2020). дисс. На соискание уч. степени к.и.н. – Москва, 2023. – 246 с.

Rules for replenishment, 2018. – Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated September 20, 2018 No. 576 “On approval of the Rules for replenishment, storing, recording and using documents of the National Archival Fund and other archival documents by state and special state archives” URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/P1800000576> (access date: 04/01/2023)

On access to information, 2015. Law of the Republic of Kazakhstan adopted November 16, 2015 No. 401-V ZRK “On access to information.” URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401> (access date: 04/05/2023)

On National Archival Fund, 1998. – Law of the Republic of Kazakhstan adopted December 22, 1998 No. 326-1 “On National Archival Fund and Archives.” URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000326> (access date: 04/01/2023)

On copyright, 1996. – Law of the Republic of Kazakhstan adopted June 10, 1996 No. 6-I “On copyright and the related rights.” URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000006_ (access date: 04/03/2023)

On informatization, 2015. Law of the Republic of Kazakhstan adopted November 24, 2015 No. 418-V ZRK “On informatization.” URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418> (access date: 04/05/2023)

Отчет, 2023. – Отчет о проделанной работе по направлению развития архивного дела за 1 квартал 2023 года. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/shymkent-til/documents/details/462910?directionId=2737&lang=ru> (дата обращения: 05.04.2023)

Самойленко, 2007. – Самойленко Е.Ю. Электронный архив в организации: предпосылки и получаемый эффект // Дело-производство в Казахстане. – 2007. – № 7. – С. 73-77

Сексенбаева, 2018. – Сексенбаева Г.А. Электронные документы и электронные архивы в США. // Вестник КазНУ: Серия историческая Том 91 – № 4. 2018. – С. 169-179

Слободянюк, 2007. – Слободянюк А.А. О внедрении Единой системы электронного документооборота // Дело-производство в Казахстане. – 2007. – № 4. – С. 13-17.

Соловьев, 2017. – Соловьев А.В. Электронные архивы: разработка постановки для задачи обеспечения долговременной сохранности электронных деловых документов / А.В. Соловьев // Труды института системного анализа Российской академии наук. – 2017. – № 3. – С. 20-25.

Сравнительный анализ, 2015. – Сравнительный анализ программных продуктов, предназначенных для информатизации внутриархивной деятельности государственных и муниципальных архивов: Аналитический обзор. Том 1. – Москва, 2015. – С. 21.

Сфера архива, 2022. – Сфера архива. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/shymkent-til/activities/2737?lang=ru> (дата обращения: 05.04.2023)

Тихонов, 2007. – Тихонов В.И. Методологические и практические аспекты экспертизы ценности электронных документов // Вестник архивиста, 2007. – № 3. – С. 166

References

Adel'guzhin, 2007. – Adel'guzhin A.A. Normativnaya pravovaya baza dokumentirovaniya i arkhivnogo dela [Normative legal framework for documentation and archiving]. // Deloproizvodstvo v Kazakhstane. – 2007. – № 1. – S. 14-20. [in Russ.].

Alimgazinov, 2014. – Alimgazinov K.SH. Sovremennyye tekhnotronnyye istochniki: informatsionnyy analiz istoricheskikh gipertekstov [Modern technotronic sources: informational analysis of historical hypertexts]. – Almaty: Yeltanym, 2014. – 344 s. [in Russ.].

Alpysbayeva, 2020. – Otsifrovka arkhivnykh dokumentov: metodicheskiye rekomendatsii [Digitization of archival documents: methodological recommendations]. / sost.: N. Alpysbayeva, B. Shaylazymov, – Almaty: K□azak□ universiteti, 2020. – 68 s. [in Russ.].

Analiticheskiy doklad, 2021. – Analiticheskiy doklad o razvitii arkhivnogo dela: sostoyaniye, tendentsii, perspektivy [Analytical report on the development of archiving: state, trends, prospects]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/archive/activities/1091?lang=ru> (data obrashcheniya 03.04.2023). [in Russ.].

Arkhivnoye delo, 2021. – Arkhivnoye delo i upravleniya dokumentatsiyey [Archival business and documentation management]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/tourism/activities/1091?lang=ru> (data obrashcheniya: 05.04.2023) [in Russ.].

Civil Code, 1999. – Code of the Republic of Kazakhstan adopted July 1, 1999 No. 409 “Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special Part).” URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/K940001000_ (access date: 04/03/2023).

Constitution, 1995. The Constitution of the Republic of Kazakhstan was adopted in a republican referendum on August 30, 1995. URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/K950001000_ (access date: 04/05/2023).

Kopbosynova, 2006. – Kopbosynova A.K. Sostoyaniye i problemy razvitiya elektronnoy dokumentooborota i elektronnykh arkhivov v gosudarstvennykh organakh Respubliki Kazakhstan [State and problems of development of electronic document management and electronic archives in the state bodies of the Republic of Kazakhstan] // Materialy respublikanskogo seminar-soveshchaniya «Elektronnyy dokumentooborot i elektronnyye arkhivy». Astana, 26 sentyabrya 2006 g. – Almaty, 2006. – S. 22-28. [in Russ.].

Lanskoy, 2019. – Lanskoy G.N. Elektronno-tsifrovyye arkhivy v Rossiyskoy Federatsii: problemy i perspektivy razvitiya [Electronic-digital archives in the Russian Federation: problems and development prospects] // Dokumentatsiya v informatsionnom obshchestve: zadachi arkhivovedeniya i dokumentovedeniya v usloviyakh tsifrovoy ekonomiki: Doklady i soobshcheniya XXV Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, Moskva, 07–08 noyabrya 2018 g. – Moskva, 2019. – S. 67. [in Russ.].

Larin, 2015. – Larin M.V. Elektronnyye dokumenty: voprosy teorii i praktiki [Electronic Documents: Issues of Theory and Practice]. // Vestnik RGGU. Seriya: Dokumentovedeniye i arkhivovedeniye. Informatika. Zashchita informatsii i informatsionnaya bezopasnost', 2015. – № 2. – S. 56. [in Russ.].

Mustafina, 2023. – Mustafina A.KH. Istoriya informatizatsii arkhivov Kazakhstana (1991-2020) [History of informatization of archives of Kazakhstan (1991-2020)]. diss. na soiskaniye uch. stepeni k.i.n. – Moskva, 2023. – 246 s. [in Russ.].

On access to information, 2015. Law of the Republic of Kazakhstan adopted November 16, 2015 No. 401-V ZRK “On access to information.” URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401> (access date: 04/05/2023).

On copyright, 1996. – Law of the Republic of Kazakhstan adopted June 10, 1996 No. 6-I “On copyright and the related rights.” URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000006_ (access date: 04/03/2023).

On informatization, 2015. Law of the Republic of Kazakhstan adopted November 24, 2015 No. 418-V ZRK “On informatization.” URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418> (access date: 04/05/2023).

On National Archival Fund, 1998. – Law of the Republic of Kazakhstan adopted December 22, 1998 No. 326-1 “On National Archival Fund and Archives.” URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000326> (access date: 04/01/2023).

Otchet, 2023. – Otchet o prodelannoy rabote po napravleniyu razvitiya arkhivnogo dela za 1 kvartal 2023 goda [Report on the work done in the direction of the development of archiving for the 1st quarter of 2023]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/shymkent-til/documents/details/462910?directionId=2737&lang=ru> (data obrashcheniya: 05.04.2023) [in Russ.].

Rules for replenishment, 2018. – Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated September 20, 2018 No. 576 “On approval of the Rules for replenishment, storing, recording and using documents of the National Archival Fund and other archival documents by state and special state archives” URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/P1800000576> (access date: 04/01/2023).

Samoylenko, 2007. – Samoylenko Ye.YU. Elektronnyy arkhiv v organizatsii: predposylki i poluchayemyy effekt [Electronic archive in the organization: prerequisites and the resulting effect] // Deloproizvodstvo v Kazakhstane. – 2007. – № 7. – S. 73-77. [in Russ.].

Seksenbayeva, 2018. – Seksenbayeva G.A. Elektronnyye dokumenty i elektronnyye arkhivy v SSHA [Electronic documents and electronic archives in the USA]. // Vestnik KazNU: Seriya istoricheskaya Tom 91 – № 4. 2018. – S. 169-179. [in Russ.].

Sfera arkhiva, 2022. – Sfera arkhiva [Sphere of the archive]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/shymkent-til/activities/2737?lang=ru> (data obrashcheniya: 05.04.2023). [in Russ.].

Slobodyanyuk, 2007. – Slobodyanyuk A.A. O vnedrenii Yedinoi sistemy elektronnoho dokumentooborota [On the introduction of the Unified System of Electronic Document Management] // Deloproizvodstvo v Kazakhstane. – 2007. – № 4. – S. 13-17. [in Russ.].

Solov'yev, 2017. – Solov'yev A.V. Elektronnyye arkhivy: razrabotka postanovki dlya zadachi obespecheniya dolgovremennoy sokhrannosti elektronnykh delovykh dokumentov [Electronic archives: development of a statement for the problem of ensuring the long-term preservation of electronic business documents] / A.V. Solov'yev // Trudy instituta sistemnogo analiza Rossiyskoy akademii nauk. – 2017. – № 3. – S. 20-25. [in Russ.].

Sravnitel'nyy analiz, 2015. – Sravnitel'nyy analiz programmykh produktov, prednaznachennykh dlya informatizatsii vnutriarkhivnoy deyatel'nosti gosudarstvennykh i munitsipal'nykh arkhivov: Analiticheskiy obzor. [Comparative analysis of software products designed to informatize the intraarchival activities of state and municipal archives: Analytical review.]. Tom 1. – Moskva, 2015. – S. 21. [in Russ.].

Tikhonov, 2007. – Tikhonov V.I. Metodologicheskiye i prakticheskiye aspekty ekspertizy tsennosti elektronnykh dokumentov [Methodological and practical aspects of the examination of the value of electronic documents] // Vestnik arkhivista, 2007. – № 3. – S. 166. [in Russ.].

Zhakypov, 2019. – Zhakypov M.KH. Opyt formirovaniya i razvitiya obshchenatsional'noy Yedinoi sistemy elektronnoho dokumentooborota gosudarstvennykh organov Respubliki Kazakhstan [Experience in the Formation and Development of a National Unified System for Electronic Document Management of State Bodies of the Republic of Kazakhstan] // Upravleniye dokumentami v tsifrovoy ekonomike: problemy vzaimodeystviya: Materialy II Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Moskva, 6 noyabrya 2019 g. / Pod obshch. red. A.B. Bezborodova. Moskva: RGGU, 2019. – S.26-39. [in Russ.].

Zhusupov, 2007. – Zhusupov Ye.K. O neobkhodimosti priyatiya Zakona Respubliki Kazakhstan «O dokumentatsionnom obespechenii upravleniya» [On the need to adopt the Law of the Republic of Kazakhstan “On Documentation Support for Management”] // Deloproizvodstvo v Kazakhstane. – 2007. – № 2. – S. 23-25. [in Russ.].

Авторлар туралы мәлімет:

Тұрғанжан Әбеуұлы Төлебаев – т.ғ.д., профессор, дүниежүзі тарихы, тарихнама, деректану кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: tur-07@mail.ru

Айгерім Амангельдыевна Сыдыкова – докторант, дүниежүзі тарихы, тарихнама, деректану кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: ututbaev_r@mail.ru

Сведения об авторах:

Турганжан Абеуович Тулебаев – д.и.н., профессор кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: tur-07@mail.ru

Айгерим Амангельдыевна Сыдыкова – докторант кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: tur-07@mail.ru

Келін түсті: 05.01.2024

Қабылданды: 16.05.2024

A. Tassilova^{1*} , N. Tassilova¹ ,
Zh.E. Zhappassov² , Z. Buyenbayeva¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²International Engineering Technological University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: taika9183@gmail.com

THE HISTORY OF DIGITIZATION OF MODERN KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL CHALLENGE: ANALYSIS AND COMPARISON

The history and importance of the development of the «problem of digitization» and «smart city» are discussed as the subject of the article. In this study, the concept of «smart city» is considered as a general vector of further socio-economic development of cities. To reveal the historical aspect of the topic, historical reviews of the digitalization process of countries such as Singapore, Japan, and the USA are given. At this point, research methods: control and mixed methods are used. Using the methodology of qualitative analysis as a research methodology, the author compares the new digitization methodology, its development, developed in domestic discourse, with world experience. The authors come to the conclusion that the transfer of the state management system to a digital format serves as a means of developing the state's national interests and raising its image in the international arena. Today, the main task is to create conditions for the development of all types of cities, to ensure the uniformity of the economic and social development of the country's territories at the expense of increasing their competitiveness. Here, not competition, but competition, interaction and mutual aid relations based on the effective use of limited resources, primarily intellectual resources, play a decisive role. The practical importance of the article is to study the history of the complete digitalization of Kazakhstan and put the data into use. The research article will be useful and relevant for all readers who are studying the history of development of modern Kazakhstan or who are studying the humanitarian field.

Key words: History of digitization, Global digitization process, Digitized Kazakhstan, Smart city, Transformation, Innovation.

А. Тасилова^{1*}, Н. Тасилова¹,
Ж.Е. Жаппасов², З. Буенбаева¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: taika9183@gmail.com

Жаһандық сын-қатер жағдайындағы қазіргі Қазақстанның цифрлану тарихы: талдау және салыстыру

Мақала пәні ретінде «цифровизация мәселесі» мен «ақылды қаланың» даму тарихы мен маңыздылығы талқыланады. Аталмыш зерттеуде «ақылды қала» тұжырымдамасы қалаларды одан әрі әлеуметтік-экономикалық дамытудың жалпы векторы ретінде қарастырылады. Тақырыптың тарихи тұсын ашу үшін Сингапур, Жапония, АҚШ секілді елдердің цифрлану үдерісінен тарихи шолулар келтіріледі. Осы тұста зерттеу әдістері: бақылау және аралас әдістер қолданылады. Зерттеудің методологиясы ретінде сапалық талдау әдістемесін пайдалана отырып, автор отандық дискурста қалыптасқан жаңа цифрландыру әдістемесін, оның дамуын, әлемдік тәжірибемен салыстырады. Авторлар мемлекеттік басқару жүйесін сандық форматқа көшіру жолын мемлекеттің ұлттық мүдделерін дамытуға және халықаралық аренада имиджін көтеру құралы ретінде қызмет етеді деген қорытындыға келеді. Бүгінгі таңда барлық типтегі қалаларды дамыту үшін жағдай жасау, өздерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру есебінен ел аумақтарының экономикалық және әлеуметтік дамуының біркелкілігін қамтамасыз ету басты міндет болып табылады. Бұл жерде бәсекелестік емес, шектеулі ресурстарды, ең алдымен интеллектуалды ресурстарды тиімді пайдалануға негізделген бәсекелестік, өзара әрекеттесу және өзара көмек

қатынастары шешуші рөл атқарады. Мақаланың практикалық маңыздылығы Қазақстанның толық цифрлану тарихын зерттеп, деректерді қолданысқа енгізу. Зерттеу мақаласы гуманитария саласы бойынша білім алып немесе заманауи Қазақстанның даму тарихын зерттеп жүрген барлық оқырманға пайдалы әрі өзекті болмақ.

Түйін сөздер: цифрлану тарихы, әлемдік цифрлану үдерісі, цифрланған қазақстан, ақылды қала, трансформация, инновация.

А. Тасилова^{1*}, Н. Тасилова¹,
Ж.Е. Жаппасов², З. Буенбаева¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Международный инженерно-технологический университет, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: taika9183@gmail.com

История цифровизации современного Казахстана в условиях глобального вызова: анализ и сравнения

В данной статье обсуждаются история и значение развития «проблемы цифровизации» и «умного города». В этом исследовании концепция «умный город» рассматривается как общий вектор дальнейшего социально-экономического развития городов. Для раскрытия исторического аспекта темы даются исторические обзоры процесса цифровизации таких стран, как Сингапур, Япония и США. На этом этапе используются методы исследования: наблюдения и смешанный вид исследования. Используя методологию качественного анализа для исследования, автор сравнивает новую методологию цифровизации, ее развитие, развивающееся в отечественном дискурсе, с мировым опытом. Авторы приходят к выводу, что перевод системы государственного управления в цифровой формат служит средством развития национальных интересов государства и повышения его имиджа на международной арене. Сегодня главной задачей является создание условий для развития всех типов городов, обеспечение равномерности экономического и социального развития территорий страны за счет повышения их конкурентоспособности. Здесь решающую роль играет не конкуренция, а конкуренция, взаимодействие и отношения взаимопомощи, основанные на эффективном использовании ограниченных ресурсов, прежде всего интеллектуальных. Практическая значимость статьи заключается в изучении истории полной цифровизации Казахстана и использовании полученных данных. Научная статья будет полезна и актуальна для всех читателей, изучающих историю развития современного Казахстана или изучающих гуманитарную сферу.

Ключевые слова: история цифровизации, глобальный процесс цифровизации, цифровой казахстан, умный город, трансформация, инновации.

Introduction

Every day, humanity undergoes global changes and gets acquainted with new technologies and means of communication. This global digitization did not fail to affect the economy, state, science and education, quality of life and security issues. Digital technologies have brought significant changes to social life, politics, and the larger economy. Compared to the situation 15 years ago, we can see that the digitization system in Kazakhstan has gained momentum. This should be understood as a requirement of the times. States that have not been able to keep up with global changes are likely to be out of competition and have a significant negative impact on macro-micro economic development. That's why every state is now busy with digitization and improving the conditions of the people. The

concept of creating a multi-cluster of areas means that the development of a «smart city» requires clear planning that has a direct impact on infrastructure, spatial development and innovation management. The development of intra-urban planning in this direction can help cities to integrate innovation more quickly at inter-regional and international level. The idea of a 'smart city' has a multifaceted history and is a response to modern challenges such as urbanisation, environmental problems and the need for effective management of urban resources to improve the quality of life of citizens. During the 1990s and 2000s, with the rapid growth of information technologies, the concept of the smart city began to develop. The term 'smart city' first appeared in 1998 (Antopoulos, Vakali 2012). The design of a 'smart city' emerged in the first decade of the 21st century, the information and

communication technologies (ICTs) developed to a level that enabled city governments to optimize urban processes. Internet resources confirm this. Although ideas about the relationship between technology and the urban environment arose much earlier, modern concepts of smart cities began to actively develop since the early 2000s. Singapore has been actively developing and implementing the smart city concept for many years. The city-state aims to become a smart city internationally, using the latest technologies to improve the lives of its citizens and optimize urban infrastructure. Here are a few ways Singapore is implementing its smart city vision: for example Singapore is actively using Internet of Things technologies and big data analytics to monitor and manage urban infrastructure, including transport, energy supply and waste management. Traffic management systems, smart parking, automated toll systems and other technologies are used to reduce congestion and improve the efficiency of the transport system. As mentioned above, the state of Singapore, a developer and creator of new technologies, builds various innovative, inclusive towns for its citizens as residences or business centers, and further supports the state's strategic development. The South Korean government has also developed a national strategy to promote the concept of smart cities across the country, including investing in innovative projects and supporting local smart city initiatives. Pangyeo Tech Valley, located near Seoul, is a center of innovation and development in the field of smart technologies. Many startups and technology companies working on smart city projects are located here (Antopoulos, Tsukalas 2006).

However, the ideas of «smart» management of urban systems existed before that – in the form of automated systems for managing various aspects of urban infrastructure. The first cities that became sites for experiments in this area included, for example, Songdo in South Korea, Masdar in the UAE, and some neighborhoods of large Western cities. The development of sensor technology and the Internet of Things has made it possible to collect large amounts of data for real-time analysis and decision-making, enabling the key elements of a smart city. Analytical tools have become more powerful, allowing huge amounts of data to be processed to improve city services and operations. With the development of cloud-based solutions, it has become possible to centrally manage a variety

of city systems. Advances in mobile technology have enabled citizens to interact directly with city infrastructure and services. Dubai is launched an ambitious plan to fully digitalize city services and infrastructure. Copenhagen uses technology to monitor and improve the city's environmental situation. The smart city concept continues to evolve, adapting to new technological trends and socio-economic conditions. It is an integrated approach that includes not only technology, but also citizen participation, planning and policy decisions. As the whole world knows, Singapore is one of the most technologically advanced and innovative countries. At the same time, it indicates that the training and education system is of high quality (Shalbolova, Kenzhegalieva 2018).

While the term «smartest» is subjective and dependent on criteria, its reputation is based on several factors, including its education system. This country consistently ranks highly in global education rankings such as the Program for International Student Assessment (PISA). The government heavily invests in education, prioritizing both academic and technical skills, with a global perspective. Singapore's education system is intended to produce global citizens, as highlighted by the teaching of English, Mandarin, Malay, and Tamil. Singapore's pioneering Smart Nation program aims to advance the use of digital technology and innovation in several fields. Singapore is a global leader in financial technology, attracting start-ups and investors from all over the world. Efficient governance and planning are in place. Singapore is renowned for its effective, transparent and visionary governance, frequently harnessing technology to improve public services. Urban Planning that city-state utilizes intelligent technology to manage its limited space, such as intelligent traffic systems, waste management and water treatment facilities.

There was a lot of information about such a large country. High-speed Internet, the scale of public transport, the ability of working people to work from different angles using new technologies, the schedule and salary will certainly surprise. In this article, considering the issue and history of Smart City, we focused on the mentioned country and tried to provide as much information as possible. Efficient governance and planning are in place. Singapore is renowned for its effective, transparent, and visionary governance, frequently harnessing technology to improve public services.

Materials and methods

The research focuses on examining Kazakhstan's digitalization process and determining its present popularity on international arena. Data for research is primarily collected from the «google scholar» database. These articles detail specific studies in which the authors conduct experiments and collect and analyze data. Often their purpose is to test a hypothesis or evaluate the effectiveness of new technologies and methodologies. Academic journals were also examined like Journal of Urban Technology, Smart Cities, Journal of Smart Cities and Society are some of the journals that regularly publish articles on smart cities. Studying these articles can provide deep insight into the current state of research, opportunities, and challenges in the smart city field. Data organization transcribing interviews, taking detailed notes and otherwise preparing data for analysis. Coding identifying recurring themes or patterns and tagging parts of the data accordingly. Interpretation exploring what the coded themes mean in the context of the research questions. The collected materials related to Kazakhstan undergo both quantitative and qualitative content analysis. Quantitative analysis aids in identifying trends and patterns across the media landscape. Qualitative text analysis delves deeper into the contextual nuances, tones, and underlying narratives within the media content. This combined approach enables a thorough understanding of how Kazakhstan is portrayed and perceived internationally. In addition, the websites of the ministry and special applications were considered. Comparative and dialectical-logical approaches have been used to study international experience in the development of smart cities.

Results and Discussion

Many experts have advocated for the automation and integration of technology into human life. Japan is widely regarded as the birthplace of advanced technology throughout history. In fact, Ken Sakamura, a professor from Japan, invented the first smart home in the 1980s. His goal was to construct a sensor house. For instance, regulating the temperature of the house and adjusting the volume of the TV. Following Sakamura's lead, billionaire Bill Gates began to develop «smart buildings». Now, let us address the issue of Kazakhstan. As a developing country, Kazakhstan cannot be

compared to technological giants, whose history was previously discussed. However, our country has entered a new century and has begun to implement various ambitious strategic plans. One such plan is the state project «Digital Kazakhstan». The government program was launched on December 12, 2017. This program provides a range of digital services, including 3D-printing, mobile-online banking, and full digitization of healthcare, social, and educational systems. These industries have given a new dimension to traditional industries and have already transformed the economies of developed countries. With the purpose of enhancing the quality of life of the people of the Republic of Kazakhstan and digitising the national economy, the state programme 'Digital Kazakhstan' was launched. The aim of the document was to raise the number of internet users to 80% by 2020 and to provide digital communications to 95% of the population of the Republic of Kazakhstan. Additionally, it aims to improve the digital literacy of citizens to 80%. (datareportal.com, 2023). This ambitious program is designed to modernize different aspects of society and the economy by embracing digital technologies. The overall goal is to make Kazakhstan a competitive player in the global digital arena while also improving the quality of life for its citizens through technological advancements. The government of Kazakhstan has been investing in digital infrastructure as part of broader efforts to modernize the country and diversify its economy. Digital literacy was at a low level in our country. This situation still persists. If we review the issue of cyber security, it is known that there were several cases at the beginning of the year. The spread of personal information of Kazakhs to China, as well as various cyber attacks, have often occurred. Within the framework of this program, 80 percent promised to create cyber defense. But as the research shows, it seems that we have not reached this indicator (Digel, 2022). The «Digital Kazakhstan» initiative concentrates on the industrial trajectory of the digitalization of the economy. Incorporating digitalization into current business models enhances their economic performance in the global market. Digitalization has significantly impacted public administration, medicine, education, and many large and medium-sized businesses in Kazakhstan. These are various enterprises in industry, energy, transport, logistics, agriculture, financial technology, and other entrepreneurial sectors.

Digitization presents significant opportunities for the business environment, including access to new markets and channels, innovative technologies and ideas, and the ability to increase productivity and make more efficient use of technical resources. Therefore, digitalization can be viewed as a new evolutionary phase in the industrial transformation of the Kazakhstani economy. The realization of digital change is leading to a new era of industrial transition, empowering organizations to control their businesses, improve their effectiveness, expand their business plans and interact with their customers in the digital space. In this paper, the authors discuss the impact of digitalization on economic indicators and evaluate it as a metric for measuring the effectiveness of driving technological progress in various sectors of the economy (Mukanov, 2023). Social media platforms are popular in Kazakhstan, and there has been a notable increase in the use of online services for a variety of purposes, from e-commerce to accessing government services. However, it's worth noting that there have been concerns about internet freedom in the country, including instances of website blocking and restrictions on online content. During the creation of the government program «Digital Kazakhstan» the experience of many

civilized and developed countries was used. They are countries such as Austria, Denmark, Australia, Canada and Singapore, which have made significant progress in the implementation of digital technology. For example, the «digital» principle of planning is used in the preparation of the city financial budget in Vienna, the capital of Austria. As a result, it helps to save two million euros in the budget of Vienna, the capital of Austria. And Boston in the United States has a special mobile application for monitoring utility services. Since its implementation, the complaints of residents of the Republic of Kazakhstan have decreased by sixty-six percent (Qamshy.kz 2023). DataReportal claims that in the beginning of 2023, Kazakhstan had 17.73 million internet users, with an internet penetration rate of 90.9%. In January 2023, 11.85 million people in Kazakhstan used social networks, representing 60.8% of the total population. Additionally, there were 25.44 million mobile phone users in Kazakhstan, which is 130.5% of the total population. (www.stat.gov.kz 2023) Consideration of the program's framework, necessary to reach 80 percent by 2020, it seems that Kazakhstan has achieved this result. The components and main objectives of a smart city vary. However, the table presented below outlines the principal components.

Table 1 – In this drawing, we have shown the main objects and components of a smart city.

Key Objectives:	Key Components:
To establish a resilient digital infrastructure that can provide fast and dependable internet access throughout the nation, including remote and rural regions.	Data Centers: Building secure and efficient data centers to host various digital services.
E-Government: To improve governance by introducing digital tools and platforms that will make government services more accessible and efficient for the citizens.	Cybersecurity: Establishing strong cybersecurity protocols to protect digital assets and user data.
Human Capital: To prepare the population for the digital future by offering educational programs focused on digital literacy, programming, and other essential skills.	Public Services: Digital platforms to provide public services such as healthcare, education, and public transportation.
Innovation: To foster a culture of innovation by supporting startups, creating tech parks, and encouraging public-private partnerships in technology sectors.	Public Services: Digital platforms to provide public services such as healthcare, education, and public transportation.
Economy: To boost the digital economy by encouraging businesses to adopt digital technologies for more efficient and sustainable operations.	Smart Cities: Implementing smart city projects to make urban living more efficient, safe, and sustainable. Legislation: Laws and regulations that support and guide digital transformation are being introduced or updated.

It will be a great success if work is done in such conditions for the cities of Kazakhstan in general. Because the situation in rural areas of the country is not good. In the last note, we believe that special attention should be paid to the word law and supervision. Then, in addition to big cities, districts, regions and regions will develop together (Basteler, 1998). E-government, an abbreviation for electronic government, pertains to utilizing digital technology to dispense government services and manage public resources. It encompasses not only online platforms for service delivery but also the unification of different information and communication technologies (ICTs) into government operations. The goal of e-government is to enhance the transparency, efficiency, and convenience of interactions between citizens and government. Information and Communication Technology (ICT) refers to the technologies that allow access to information through telecommunications. This includes the Internet, wireless networks, mobile phones, and other communication media. At this point there is no need to fear ICT. Young people and old people live together in the state. It is clear that it is dangerous to put all types of services and information exchange on the Internet. For that, ICT will carry together traditional and new information technologies. It includes radio and television, computer and satellite systems and similar applications.

It has become an essential part of daily life, contributing to economic development, social interaction, and technological advances. As part of the digitisation process, Kazakhstan has launched several pilot programmes. The state spends a lot of money on the cities of Astana and Almaty for the development of the country. One of them is construction of smart houses in Astana, preparation for the Expo. On the one hand, it is the capital of the country, and many guests from all over the world come to this city. This project was undertaken to create a new brand. Astana's Smart City project plan includes the successful implementation of the Smart Astana brand. The principal objective is to support the authorities in the implementation of innovative solutions that can have a significant impact on the country as a whole and in the promotion of economic diversification. This can be achieved through various means, such as fostering entrepreneurship and encouraging the development of new industries. By providing resources and expertise, the authorities can create an environment conducive to innovation and attract both local and foreign investment. Obviously, within the framework of this project, it was believed that the creation of new jobs for citizens would lead to an

increase in the economy, an increase in dependence on one industry or sector. Another important point is that the construction of innovative, inclusive places can solve both social and environmental problems, contributing to the sustainable development of the country and improving the quality and level of life of the Kazakh people.

The Smart Astana project describes a roadmap that specifically targets six key conditions: Smart Economy, Smart Management, Smart Living, Smart Travel, Smart population and Smart Environment and nature. Another important information to mention at this point. As part of another pilot program, more than 15 thousand houses in 17 regions of Kazakhstan were supplied with heat, water and electricity metering devices were installed. But these are ordinary social needs. The smart city does not want to be attributed to the scope (www.stat.gov.kz 2023) The move towards digitisation is contributing to the expansion of tourism in Kazakhstan. As per the expert, the number of accommodation options in the country has increased since 2017, including hotels, hostels, and eco-camps. In 2017, there were around 2,700 to 2,800 accommodation options, whereas this year has seen a rise to 3,700. Consequently, in the space of five years, the total number of accommodations has risen by 1,000. The interview with the expert revealed unique projects are in place in the country that have no international equivalent, along with a domestic tourism monitoring system. One such system is the «e-qonaq» system, alongside the National portal «Kazakhstan Travel.» The «e-qonaq» system can scan passports from 190 countries in a single second. This «electronic guest» system works in tandem with the National Security Agency and the Ministry of Internal Affairs to track foreign guests arriving in the country. «That is, the «e-qonaq» system is considered very suitable for statistical analysis in determining the numbers and origin of foreign tourists, according to experts. This system has garnered great interest from the countries of Georgia and Azerbaijan, both of which have made offers to purchase it. The «e-qonaq» is an information system for collecting and accounting tourist flow and migration control. The introduction of the system improves the quality of tourist services and the attractiveness of domestic hotels, as well as improves control over compliance with the migration legislation of the Republic of Kazakhstan. The system was created as part of the implementation of the state program for the development of the tourism industry The Ministry of Culture and Sports with the assistance of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan (Eqonaq.kz 2022). Online tourism refers to the use of digital platforms and

technologies to enable travel and tourism-related activities. This encompasses a broad range of services and features, such as researching destinations, booking flights, reserving accommodations, and planning itineraries, all of which can be carried out on the internet. Online tourism has significantly altered the dynamics of the travel industry, providing consumers with a broader range of options and information that are more accessible when planning and booking trips. Kazakhstan, as a developing nation with numerous regions, is in the early stages of transitioning towards digitalizing cities and implementing local solutions. Nonetheless, some cities and regions in Kazakhstan have exceptional infrastructures necessary to establish a «smart» city. As a result, Kazakhstan must keep up with global trends, including the worldwide digitization of communities, urbanization, and the growing significance of cities (www.stat.gov.kz 2023).

Conclusion

Summarising the research, it is necessary to promote all the aforementioned areas through periodical press and media. Currently, «New Kazakhstan» is a captivating topic globally.

From the beginning of 2022 until present day, roughly 2 million pieces of information have been disseminated, indicating an increase in interest towards Kazakhstan. And 90% of that vast amount of information is political. We previously mentioned the widespread optimism and approval for the country's recent reforms. If, within the following 7 years, the country achieves complete democratization, eradication of corruption, absolute freedom of speech and openness, we may ascend to the category of developed nations by 2030. It is worthwhile to strive to become a pioneer in the distribution of information. It is recommended to establish news agencies in English, and provide state-level support for them, employing proficient journalists and allowing them the freedom of expression. Additionally, the creation of PR videos and feature films that positively shape the nation's image should be increased. This strategy represents the most effective method of image creation in the 21st century. As the oft-repeated adage goes, a nation with a robust media is also powerful. This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14972830).

References

- Antopoulos, L., and Vakali, A., (2012). Municipal planning and wise cities: Connections and mutual benefit. In Alvarez F. et al., (ed.), *The Internet Collection of the upcoming 2012: from Commitments to Reality*. 4th edition of FIA LNCS 7281. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag. 42-45 .
- Antopoulos L. And Tsukalas I. A. (2006). The form of the implementation of the numerical city. A case study of the first numerical town in Greece: e-Trikala. *Diary of the Electric government* 2(2). Arribas-Bel, D. (2013) 145.
- Informative input (data insights). 2023. «Digital Kazakhstan 2023» [in British]. Selected on September 09, 2023 according to the address: <https://datareportal.com/отчеты/digital-2023-Казахстан> 1-2.
- I.Digel, D. Musabalina, M.Urdabaev, N.Nurmukhametov, A.Akparova (2022). Analysis of the possibilities for the formation of «intelligent cities»: a cluster study of the areas of Kazakhstan. *Difficulties and Opportunities in Management*, 20(4), 76-87. doi:10.21511/ppm.20(4).2022.07 / 27.
- Mukanov, A. (2023). Key characteristics of the national project «Digital Kazakhstan». The general Scientific code «Interconf+», (Thirty-two(151), <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.04.2023.003> 25-38.
- Eqonaq.kz (visitor entrance). 2023. [in British]. Selected on September 10, 2023 according to the address <https://eqonaq.kz/?lang=en> 1-2.
- Ruler Basteler, B. (1998). Numerical values and the chance of transmitting totals. In the used materials of the 4th EDC Conference according to numerical localities. 40p.
- The national project «Digital Kazakhstan». 2017. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 827 dated December 12. Collected on September 09, 2023 according to the address: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=37168057#pos=0;0 .
- Qamshy.Kz (news entry). 2018. [in Kazakh]. «Tsifirlyk Kazakstannyn» negizgi maksaty – omir sapasyn zhaksartu» selected on September 09, 2023, presence <https://qamshy.kz/article/43728-tsifirlyq-qazaqstannynh-negizgi-maqsaty-omir-sapasyn-dgaqsartu> 1-2.
- Official statistical information (according to industries) – <http://www.stat.gov.kz//> 5-10.
- U. Shalbolova., Z.Kenzhegalieva (2018) Key trends in the formation of a “smart city» in the Republic of Kazakhstan. Web conference MATEC 251, 05042. 10-12.
- Entman, R. M. (2008). Theorizing mediated public diplomacy: The U.S. case. *Harvard International Journal of Press/Politics*, 13, 87-102.
- Tasilova A.A. Ulttiq brend jane Qazaqstan. (2016) Qazaq ulttiq universitetinin xabarshısı: jurnalistika seriyasi. – Almati,. – №3(41).- B. 183-185

Guy J. Golan, I. Manor, and P. Arceneaux (2019). Mediated Public Diplomacy Redefined: Foreign Stakeholder Engagement via Paid, Earned, Shared, and Owned Media, *American Behavioral Scientist* 1–19 © 2019 SAGE Publications Article reuse guidelines.

Tassilova A.A., Tasilova N.A., Joldybayeva U. New Trends and methods of world public diplomacy. (2023) *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериасы*. – Алматы, – №2(77). – Б. 171-178.

Entman, R. M. (2008). Theorizing mediated public diplomacy: The U.S. case. *Harvard International Journal of Press/Politics*, 13, 87-102.

Әдебиеттер

Antopoulos, L., and Vakali, A., (2012). Municipal planning and wise cities: Connections and mutual benefit. In Alvarez F. et al., (ed.), *The Internet Collection of the upcoming 2012: from Commitments to Reality*. 4th edition of FIA LNCS 7281. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag. 42-45.

Antopoulos L. And Tsukalas I. A. (2006). The form of the implementation of the numerical city. A case study of the first numerical town in Greece: e-Trikala. *Diary of the Electric government* 2(2). Arribas-Bel, D. (2013) 145.

Informative input (data insights). 2023. “Digital Kazakhstan 2023” [in British]. Selected on September 09, 2023 according to the address: <https://datareportal.com/отчеты/digital-2023-Казakhstan-1-2>.

I. Digel, D. Musabalina, M. Urdabaev, N. Nurmukhametov, A. Akparova (2022). Analysis of the possibilities for the formation of «intelligent cities»: a cluster study of the areas of Kazakhstan. *Difficulties and Opportunities in Management*, 20(4), 76-87. doi:10.21511/ppm.20(4).2022.07 / 27.

Mukanov, A. (2023). Key characteristics of the national project «Digital Kazakhstan». The general Scientific code «Interconf+», (Thirty-two(151), <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.04.2023.003> 25-38.

Eqonaq.kz (visitor entrance). 2023. [in British]. Selected on September 10, 2023 according to the address <https://eqonaq.kz/?lang=en-1-2>.

Ruler Basteler, B. (1998). Numerical values and the chance of transmitting totals. In the used materials of the 4th EDC Conference according to numerical localities. 40p.

The national project “Digital Kazakhstan”. 2017. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 827 dated December 12. Collected on September 09, 2023 according to the address: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=37168057#pos=0;0.

Qamshy.Kz (news entry). 2018. [in Kazakh]. «Tsifirlyk Kazakstannyn» negizgi maksaty – omir sapasyn zhaksartu selected on September 09, 2023, presence <https://qamshy.kz/article/43728-tsifirlyq-qazaqstannynh-negizgi-maqsaty-omir-sapasyn-dgaqsartu-1-2>.

Official statistical information (according to industries) – <http://www.stat.gov.kz//5-10>.

U. Shalbolova., Z. Kenzhegalieva (2018) Key trends in the formation of a “smart city» in the Republic of Kazakhstan. Web conference MATEC 251, 05042. 10-12.

Entman, R. M. (2008). Theorizing mediated public diplomacy: The U.S. case. *Harvard International Journal of Press/Politics*, 13, 87-102.

Тасилова А.А. Ұлттық бренд және Қазақстан. (2016) Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы: журналистика сериасы. – Алматы, – №3(41). – Б. 183-185

Guy J. Golan, I. Manor, and P. Arceneaux (2019). Mediated Public Diplomacy Redefined: Foreign Stakeholder Engagement via Paid, Earned, Shared, and Owned Media, *American Behavioral Scientist* 1–19 © 2019 SAGE Publications Article reuse guidelines.

Tassilova A.A., Tasilova N.A., Joldybayeva U. New Trends and methods of world public diplomacy. (2023) *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериасы*. – Алматы, – №2(77). – Б. 171-178.

Entman, R. M. (2008). Theorizing mediated public diplomacy: The U.S. case. *Harvard International Journal of Press/Politics*, 13, 87-102.

Авторлар туралы мәлімет:

Айгерим Айтбаевна Тасилова – PhD, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: taika9183@gmail.com

Назира Айтбаевна Тасилова – т. г. к., қауымдастырылған профессор, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: tasnaz@mail.ru

Жарылқасын Еркінұлы Жаппасов – т. г. к., қауымдастырылған профессор, кафедра меңгерушісі, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер және әлем тілдері кафедрасы, Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: zharraison-74@mail.ru

Зарина Қайратқызы Буенбаева – PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: zarina.buenbai@gmail.com

Сведения об авторах:

Айгерим Айтбаевна Тасилова – PhD, кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: taika9183@gmail.com

Назира Айтбаевна Тасилова – к.и.н., ассоциированный профессор кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: tasnaz@mail.ru

Жарылкасын Еркинович Жаппасов – к.и.н., ассоциированный профессор, заведующий кафедры социально-гуманитарных дисциплин и мировых языков, Международный инженерно-технологический университет, Казахстан, г. Алматы. E-mail: zhappasov-74@mail.ru

Зарина Қайратовна Буенбаева – PhD, кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: zarina.buenbai@gmail.com

Келіп түсті: 13.03.2024

Қабылданды: 22.05.2024

2-бөлім
ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ

Section 2
WORLD HISTORY

Раздел 2
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Н.М. Абдукадыров^{1*} , **Б.Р. Найманбаев²** ,
С.С. Калдыбаева¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

*e-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН ОРТА АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫ АРАСЫНДА МӘДЕНИ ЖӘНЕ РУХАНИ БАЙЛАНЫСТАРДАҒЫ ҚАЖЫЛЫҚТЫҢ РӨЛІ (XIX-XX ҒҒ.)

XIX-XX ғасырлардың тоғысында Осман империясы мен Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтарының арасындағы саяси, әлеуметтік және мәдени салаларда байланыстар тереңдей түсті. Осман империясының сұлтаны Ислам әлемінің халифі және қолдаушысы ретінде Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтарын қолдап отырды. Анадолы мен Түркістан түркілерінің арасында қарым-қатынастардың бір бағыты – мәдениет пен рухани саладағы байланыстар болып, бұл салада Қажылық сапардың маңызы өте зор болды. Қажылыққа келген ортаазиялық мұсылмандар Осман империясында ұзақ уақыт қалып, мұнда Ислам руханияты мен мәдениетімен терең танысты және діни білімін тереңдетті. Жинаған мәліметтері мен алған білімін өз еліне барған соң мәдениет пен рухани тәрбиеге және діни білімге пайдаланды. Ұсынылып отырған ғылыми мақалада, Осман империясы мен Орта Азия халықтары арасында мәдени және рухани байланыстардың дамуында Қажылықтың рөлі тарихи тұрғыдан қарастырылады. Ғылыми мақаланың тақырыбы мәселенің нақты қырын айқындап – яғни Қажылықтың мұсылман халықтары арасындағы мәдени және рухани байланыстардағы рөлі мен үлесін көрсетеді. Зерттеу жұмысының мақсаты – Осман империясы мен Орта Азия халықтары арасындағы мәдени-рухани байланысты дамытудағы қажылардың қызметін зерттеу болып табылады. Сондай-ақ Осман империясы мен Түркістандағы түркі халықтары арасында Пантүркизм идеясы мен панисламдық идеологияның дамуындағы Қажылықтың орны мен үлесі зерттеледі. Осман империясы мен Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтары арасындағы мәдени-гуманитарлық қарым-қатынастар тарихы бойынша жаңа ғылыми талдаулар жасалады.

Түйін сөздер: Осман империясы, Орта Азия, қажылық, түркі халықтары, мәдениет, дін, ислам.

N.M. Abdukadyrov^{1*}, B.R. Naimanbayev², S.S. Kaldybayeva¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²South Kazakhstan State Pedagogical University, Kazakhstan, Shymkent

*e-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

The role of pilgrimage in cultural and spiritual ties between the Ottoman empire and the peoples of Central Asia (XIX-XX centuries)

At the turn of the 19th–20th centuries, a new stage of political, social and cultural relations began between the Ottoman Empire and the peoples of Central Asia. The Ottoman Sultan, as the caliph of the Islamic world and a supporter of Islam, always supported the Turkic-Muslim peoples of Central Asia. One of the closest ties between peoples was cultural and spiritual relations, and an important role in this area was played by the Muslim pilgrimage – the Hajj. The Central Asian Muslims who made the pilgrimage stayed in the territories of the Ottoman Empire for a long time in order to deeply study the Muslim culture and Islamic teachings. Back in the country, they used their materials to develop Muslim culture and spiritual knowledge and provide religious education. The article discusses the role of the Muslim pilgrimage in the development of cultural and spiritual ties between the Ottoman Empire and the Turkic-Muslim peoples of Central Asia. The topic of the scientific article reflects a certain aspect of the problem – this means the role and contribution of the Muslim pilgrimage in cultural and spiritual ties among Muslim peoples. The purpose of the research work is to study the activities of pilgrims in the development of cultural and spiritual ties between the Ottoman Empire and Central Asia. It also studies the place and contribution of pilgrimage in the development of the idea of pan-Turkism and pan-Islamic

ideology among the Turkic peoples of the Ottoman Empires and Turkestan. A new scientific analysis is being carried out on the history of cultural and humanitarian relations between the Ottoman Empire and the Turkic-Muslim peoples of Central Asia.

Key words: Ottoman Empire, Central Asia, hajj, turkic peoples, culture, religion, islam.

Н.М. Абдукадыров^{1*} Б.Р. Найманбаев², С.С. Калдыбаева¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Южно-Казахстанский Государственный педагогический университет, Казахстан, г. Шымкент

*e-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

**Роль паломничества в культурных и духовных связях
между Османской империей и народами Средней Азии
(XIX-XX вв.)**

На рубеже XIX-XX веков начался новый этап политических, социальных и культурных отношений между Османской империей и народами Средней Азии. Османский султан как халиф Исламского мира и сторонником Ислама, всегда поддерживал тюрко-мусульманских народов Средней Азии. Одним из самых тесных связей между народами было культурно-духовные отношения, и важную роль в этой области сыграл мусульманское паломничество – Хадж. Среднеазиатские мусульмане, совершившие паломничество, надолго оставались на территориях Османской империи, чтобы глубоко изучать мусульманскую культуру и Исламских учений. Вернувшись в страну, они использовали свои материалы для развития мусульманской культуры и духовного знания и обеспечения религиозного образования. В статье рассматривается роль мусульманского паломничества в развитии культурных и духовных связей между Османской империей и тюрко-мусульманскими народами Средней Азии. Тема научной статьи отражает определенный аспект проблемы – это значит роль и вклад мусульманского паломничества в культурных и духовных связях среди мусульманских народов. Целью исследовательской работы является изучение деятельности мусульманских паломников в развитии культурных и духовных связей между Османской империей и Средней Азии. А также изучается место и вклад паломничества в развитии идеи Пантюркизма и панисламистской идеологии среди тюркских народов Османской империй и Туркестана. Проводится новый научный анализ по истории культурно-гуманитарных отношений между Османской империей и тюрко-мусульманскими народами Средней Азии.

Ключевые слова: Османская империя, Средняя Азия, хадж, тюркские народы, культура, религия, ислам.

Кіріспе

XIX-XX ғасырлар тоғысында Осман мемлекеті мен Орта Азия халықтарының арасындағы мәдени-рухани байланыстардың басты бағыты – Қажылық болды. Тарихи шегініс жасасақ, XVI ғасырдан бері Мекке мен Медина Осман империясының құрамына өткен соң мемлекет барлық Қажылық жұмыстарды өз бақылауына алды. Қажылыққа әлемнің әр бұрышынан жыл сайын дәстүрлі түрде Қажылық сапарды орындау үшін мұсылмандар жиналды. Тақырыптың мазмұны мен хронологиясы көрсетіп тұрғандай, Орта Азия яғни Түркістан мұсылмандарының Қажылық сапарға баруы өте белсенді сипат алды. Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтары сан түрлі кедергілерге қарамастан Қажылық сапарды өз мүмкіндігінше орындап отырды және «Қасиетті орындарға» зиярат етуді дәстүрлі түрде сақтап қалды.

Ресей билігі өз құрамында болған Қырым, Еділ бойы мен Сібір, сондай-ақ Кавказ бен Түркістан мұсылман халықтарының «Қасиетті

орындарға» баруына, яғни Меккеге қажылыққа сапарды орындауға қатысты әр кезеңде әр түрлі саясат ұстанды. Онда егер Осман империясымен саяси байланыстар нашар болса, қажылыққа тосқауыл қойды, ал керісінше байланыс жақсы болса кедергі келтірмеді. 1877-1878 жылдары болған орыс-түрік соғысынан кейін Ресей мен Осман империясы арасында байланыс жақсы болды, сол үшін қажылық байланыстарға айтарлықтай кедергі болған жоқ. Осылайша, уақыт өте келе Ресей мемлекетінің Исламға және оның ең маңызды діни әдет-ғұрыптарына қатынасында белгілі бір тәжірибе жинақталды.

Ал, Осман империясының Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтарына жақындығы мен байланыстары ғасырлар бойына жалғасып отырды. Соның бір бағыты Осман мемлекеті мен Орта Азиядағы түркі халықтарының арасындағы мәдени-гуманитарлық байланыстар болып, ол XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырда дамыды (Saray, 2000:18-19). Бұл кезде түркі халықтарының арасындағы мәдени және рухани байланыстардың дамуына Қажылықтың орны

мен рөлі жоғары болып, оған әрине Осман мемлекеті ерекше ықпал етті. Орта Азиядан келген қажыларға Түркияда жақсы жағдай жасалды. Қажылық парызын орындаушыларға қосымша терең діни білім берілді. Ислам қағидалары мен оған негізделген діни идеология насихатталды. Әрине, мұның өзіндік саяси астары бар еді. Олай топшылаудың себебі, мәдени-рухани байланыстар Анадолы мен Түркістанды өзара жақындастырушы құрал ретінде қызмет етті. Мұндай жақындықты жалғастыруда әрине Қажылық сапардың рөлі өте ерекше болды.

Материалдар мен әдістер

Ұсынылып отырған ғылыми мақаланы дайындауда, әр түрлі деңгейдегі деректік материалдар қолданысқа енді. Оның ішінде, архив материалдары мен архив материалдарының негізінде құрастырылған құжаттар жинақтары, естеліктер мен деректік құндылығы жоғары саналған материалдар ғылыми жұмыстың мазмұнын ашуға көмектесті. Тақырыпты зерттеуде бірінші кезекте Түркия Республикасының Президенті жанындағы Мемлекеттік архивтер басқармасына қарасты Османлы архивінің материалдары (BOA. DH. MUİ, BOA.A. MKT. MNM) пайдаланылды. Келесі кезекте, осы Османлы архивінің материалдары негізінде жинақталған құжаттар жинақтары қолданылды. Оның ең негізгісі Осман мемлекеті мен Түркістан арасындағы байланыстарға арнаған құжаттар жинағы болып табылады (Belgelerle Osmanlı-Türkistan, 2004: 1-10).

Зерттеу жұмысында, кеңестік және ресейлік архив құжаттарының негізінде дайындалған материалдар мен құжаттар жинақтары да дереккөздер тартылды. Олар мазмұнына қарай біршама алуан түрлі және әрқайсысы белгілі бір дәрежеде түркістандықтардың қажылық мәселесіне және қажылардың көзқарастары мен ұстанымдары туралы зерттеуге мүмкіндік береді (Авшарова, Бенедиктова, 1940:35-40). Сондай-ақ, Орта Азия мұсылмандарының қажылық сапары туралы Ресей әкімшілігі кезіндегі Түркістан туралы жазылған деректі материалдар жинағы көптеген тың мәліметтер береді (Туркестан в имперской политике, 2016: 5-10). Келесі кезекте, түркістандық мұсылмандардың Қажылық сапары мен «киелі жерлерге» зиярат етуі туралы деректік материалдар қатарында империялық Түркістанның мерзімді басылымдары ерекше материалдық құндылыққа ие. Ең алдымен өлкедегі негізгі ғылыми және мерзімді танымдық басылым – «Туркестанский сборник» жинағының деректік

құндылығы өте жоғары. атап өткен жөн. Мұнда қажылардың баруы мен олардың қайта оралуына қатысты мәліметтер жарияланып отырған (Gökalp, Eyyüroğlu, 2018: 74).

Ғылыми тақырыптың методологиялық негізін айқындауда бірінші кезекте отандық ғылымда қалыптасқан методологиялық принциптер мен заманауи ғылыми көзқарастар мен ұстанымдар негізге алынды. Келесі кезекте, Осман мемлекетінде сыртқы саясат пен діни идеология және мәдениет теория ретінде де, практика ретінде де қарастырылды. Тақырыптың теориялық негізі ретінде діни мен мәдениеті бір болған халықтар арасындағы байланыстар мен олардың даму жолын анықтайтын және айқындайтын құндылығы жоғары пікірлер мен тұжырымдар басшылыққа алынды.

Сонымен бірге, Қажылықтың орны мен рөлі туралы жекелеген шетелдік және отандық авторлардың жаңарған принциптері мен тұжырымдары сондай-ақ, теориялық ұстанымдары назарда болды (Айлин, 2021:296). Зерттеудің ғылыми әдістеріне жалпы тарихи процесс пен оқиғаларды және оларды құрайтын факторларды, оның алғышарттары мен себептерін айқындайтын, сондай-ақ уақыт ағымына сай өткен тарихты зерделейтін тарихилық принципі негізге алынды. Сонымен бірге, Қажылықтың тарихы мен қажылардың мемлекеттер мен аймақтар арасындағы байланыстарын реттеуде тарих ғылымының басқа да дәстүрлі әдістері қолданыста болды. Бұдан тыс, Қажылық кезіндегі империялық, исламдық және түркілік идеяның көпшілік санасындағы көріністері мәселесін зерттеу кезінде пәнаралық әдістер, оның ішінде әлеуметтік тарих пен тарихи психологияға негізделген әдістер қолданылды.

Нәтижелер мен талдаулар

Осман империясы тарапынан түркістандық мұсылмандарға қолдау.

XIX ғасырда Осман империясының сұлтандары мұсылман халықтарының діни бірлігіне назар аударды. Мұндай саясат негізінен Танзимат реформаларының екінші кезеңінен, яғни Қырым соғысы аяқталғаннан кейінгі кезде басталды деуге болады. Ғасырлар бойына Ислам дінінің халифтері саналған түрік сұлтандары Осман империясының құрамында болған арабтар мен Балқандағы мұсылмандардан бөлек Шығыстағы Ауғанстан, Шығыс Түркістан, Үндістан және Иран елдеріндегі мұсылмандарға жылы көзқараспен қарап, оларды өз жанына тартты.

Осының негізінде Ислам діні аясында түрік сұлтандары мұсылман әлемімен жаңа қарым-қатынастар орнатуға қол жеткізді. Ислам елдерінің басын біріктірген түрік сұлтандары мақсаты бірінші кезекте мұсылман халықтарының арасында өзара ынтымақтастықты арттырып, келесі кезекте олардың бір-біріне саяси, әлеуметтік және мәдени қолдау көрсетуін қамтамасыз ету болды (Васильев, 2020:216-220).

Келесі кезекте, Осман мемлекетінің элитасы дәл осындай мақсатпен Ресейдегі мұсылман халықтарын да басты назар ұстады. Бұл кезде Ресей империясының құрамында болған түркі-мұсылман халықтары дербес қимылдар жасай алмағандықтан, түрік билігі оларға жан-жақты қолдау көрсетуді қажет деп санады. Соның негізгі бағыттарының бірі ресейлік мұсылмандардың Қажылық сапарды орындауда жан-жақты қолдау көрсетуі болды. Мұндағы басты ерекшеліктердің бірі – Ресей империясының құрамындағы түркі халықтарының тек діни тұрғыда ғана емес, сондай-ақ тілдік, мәдени және этникалық тұрғыдан жақын болғаны басшылыққа алынды.

Географиялық және тарихи-мәдени тұрғыдан сан түрлі атауларды иеленген Орта Азия географиясы Осман империясы үшін Түркістан және Тұран даласы деген атаулармен де белгілі болды. Сондықтан, деректер мен ғылыми зерттеулерде Орта Азия Түркістан деген атаумен аталып келеді (Belgelerle Osmanlı-Türkistan, 2004: 10-15). Түрік сұлтандары бұған дейінгі кезеңде Орта Азиядағы Қоқан, Хиуа хандарымен, Бұхара әмірлерімен саяси қарым-қатынаста болып келген. Осы байланыстар енді саяси, діни сипатта жалғасын табатын болды. Осыған орай, түріктер нақты істерге көшіп, Орта Азиядағы мұсылман халықтарды діни тұрғыдан қолдап, оларға мүмкіндігінше қолдау көрсетуді көздеді. Түп тамыры, мәдениеті мен діні бір түркі халықтарының бір-бірімен жақындығы арта түсті. Мәселен, Осман империясының сұлтаны Абдулазиз (1861-1876) таққа отырған кезден бастап Түркістаннан Осман еліне келген ғалымдар мен зиялы азаматтарға барынша қолдау көрсету қажеттігін кеңінен насихаттап отырған (Lewis, 2004:141). Мұндағы басты мақсат, Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтарымен жақын болу, олармен байланысты мүмкіндігінше нығайту және сол арқылы тұрақты байланысты орнату болды.

Аталған дәстүрді Абдулазиз сұлтаннан кейін таққа отырған II Абдулхамит сұлтан да жалғастырды. Сұлтан және халиф II Абдулхамит (1876-1909) осман үкіметіне (Порта) Орта Азия мен Ресейден келген қажыларға ыстық ықылас пен

бауырмалдық ілтипат көрсетуді тапсырды. Осының негізінде түріктер түркістандық қажыларға мейлінше қолдау көрсетіп, қонақүйлерден орын беріп, қамқорлық танытты, қажылардың ризашылығын алды (Şakir, 2009: 8-11). Түрік тарихшыларының ойынша, мұндай ынтымақтасудың мақсаты бірінші кезекте «Халифке арнайы дұғалар арнау», болса, екіншіден түркі халықтарын бір-бірімен жақындастыру болған. Түркістаннан қажылыққа барған көптеген қажылар Ыстамбұлда біраз уақыт қалып отырды. Қажыларды түрік астанасында қызықтырғаны Ыстамбұлдағы мәдени және тарихи орындарды кезіп, сондай-ақ аса бай кітапханаларда өз діни сауаттарын арттыру болатын. Өйткені, қажылыққа келген адамдардың көп бөлігі қарапайым ауыл молдалары мен өз туған жерінің аузы дуалы және беделді азаматтары болды. Осы тұста қазақтардың да Мекке асып Қажылыққа аттанып отырғанын айта кеткен орынды (Мұхтарова, 2009: 12-13).

Қажылыққа ниет білдірушілерге Осман мемлекеті көбінесе Иран жері арқылы бағыт алған азаматтарға да қолдау көрсетті. Ортаазиялық қажылар Тегерандағы Осман консулдығына тіркелгеннен кейін ғана Меккеге сапар шекті. Тегерандағы Осман империясының консулдығы қажыларды қарсы алатын орын саналды. Сонымен бірге, Тегерандағы консул арқылы осман билеушісінің атынан арнаулы сыйлықтар жоғары шендегі және өз елінде абыройлы қажыларға табысталды. Осы мүмкіндікті пайдаланып, Тегерандағы түрік консулы Түркістанда болып жатқан саяси жағдайлармен танысып, тиісті ақпарат жинап, жиналған мағлұматтарды Ыстамбұлға жіберіп отырды.

Орта Азиядан шыққан түркі-мұсылман халықтары арасынан қажылық сапарға жол тартушылардың белгілі бір бағыты мен жолы болды. Зерттеушілердің көрсетуі бойынша олар бірнеше бағытты құраған. Табиғи жағдайларға байланысты ол өзгеріп отырған. Дегенмен, оның ең негізі 3-4 бағыты сақталған:

Бірінші бағыт – су жолдары арқылы жүріп отырған. Бұл бағыт – Қара теңіз жағалауындағы Сухуми, Батуми, Потти, Феодосия, Керчь, Новороссийск, Херсон, Одесса және кейде Севастополь порттарынан басталды. Мұнда негізгі жол Қара теңіз бен Жерорта теңізі арқылы өтеді. Бұл бағыт бойынша Ресейдің оңтүстік аудандарымен Қара теңізге еніп, ол көбінесе Одессаға, одан соң Ыстамбұлға, Ыстамбұлдандан Александрия портына барып, осы порттан ары қарай Суэц каналына түскен. Суэц каналы арқылы Қызыл теңізге жетіп, Қызыл теңізден Жиддаға одан ары қарай

Қасиетті Медина мен Мекке қалаларына жеткен (Нуриманов, 2019:81). Бұл бағытта Одесса порты маңызды роль атқарған. Оның басты ерекшелігі бұл порттан көбінесе дәулетті адамдар өтетін болған (Брилев, 2020: 135-136).

Екінші бағыт – Кавказдық бағыт болды. Бұл бағыт «Закавказье» деп аталып, онда – негізінен Арабияға барар жолда қасиетті қалаларға тоқтап өтетін болған. Бұл бағытпен Қажылыққа аттанушылар Кавказдың сыртымен, Иранның солтүстік жағымен, Керманшах арқылы өтіп, одан кейін қазіргі Ирак мемлекетінің Ханекин қаласына аялдап, сол қаладан Бағдатқа қарай өтіп шығыстағы қасиетті қалалар Кербела, Неджефтен араб шөліне еніп Меккеге жеткен. Бұл жол негізінен өте ауыр бірақ, тиімді болған.

Үшінші бағыт «Орта азиялық» деп аталып, ол – Орта Азия, сондай-ақ Сібір мен Орал мұсылмандары үшін ең қолайлы жол саналды. Дегенмен, бұл бағыт өте ауыр саналды, себебі, ол теңізбен де күрлықпен де жүріп отырған. Ол бойынша бірінші Бұхара немесе Самарқанға барады. Одан ары Ауғанстанда Мазари-Шарифке, одан Кабулға, Кабул арқылы Пешеварға өтіп, Карачи, яғни қазіргі Пәкістан мен Үндістан жері арқылы Үнді мұхитына, ал Үнді мұхитынан Қызыл теңіз арқылы Жиддаға жетіп, ары қарай Мекке мен Мединаға келген. Зерттеушілердің пікірінше ортаазиялық мұсылмандардың қажылық жолдары уақыт ағымына қарай ауысып отырған. Дегенмен, басты бағыттар осы жолдар арқылы өткен (Нуриманов, 2019:83).

Көріп отырғанымыздай, Орта Азия халықтар арасынан қажылық парызды орындау ешқашан оңай болған жоқ. Сан тармақты жолдардың ауыртпалығына қарамастан, мұсылмандар қажылыққа аттанып отырды. Мұны түсінген осман билігі Түркістаннан, жалпы Орта Азиядан сапар шеккен қажыларға қажылық жолды оңайлататын, Түркістан қажылығын реттеп отыратын, қажылардың сәтті орналасуы үшін бірнеше шаралар өткізді. Атап айтатын болсақ: 1895 жылдың 1 желтоқсанынан бастап Орта Азия, Ауғанстан, Үндістаннан келген қажыларға визалық алым 20 курушка дейін төмендетілді. Орта Азия мен ауғандық қажылардың біразында төлқұжаттары болмауына байланысты олардан паспорт талап етілмеді (Васильев, 2000:356).

Қытай мен Ресей мұсылмандарына да Осман мемлекеті ерекше ықылас танытты. Мәселен, Сұлтан II Абдулхамит Ыстамбұл қаласының Шехреманетіне (Шехреманет-муниципалитет) менеджері мен денсаулық сақтау министріне қажылықтың медициналық, денсаулық сақтау

және санитарлық жағын қадағалауды бұйырды. Сонымен қатар, XX ғасырдың басынан бастап Хиджаз теміржолы арқылы мұсылмандардың келуіне көптеп жағдай жасалды. Мұның арлығы II Абдулхамиттің қажыларға көрсеткен басты қолдауы болды. Осы бұйрықтан соң Бұхара мен Қашқардан келетін қажылар саны өсті (Абидулин, 2008:125-127). Қажылыққа келушілерді бақылау мақсатында Хиджазда «Мысыр» компаниясының кемелері жұмыс жасап, тиісінше Орта Азиядан, соның ішінде Қашқардан арнайы тағайындалған ұстаздарға қызмет етті.

Сонымен бірге Хиджаз билеушісіне Орта Азиядан келген қажыларға ауруханалар мен басқа да қажетті орындар ұйымдастыру туралы бұйрық беріліп, нәтижесінде қажылар медициналық көмекпен қоса баспана мен азық-түлікті де тегін алу құқығына ие болды. Алайда, аталған көмек көрсететін медициналық орталықтардың барлығы бірдей қанағаттанарлық жағдайда жұмыс істей алмады. Өйткені бұл бастама Осман қазынасына бірталай шығындар алып келді.

Қажылықтан Түркістандық қажыларға сыйлық ретінде діни мазмұндағы кітаптар, Құран Кәрім, исламдық аса құнды жәдігерлер сыйға тартылды. Сонымен қатар, Қажыларға қолдау көрсетудің қолайлы әдістерінің бірі ресейлік құжаттарды тіркеу болды. Ресейлік төлқұжаттың болуы Осман мемлекетіндегі консулдықтарға рәсімделу деп саналды. Бұдан тыс маңызды қолдаудың бірі – Қажылыққа келіп ақшасы таусылған азаматтарға қаржылай көмек те көрсетілді. Мысалы 1910 жылы Бұхарадан келген бір топ қажыларға еліне қайту үшін қаржылай қолдау көрсетілген (BOA. DH. MUi. 53-1/24 29 Kanun-ı Evvel 1325). Сол сияқты, 1904 жылы Әндіжаннан келген қажылар арасынан да осындай жағдайлар орын алған еді (BOA.A. MKT. MHM No : 524/14: 28 Şevval 1321).

Осман империясында Түркістан теккелері (такиелері)

Бұл кезеңде Ыстамбұл мен Осман империясының басқа да қалаларында пайда болған Орта Азия мигранттарының қауымдастығы аса назар аударарлық жағдайда болды. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Орта Азияның ислам өкілдерінің көп бөлігі, атап айтқанда Бұхаралық қажылар Осман мемлекетінде жергілікті халықтың көп бөлігі қоныстанбаған империяның жерлерінде тұрақты өмір сүруге, яғни қалған өмірін Осман империясының аумағында өткізу үшін сонда қалып та жатты. Осман империясының үкіметі де жаңа иммигранттар-

ды өмір сүріп, сіңісіп кету үшін керекті қажеттіліктермен қамтамасыз етіп, қолдау көрсетіп отырды. Бұл азаматтар Осман империясының Ыстамбұл, Бурса, Кония, Алеппо, Иерусаалим, Мекке қалаларында көптеп кездеседі (Çetin, 2017:272-273).

Қажылық пен қасиетті зиярат жасау кезінде Түркістаннан ұзақ әрі қиын сапарға ниет етуші қажылардың демалуға арналған аялдамаларындағы «теккелердің» көмегі өте үлкен болды. «Теккелер» негізінен шөл далада кездескен мөлдір бұлақ сияқты өмірлік маңызы ерекше сипаты бар түнейтін немесе аялдайтын орын болды. Теккелер деп отырғанымыз қажылардың ұзақ жолдан келіп орналасып тынығатын және арнайы демалатын орны болды. сонымен бірге Календерхана деген атаумен аталған Сұлтанахмет, Аюб және Сұлтантөбе деп аталатын теккелердің атқаратын негізгі қызметі Орта Азиядан келген қажылар мен қонақтардың тынығып демалуына жағдай жасауы тиіс болды (Sarınaу, 2019:1-18).

XIX ғасырдың соңғы ширегінде Ыстамбұлға тоқтайтын жолаушы қажылардың аялдамаларының қауіпсіз екендігі және мейлінше жағдай жасалғандығы туралы ақпараттар қажыларға Осман империясына аяқ баспай тұрып-ақ, өз Отандарында болған кездерінен хабардар болды. Шындығында да осындай «Календерханалар» түрік мемлекетінің территориясында кеңінен таралып, барлық құрылған орындарымен біртұтас Календерхана желісін құрған еді. Осы себепті барлық ағымдар сияқты сопылық ағымның да бір формада қажылық жасау жолының бойында құрылған осы теккелерге тікелей және жанама түрде болсын өз әсерін тигізгені анық байқалады (Çetin, 2017:184).

Қажылық маршруттағы басты пункттердің бірі – Ыстамбұл қаласында шоғырланған теккелерімен танымал болды. Осы кезеңде Осман империясының астанасында ауғандықтардың – 1, Қазан татарларының – 1, Үндістан мұсылмандарының – 3, Өзбектердің – 4 теккелері бой көтерді. Салыстырмалы түрде алғанда, осыған қарай отырып, түркістандық мұсылмандардың арасында өзбектер Қажылыққа баруда белсенді болған. Бұлардан тыс сырттан келетін мұсылмандар Таяу Шығыстың біраз қалаларында аялдау үшін теккелер салдырған. Мысалы, Иерусалим қаласында да Үндістан мұсылмандарының, Өзбектердің және Ауғандықтардың бір-бірден теккелері болса, Каир қаласында Үндістан мұсылмандары мен Өзбектердің теккелері орналасты. Үндістан мұсылмандарының, Өзбектердің және Қазан татарларының теккелері сонау Қасиетті

Мекке мен Медина қалаларында да болды және аталған қалаларда Үндістан мен Орта Азиядан келген қажыларға көмек көрсетті. Қасиетті Мекке қаласында қазақтар арасынан шыққан қажылар да теккелер мен әлеуметтік орындар салған. Олардың арасынан атақты Құнанбай қажы, Нүрпейіс қажы және қазақтан шыққан басқа да қажылардың қаржысына салынған үйлер мен демалыс орындары болған (Қырғызбай, 2018 2-3).

Қажылардан бөлек Түркістаннан келген жолаушылар мен саудагерлер үшін өзбек теккелерінің қызметі ерекше болды. Өзбек теккелері түркістандық қажылардың, қонақтар мен зиярат етушілердің тұруы мен азық-түліктерін толықтай қанағаттандырып отырды және кейіннен өзбек теккелерінің саны да уақыт өте арта түсті. Бұхаралық меценаттар мен ауқатты адамдардың қолдауымен салынған теккелер қажылық жасау бағытында белгілі бір уақыт аралығында салынды (Zarcone, 2008:52-58). Жолаушы қажылар теккелерде қалағанынша тұра алатын.

Қажылар мен түркістандық мұсылман жолаушылар өз елінен арнайы текке шейхіне бағалы сыйлықтар мен бұйымдар сыйға тартты. Шейхтар да тұрмысы төмен болған қажыларға сыйлықтар тарту етті. Сонымен бірге жергілікті шейхтар көмекке мұқтаж түркістандық қажыларға ақшалай қолдау көрсетіп те отырды. Теккеде жолға шыққан қажылар үшін қой малы құрбандыққа шалынды. Әсіресе Қасиетті жұмада теккеде аялдайтын қонақтар саны көп болды (Grace, 1980:130-139). Теккелердің функциясы мұнымен ғана шектеліп қоймай, Түркістан мен Анадолы халықтарының, түбі бір түркілердің арасындағы діни, рухани байланыстарды жаңғыртып дамытуда айтарлықтай үлес қосты. Бұл қалаларда тиісінше шығыстық мұсылмандар, ашып айтқанда османдық, түркістандық сонымен бірге үндістандық қажылар кездесіп, мұсылмандар арасында сенімді қарым-қатынас орнады.

Қажылық маршруттың пункттерінде салынған теккелер түркістандықтар мен Түркістанды өзінің тарихи Отаны ретінде сезінетін османдық түріктер арасындағы өзіндік тығыз мәдени-гуманитарық қатынас орнауы мен жақындасуы үшін маңызды орын болып саналды. XIX ғасырда Ыстамбұл қаласында Үскүдар, Сұлтанахмет аудандарында түркістандықтар құрған теккелер Түркістандықтар мен Османлылар арасындағы мәдени және дипломатиялық байланыстарды дамытуда маңызды рөл атқарды (Науіт, 1999:6). Ыстамбұлдағы түркістандық теккелерді Орта Азиялық қажылар тұрғызған десе, бұл теккелер-

дің барлығының құрылуы мен олардың қызмет етуіне, Осман империясының айтарлықтай орасан зор көмектескені жасырын емес. Ислам дінінің халифі саналған осман сұлтаны түркістандық мұсылмандардың да сүйіспеншілігі мен зор сеніміне ие болып, Түркістан мен өзге де аймақтардан келген қажылар үшін қажылық сапарының оң болуына жағдай жасауға тырысты.

Түркі руханиятын жаңғыртуда Қажылықтың орны

Осман мемлекетінің діни істер жөніндегі басқармасы Шейхулислам тарапынан түркістандық қажылардың діни дәстүрлері мен олардың ұстанатын мәзхабына баса назар аударған жоқ. Ең маңыздысы сунниттік бағытта болуы жеткілікті еді. Тиісінше, аталған кезеңде Орта Азия мұсылмандарының көпшілігі сопылық ілімді ұстанғаны белгілі. Түркістан өлкесінің қажыларының барлығы өз діни ұстанымдары мен бағытына қарамастан Осман империясының астанасына келіп, сол жерде айтарлықтай уақыт тұруы керектігі айқындалды. Сондай-ақ, Ыстамбұлдан Мекке қаласы мен барлық қасиетті орындарды, тарихи қалалары мен ауыл-аймақ, орындарына тоқтап өтуге ынтық болды. Түркістан мұсылмандары көбінесе қажылыққа сапар шегу үшін көп жағдайда ең алдымен Ыстамбұлда жинақталатын болған. Айта кететіні, қажылыққа баратындардың арасында османдық түріктер сияқты түркістандық мұсылмандар сопылықты берік ұстанды. Сол сияқты, қазақ қажылары да сопылық бағытты жақсы ұстанды. Қажыға барған қазақтар арасында сопылықты ұстанғандар көп болған (Құрманбаева, 2016:1-3). Бұл жерден XIX ғасырдың соңында түркі халықтарында сопылық ілімнің кең таралғаны көрінеді, ал сопылық ілімді ұстанатындар Аллаға құлшылық етуге шыққан барлық мұсылмандарға көмектесу өздерінің парызы деп санайды (Zagone, 2011:205).

Сонымен бірге, түркістандық қажылардың Ыстамбұл арқылы сапарға шығуы қауіпсіздіктің кепілі болғанын да айтқан жөн. XIX ғасырда басында Ыстамбұлдан қажылыққа аттанғандардың арасында Түркістандағы діни адамдардың Осман империясына арнайы мақсатта жіберген миссияларымен келген елшілері де болды. Бұл елшілер Ыстамбұлға мемлекеттік қызметпен қоса мұсылмандық парыздарын да өтегілері келді. Елшілердің арасында қажылыққа бару жоспарында болмағандары болса да, түріктер тарапынан жақсы қарсы алынды.

Қажылыққа барған қазақтардың да өз орны болды. Қажылыққа барған ортаазиялық түркі

халықтары арасында қазақтардың саны аз болса да, қазақтардың қажылыққа деген ниеттері ерекше еді. Мединаға қажылыққа барған қазақ мұсылмандары сол қалада білім алып жатқан қазақ балаларымен жолығып, шәкірттердің жергілікті жерде медресе салу туралы ұсыныстарын қабылдап, барынша қаражат жинап, отанына оралғаннан кейін де қаржылай қолдау көрсеткен. Мединада білім алған қазақ балаларының өздері де туған жерге келгеннен кейін осы медресе есебіне халықтан қаражат жинаған (Смағұлова, 2015:110-118). Осының арқасында қазақ қоғамында, ел арасында діни сауаты жоғары және білімді азаматтар көбейді.

Қырғыздар, қазақтар, түркмендер, қарақалпақтар, тәжіктер, яғни Орта Азияның түркі-мұсылман халықтары Ислам дінінің дәстүрлерін белгілі бір дәрежеде ұстанып, өздерін мұсылман ретінде көрсетті. Тиісінше, осы халықтар арасында қазақ халқы ешқашан да әлемде діни фанатизіммен танылған жоқ. Бұл тұжырым шетелдік және отандық тарихшылар еңбектерінде айтылады (Лаумулин, 2019:472). Салыстырмалы түрде тәжіктер, өзбектер сонымен бірге түркістандық ауған мұсылмандар Ислам дінін терең ұстанды. Аталған жағдайларды Ресей империясы жүргізген статистика да растай алады. Ислам дінінің негізгі міндеттерінің бірі болған Қажылықты уақыт өте Ресей билігі мемлекеттік саясатпен байланыстырып қойды. Себебі, ел арасында қажылар арасынан тыңшылар шығып жатыр деген қауесет таралды.

Расында да, қазақ халқы Түркістандағы басқа ұлт өкілдері сияқты Ислам дінінің түрлі бағыттары мен тармақтарына кіріп, терең ұстанбады. Отандық және шетелдік зерттеушілердің пікірінше қазақ халқы ұстанған Ислам дінінің басқа халықпен салыстырғанда өзіндік ерекшелігі, ежелгі тәңіршілдік пен ортағасырлық сопылық ілімнің араласқан синтезі деп тұжырымдайды. Десек те, қазақ халқы арасында да Қажылыққа бару міндет деп саналып, қажылыққа барған адамдар «Қажы» деп аталды (Смағұлова, 2015:112).

Қажылық сапардан келген мұсылмандардың қоғамда беделі артып, олар «Қажы» деген атаққа ие болды. Қазақ қажылары және сонымен бірге барлық түркістандық қажылар Ыстамбұл мен Тегеранда берілетін әр түрлі көмекпен шектеліп қалмай, Осман империясының сұлтан кітапханасындағы кітаптар мен басқа да танымдық материалдарды алып қайтты. Бұл кітаптарда діни, адамгершілік, моральдік және рухани тақырыптарда көптеген мәліметтермен қоса Ис-

лам дінінің қағидалары да баяндалған еді. Сол уақытта әкімшілік тұрғыдан Түркістан Ресейге бағынышты болғандықтан қажылар алып келген кітаптарды бақылаудан өткізіп, сыйлық ретінде өздерінде қалдырған. Мұны білген Ресей әкімшілігі мұндай кітаптардан қауіптен бастады. Билік түркістандық Қажылардың Осман мемлекетінің идеологиясымен улануы мүмкін деген күдікпен қарады. Сондықтан, мұсылмандардың қажылыққа баруына кедергі келтіру мақсатында дін істері тарапынан арнайы кітаптар мен материалдар жариялады (Erşahin, 1999:235).

Осы орайда, Ресей империясының түркістандық қажыларға өзіндік саясатының болғанын айта кеткен жөн. Бұл саясат бірінші кезекте Патша үкіметінің діни саясатымен байланысты болды. Ресей империясындағы діни ахуал 1860-1870 жылдары Түркістанды жаулап алғаннан кейін Ислам дінін ұстанатын халықтардың саны артқан соң өзгерді. Екіншіден жоғарыда аталғандай, Қажылық сапар Ресей мен Осман империясының саяси қатынастарына да байланысты еді. Анығын айтқанда Ресей империясы мен Османдықтар арасындағы қатынас нашарлаған кездері қажылық сапарға шығу да қиын болды. Алайда, Ресей үкіметі XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас жағында Ислам дінін ұстанушы халықтардың қажылыққа аттанушыларына айтарлықтай қарсылық танытпады. Мұнда Дала және Түркістан өлкесіндегі халықтар негізінен Ислам дінін ұстанушылар болғандықтан діни нанымдары билік тарапынан бақылауда ұсталды (Литвинов, 2015:398-399).

Қажылық, дін, идеология.

Осы орайда, қажылық сапардың Ресей билігінің саясатымен байланысты екенін ерекше атап өткен орынды. Түркістан аймағының «алғашқы құрушысы» атанған генерал-губернатор К.П. Кауфман қажылықты елден тыс жерлерге кетуге байланысты діни іс-қимыл ретінде реттеу керек деген саясатты ұстанды. Түркістан басшыларының ойынша біріншіден, Қажылыққа бару Түркістанда діни фанатизмнің артуына және Ресейге қарсылықтың өршуіне әкеліп соқтырады деген пікір басым болды. Екіншіден, қажылыққа толығымен рұқсат ету Түркістан өлкесінде діни идеологиялық сипаттағы әр түрлі ағымдардың келуі мүмкін деген қауіп болды. Үшіншіден, елге Шығыстан, климаты ыстық аймақтардан эпидемиологиялық және әр түрлі аурулардың таралауына әкелуі мүмкін деп ойлады. (Литвинов, 2015:398-402). Сондықтан, кей жағдайда Қажылыққа барудың өзі қиындықтар тудырып отырды.

Түркістандағы жергілікті отарлық билік Ислам дінінің өкілдерін шейхтер мен молдаларды маңызды саяси күш ретінде қарастырмаса да, олар өлкенің мұсылман қауымымен болып жатқан процестер мен оқиғаларды мұқият қадағалап отырды. Ішкі істер министрлігінің саясаты болса керісінше, бағынышты мүфтиаттар мен империя мұсылмандарының діни жағдайын басқаратын мемлекеттік орындар арқылы мұсылман халықтардың өмірін қатаң бақылауда ұстады. Жоғарыда айтылғандарды есепке ала отырып, Түркістан өлкесінің әкімшілігі мұсылмандардың қажылықты реттеуден мүлде бас тартпады. Себебі, қажылыққа қатысты қатаң нормативтік-құқықтық заңнамалар ресейлік тәртіпке әлі де наразы ортаазиялық Ислам дінін ұстанушылардың қарсылығын тудырады деп сенді. Екінші жағынан, егер қаласа, Түркістан өлкесінің мұсылмандары қажылыққа өздері-ақ рұқсатсыз да заңнамаларсыз бара алатын еді (Литвинов, 2014: 53-57).

Қажылықтың осылайша құқықтық жағынан орынға қойылуы көбінесе Орта Азия мұсылмандарының Ресей билігіне деген көзқарасын жақсартып, оларды мұсылман парызын орындап Меккеге қажылыққа баруға көзқарасы мен талпынысын арттыра отырып, барлық жағдайларды сабырлы да байсалды есепке алуды үйретті. Ислам діні мен мұсылмандар және қажылардың сапары бойынша жағдай XX ғасырдың алғашқы жалдарынан бастап қана өзгерістерге ұшырады. Ислам дінін ұстанушылардың қажылық сапарын бақылауда жиналған тәжірибені, сонымен бірге Орта Азия мұсылмандарының Ресей тәртібіне кіріптарлығын есепке ала отырып, Түркістан генерал-губернаторы Н.А.Иванов 1901 жылы облыстық кеңсе дайындаған қажыларға арналған ережені бекітті. Аталған нормативтік-құқықтық акт билік пен мұсылмандардың қажылыққа деген көзқарасын жан-жақты жөнге келтіре отырып ол Түркістан мұсылмандары арасында қабылданды.

Патша үкіметінің де қажылық сапарға қатысты қандай саясат ұстанғанын анықтау қиын емес (Anisimov, 2023: 554). Бастапқы уақытта қатаң заңдарымен мұсылмандардың құлшылығы мен орындалатын тиісті мұсылмандық міндеттерін орындалуы мен парызына тосқауыл болғанымен, кейін қажылықтың ешқандай саясатқа қатысы жоқ екенін түсініп, арнайы заңнамаларды қабылдады. Тіпті қажыларға төлқұжат жасатылып, құжаттармен қамтамасы ету жолға қойылды. Осының арқасында түркістандық мұсылмандар үшін қажылыққа бару біршама оңайлады. Бұған XX ғасырдың алғашқы жылдарынан бастап Бірінші

Дүниежүзілік соғысқа дейінгі жылдары әр жыл сайын жүздеген, тіпті мыңдаған мұсылмандардың Қажылыққа аттанғанын көруге болады.

Өз кезегінде қажылық сапардың Анадолы мен Орта Азия түркі-мұсылман халықтарының арасындағы қарым-қатынастардың халықаралық сипаты да болып, ол маңызды болып саналды. Басты мәселе түркі халықтарының ынтымақтастығы мен олардың дін жағынан бірігуі еді. XIX ғасырда Осман мемлекетінің құлдырап келе жатқанын пайдаланып, еуропалық державалар түріктерге жан-жақтан қысым көрсетті. Осман империясына қауіп төндірушілердің арасында бірінші орында Ресей империясы болды. Сол себепті аталған діни идеологиялар халықаралық қатынастарда батыс елдеріне, соның ішінде Ресей мен Британияның назарын аудармауға тырысып, мүмкіндігінше жасырын түрде жүргізілді (Набиев, Гафаров, 2012:40).

Осылайша, Осман мемлекетінің Орта Азияда Ислам дінін ұстанушылармен байланыстарын, яғни түріктер мен түркістандық түркілердің мәдени-гуманитарлық байланыстарын сақтаудың ең жақсы әдісі – Қажылық сапар болып, көптеген мәселелер осы арқылы реттеліп отырды. Мұндай қатынас пен саясат әу-бастан белгілі болды. Мұнда негізінен әуелде саяси-идеологиялық байланыстар бірінші орында болып, мәдени-рухани интеграция келесі орында болды.

Қажылар арасында қоғамда әр түрлі орын иеленген азаматтар, оның ішінде танымал тұлғалар болып, олар сапар кезінде Қажылық жолдар арқылы, Осман империясының аумағына келіп байланыстарды дамытты. Олардың арасында саясаткерлер, тиісті бір миссияны орындаушылар, барлаушылар және басқа да мемлекетаралық істермен айналысушы тұлғалар болды. Олар Осман мемлекеті мен Орта Азия мұсылмандары арасындағы тығыз және құпия саяси тақырыптарда жұмыс істеді (Салиев, 2019: 129-131). Бірақ, бұл мәселе өз алдына жеке тақырыпты құрағандықтан, біз зерттеу жұмысында мұндай тақырыптарға тоқталмаймыз.

Тақырыптың мазмұны көрсетіп отырғандай, мұнда негізінен қажылар арасынан діни адамдардың, молдалардың, білім адамдарының, тарихшы-зерттеушілердің қызметі маңызды болды. Осы бағыттағы азаматтар мен тұлғалардың қызметінің арқасында, яғни Қажылық сапардан алып келген танымдық материалдары мен арттырған білімі түркі халықтары арасында мәдени ықпалдастықты, діни бірлік пен тарихи тамырластықты, халықтың сауатын ашуды дамытты. Мұндай қажылардың еңбектерін пайдаланып

Осман империясының қажылық арқылы Ортаазиялық немесе түркістандық түркі-мұсылман халықтарымен өзара мәдени қарым-қатынас орнатып, тіпті олардың арасынан осман сұлтанының хаттары мен исламдық ынтымақтастық туралы хабарлар таратқанын аңғаруға болады.

Дегенмен, мұның да өз кезегінде кедергілері табылып, онда Қажылық кезінде Орта Азия мұсылмандары мен Осман империясының арасындағы рухани қатынастың дамуы оның қарсыластары болған Англия мен Ресейге ұнамады. Еуропалық державалардың, әсіресе британдық елшілер мен тыңшылар османдықтарды барлық мұсылман әлемімен біріге отырып, шетелдік үстемдікке қарсы көтеріліске алып келеді деп күдіктенді. Оның себебі ретінде жоғарыда айтқандай, діни адамдардың қажылыққа келуі мен олардың арасында тыңшылар мен барлаушылардың бар болуы өте күмәнді болды (Бессмертная, 2018:12-14). Мұнда басты күдік Осман империясының сұлтандары Орта Азия мен басқа да мұсылман елдеріне көтеріліс ұйымдастыру мақсатында оларды қосымша күш ретінде біріктіру болды. Осы себеппен Қажылыққа сапар шегушілерге қатаң бақылау орнады.

Алайда, қажылыққа аттанушылардың қатары азайғанымен мүлдем тоқтап қалмады. Қажылық кезінде қажылыққа ниет еткен және Түркияны жақын тұтқан, сондай-ақ Ислам дінін терең ұстанушыларға материалдық көмек көрсету мақсатында кітапшалар мен үндеулер таратылды. Басты күмән осында еді. Еуропалық державалар тарапынан туындаған мұндай күдік туғызатын дүниелер мен ойлар олардың Ислам дінін түсінбеуінің салдары екені анық еді. Бірақ, мұның барлығы жалған күдіктен туған саясат еді. Себебі, қажылық сапар діни парыз болғандықтан, әрбір мұсылман сапарға ешқандай теріс пиғылмен аттанбауы тиіс болды (Бороздин, 2010:156-160).

Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуына орай 1914 жылдан бастап мұсылмандардың қажылық сапарға аттануы қиынға түсті. Қажыға аттану қиындап, тіпті де мүмкін болмай қалды. Қажылық соғыс үдей түскен сайын қиындап, біраз уақытқа тоқтатылды. Бұған көптеген адамдар дайын болып, алайда Қажылық парызды орындау қиындық тудырды. Дегенмен, XIX ғасырдың 70-80 жылдарына бастап, Бірінші Дүниежүзілік соғысқа дейінгі уақыт аралығында түркістандық мұсылмандар Осман мемлекетімен, яғни Анадолы түркілерімен тығыз қарым-қатынастар орната алды. Соның бір бағыты – халықтар арасында мәдениет пен рухани жаң-

ғырудың өзіндік орны қалыптасты. Халықтар мен мемлекеттер арасында тек саяси, әлеуметтік байланыстар ғана емес, сондай-ақ мәдени-гуманитарлық байланыстар да кеңейіп дамыды. Дегенмен, соғыс кезінде де Қажылыққа барғандар болды. Үндістаннан, Бұхарадан, Ресейден және әсіресе Қазан мен Ауғанстаннан Мединеге келіп, соғысқа байланысты Мәдинада қалып қойған қажыларға Осман мемлекеті қажетті көмек көрсетті (Ottoman Documents, 2011: 199).

Қорытынды

Қорытындылай келе, Орта Азиядағы, дәлірек айтқанда Түркістан өлкесінің түркі-мұсылман халықтары Меккеге қажылық етуі әр түрлі байланыстардың орын алуына себепкер болып, соның ішінде ең негізгілері саяси, идеологиялық, түрікшілдік, панисталистік бағытта болып, сонымен қатар, айта кететін ең бір негізгі саласы ол – рухани және мәдени-гуманитарлық байла-

ныстар болды. Түркістандық мұсылмандардың ұзақ жылдар бойына, әсіресе XIX-XX ғасырлардың тоғысқан шағында осы Ислам діні үшін маңызды сапарды орындауы осы аймақ халқының өз дініне берік болғандығын дәлелдесе, екінші жағынан аймақта діни білімнің артуына ықпал етті. Қазіргі Орта Азия мен Қазақстан халықтары арасында Ислам дінінің құндылықтары артып, жергілікті халық исламдық мәдениетті мейлінше терең үйреніп, діннің қағидаларын берік ұстанды. Араб елдерінен, сонымен бірге Түркиядан діни кітаптарды алып келуі және Ыстамбұлда белгілі бір уақыт бойы тұрақтап, тіпті қоныстап қалуы, сол жерде діни білім алуы оң әсер етті. Қорыта айтқанда, түркістандық мұсылмандардың Қажылық сапары барысында орын алған қатынастардың мәдени және рухани мән-мазмұны терең болып, ол осы Қажылықтың түркі халықтары арасында түркілік руханияттың және мәдени-гуманитарлық байланыстың негізгі тірегі болғандығын айқындады.

Әдебиеттер

- Anisimov O.V. (2023), The Russian Empire as a Regulator of the Hajj and Russian Orthodox Pilgrimage. Vestnik of Saint Petersburg University. History, – vol. 68, Issue 2, pp. 549-556.
- Baymirza Hayit. (1999), Türkistan’ dan Osmanlı Devletine: Türk-İslam Kültürü Üzerine Bazı İzahatlar. // Akademik Araştırmalar Dergisi, – №3, – S.1-6
- BOA. (Osmanlı Arşivi) DH. MUi, BOA.A. MKT. MHM
- Bernard Lewis. (1961), The Emergence of Modern Turkey. – Oxford University Press, – 511 p.
- Belgelerle Osmanlı-Türkistan ilişkileri (XVI-XX. yüzyıllar). (2004). T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ed.Yusuf Sarıнай – İstanbul: – 277 s
- Mehmed Şakir. (2009). Halife II. Abdülhamid’in hac siyaseti. – İstanbul: Timaş Yayınları, – 364 s.
- Seyfettin Erşahin. (1999). Osmanlı Devleti Ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri (Çarlık Döneminden Günümüze). // Diyanet İlmî Dergisi. – Cilt: 35 – №1. – S. 235-248
- Yusuf Gökalp, Osman Eyüpoğlu. (2018), ‘Туркестанский Сборник’ (Түркiстан Дерлемеси)’ ve Орта Азия Динi Дüşüncesi Аçısından Kaynaklık Değeri. // Ош Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi, – Sayı 25. – S. 69-86
- History of Central Asia in Ottoman Documents. (2011). Volume II. Spiritual and religious ties. – Samarkand: ICAS, STA. – 222 p.
- Smith, Grace Martin, (1980). «The Uzbek Tekkes of Istanbul», Der Islam №57 – P 130-139.
- Mehmet Saray. (2000), Hanlıklar Döneminde Osmanlı Devleti’nin Türkistan Siyaseti. // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. – Sayı IV, – S. 17-20.
- Çetin Nursulu. (2017). Ыстамбұлдағы Түркiстан теккелерi, (Түркçеден Kazакçaya). Terc. İstanbul’daki Türkistan Tekkeleri, Komisyon, Ed. Prof. Dr. Ahmet Emre Bilgili. – İstanbul.– 294 s.
- Yusuf Sarıнай. (2019). Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi. Olarak İstanbul. // Bilig – Sayı 88. – S. 1-18.
- Zarcone, Thierry (2008), “Doğulu ve Batılı Yolcuların İtibalarında Buhara Tekkesi”, // 3. Uluslararası Tarih Yarımada Sempozyumu, – İstanbul – S. 52-58.
- Zarcone, Thierry, (2011). Kudüs’teki Орта Асылы ve Hintli Sufi Hacıлар, Çev: Berna Akkıyal, – İstanbul: KABCICI YAYINLARI. – 205 s.
- Абидулин А.М. (2008). Символизм и власть во время правления султана Абдул-Хамида II. // Власть. – Вып. 10. М., – С. 125–129.
- Авшарова М.П., (1940). Бенедиктова Н.Н. Материалы к библиографии мусульманского паломничества в Средней Азии. – Ташкент, – 40 с.
- Айлин Кейн. (2021). Российский хадж. Империя и паломничество в Мекку (пер. с англ. Р. Ибатуллина) / А. Кейн. – М.: Новое литературное обозрение, – 296 с.
- Бессмертная О.Ю. (2018). «Алые розы Востока»: «панисламизм», ориентализм и шпиономания в последние мирные годы Российской империи. Разведывательная империя? // Шаги / Steps. Т. 4. № 1. С. 9-44.

- Брилев Д. (2020). На пути в Мекку: Одесса как общеимперский центр мусульманского. // ISLAMOLOGY. – №1. – том. 10 – С. 130-143
- Бороздин С.С. (2010). Распространение идей Панисламизма в Туркестане (начало 20 в.) / С.С. Бороздин // Известия Уральского государственного университета. Сер. 2, Гуманитарные науки. – N 4 (82). – С. 155-162
- Васильев А.Д. (2000). «Знамя и меч от падишаха». Политические и культурные контакты ханств Центральной Азии и Османской империи (середина XVI – начало XX вв.). – М.: Институт востоковедения РАН; – 2014. – 356 с.
- Васильев А.Д. (2020). Панисламизм и политика Османской империи в Центральной Азии в последней трети XIX в. // Центральная Азия на перекрестке европейских и азиатских политических интересов: XVIII–XIX вв. Сборник научных трудов. Санкт-Петербург, 24-28 августа. – С. 215-228.
- Қырғызбай Өтеш. (2018). Қажылыққа алғаш барған қазақтар. // Ана тілі. 17 Мамыр,
- Кұрманбаева Г. (2016). Қазақ елінің Қажылық тарихы. muftyat.kz <https://www.muftyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2016-09-01/19389-aza-eln-azhyilyi-tarihi/>
- Лаумулин М.Т. (2019). Әлемдік ориенталистикадағы Қазақстан: Шетелдік шығыстанудағы қазақтардың тарихын, мәдениетін және этнографиясын зерттеу. – Нұр-Сұлтан: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, – 472 б.
- Литвинов В.П. (2015). Российская дипломатия на Востоке и ее роль в обеспечении нужд паломников-мусульман (вторая половина XIX – начало XX вв.) / В.П. Литвинов // Пространство и Время. – № 1-2(19-20). – С. 398-402.
- Литвинов В.П. (2014). Государственное регулирования регионального паломничества мусульман Туркестана (1865-1917) // Вестник КРСУ, Том 14. – № 11. – С. 52-58
- Мұхтарова Г.Р. (Абдраимова), (2009). Қазақстандағы ислам діні: қажылық (XIX-XX ғ. басы). / Материалдар жинағы. – Алматы: Баспалар үйі, – 592 б.
- Набиев Р.А., Гафаров А.А. (2012). Связи с Исламским миром как фактор укрепления единства и традиций Российских мусульман. (XIX – начало XX в.). // УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ Казанского Университета. Гуманитарные науки. – Том 154, кн. 3 – С. 36-47.
- Нуриманов И.А. (2019). Становление паломнических маршрутов мусульман Российской империи в Аравию во второй половине XIX – начале XX в. // ВЕСТНИК Моск. Ун-та. Сер. 13. Востоковедение. №2. – С. 74-88
- Салиев А.А. (2019). Религиозная составляющая политики Османской империи в Средней Азии в XIX – начале XX вв. // История: Факты и Символы –№1(18), – С. 127-133
- Смағұлова С.О. (2015). «Қазақ» газетіндегі қажылық мәселесі /С.О. Смағұлова // Отан тарихы, – № 3. – Б.110-118.

References

- Anisimov O.V. (2023), The Russian Empire as a Regulator of the Hajj and Russian Orthodox Pilgrimage. Vestnik of Saint Petersburg University. History, vol. 68, issue 2, pp. 549–556.
- Baymirza Hayit. (1999), Türkistan’ dan Osmanlı Devletine: Türk-İslam Kültürü Üzerine Bazı İzahatlar. [From Turkistan to the Ottoman Empire: Some Explanations on Turkish-Islamic Culture]. // Akademik Araştırmalar Dergisi, – №3, – S.1-6
- BOA. (Ottoman Archive) DH. MUİ, BOA.A. MKT. MHM
- Bernard Lewis. (1961), The Emergence of Modern Turkey. – Oxford University Press, – 511 p.
- Belgelerle Osmanlı-Türkistan ilişkileri (XVI-XX. yüzyıllar). (2004). T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, [Ottoman-Turkistan relations with documents (XVI-XX centuries)] Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ed.Yusuf Sarıнай – İstanbul: – 277 s
- Mehmed Şakir. (2009). Halife II. Abdülhamid’in hac siyaseti. [Caliph II. Abdulhamid’s pilgrimage policy.]. – İstanbul: Timaş Yayınları, – 364 s.
- Seyfettin Erşahin. (1999). Osmanlı Devleti Ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri (Çarlık Döneminden Günümüze). [The Pilgrimage of the Ottoman Empire and the Muslims of Turkistan (From the Tsarist Era to the Present)]. // Diyanet İlmî Dergisi. – Cilt: 35 – №1. – S. 235-248
- Yusuf Gökalp, Osman Eyüpoğlu. (2018), ‘Туркестанский Сборник’ (Türkistan Derlemesi)’ ve Orta Asya Dini Düşüncesi Açısından Kaynaklık Değeri. [(Turkestan Collection)’ and Its Source Value for Central Asian Religious Thought.]. // Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi, – Sayı 25. – S. 69-86
- History of Central Asia in Ottoman Documents. (2011). Volume II. Spiritual and religious ties. – Samarkand: IICAS, STA. – 222 p.
- Smith, Grace Martin, (1980). «The Uzbek Tekkes of Istanbul», [The Uzbek Tekkes of Istanbul]. // Der Islam. – №57 – P 130-139.
- Mehmet Saray. (2000), Hanlıklar Döneminde Osmanlı Devleti’nin Türkistan Siyaseti. [Turkistan Politics of the Ottoman State in the Period of the Khanates]. // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. – Sayı IV, – S. 17-20.
- Çetin Nursulu. (2017). Ыстамбұлдағы Түркістан теккелері, (Türkçeden Kazakçaya). Terc. İstanbul’daki Türkistan Tekkeleri, [Turkistan Lodges in Istanbul]. Ed. Prof. Dr. Ahmet Emre Bilgili. İstanbul. – 294 s.
- Yusuf Sarıнай. (2019). Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi. Olarak İstanbul. [Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi. Olarak İstanbul]. // Bilig, – Sayı 88. – S. 1-18.
- Zarcone, Thierry (2008), “Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi”, 3. Uluslararası Tarih Yarımada Sempozyumu, [Bukhara Lodge in the Impressions of Eastern and Western Travelers]. – İstanbul – S. 52-58.
- Zarcone, Thierry, (2011). Kudüs’teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar, Çev: Berna Akkıyal, [Kudüs’teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar]. – İstanbul 205 s.
- Abidulin A.M. (2008). Simvolizm i vlast vo vremya pravleniya sultana Abdul-Hamida II [Symbolism and power during the reign of Sultan Abdul-Hamid II]. // Vlast. – Vyp. 10. M., – S. 125–129.

- Avşarova M.P., (1940). Benediktova N.N. Materialy k bibliografii musulmanskogo palomnichestva v Srednei Azii. [Materials for the bibliography of the Muslim pilgrimage in Central Asia]. – Taškent, – 40 s.
- Ailin Kein. (2021). Rossiiskii hadj. Imperiya i palomnichestvo v Mekku (per. s angl. R. İbatullina) / A. Kein. [Russian Hajj: Empire and the Pilgrimage to Mecca]. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, – 296 s.
- Bessmertnaya, O. Yu. (2018). “Alye rozy Vostoka”: “Panislamizm”, orientalizm i shpionomanii v poslednie mirnye gody Rossiiskoi imperii. Razvedyvatel’naia imperiia? [“The scarlet roses of the Orient”: “Pan-Islamism”, Orientalism, and spymania in the last peaceful years of the Russian Empire. An empire of intelligence?]. Shagi / Steps, 4(1), 9-44.
- Brilev D. (2020). Na puti v Mekku: Odessa kak obshcheimperiiskii tsentr musulmanskogo. [On the way to Mecca: Odessa as the all-imperial center of the Muslim]. // ISLAMOLOGYY. – №1. – Tom. 10 – S. 130-143
- Borozdin S.S. (2010). Rasprostranenie idei Panislamizma v Turkestane (nachalo 20 v.). [Spread of the ideas of Pan-Islamism in Turkestan (beginning of the 20th century)]. // İzvestiya Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 2, Gumanitarnye nauki – N 4 (82). – S. 155-162
- Vasilev A.D. (2000). «Znamya i mech ot padişaha». Politicheskie i kulturnye kontakty hanstv Tsentralnoi Azii i Osmanskoi imperii (seredina XVI – nachalo HH vv.). [The Banner and the Sword from the Padishah]. Political and cultural contacts between the khanates of Central Asia and the Ottoman Empire (mid-16th – early 20th centuries)]. – M.: Institut vostokovedeniya RAN; – 2014. – 356 s.
- Vasilev A.D. (2020). Panislamizm i politika Osmanskoi imperii v Tsentralnoi Azii v poslednei treti XIX v. [Pan-Islamism and the policy of the Ottoman Empire in Central Asia in the last third of the 19th century]. // Tsentralnaya Aziya na perekrestke evropeiskih i aziatskih politicheskikh interesov: XVIII–XIX vv. Sbornik nauchnykh trudov. – Sankt-Peterburg, 24-28 avgusta, – S. 215-228.
- Qyrğyzbai Öteş. (2018). Qajylyqqa alğash barğan qazaqtar. [The first Kazakhs who went on Hajj]. // Ana tılı. 17 Mamyр,
- Qürmanbaeva G. (2016). Qazaq eliniñ Qajylyq tarihy. [History of Hajj of the Kazakh country]. muftyat.kz <https://www.muftyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2016-09-01/19389-aza-eln-azhyily-tarihy/>
- Laumulin M.T. (2019). Älemdik orientalistikadağy Qazaqstan: Şeteldik şyğystanudağy qazaqtardyñ tarihyñ, mädenietni jäne etnografiyasyn zertteu. [Kazakhstan in World Orientalism: Studying the History, Culture and Ethnography of Kazakhs in Foreign Oriental Studies]. – Nür-Cültan: QR Prezidenti janyndağy QSZİ, – 472 b.
- Litvinov V.P. (2015). Rossijskaya diplomatiya na Vostoke i ee rol’ v obespechenii nuzhd palomnikov-musul’man (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.). [Russian diplomacy in the East and its role in meeting the needs of Muslim pilgrims (the second half of the 19th – early 20th centuries)]. // Prostranstvo i Vremya. – № 1-2(19-20). – S. 398-402.
- Litvinov V.P. (2014). Gosudarstvennoe regulirovaniya regional’nogo palomnichestva musul’man Turkestana (1865-1917). [State regulation of the regional pilgrimage of Muslims of Turkestan (1865-1917)]. // Vestnik KRSU, Tom 14. – № 11. – S. 52-58
- Mühtarova G.R. (Abdraimova), (2009). Qazaqstandağy islam dını: qajylyq (HIH-HH ğ. basy). [Islamic religion in Kazakhstan: Hajj (beginning of XIX-XX centuries)]. / Materialdar jinağy. – Almaty: Baspalar üi, – 592 b.
- Nabiev R.A., Gafarov A.A. (2012). Svyazi s Islamskim mirom kak faktor ukrepleniya edinstva i tradicij Rossijskikh musul’man (XIX – nachalo XX v.). [Relations with the Islamic world as a factor in strengthening the unity and traditions of Russian Muslims]. // UCHENYE ZAPISKI Kazanskogo Universiteta. Gumanitarnye nauki. – Tom 154, kn. 3 – S. 36-47.
- Nurimanov I.A. (2019). Stanovlenie palomnicheskikh marshrutov musul’man Rossijskoj imperii v Araviyu vo vtoroj polovine XIX – nachale XX v. [Formation of pilgrimage routes of Muslims of the Russian Empire to Arabia in the second half of the 19th – early 20th centuries]. // VESTNIK Mosk. Un-ta. – Ser. Vostokovedenie. – №2. – S. 74-88
- Saliev A.A. (2019). Religioznaya sostavlyayushchaya politiki Osmanskoi imperii v Srednej azii v XIX – nachale HKH vv. [The religious component of the policy of the Ottoman Empire in Central Asia in the 19th – early 20th centuries]. // Istoriya: Fakty i Simvoly. – № 1 (18), – S. 127-133
- Smağūlova S.O. (2015). «Qazaq» gazetindegi qajylyq mäselesi. [«Qajylyq issue in «Qazaq» newspaper]. // Otan tarihy, – № 3. – 110-118 b.

Авторлар туралы мәлімет:

- Нұржігіт Момынбекұлы Абдукадыров – PhD, доцент, дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com
- Бекмұрат Рахымбердиевич Найманбаев – т.ғ.д., профессор, Қазақстан тарихы кафедрасы, ОҚМПУ. Қазақстан, Шымкент қ.,
- Сафура Сапарғалиевна Калдыбаева – PhD, аға оқытушы, тұрақты даму бойынша юнеско кафедрасы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Қазақстан, Алматы қ.

Сведения об авторах:

- Нуржигит Момынбекович Абдукадыров – PhD, доцент кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ им. аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы. E-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com
- Бекмурат Рахымбердиевич Найманбаев – д.и.н.ғ профессор кафедры истории Казахстана ЮКГПУ, Казахстан, г. Шымкент,
- Сафура Сапарғалиевна Калдыбаева – PhD, старший преподаватель кафедры юнеско по устойчивому развитию КазНУ им. аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы.

Келін түсті: 29.06.2023
Қабылданды: 20.04.2024

МРНТИ 03.09.25

<https://doi.org/10.26577/JH.2024.v113i2-012>**У.А. Омарова^{1*}** , **Ф.М. Шамшиденова²** ¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы²Алматинский технологический университет, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: unsiyakz@mail.ru

МАЛОЕ ЮЭЧЖИ – «ИСЧЕЗНУВШИЕ» ПЛЕМЕНА ЖАТ: ЛИНЬ-И И ФУНАНЬ

В статье рассматривается история царства Линь-и в Юго-Восточной Азии как результат этнического развития царства Малых Юэчжи, ушедших из Южной Сибири с этнонимом тсат (каз. жат). На основе эпиграфической надписи «Во-Кань» характеризуется влияние Гуптов (Кушанской цивилизации) из Индии на Китай и страны Индокитая. Также на основе восточных источников и надписей дается анализ на историю Гуптов. Эти источники имеют особую историческую ценность, поскольку отражает время раннего формирования Кхмерского королевства в Прей-нокоре в начале индианизации, принесенной империей Гупта и она написана их письменностью (санскрит), заметно похожей на кхмерскую скоропись, используемую до наших дней. Автор приходит к выводу, что часть народа Малого юэчжи в процессе синкретизации индуизма, ислама, которые комбинирует в себе анимистов и буддистские ритуалы, в дополнение к шаманским наклонностям – «бон», возможно принесённым из Сибири, стала Линь-и в совокупности с Фунанью с языком жат (или тсат) затем Чампой и исчезла с карты земли в 1835 году. «Большие юэчжи» создали Кушанское царство, ставшее затем «гуптами» (гот или жат) в Индии. Результаты, представленные в данной статье, будет интересна исследователям в области истории Азии и регионоведения, а также широкому кругу читателей, интересы которых напрямую связаны с затронутой в данном исследовании темой.

Ключевые слова: Царство Линь-и, Фунань, Малые Юэчжи, язык Тсат, гупты, надписи.

U.A. Omarova^{1*}, F.M. Shamshidenova²¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty²JSC «Almaty Technological University», Kazakhstan, Almaty

*e-mail: unsiyakz@mail.ru

Small yuezhi – the “vanished” Zhat tribes: Lin-Yi and Funang

The article examines the history of the kingdom of Lin-i in Southeast Asia as a result of the ethnic development of the kingdom of the Little Yuezhi, who left Southern Siberia with the ethnonym Tsat (in Kazakh Zhat). Based on the epigraphic inscription “Wo-Kan”, the influence of the Gupta (Kushan civilization) from India on China and the countries of Indochina is characterized. Also, based on eastern sources and inscriptions, an analysis of the history of the Guptas is given. These sources are of particular historical value as they reflect the early formation of the Khmer Kingdom at Prey-Nokor at the onset of Indianization brought by the Gupta Empire and are written in their script (Sanskrit), markedly similar to the Khmer cursive script used to this day. The author comes to the conclusion that part of the people of the Lesser Yuezhi, in the process of syncretization of Hinduism, Islam, which combines animists and Buddhist rituals, in addition to shamanic inclinations – «Bon», possibly brought from Siberia, became Lin-i in conjunction with Funan with the language is Jat (or Tsat) then Champoy and disappeared from the map of the earth in 1835. The “Great Yuezhi” created the Kushan kingdom, which later became the “Guptas” (Goth or Zhat) in India. The results presented in this article will be of interest to researchers in the field of Asian history and regional studies, as well as a wide range of readers whose interests are directly related to the topic raised in this study.

Key words: Kingdom of Lin-i, Funan, Lesser Yuezhi, Tsat language, Guptas, inscriptions.

У.А. Омарова^{1*}, Ф.М. Шамшиденова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Алматы технологиялық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: unsiyakz@mail.ru

Кіші юечжилер – «жоғалған» Жат тайпалары: Линь-И және Фунань

Бұл мақалада Оңтүстік Сібірден тсат (қаз. жат) этнонимімен кеткен Кіші Юэчжи патшалығының этникалық дамуының нәтижесі ретінде Оңтүстік-Шығыс Азиядағы Линь-и патшалығының тарихы қарастырылады. «Во-Кань» эпиграфиялық жазбалары негізінде Үндістаннан Қытайға және Үндіқытай елінен Гуптылердің (Кушан өркениеті) ықпалы сипатталады. Сонымен қатар шығыс деректері мен жазбалары бойынша Гуптілер тарихына талдау жасалады. Бұл деректердің тарихи құндылығы ерекше, өйткені Прей-нокорде Гупта империясы әкелген үндістандық ықпалда болған ерте Кхмер корольдығының құрылған уақыты көрсетілген және ол қазір де қолданылатын кхмерлік жазуға ұқсас солардың жазуымен (санскрит) жазылған. Автор Кіші юэчжи халқының жарты бөлігі шамасы, Сібірден келген шамандық «бон» ықпалымен анимистік және буддистік рәсімдерді араластырған индуизм, ислам синкреттігі үдерісінде жат (немесе тсат), кейіннен Чампа тілімен Фунань жиынтығындағы Линь-и 1835 ж. картадан жоғалып кеткен. Үлкен юэчжи Кушан мемлекетін құрып, кейіннен Үндістандағы «гупталар» (гот немесе жат) болды. Осы мақалада ұсынылған нәтижелер Азия тарихы және аймақтану саласындағы зерттеушілерді, сондай-ақ қызығушылықтары осы зерттеуде қарастырылатын тақырыппен тікелей байланысты оқырмандардың кең ауқымын қызықтырады.

Түйін сөздер: Линь-и патшалығы, Фунань, Кіші Юэчжи, Тсат- тілі, гупталар, жазбалар.

Введение

Народы южной Сибири на окраинах Китая оказывали не только цивилизационное влияние на соседние страны, но и доставляли много неприятностей. Здесь известны современные народности: жат-жалаир, буриат (бури-жат), татарцать, башкурт (баска-жат), якут (жат-журт) и так далее. Этноним «тсат» (каз. *жат*, рус. *иноземный*, кит. *юэчжи*) и язык «тсат» (как язык стран Юго-Восточной Азии: «Sino-Tibetan, Tibeto-Bur man, Tai-Kada») относится к этим народам (Thurgood, Fengxiang, 2002). Первое упоминание о *юэчжи* относится к китайским текстам, описывающим ираноязычные европеоидные племена, проживавшие в Восточном Туркестане [кит. юэчжи 月氏, (ɲ*jat-kje), ятии (у греков) или яда (у индийцев). В Южной Сибири особо известны народы хунну или *усюнну* (у – народ) + *сюнну* (хунну или гунну)], постоянно враждовавшие с народом юэчжи.

Английский антрополог У.Б. Хеннингс (Henning, 1978), индийский историк Б.С. Диллон (Dhillon, 1994) этнос «юэчжи» = юэ (народ) + чжи (прибывший) (или казахский «жат»), связывают с гетами, готами, массагетами и другими группами людей. Часть юэчжи в 176 г. до н. э. проиграла битву с *Xiongnu* 匈奴 сюнну (или хунну) и ушла, согласно династией «Истории Хань» 前漢書 (завершена в 111 году н.э.), на юг через Тибет, получившая в китайских источниках на-

звании «Малые юэчжи» (*Xiǎo Yuèzhī* 小月氏) во главе с сыном (имя не приводится) царя Цзидоулоу (寄多羅), правителя «Больших юэчжи» (*Dà Yuèzhī* 大月氏). Там стали жить совместно с тибетоязычным «цян», непальским «кхам», «цзэ» и так далее народами, пока не стали «индианизированным» государством «Линь – И» в стране «И» и Фунань с разными экзонимами, но с языком «тсат» и империей Чампа. Историки спорят на предмет локализации столиц Линь-и и Фуна-ни (Lem Chuck Moth, 2012), но и на предмет образования этих государств (Maspero, 1928).

Имеется надпись, известная под номером С 40 по каталогу Ж. Сёдеса, который связывает её с Фунанью. Ныне она хранится в Национальном музее истории в Ханое. Надпись выгравирована на гранитном камне с размерам 2,5 x 0,72 м., высота шрифта 4 см. Историческая интерпретация надписи с 1885 г. остается спорной. Часть текста написана с использованием стихотворной формы на санскрите Самудрагупты (ок. 335–376 гг.) поэтому многие относили к эпохе Гуптов, хотя уверенно относили Кушанской цивилизации, особенно у Г. Масперо (Maspero, 1928) и П. Пелье (Lem Chuck Moth, 2012).

Надпись «Во- Кань» в строке 12 сообщает, что в то время китайским правителем был царь Симха из семейной линии «Бхарата Свамикара Чанда», что указывает на то, что он был кушанского корня. Это показывает, что во времена династии Восточная Цзинь (304-439) кошанская корень

Симхи была сильным политическим фактором Китая. Это также подтверждает, что спорная территория «Кусатха Гару» (строка 13) когда-то принадлежала Пяо-цзю-ти (Раджа Ануман та Пьям) и в прошлом была известна как часть Королевства Хуонг-ванг (Вирасая – Линь-и). В сочетании с китайским текстом мы идентифицируем короля Линь-и по имени Ян-Мах I, который утверждал, что контроль над Цзяо-Че (Юньнань) против китайского двора, был не кем иным, как принцем Нандана из надписи. Упоминание строки 14 о Цзяо-Че (Юньнань) и о Чандрагупте II, указывает на связь последнего с Ашокой, то есть с линией Маурьев до Кушанов (Омарова, 2021).

Истории известно, что в 178 году н. э. люди «Малые юэчжи» под предводительством Лян Луна (Liang Long) подняли восстание против ханьцев в Цзяочжи (кит. Jiaozhi). распространили свое восстание на весь регион, привлекая к себе все не китайские (тсат) этнические группы. В июне 181 года китайский генерал Чу Чуан (Chu Chuan) подавил восстание и обезглавил Лян Луна (Kiernan, 2019). «В 192 году народ во главе с Цюй Лиань восстал против династии Хань в уезде Сянлин (Xianglin) и основал независимое королевство Линь-И (вьет. Лам Ап)» (Taylor, 1983), являющееся одним из политических элементов Индокитая (192-758). Имеются сведения и о других народностях вокруг территории китайцев, названные ими «тсат» и связанные с кушанской цивилизацией в контексте народа юэчжи (кит. 月氏-чужеземцы) из Индии и о людях с экзонимом «Jat» (Dhillon, 1994) (кит. *Tsat*, каз. *жат*, рус. *иноземный – Автор*).

Французский историк – администратор «Французского Индокитая» Ж. Масперо приводит историю Линь-и и находившуюся рядом с ней страну Фунань в контексте истории Китая и Чампы, считая их «варварами»: «Люди этого региона, по мнению китайцев, имели варварскую письменность, были опасными, а местность трудно доступной. Они часто нападали на китайские деревни и быстро уходили в джунгли с их королем Фан». По мнению Ж. Масперо Линь-И предшествовал исчезнувшей Чампе, и как утверждал французский синолог П. Пелио: «многие жители страны чамов говорили на языке уйгуров-тюрков». По мнению Е. Гиллона, директора музея Гиме в Париже, «одно из княжеств региона, как Ринан, враждовавший с китайской династией Хань, возможно, впоследствии стал государством Линь, северной частью королевства Чампы [совр. Центральный Вьетнам – Автор]».

Материалы и методы

Обоснование выбора темы, цели и задачи.

Цель: Рассмотреть Линь-и и Фунань в контексте цивилизационного развития «исчезнувших» жатов – малых юечжи на основе эпиграфических надписей о них, в том числе Vo-Canh (Lem Chuck Moth, 2012), найденной на землях Индокитая в 1885 г. В статье «Надпись Вокань (Võ-canh)» проф. Захаров А. О. предлагает перевод на русский язык, ссылаясь на Claude Jacques, «Notes sur la stèle de «Vo-Canh» и других западных ученых, но в другой интерпретации, чем мы приводим здесь. Представляется интересным для историков, изучающих ЮВА анализировать происхождение и местонахождение этих стран, являющиеся проблемой многих ученых запада, но до сих пор не решенной. С нашей точки зрения, Туркестан и Индокитай имеют много общего в истории.

Научная методология исследований

Много труда вложили эпиграфисты, архитекторы, археологи, переводчики и просто любители истории, особенно из Франции, для познания древней цивилизации ЮВА. Результатом их усилий стали труды, опубликованные, особенно, на страницах журнала BEFEO (фр. Bulletin de l'école française d'Extrême-Orient) во главе с Кэдесом, которыми мы пользуемся. Изученные из 230 надписей на кушанском языке (санскрите) в Индокитае, в том числе «Vo-Canh» в Начанге, относятся, по нашему мнению, к Линь-и и Фунань.

Как мы увидим, в ходе проведения исследований о Линь-и, мы оказались в «пространстве» (термин в антропологии) «исторического дискурса», предложенного французом Фуко (Foucault, 1969), когда факты прошлого или «там» и настоящего или «здесь» иногда рассматриваются одновременно и связанным образом и обретают некое новое понимание. Используем определение термина дискурс: «discursus» (лат. – дискретное движение мысли «здесь» и «там»), который в философии может означать: «скачкообразное движение мысли, идущего от одного рассуждения к другому, чтобы прийти к познанию» (Morfaux, 2001). То есть, беря дискретные (разрозненные) дискурсы (слово, предложение, абзац, книгу, высказывания компетентных лиц) «там», «тогда», и «здесь», «сейчас». создается новый дискурс (статья) на основе выбранного корпуса дискурсов и полевых практик в странах

обитания жатов. Дискурсивный анализ истории Юэчжи, Линь-и, Фунани, кушан и гуптов.

Результаты и обсуждения

Эпиграфическая надпись «Во-Кань» на старокушанском санскрите с языком «тсат» – язык «южных монголов», гуптов (и/или кушанов) и составлена гуптами, а не кушанами, как было структурировано в западной историографии, вызывает принципиальную дискуссию в ЮВА.

Опровергаются распространенные ошибки о женитьбе Каундинья I на обнаженной Наге и когда иностранец по имени Хунтянь (混填), приехавший из южной страны Цзяо (徼), который женился на королеве страны Лийе (柳葉) и управлял страной, прежде чем передать власть своему сыну, был идентифицирован с Каундинья I, которое привело к образованию Фунани.

Современное исследование доказывает, что на самом деле это были члены дома Нага Коладхара, которые были никем иным, как перемещенным из Китая королевским домом Чжоу. После нападения ханьских китайцев они укрылись во дворах Фунана и Прей Нокора. Эта неправильная идентификация привела к ошибочному предположению распространения индийской культуры в Юго-Восточной Азии (Lem Chuck, 2016).

Американский ученый М. Виккери в своих трудах безжалостно дискусирует с Ж. Масперо и сообщает, что «большинство поздних событий в истории Линь-и, Фунани и Чампы были восстановлены по китайским и вьетнамским источникам из-за отсутствия дальнейших эпиграфических надписей о Чампе» (Vickery, 2014), что, легенды о прибытии «Каундинья» из Индии (надпись К. 5), об указанных Жоржем Коэдесом топонимах, о местонахождении Вьядхапуры (в Ба Пноме) ложны (Vickery, 2003).

Он утверждает, что «ни один настоящий «Каундинья» никогда не приходил из Индии или откуда – то в Фунань. Однако примерно в это время жил король Джаяварман, и у него вероятно, взял «Каундинья» как титул, указывающий на его предполагаемое происхождение. Его заменил сын по имени Лю-то-па-мо/Льеу-то-па-мо (Рудраварман). По китайским документам «Фунань находится более чем в 3000 ли к западу от Линь-и (Vickery, 200: 120). с языком тсат, как указывает Грэм Тергуд (Thurgood and Fengxiang, 2002), используемый «малайскую расой в самом широком смысле», по словам Беллвуда «южными монголоидами» (Bellwood, 1992), которыми являются как кхмеры, так и малайцы, а также

большинство народов Юго-Восточной Азии, где вполне могли доминировать мон-кхмерские предки центрального и южного Таиланда (Vickery, 2003: 125).

Народы «цзе» и «цян», частично происшедшие из провинции Шаньси, и некоторые люди из «Малых юэчжи», по словам археолога С.-К. Псаррас, жили в Хуанчжуне, Цинхай с агглютинативным языком (монголо-тюркским) (Vickery, 2003: 26). Говорят, что юэчжи и цян были среди членов вспомогательного отряда «варваров», которые подняли мятеж против династии Хань во время восстания Лянчжоу (184–221 гг. н.э.). Люди по имени «цян» упоминаются в древних китайских текстах как термин «тсат»-неханьский народ, взаимодействовавший с китайцами-ханьцами с запада под названием Дицян Ван Мин кэ. «От варваров Цян к народности Цян: установление новой китайской границы». Род правителей юэчжей китайцами пишется как Вэнь (溫) и они носили фамилию Чжаоу (昭武). Одна часть Малого юэчжи (цзе) основал династию Поздняя Чжао (319–351), но, позднее было уничтожено Ран Мином из династии Ран Вэй. Данный факт китайские историки документировали после войны «Вэй – Цзе». Люди по имени «цзе» (кит. киат) были для Хань одними из пяти варваров.

Предполагается, что часть народа Малого юэчжи (цзе и цан) этнически связаны с «кхам» Магар, разбросанные по предгорьям Непала, которые мигрировали сюда, на юг, из Сибири (или из Индии – Автор). Они утверждают, что заняли Магар в Непале, затем переместились на восток (в Китай – Автор) и юг, образуя центральногималайскую ветвь тибето-бирманских языков. Кажется, не будет ошибочной гипотезой предположение о сходстве Kham и Cham, если учесть, что в Таиланде (в мечети напротив королевского дворца) чамов называют хамами, отсюда у них «тон – khamea» (камбоджийские кхмеры). Линь является одной из прародин жителей Индокитая, но слишком часто упускается из виду, а некоторые авторы, как говорит Е. Гиллон, даже отрицают его существование [Guillon-2011, p. 53, 75].

Свидетельством «движения на юг» Малых юэчжи, как «исчезнувший» жат, является отношения некоего этноса «яда» (Jate или Jut в Европе, пенджаби: ਜੱਟ, урду: جٹ) с Китаем в трудах российского историка Боровковой, которая, сопоставляя сведения о местах расположения царства Яда в разную эпоху, начиная со II века до нашей эры до 5-века, приходит к выводу, что

центр находился к востоку от Памира в районе афганского города Файзабада. По сведениям из «Вэй шу» (гл. 102, с. 2278) об Яде: «[Народ его] подобен народу Большого Юэчжи, но [это] особая ветвь [народа]» (Боровкова, 2008).

Народы магар исповедуют Тибетский буддизм, где священника называют «Бузал». Язык кхам (chami), распространен в нескольких областях Западного Непала и в районе Кхам с магарским языком (не путать с хамами на границе Тибета и Сычуани!).

Китайский монах по имени Гао Цзюхуэй в 10 веке, описал Чжунъюнь (仲雲) как потомков Сяо Юэчжи (Малых юэчжи), говорящих на уйгурском языке и называемых ими «Камул» (Йенгиль). В поздних ханских китайских источниках Сяо Юэчжи («Малые юэчжи») стали писаться как «哈密» cāmì (Оуян Сю, 1974).

Во времена династии Юань широко использовалось монгольское название *Хамили* «哈密力». Марко Поло сообщил о посещении «Камула» в начале 14 века, и именно под этим названием оно впервые появилось на европейских картах в 16 веке. Сяо Юэчжи стало идентифицироваться по этому имени и, похоже, были включены в состав других этнических групп, включая тибетцев, уйгуров и ханьцев в результате «движения на юг», в Линь – и (Guillon-2011: 53), которая рассеялась по будущему «Индокитаю», в том числе в Фунань (Камбоджа). История Индокитая пронизана индийскими и китайскими влияниями. Существовала «маленькая Индия» на берегах Южно-Китайского моря с названием «королевство Чампа» с индо-исламской цивилизацией

Данные факты согласуются со сведениями западных учёных о влиянии Кушано-гуптской цивилизации из Индии в период и после династии поздних Ханов (в Китае) с языком санскрита (кушанов), на юго-западе Китая с названием Линь-и / Lin-yi 林邑 (вьетн. Lâm Ấp), которое в конце II века могло бы быть частью Малого Юэчжи. Линь-и приводится в исследованиях французского Ж. Масперо, индуса Р. Маджумдара (Majumdar, 1927) и других известных ученых, которые считают княжество Линь – И исторической «буферной» зоной Китая (куда входил остров Хайнан с народом «hui») в процессе «синизации» будущего Индокитая. При этом название Линь-и связывается с местностью Ситу (или Реннан), принадлежавшей китайской династии Ханов.

Местность «Наньшань» (вьетн. Nanshan), приводимая в китайских текстах, является одним из девяти районов, входящих в состав,

«Шэньчжэнь» и носивших название «Княжество Цзяочжи» (кит. 交趾 *Jiāozhǐ*). Во времена династии Хань княжество было частью одноименной провинции, которая охватывала современный северный и центральный Вьетнам.

В «Книга поздней Хань» цитируется этимология страны 交趾: «[Согласно] их обычаям мужчины и женщины купаются в одной и той же реке; отсюда и название *Jiāozhǐ*» (уничжижительный экзоним). Провинция Жиао-чи (вьетн. Giao Chi) состоявший из 9 уездов (фр. «командование»), был историческим регионом, управляемым различными китайскими династиями (Вьетнам входил в состав Китая – Автор). Позже династия Хань создала еще одно командование под названием Ринан (*Nhật Nam*) (Кирнан, 2019). О них Майкл Черчман сообщает: «отсутствие записей о крупномасштабных перемещениях населения указывает на то, что на протяжении всего периода существовала довольно стабильная группа людей, которые говорили на азиатских языках (тюркских – Автор)» (Черчман, 2010).

Об этой стране знала Римская империя как о стране связанной с Фунаном (будущий Южный Вьетнам). В «История Китая» говорится, что «В 166 г. н.э. во время правления императора Хуана, царь Да Цинь [Римская империя] Андунь (Марк Аврелий Антонин) (годы правления 161-180) послал послов в Ринан (Тейлор, 2017). по море» с данью ханьцам, которые «вероятно, были куплены на местных рынках» Ринана и Цзяочжи, о чем говорится в другом месте.

В 159-161 гг. н.э. индийские купцы были в Цзяочжи и давали дань ханьскому правительству и с тех пор часто начали прибывать [по морю] к границам Ринаня («командование» в современном центральном Вьетнаме – Автор), также как купцы Римской империи. Они часто посещали Фунан [в дельте Меконга], Ринан (Аннам) и Цзяочжи [в дельте Красной реки близ современного Ханоя], «но никто из жителей этих южных пограничных штатов не были в Да Цинь» (Yu, Ying-shih, 1986). «В 166 г. н.э. послал миссионеров из Ринана, чтобы преподнести в дар ханьскому двору слоновую кость, рог носорога и черепаху (Yu, Ying-shih, 1986).

На эпиграфической надписи «Во-Кань» (Lem Chuck Moth, 2012), в строках 9 и 10 приводятся имена двух правителей Гуптов (из Индии), одного по имени Chanda Sri Mararaja Kulavamsa (Чандрагупта II), а другого как Kula Nandana (Нандана), отца и сына, по-видимому, правящих в Прей-нокоре (в Камбодже). Они назывались

(фамилия) Марараджа (Шри Мара), что эквивалентно «Кхмер-раджа» в кхмерской традиции.

В надписи передается указ короля «Чанда Шри Марараджа» его сыну «Нандана Марараджа» относительно дани прирученных белых слонов китайскому двору. Ещё речь идет о претензиях на потерянную территорию, предположительно принадлежавшую «Вирасайе» (кит. Хуонг-ванг – Линь). Это еще один важный исторический факт, подтверждающий, что Индокитай был частью королевства Хуонг-ванг (Линь-и).

В надписи имеется другой рассказ, также важный, подтверждающий заявление Ян Май о Киао-Че (в китайских источниках) о том, что третий сын Ашоки, Пяо-Сиу-Ти, действительно правил Юньнанью. Другой сын Манг-Сиу-Ти правил Прей Нокором и остальной частью Юго-Восточной Азии» (Lem Chuck Moth, 2012).

Известно, что, подчинив кошанов в пределах Гангской Индии, империя Гуптов углубилась в Юго-Восточную Азию в Фунань (совр. Южный Вьетнам), чтобы продолжить борьбу с кошанами, то есть покончить с тем, что Гупты начали в Индии. Особенно возросло индийское влияние в Непале во время династии Гупта (320–500); Непал тогда имел статус «соседского королевства», однако подчинённого Самудрагупта. К тому времени ханьские правители уже были свергнуты, но следующие китайские императоры Китая, по-видимому, не собирались контролировать Прей-нокор и Юньнань в ближайшее время. Установив контроль (кхмеров) над Прей Нокором (Фунань), следующей миссией двух королей (отца и сына) было освобождение Юньнани (Lem Chuck Moth, 2012).

Дискурсивный (гипотетический) анализ границ Кушана на его востоке (с ханьским Китаем), особенно в Восточном Туркестане в конце I – начале II века н.э., показывает, что кушанской армии удалось в конечном счете добиться экспансии Китая на Юг (на Линь). В династических хрониках Цинь и Лян приводится, что в 357 г. царь Фунани (Камбоджи) попал под власть «иноземцев» (Под «иноземцами» понимается китайский «Тсат» и «Юесчжи» «варвары», с варварской письменностью) и «приносил в качестве дани прирученных слонов». Данный факт французский учёный Кёдес объясняет происходящим от имени «Тянь-чу Чан-тань», считая этот термин как титул кошанского царя (Lem Chuck Moth, 2012). Данный факт, при его ошибочности, говорит о влиянии кушанов на территории будущего Индоконта через Китай.

Распространение влияния индийской цивилизации началось в регионе Юго-Восточной Азии еще в первом веке и названо термином «индианизация Кёдеса», который определил его как «расширение культуры», которая была сформирована на основе индийских представлений о королевской власти в ЮВА, индуизме и буддийских культах, а также о санскрите. Но на землях Фунани после Кушан властвовали Гупты, поэтому эпиграфика Во-Кань составлена гуптами, а не кушанами. Влияние Индии в третьем веке можно увидеть в других санскритских надписях Каунгнама и Фу-Йена и в трех наскальных надписях в Ча-киеу (Центральный Вьетнам). В странах Юго-Восточной Азии написаны около 200 надписей на санскрите периода Кушан и Гуптов, одним из которых является «во-Кань» в Начянге (Южный Вьетнам), где говорится о гуптах и Линь.

Гупты сформировали свою империю, изгнав кошанов из Индии. В III веке н. э. кушаны потерпели поражение в столкновении с Санидским государством, пришедшим на смену Парфии и начали распадаться. Некоторое возрождение кушан отмечается на побережье Южно-китайского моря где их преследовали собственные противники (Гупты из южной Индии, Юечжи, Жаты).

К тому времени Самудра Гупта (335-380) был уже в конце своего правления и его преемник Чандрагупта II (380-413), скорее всего, был на престоле, но рядом с отцом в Фунани. При этом кошаны уже потеряли контроль над Индией, но через своих соотечественников-чамов они все еще были очень активны в Юго-Восточной Азии. Таким образом, индийский царь «Тянь-чу Чан-тан» не мог быть кошаном, и его присутствие в Юго-Восточной Азии было фактически связано с миссией завершить то, что гупты начали в Индии, а именно изгнать кошанов. Однако, судя по его титулу, Чандрагупта мог иметь кушанскую родословную больше, чем любой другой член семьи гупты. Гупты, как мы знаем, включали в себя многие наследники клана Маурьев, которые сами также происходили из империи Кошан или Юэчжи из Центральной Азии. Кёдес «Вторая индианизация: от середины четвертого века до середина VI века»

Воспользовавшись упадком династии Хань, гупты начали собственную кампанию по свержению кошанского контроля как над Гангской Индией, так и над Юго-Восточной Азией. Согласно китайским источникам, противоречивые претензии в отношении контролируемого китайцами Жиао-Чи начались вскоре после того,

как Ян Май (Каундинья) взял под свой контроль Линь-и. Каундинья (или Фан – Ян Май 1) направил петицию в китайский двор с просьбой взять под контроль Жиао-Чи (Юньнань) (Омарова, 2021).

Учитывая «экзотичность» темы о «Малых юечжи» для некоторых читателей Центральной Азии, остановимся на истории Линь-и и на её особенностях, которые мы находим в работах Ж.Масперо, губернатора Индокитая, и Guillon, директора музея Гимо в Париже, которые отмечают: «приверженность к культуре, заимствованной из Центральной Азии, Китая и Индии, о их этнолингвистической групповой сплоченности с враждебностью к соседям.

Француз Ж. Масперо и другие ученые-археологи Запада связывают личность Цюй Лиана в Линь-и в период династии Хань в 192 году, с царем Шри Мара в Начянге (Южный Вьетнам). В китайских текстах приводится, что жители Реннани, состоящие из людей с «варварским языком» имели армию и в 100 и 137 годы восставали против вождей Женнани (Gaspardonte, 2021: 78). и совмещает их в одно государство. Он пишет: «Если допустить идентичность Цюйлиана и Шримары, то их власть распространяется до Каусара, где найдена эпиграфическая надпись «Во – Кань» / *Vo – Canh*» (Maspero, 1928) с языком кушан на санскрите», (Омарова, 2021) где описывается король Шри – Мара с письмом к китайскому императору с указанием когда-то им принадлежавших землях (Guillon -2011: 55). В китайских текстах (好汉侏-История поздней династии Хань), законченная в 445 г, сообщается о создании к 192 году «Царства Линьи» (кит. 區連 K'iu Lian) на основе мелких княжеств со своим «варварским» (кит. «回-hui») языком в период «Сань го чжи» (кит. 散国支 - описание трех царств) в 220-280 годы, где приводится «первая местная сила» (имя которой не уточнена), которая посылает первый из длинных серии налогов не к императору, а губернатору соседнего «губернаторства Жиао-чи» (кит. 照吃 - zhao chi, очевидно после поражения). Именно, в этот раз появляется название «Линьи» (кит. 林艾 Lin-Yi), не как страна, а как столица (Maspero, 1928: 53).

В 270 году король Линь-и Фаньсюн (кит. 范雄 Fan Hiong), носил имя Фан (кит. 范 Fan) в начале своего имени (Maspero, 1928: 244); (Guillon, 2011: 54). Его сын Фаньи (кит. 范逸 Fan Yi) посылает в 284 году посольство с данью во двор Китая, а не губернатору как перед этим, что говорит о новом отношении к королевскому двору Китая. Во вьетнамских сведениях говорится, что

главным советником Фаньи был прокитайский местный человек по имени Вэнь Цзябао, (кит. 文大家阿宝 - wen djabao), который часто подчеркивал необходимость внедрения китайской культуры в Линьи (Guillon, 2011: 55). Он взял власть в свои руки (его считают узурпатором) под именем Фань Вэнь (кит. 范文 Fan Wen) (336-349), который по китайским сведениям «пользовался профессией работарговли...их корабли возили людей вместе с товарами» (Maspero- 1928: 34, 56).

Его приемник Фаньфо (кит. 范佛 Fan Fo) (349-?), сообщает, что «он попытался вернуть себе отнятые у них китайцами северные земли», но – напрасно, так как китайские войска своими походами на земли Линьи вынудили его подчиниться. В 382 году Фаньфо присылал посольства с дарами ко двору Цзинь (Majumdar, 1927: 1-3).

В китайских источниках приводится Фаньхуда (кит. 范胡達 Fan Hu Da) или Ху Та (кит. 須達 Hu Ta) (399-413годы), который оставил три надписи на санскрите (C41, C105, C174) под именем Бхадрамарман I (380-413), важные по значимости после надписи (C 40) «Во- Кань».

В 421 году царем Линь-и стал новый человек, назовем его «Фан-Ян Май I (кит. 范陽邁 Fan Yang Mai)», так как нам известен лишь «золотой принц», его сын или внук, с именем Фан-Ян Май II (431-446), который стал жертвой нападения Китая в их морских набегах на побережье Ринана (Guillon, 2011: 55). Говорят, что репрессия в 446 году была ужасной: разрушение столицы Цюй Су сопровождалось бойней всех мужчин старше 15 лет, и преобразованием золотых статуи в слитки (которые были бы эквивалентны 48 000 кг). На этом прерывается сведения о царях Линь-и в китайских источниках.

Не останавливаясь на королях Линьи, приводимых у Ж. Масперо (Maspero, 1928: 246), можно отметить предпоследнего царя Викрантавармана II, который властвовал 45 лет (686 -731гг.). Он построил множество храмов и 15 раз послал дань китайскому императору. О нем говорится в комплексе Мишон (храм В6, на стеле 81).

Китайские хроники сообщают о смерти Рудраварман II, последнего царя Линьи в 756 г. н.э. (Maspero, 1928: 93), пославшего императору Китая красное вино в 100 посудах, белые ткани, 20 домашних слонов. Линь-и фигурирует в китайских документах как «Хуанванг»/ *Huanwang* и часто указывается, что «Хуанванг был источником неприятностей» (Pelliot, 2012: 184) (Pelliot, : 79-81). Придерживаясь династической хронологии, предложенной Ж. Масперо, многие

историки княжество Линь считают одним из политических элементов Чампы (192-1835), Тогда главным центром Чампы был город Виджая (совр. Куйнон) в провинции Бинь Динь, названная китайцами «Аннам» (до 1947 года). Юань – «исчезнувший» жат: генерал Согэту

Заключение

Дискурсивный анализ истории Линь-и и Фунани утверждает их известность в Римской империи: «Купцы этой страны (Римской империи – Автор) часто посещают Фунань (в дельте Меконга), Ринан (Аннам) и Цзяочжи (вьет. Giao Chi)» (Хилл, 2009). «В период правления Сунь Цюаня [император У –Автор] в 226 г. н.э. в Цзяочжи (Тонкин –Автор) к губернатору (тайшоу), которого звали Цинь Лунь (Qin Lun), приехал купец У Мяо из Да Циня (Римская империя). В 670 году нашей эры Цзяочжи был поглощен протекторатом Аннан, установленным династией Тан. Впоследствии официальное использование имени Цзяочжи было заменено «Аннан» (Аннам) и другими названиями Вьетнама, за исключением короткого четвертого периода китайского правления, когда династия Мин управляла Вьетнамом как провинцией Цзяочжи.

Тот отправил его к Сунь Цюаню (императору У – Автор), который попросил у него рассказать о своей родной стране и ее людях» (Hill, 2009).

Эпиграфическая надпись «Во-Кань» в новой интерпретации указывает на претензию гуптов из Индии на бывшие земли Фунани в Китае и она составлена не кушанами, как предполагалось раньше, а гуптами во главе с королем «Чанда Шри Марараджа» его сыну «Нандана Марараджа» относительно дани прирученных белых слонов китайскому двору.

Эпиграфическая надпись Во-Кань с языком «тсат» – язык «южных монголов», на санскрите гуптов (кушанов), составлена гуптами, а не кушанами. Надпись указывает на претензию гуптов на земли в Китае.

Впервые приводятся сведения о юэчжи из китайских текстов как жителей ираноязычных европеоидных племен Восточного Туркестана,

отношения которых с китайцами и хунну были небезоблачными. Малая группа юэчжей ушла на юг (Тибет), где осели у тибетоязычных цянов и были ими ассимилированы как «Малые юэчжи»

Здесь, возможно, они объединились с другими юэчжи, ушедшими на запад, в долины рек Или, затем на побережье реки Сырдарья с различными экзонимами. «Большие юэчжи» создали Кушанское царство, ставшее затем «гуптами» (гот или жат) в Индии. Царства кушанов и гуптов расширили свои влияния на весь Индокитай с языком «тсат», о чем пишут западные ученые.

Автор использует статью «*The Inscription of Vo-Canh*, 2012» для поддержки своей гипотезы о влиянии Кушанского царства на Китай, в период царства Канишки, известного под названием «эры летосчисления шака», сохранявшегося в Индии в течение всего средневековья и поддержке ими «Малых юэчжи» против китайцев.

Автор осуществляет дискурсивный (гипотетический) анализ трудов Ж. Масперо, П. Пелье и других историков, где княжество Линь считают одним из политических элементов Фунани и Чампы (192-1835), где найдена в 1885 г. санскритская (с кушанским языком) надпись «Во Кань» / *Vo Canh* четвертого века. Эпиграфическая надпись сообщает, что пришедшие к власти после кушан в Индии жаты (гупты – от германского экзонима «гот» («гаут») преследует кушанов в Фунани и добивается у китайского императора земли, принадлежащие им в их владении Линь-и (вьетн. Giao Chi).

В 192 году нашей эры человек по имени Лиен, чтобы провозгласить себя королем Линь-и объединяет людей *тсат* – жат (иноземцев) под своей властью. «Если мы признаем тождественность Лиена и Шри Мары (где находится надпись Во-Кань), его королевство простиралось, по крайней мере, до южной границы страны Каусара, то есть нынешней провинции Нячанг, находившиеся в зависимости от ханьцев». (Ж. Масперо) Именно они, китайцы, спровоцировали повстанческое движение, которым воспользовались Малые юэчжи в процессе создания Линь-и и Фунань, распространившиеся в своем зените на весь Индокитай с языком «тсат».

Литература

- Боровкова, Л.А. (2008). Народы Средней Азии III–VI веков (по древним китайским и западным источникам). М.: ИВ РАН. – 368 с.
 Coedes, G. (1947). Fouilles en Cochinchine: Le Site de Go Oc Eo, Ancien Port du Royaume de Fou-nan. *Artibus Asiae*, Vol.10, No. 3. pp. 193–199.
 Денис С., Фэрбэнк, Джон Кинг (2020). Кембриджская история Китая: Том 1, Империи Цинь и Хань.

- Dhillon, B.S. (1994). History and study of the Jats: with reference to Sikhs, Scythians, Alans, Sarmatians, Goths, and Jutes. Canada.
- Gaspardonte, E. (2021). Materieux pour server l'histoire d'Annam, BEFEO, XXIX, p.63-105.
- Guillon, (2011). p. 53 – 54.
- Foucault (1969). Оуян Сю и Синь Удай Ши. (1974). Новые анналы пяти династий. изд. Чжунхуа, Пекин.
- Thurgood, G., Fengxiang, Li, (2002). From Malayic to Sinitic: The restructuring of Tsat under intense contact.
- Graham Thurgood, (1999). *From Ancient Cham to Modern Dialects*. Honolulu: University of Hawaii.
- Henning, W.B. (1978). The first Indo-Europeans in history. // Society and history. Essays in honour of K.A. Wittfogel. Ed. A.L. Ulmen.
- Hill, John E. (2009). Through the Jade Gate to Rom
- Kernan, B. (2019). *Việt Nam: a history from earliest time to the present*. Oxford University Press.
- Lem Chuck Moth, (2012). The Inscription of Vo-Canh.
- Lem Chuck Moth (2016). Indianization.
- Maspero, G. (1928). *Le royaume de Champa*, Paris. 160 p.
- Majumdar, (1927). *Ancient Indian Colonies in the Far East*.
- Омарова, У.А. (2021). Политическая история чамов Чампы. Монография. Санкт-Петербург.
- Pelliot, (1902). pp. 123-177 Taylor, Keith Weller (1983). *The Birth of the Vietnam*. University of California Press.
- Sophia-Karin Psarras, *Han Material Culture*, New York, Cambridge University Press, pp. 31, 29
- Тейлор, К. (2017). Что стоит за древнейшей историей буддизма в Древнем Вьетнаме? / Журнал азиатских исследований. С. 107–122.
- Vickery, Michael (2003). *Funan Reviewed: Deconstructing the Ancients*. EFEO, t.90-91.
- Хилл, Джон Э. (2009). Через Нефритовые ворота в Рим: исследование Шелкового пути во времена династии Поздняя Хань, 1–2 века н.э.
- Черчман, Майкл (2010). До китайцев и вьетнамцев на равнине Красной реки: период Хань-Тан» (диаспоры Китая).
- Yu, Ying-shih (1986), *The Ch'in and Han Empires, 221 BC-AD 220*, Cambridge University Press. P. 463.

References

- Borovkova, L.A. (2008). *Narody Sredney Azii III–VI vekov (po drevnim kitayskim i zapadnym istochnikam) [Peoples of Central Asia of the 3rd–6th centuries (according to ancient Chinese and Western sources)]*. M.: IV RAN. – 368 s.
- Coedes, G. (1947). *Fouilles en Cochinchine: Le Site de Go Oc Eo, Ancien Port du Royaume de Fou-nan*. *Artibus Asiae*, Vol.10, No. 3. pp. 193–199.
- Denis S., Ferbenk, Dzhon King (2020). *Kembridzhskaya istoriya Kitaya: Tom 1, Imperii Tsin» i Khan»*.
- Dhillon, B.S. (1994). History and study of the Jats: with reference to Sikhs, Scythians, Alans, Sarmatians, Goths, and Jutes. Canada.
- Gaspardonte, E. (2021). Materieux pour server l'histoire d'Annam, BEFEO, XXIX, p.63-105. Guillon, (2011). r. 53 – 54.
- Foucault (1969). Ouyan Syu i Sin» Uday Shi. (1974). *Novyye annaly pyati dinastiy*. izd. Chzhunkhua, Pekin.
- Thurgood, G., Fengxiang, Li, (2002). From Malayic to Sinitic: The restructuring of Tsat under intense contact.
- Graham Thurgood, (1999). *From Ancient Cham to Modern Dialects*. Honolulu: University of Hawaii.
- Henning, W.B. (1978). The first Indo-Europeans in history. // Society and history. Essays in honour of K.A. Wittfogel. Ed. A.L. Ulmen.
- Hill, John E. (2009). Through the Jade Gate to Rom
- Kernan, B. (2019). *Việt Nam: a history from earliest time to the present*. Oxford University Press.
- Lem Chuck Moth, (2012). The Inscription of Vo-Canh.
- Lem Chuck Moth (2016). Indianization.
- Maspero, G. (1928). *Le royaume de Champa*, Paris. 160 r.
- Majumdar, (1927). *Ancient Indian Colonies in the Far East*.
- Омарова, У.А. (2021). *Politicheskaya istoriya chamov Champy [Political history of the Chams of Champa]*. Monografiya. Sank-Peterburg.
- Pelliot, (1902). pp. 123-177 Taylor, Keith Weller (1983). *The Birth of the Vietnam*. University of California Press.
- Sophia-Karin Psarras, *Han Material Culture*, New York, Cambridge University Press, pp. 31, 29
- Taylor, K. (2017). *Chto stoit za drevneyshey istoriyey buddizma v Drevnem V»yetname?* / *Zhurnal aziatskikh issledovaniy*. S. 107–122.
- Vickery, Michael (2003). *Funan Reviewed: Deconstructing the Ancients*. EFEO, t.90-91.
- Khil, Dzhon E. (2009). *Cherez Nefritovyye vorota v Rim: issledovaniye Shelkovogo puti vo vremena dinastii Pozdnyaya Khan», 1-2 veka n.e.*
- Cherchman, Maykl (2010). *Do kitaytsev i v»yetnamtsev na ravnine Krasnoy reki: period Khan»-Tan» (diaspory Kitaya) [Before the Chinese and Vietnamese on the Red River Plain: The Han-Tang Period (Chinese Diasporas)]*.
- Yu, Ying-shih (1986), *The Ch'in and Han Empires, 221 BC-AD 220*, Cambridge University Press. R. 463.

Авторлар туралы мәлімет:

Унсия Абдуллаевна Омарова – т.ғ.к., аға оқытушы, халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алашты қ.Қазақстан, Алматы қ. E-mail: unsiyakz@mail.ru

Факия Межведеновна Шамшиденова – т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы, «Алматы технологиялық университеті» АҚ, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: fakiya_sh@mail.ru

Сведения об авторах:

Унсия Абдуллаевна Омарова – к.и.н., старший преподаватель кафедры международных отношений и мировой экономики, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: unsiyakz@mail.ru

Факия Межведеновна Шамшиденова – к.и.н., ассоциированный профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин АО «Алматинский технологический университет». Казахстан, г. Алматы. E-mail: fakiya_sh@mail.ru

Поступила: 15.03.2024

Принята: 22.05.2024

Д.А. Аманжолова

Институт Российской истории РАН, Россия, г. Москва
e-mail: amanzholova19@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ФЕДЕРАТИВНОЙ МОДЕЛИ (на примере Киргизской автономии. 1920-е гг.)

Автор рассматривает основные этапы и проблемы становления киргизской автономии в составе РСФСР в связи с национально-территориальным размежеванием Средней Азии. Эти процессы были частью формирования советской федеративной модели. Она имела сложную структуру вследствие существенных различий между разными регионами. Наряду с обычными губерниями и областями создавалась иерархия национальных республик, областей и округов, вплоть до национальных районов и сельсоветов. Особенно сложно было организовано пространство РСФСР. Анализируются особенности статуса и развития Киргизской автономной области, обстоятельства принятия решения о ее преобразовании в автономную республику. Оно обсуждалось на III сессии XII созыва ВЦИК, когда 12 и 14 ноября 1926 г. проходило известное «рыскуловское» совещание национальных работников. Характеризуется специфика позиции руководства Киргизской АО и роль Т.Р. Рыскулова в решении ключевых вопросов развития среднеазиатского региона в условиях масштабных трансформаций. Дебаты участников отразили ряд важных проблем федеративного строительства, формирования организационно-институционального каркаса автономий и обеспечения устойчивости управления. Важную роль в этом играло взаимодействие руководителей центра и автономий.

Статья написана в рамках выполнения проекта Министерства науки и высшего образования РК АР19678231.

Ключевые слова: Киргизская автономия, национально-территориальное размежевание, федерализм, национальная элита.

D.A. Amanzholova

Institute of Russian History RAS, Russian, Moscow
e-mail: amanzholova19@mail.ru

Problems of the formation of the Soviet federal model (using the example of Kyrgyz autonomy. 1920s)

The author examines the main stages and problems of the formation of the Kyrgyz autonomy within the RSFSR in connection with the national-territorial division of Central Asia. These processes were part of the formation of the Soviet federal model. It had a complex structure due to significant differences between different regions. Along with the usual provinces and regions, a hierarchy of national republics, regions and districts was created, up to national districts and village councils. The space of the RSFSR was especially difficult to organize. The features of the status and development of the Kyrgyz autonomous region, the circumstances of the decision on its transformation into an autonomous republic are analyzed. It was discussed at the III session of the XII convocation of the Central Executive Committee, when the famous «Ryskulov's» meeting of national workers was held on November 12 and 14, 1926. The author characterizes the specifics of the position of the leadership of the Kyrgyz JSC and the role of T.R. Ryskulov in solving key issues of the development of the Central Asian region in the context of large-scale transformations. The participants debates reflected a number of important issues of federal construction, the formation of the organizational and institutional framework of autonomies and ensuring the sustainability of governance. An important role in this was played by the interaction of the heads of the center and the autonomies.

Key words. Kyrgyz autonomy, national-territorial division, federalism, national elite.

Д.А. Аманжолова

РФА Ресей тарихы институты, Ресей, Мәскеу қ.
e-mail: amanzholova19@mail.ru

Кеңестік федеративтік үлгінің қалыптасу мәселелері (Қырғыз автономиясы мысалында. 1920 ж.)

Автор РКФСР құрамындағы Қырғыз автономиясының құрылуының негізгі кезеңдері мен мәселелерін Орталық Азияны ұлттық-территориялық межелеуге байланысты қарастырады. Бұл процестер кеңестік федералды үлгінің қалыптасуының бір бөлігі болды. Ол әртүрлі аймақтар арасындағы елеулі айырмашылықтарға байланысты күрделі құрылымға ие болды. Қарапайым губерниялар мен облыстармен қатар ұлттық округтер мен ауылдық кеңестерге дейінгі ұлттық республикалардың, облыстардың және округтердің иерархиясы құрылды. РСФСР кеңістігін ұйымдастыру ерекше қиын болды. Қырғыз автономиялық облысының жағдайы мен даму ерекшеліктері, оны автономиялық республикаға айналдыру туралы шешімнің қабылдану жағдайлары талданады. 1926 жылы 12 және 14 қарашада халық еңбекшілерінің атақты «Рысқұлов» жиналысы өткен Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің 12-шақырылымының III сессиясында талқыланды. Қырғыз автономиялық округі басшылығының ұстанымының ерекшелігі және Т.Р. Рысқұлов ауқымды қайта құрулар жағдайында Орталық Азия аймағын дамытудың негізгі мәселелерін шешуде. Қатысушылардың пікірталастары федералдық құрылыстың, автономиялардың ұйымдық-институционалдық негіздерін қалыптастырудың және басқарудың тұрақтылығын қамтамасыз етудің бірқатар маңызды мәселелерін көрсетті. Бұл ретте орталық пен автономия басшыларының өзара іс-қимылы маңызды рөл атқарды.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің АР19678231 жобасы аясында жазылған.

Түйін сөздер: Қырғыз автономиясы, ұлттық-территориялық демаркация, федерализм, ұлттық элита.

Введение

Полиэтничный, культурно сложный регион Центральной Азии в рамках советского проекта национально-территориального строительства получил новый административно-территориальный облик, который стал частью иерархически устроенного государства. Кара-Киргизия обрела статус автономной области после того, как в 1922 г. часть киргизской интеллигенции (Ю. Абдрахманов, Э. Арабаев, А. Сыдыков) выступила с инициативой создания Горной Киргизской области, поддержанной в ЦК Компартии Туркестана. Между тем такой проект, как и предшествующий, выдвинутый в 1920 г. Т. Рыскуловым – Тюркская Советская республика (Арапов, 2010), не только демонстрировал федералистские предпочтения этнополитических элит, но и пестроту представлений о возможных вариантах межэтнической интеграции и самоопределения. Это порождало конкуренцию и проектов, и их авторов. Создание той или иной этнонациональной единицы требовало выполнения важных условий, связанных с формированием государственных институтов и системы управления, обеспечением хозяйственной и материальной базы, финансированием, кадровым насыщением основных отраслей экономики, созданием социальной инфраструктуры и

др. Данные обстоятельства сыграли решающую роль в становлении государственности народов региона в составе СССР.

Методы и методология

Исследование динамики и региональной специфики становления советской федеративной государственности применительно к Средней Азии и ее части – Киргизии – требует конкретно-исторического подхода, сравнительного подхода, выявления, систематизации и анализа наиболее существенных для получения нового знания источников, документов и материалов, комплекс которых не только обеспечивает фактологическую реконструкцию ряда принципиально важных событий, но и обуславливает определенные теоретико—методологические основания. Среди них историзм и системность, компаративизм и просопография, междисциплинарность, синхронизация и др.

Обсуждение

Несмотря на наличие значительного объема научной литературы по истории советского федерализма (Советская федерация: от империи к модерности, 2022; Красовицкая, 2021: 258-280)

остаются дискуссионными и недостаточно изученными определенные проблемы становления иерархии национально-государственных образований, в том числе в центральноазиатском регионе. 100-летие национально-территориального размежевания в Средней Азии стимулирует анализ ряда важных аспектов этого процесса, в том числе на примере Киргизии (до 1925 г. Кара-Киргизия), территория которой после 1917 года входила в состав Туркестанской АССР. Основные этапы, ход и итоги размежевания исследованы (Россия и Центральная Азия, 2017; Туркестан в начале XX века, 2000; Халид, 2021: 395-415), однако становление киргизской государственности, произошедшее в рамках СССР, освещают главным образом историки Кыргызской Республики (Арабаев, 2011: 6-13, Жумагазиева, 2013: 20-24, Рыскулов, 2015: 56-59). Они, в частности, заострили внимание на проблемах консолидации киргизов на территории автономии в условиях размежевания, изменениях ее административно-территориального деления, важной инициативе по поводу изменения этнонима (от кара-киргизов к киргизам и, соответственно, от киргизов к казахам). Вносится также вклад в детализацию истории подготовки конституций автономных республик РСФСР на примере Киргизии. Между тем представляется необходимым обсудить некоторые вопросы формирования федеративной модели СССР в региональном преломлении, что способствует уточнению динамики нациестроительства и лучшему пониманию существа государственного строительства в целом.

Результаты

К концу 1922 г., когда образуется СССР, идея Горской Киргизской области центром была отвергнута, а в 1924 г. развернулась масштабная реорганизация всего региона, обеспечившая в конечном счете тот тип национального самоопределения, который унаследовали новые государства Центральной Азии в 1991 году. Дебаты между национальными лидерами, представителями центра в регионе и в Москве были интенсивными, в них проявились специфические представления о существе федерализма, национальной государственности, соотношении полномочий центра и новых этнополитических образований, границах последних, амбиции и нюансы политической культуры участников. В частности, как сообщал И.В. Сталину в конце марта 1924 г. секретарь ЦК Компартии Туркестана И.М. Варейкис, «узбеки и киргизы [име-

ются в виду казахи – Д.А.], и туркмены по вопросу о национальном размежевании» проявили единодушие, но «обиженными чувствуют себя кара-киргизы, интересы которых, несомненно, узурпируются». К тому же, способ размежевания понимался по-разному. Казахские деятели в ЦК КПТ предлагали разделить Туркестанскую республику на автономные области, а узбекские, туркменские и киргизские были за «республиканское размежевание среднеазиатским партийным центром и экономсоветом».

Г.В. Чичерин в апреле 1924 г. обратился к Сталину, членам Политбюро ЦК РКП(б) и членам коллегии наркомата иностранных дел, считая, что размежевание может привести к новым проблемам: «Как никак существующее деление Средней Азии и существующие там государства имеют уже целую традицию. Перетряхнуть и перекрыть все эти республики означает, что кроме существующих трудностей, возникнет масса совершенно новых, еще неизвестных трудностей». Он обратил внимание на стремление Бухары и Хорезма к превращению в составные части СССР ради дотаций, которых им «до зарезу» не хватало, а также вероятную негативную реакцию мусульманского мира на исчезновение «одного из почетнейших и знаменитейших традиционных мусульманских государств, независимой Бухары». Рассуждая о необходимости Среднеазиатской федерации, предлагавшейся в числе прочих вариантов в ходе дебатов, нарком писал, что казахские деятели «решительно против передачи Аму-Дарьинской области и киргизо-каракалпакской части Хорезмской республики Узбекистану», о спорах вокруг Ташкента, который после размежевания некоторое время был административным центром и для Киргизии. (РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 86. Д. 24. Л. 13, 15, 24).

В Средазбюро ЦК РКП(б) обсуждалась идея Среднеазиатской федерации. Ее поддерживали казахские и киргизские представители, причем последние настаивали на включении своей области «непосредственно в РСФСР с экономическим сотрудничеством со Среднеазиатскими республиками через Среднеазиатский экономический совет», который координировал финансовую, промышленную и сельскохозяйственную политику, получая из центра финансовую помощь для всего региона (ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос, 2005: 190, 212-213). Такая позиция оказалась дальновидной, поскольку в недалекой перспективе обеспечила повышение статуса Киргизии до автономной республики в 1927 г., а в 1936 г. – союзной. Заместитель нар-

кома по делам национальностей Г.И. Бройдо отстаивал необходимость Среднеазиатской федерации (Союза Среднеазиатской ССР как пятого члена СССР), по крайней мере, в будущем, предлагая уже в 1924 г. образовать Каракиргизскую автономную республику (ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос, 2005: 220). Как заявил секретарь ЦК РКП(б) Я.Э. Рудзутак на пленуме ЦК партии в докладе о размежевании (октябрь 1924 г.), киргизы настаивали на желании «образовать независимую автономную область», не входя в состав Казахстана, поскольку считали, что «ни обычай, ни уклад жизни горных киргиз не соответствует укладу жизни и обычаям» степных казахов (ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос, 2005: 246). В итоге Киргизская автономная область вошла в состав РСФСР напрямую, без включения в одну из среднеазиатских республик или Казахскую АССР, что усложняло иерархическое пространство РСФСР, но определенно упрощало устройство и управление республик региона.

Итак, Кара-Киргизская автономная область была создана в ходе размежевания в октябре 1924 г. в составе РСФСР. Управление разнообразием, ставшее одной из ключевых задач власти, было связано и с пестрым этноконфессиональным составом населения, сложившимся задолго до образования СССР, и с вполне конкретными вопросами функционирования всех звеньев системы управления. Одной из проблем, которые приходилось решать по ходу создания федерации, была обеспеченность автономий кадрами и работоспособность аппарата управления. 29 октября в Москве состоялось совещание членов ВЦИК и ЦИК СССР от автономных республик и областей РСФСР, которое приняло тезисы Отдела национальностей ВЦИК об упрощении государственного аппарата в автономных республиках и областях. Оптимальную численность и структуру органов власти требовалось установить в жестких условиях дефицита средств и масштабы задач всесторонних преобразований. В частности, предлагалось «учитывать, что различие между автономной республикой и губернией заключается главным образом, в объеме прав, а не в количественном составе госаппарата (штате). ...в построение аппарата отдельных республик и областей должны вноситься коррективы, вытекающие из индивидуальных черт каждой автономной единицы, ее экономики и административного деления». На местах и в центре дискутировался вопрос о дифференциации под-

ходов к управлению и учете конкретных особенностей места. В связи с этим было решено ранжировать автономии по размерам территории, причем Казахская АССР оказалась единственной «масштабом в несколько губерний» и требовала отдельного изучения, а «вновь образуемая» Кара-Киргизия, так же, как и Марийская, Чувашская, Вотская, Коми, Чеченская автономные области, были отнесены к числу имеющих несколько уездов (3-я группа). Выделялись также области по территории в один и менее одного уезда (Адыгейско-Черкесская, Кабардино-Балкарская, Карачаево-Черкесская, Северная Осетия, Ингушетия, Калмыцкая и Ойратская) (РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 68. Д. 188. Л. 5). Как отмечалось Орграспредотделом ЦК партии уже в 1925 г., для 2-й и 3-й групп требовалось слияние технических аппаратов органов народного образования, собеса и здравоохранения, во 2-й группе, к коей относилась Киргизия, также упразднялись плановые комиссии, их функции переходили к облисполкомам (ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос, 2005: 323).

В самой Кара-Киргизской автономной области, где титульное население составляло 60,2%, административное деление оказалось связано с этническим составом населения. Волости делились на моноэтнические и смешанные. Так, в Ошском округе было 10 киргизских, 1 узбекская и 8 смешанных волостей. Правда, такое устройство было признано неудачным, и в конце 1924 г. началась подготовка нового районирования – предусматривалось создание 7 кантонов, 52 волостей и 455 сельсоветов. Этничность при этом становилась определяющим признаком: выделялись «европейский» кантон с непосредственным подчинением областному руководству, а также 123 волостей национальных меньшинств, 113 национальных сельсоветов и 27 смешанных (Образование Киргизской Автономной ССР, 1927: 7-8). Меж тем географически и исторически обусловленные хозяйственные взаимосвязи оказались сильнее администрирования в основе политических деклараций. Создание Киргизского кантона с коренным населением и Фрунзенского для «европейского» разделило Чуйскую долину, и в ноябре 1927 г. Киргизский кантон был разделен на районы с подчинением КирЦИКу. Впрочем, реорганизация административного ландшафта завершилась лишь в 1930 г., когда были выделены города и районы. Правда, на уровне сельсоветов для национальных меньшинств сохранился общесоюзный подход к реализации национальной политики посредством админи-

стративно-территориальной фрагментации полиэтничного пространства страны.

Как и везде, отмечался острый дефицит национальных кадров: на декабрь 1924 г. в органах власти было всего 8,8% киргизов, все они были ответработниками (РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 32. Д.7. Л. 208). Впрочем, и в партийном руководстве дело обстояло не лучшим образом. В 1925 г., как сообщал И.В. Сталину ответсекретарь Средазбюро ЦК партии И.А. Зеленский, «положение Кара-Киргизии болезненное», требовалось изменение состава партбюро. В него входили 7 киргизов и 4 «европейца» во главе с секретарями Д. Бабахановым и Н.А. Узюковым, но главная проблема заключалась том, что «партии там почти нет, есть одиночки партийцы, есть кое-какие (и очень мало даже таких) элементы для сколачивания партии» (РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 84. Д. 739. Л. 134, 150).

К тому же, неизбежная неудовлетворенность различными деталями размежевания (распределение территорий, ресурсов, важных экономических пунктов и пр.) породила новые дискуссии и обращения в центр. Не избежали этого и киргизские руководители, тем более что традиционные хозяйственные связи, наличие нескольких региональных, местных и центральных органов власти и управления (партийных, советских, экономических) приводили к перманентному смешению функций, перекрестным полномочиям и трудностям согласования. 22 июня 1925 г. 30 деятелей Киргизии обратились в обком партии, отправив копии в ЦК и Средазбюро ЦК РКП(б), некий национальный совет, с заявлением о проблемах в отношениях партийных и советских властей. Они считали недопустимым игнорирование опытных национальных работников, критиковали внутрипартийные группировки и родовую борьбу. Беспокойство вызывали также проблемы справедливого землеустройства на основе равенства коренного и «европейского» населения, а также указывалось на дефицит финансирования местной экономики и торговли из-за преимуществ «среднеазиатских торгово-промышленных предприятий» в этом отношении. Здесь, как и в других автономиях, потребовалось вмешательство центра – в область был направлен член ЦКК, которому поручалось выяснить причины и обстоятельства дела, принять необходимые меры и доложить в ЦК (ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос, 2005: 287-289). Инициаторы подверглись обструкции (Плоских, 2016: 133-137). Тем не менее, в марте 1925 г. первый учредительный съезд советов

области принял решение просить ВЦИК о повышении статуса до автономной республики, в мае область переименовывается в Киргизскую, что повлияло и на изменение этнонима казахов и соответственно названия Казахской АССР.

На деле управление в сложно организованном регионе и после размежевания оказалось запутанным, что затрагивало каждую национально-государственную единицу. Это отчетливо проявилось в 1926 году, когда в Москве в январе и ноябре состоялись совещания – первое провел В.М. Молотов с секретарями парторганизаций республик с тюркским населением («Как вести руководство...»), 2015: 100-125), второе получило название «рыскуловского» (Чеботарева, 2008: 44-70). В обоих случаях обсуждались противоречия партийного и нацистроительства и отчетливо проявились существенные разночтения между лидерами автономий и представителями центра в их толковании и путях разрешения.

Как отметил секретарь Средазбюро ЦК партии И.А. Зеленский на совещании в январе, в Киргизии «рост национального сознания у коммунистов происходит быстрее, чем накопление кадров, которые могут управлять, т.е. культурный рост отстает». Недавно пришедшие в партию вступали в неизбежную конкуренцию с фактически управляющими национальными кадрами, связанными с верхушкой байско-манапских элементов, – считал он. Глава обкома партии Н.А. Узюков дополнил: «Пред нами стоят три основных вопроса: 1) каким образом и какими способами парализовать влияние манапов, 2) как построить нашу партию и 3) как построить работу среди нацменьшинств. Вопрос о манапе – это вопрос о советском строительстве и нашей партии. Киргиз не религиозен. Говорить о сильном религиозном влиянии не приходится, но манапы, которые имеют колоссальное влияние – и политическое, и экономическое, они являются центральной фигурой, которая заменяет и советскую власть, и отчасти нашу партию». В социальном отношении главной была межродовая борьба, а работу по внедрению советской законности в кишлаке и ауле предлагалось вести экономическими средствами, не рассчитывая на быструю победу. Парторганизация области объединяла 5000 человек: «5% рабочих, считая вместе и от станка, и не от станка; 6% батраков и 60% середняков, из них около 30% более зажиточных крестьян, остальные служащие» – такой состав явно не отвечал классовой парадигме большевиков. Предстояло также «провести со всей твердостью борьбу с угнетением нацмень-

шинств, причем русское население среди них насчитывало 200 тыс., и были «самым угнетенным» («Как вести руководство...», 2015: 100-125). Общие выводы на январском совещании увязывали решение названных вопросов, имевших специфику в каждой республике и области, как с более гибкой политикой местного руководства. Так и с успехами НЭП, призванной ускорить развитие экономики и сглаживание социальной напряженности.

«Рыскуловское» совещание 12 и 14 ноября 1926 г. проходило в дни работы III сессии ВЦИК XII созыва (5-19 ноября), на которой 8 ноября решился вопрос о преобразовании Кыргызской автономной области в автономную республику в составе РСФСР. Т.Р. Рыскулов, недавно начавший работу в Москве, был одним из главных докладчиков по этому вопросу на сессии, наряду с руководителями Киргизии председателем облисполкома А. Уразбековым и его заместителем И.А. Фатьяновым. В работе «рыскуловского» совещания от Киргизии участвовали А. Уразбеков, заместитель председателя облисполкома Ю. Абдрахманов и Т. Токбаев.

Председатель облисполкома Кара-Кыргызской АО А. Уразбеков выступил с кратким докладом по политической части. Он говорил на родном языке, затем перевод сделал постоянный представитель Киргизии при ВЦИК Т. Токбаев (на совещании 12 и 14 ноября он тоже выступал с переводчиком). Его речь была посвящена значению преобразования области в республику. «Кыргызский народ, – заявил Уразбеков, – начинает свою историю за несколько веков до современного летоисчисления. Он ... всегда был самостоятельным народом, имея свои организации, быт, обычаи, культуру, поэтому ошибочно смешивать киргизский народ с киргиз-казаками, так как киргизы, ранее называвшиеся кара-киргизами, представляют собою совершенно отличную по всем признакам самостоятельную национальность». Большое значение он отдал новому районированию как условию дальнейшего национально-строительства и выразил надежду, что Мы надеемся, что «Советский Союз по-прежнему будет оказывать братскую помощь Кыргызстану» (III сессия ВЦИК XII созыва, 1926: 148).

По «деловой части» докладывал И.А. Фатьянов, подробно рассказавший об основных отраслях экономики, состоянии социальной сферы, кадров и др. Он подчеркнул отставание в темпах советского строительства в Киргизии в сравнении с центральными регионами страны, неграмотность населения под 95%; ставящие под

угрозу вымирания социальные болезни, охватившие 90% и более; крайне пестрый национальный состав населения. Именно размежевание, считал он, дало возможность вплотную подойти к всестороннему прогрессу всех народов автономной области. Но оно породило и трудности: «Благодаря слабости аппарата, благодаря тому что Кыргызская Область входила в РСФСР и не являлась Союзной Республикой, каковыми являются Узбекистан и Туркмения, благодаря тому что в процессе национального размежевания Киргизия была, выражаясь мягко, несколько ущемлена, спор относительно уточнения границ до сих пор не закончен. На практике уточнение границ превратилось в разделение отдельных районов Кыргызской Автономной Области. На карте вы можете видеть отдельные кусочки, которые на 80 с лишним верст врезаются в территорию Киргизии, расчленяют отдельные районы, включенные в состав УзССР, отрываются от областного и окружного центра. Тем самым для отдельных районов становится невозможным правильное экономическое развитие, правильное культурное строительство. Мы вынуждены апеллировать к сессии и просить о том, чтобы Президиум ВЦИК пересмотрел решения, связанные с уточнением границ. Национальное оформление и формирование советских органов в Кыргызской Республике происходило в условиях чрезвычайно тяжелых. ... чуть ли не до самого последнего времени в наших центральных наркоматах очень часто или путали Кыргызстан с Казакстаном, или считали его областью, входящей в Казакстан». Меж тем экономический потенциал области вполне оправдывал ее стремление повысить статус до республики, считал Фатьянов. При помощи «со стороны союзной промышленности и правительства РСФСР» открывалась возможность значительно нарастить производство сельскохозяйственной продукции, а также добывающей и обрабатывающей промышленности. Не менее остро нуждались в содействии центра образование и здравоохранение. Он охарактеризовал также и вполне типичные для региона проблемы, в том числе ожесточенную борьбу на выборах советов разных уровней. «Были даже случаи, когда на собрания выводились дети 10 и 12 лет, с закрытыми головами, так, чтобы нельзя было узнать их возраст. Но стоило только поднять козырек фуражки, и действительный возраст «избирателя» открывался. Были и такие случаи, когда во время голосования женщины разрешались от бремени. Вообще в борьбе за влияние в советах антисоветские элементы ... не

выпячивают свою персону в советы, а выдвигают своих сторонников», – поведаль он. (III сессия ВЦИК XII созыва, 1926: 152-167).

К работе сессии здесь же была развернута подготовленная при кураторстве Токбаева выставка о Киргизии «Быт и экономика Кыргызстана», и киргизская делегация сфотографировалась с М.И. Калининым у юрты (Образование Киргизской..., 1927: 46, 50), а членам ВЦИК были представлены 22 подробные диаграммы, графики и таблицы о состоянии дел в автономии по всем направлениям развития. Активное участие в обсуждении вопроса о преобразовании автономной области в АССР принял и Т.Р. Рыскулов. Он обратил внимание на разные стороны экономического потенциала Киргизии, вслед за Фатьяновым сделал акцент на необходимости строительства железной дороги – будущего Турксиба: «в наших перспективах экономического развития разрешение проблемы сооружения Семиреченской железной дороги играет громадную роль, так как в этом—залог развития нашей текстильной промышленности».

Рыскулов продемонстрировал комплексное видение задач: «потребность Средней Азии в ввозном хлебе достигает до 22 млн. пудов, так как сам Туркестан мало дает хлеба для хлопководческих районов. Мы ввозим сейчас из далекого Поволжья и даже с Северного Кавказа дорогой хлеб, который должен был бы пойти с успехом на экспорт. ...Между тем, есть возможности ввоза достаточного количества хлеба из Джетысуйской губ., из Киргизской Автономной Области, северного Казакстана и южной Сибири (из Алтайского округа и других районов). ...Хлеб, например, в Джеркентском уезде или даже в Алтайском округе, расценивается чуть ли не по 20—30 коп. за пуд, так как он не имеет выхода на внешний рынок. То же самое получается и с лесом, который имеется в южной Сибири. ...в резолюции по докладу необходимо будет подчеркнуть чрезвычайное значение Семиреченской железной дороги. ...авторитетное указание сессии ВЦИК было бы кстати... Дорога эта для Киргизской Области имеет значение в следующем отношении. Дорога дошла сейчас до Пишпека, от Пишпека на Токмак можно провести ветку и соединить ее в будущем грузовым сообщением с озером Иссык-куль, по которому установлено сейчас пароходное сообщение. ...От озера дальше можно спуститься в Западный Китай, к Кашгару, откуда мы можем вы-

возить сырье и ввозить туда наши фабрикаты. Несомненно, наша отсталая область, в связи с проведением железной дороги, быстро оживит свое хозяйство, усилится ввоз продуктов и вывоз сырья, особенно тех продуктов хозяйства, которые не имеют сбыта. С улучшением транспортных условий они имели бы хороший сбыт». В сентябре 1928 г. Ю. Абрахманов вел многочисленные переговоры в столичных кабинетах, чтобы добиться решения на уровне Политбюро ЦК ВКП(б) о строительстве т.н. Токмакской ветки железной дороги – от Фрунзе до Токмака, в т.ч. добился согласия на выделение средств. Но предусмотрительно заключал: «Пусть о необходимости строительства пройдет через все инстанции, и тогда я заговорю о деньгах» (Абрахманов, 1991: 108).

В речи Рыскулова делался акцент на взаимосвязи локальных социально-экономических и политических вопросов с общегосударственными: «...по линии экономики и другим, эта область всецело проводит свои вопросы через средне-азиатские органы, в частности, через Средне-Азиатское ЭКОСО. Бывают такие случаи, когда целый ряд вопросов получает там разрешение, а органы РСФСР об этом и не ведают. ... необходимо было бы увязать все плановые хозяйственные вопросы, проходящие по плану Средней Азии, одновременно с органами РСФСР». Выступавший следом Ю. Абрахманов заметил с обидой, что в центре путали киргизов, считая их тоже казахами, а в итоге «за наш счет в центральном аппарате Туркестанской Республики сидели наши братья-казаки, которые больше всего защищали, разумеется, свои национальные интересы, а не наши, и это положение привело к тому, что при национальном размежевании не было кому защищать наши интересы, не было кому говорить о том, что Киргизию обижают, что ей мало дают, что ей нужно давать больше. ... мы до сих пор никак не можем добиться того, чтобы доля, причитающаяся нам по национальному размежеванию, – была нам отдана. ... Наша отдаленность от РСФСР создает невероятную путаницу в нашей деятельности. Наркоматы РСФСР, будучи оторваны от нас, не в состоянии нормально финансировать те наши отделы, которые проходят по сметам РСФСР». К тому же он не согласился с Рыскуловым по поводу скотоводства как единственной базы развития, поскольку проблема, считал он, заключается в недостатке финансирования. На сессии делегатам были представ-

лены диаграммы, графики и таблицы, самым подробным образом отражавшие состояние дел в автономии по всем областям развития (III сессия ВЦИК XII созыва, 1926: 148-183).

Комиссию по подготовке резолюции о Киргизской АССР возглавил Т.Р. Рыскулов, в нее вошли также С.Д. Асфендиаров, Н.П. Самурский, член президиума ВЦИК С.Н. Извеков, член президиума ВСНХ РСФСР В.В. Фомин, И.Кошкинов, В.Д. Каспарова, А. Уразбеков, заместитель председателя облисполкома Киргизии И.А. Фатьянов, Ю. Абдрахманов, 1-й секретарь обкома партии Киргизии Н.А. Узюков, Д.С.Садаев, М.И. Лацис (от наркомзема), Р.Я.Левин (НКФин), В.И. Иванов (ВСНХ), Г.В.Чухрита (Наркомат торговли), А.А. Платонов (Малый СНК).

18 ноября сессия приняла постановление преобразовать Киргизскую автономную область в Киргизскую Автономную ССР, как федеративную часть РСФСР. Глава комиссии по подготовке резолюции о преобразовании Киргизской АО в Киргизскую АССР Рыскулов доложил, что резолюция распадается на три части – собственно констатация решения, вторая – о достижениях АО «по линии хозяйственного и советского строительства». Как он сказал, пункты этой части «построены так, чтобы, во-первых, правильно отразить по их удельному весу основные экономические отрасли хозяйства Киргизской Области, а с другой стороны, учесть то значение и роль хозяйства Киргизской Области, которые она имеет для всего хозяйства Союза и ближайших хлопководческих районов Средней Азии. С учетом этих двух моментов и разработаны очередные практические задачи хозяйственного строительства. В вопросах хозяйства особенно отмечается ненадежность транспорта. Киргизская Автономная Область в отношении транспорта чрезвычайно не налажена, и это обстоятельство тормозит общехозяйственное развитие области. Поэтому в специальном пункте подчеркивается необходимость налаживания транспорта, особенно железнодорожного. третья – об очередных задачах по хозяйственному строительству». В третьей части, отметил он, отражена «необходимость увязки хозяйства Киргизской Области с хозяйством РСФСР и обеспечения отражения интересов Киргизской Автономной Области в общехозяйственных планах Средне-Азиатских Советских Социалистических Республик» (III сессия ВЦИК XII созыва, 1926: 839-841). Такой

подход демонстрирует общегосударственный подход Рыскулова, умение видеть локальные задачи развития региона в неразрывной части с комплексом задач для всей страны. Как подчеркивает В.М. Плоских, именно по инициативе и под контролем Рыскулова железная дорога была проведена от Фрунзе до Токмака, с возможным продолжением до Иссык-Куля. В то же время он отмечает, что при выборе маршрута южного участка дороги благодаря Рыскулову он прошел по территории Казахской АССР, т.н. Курдайский вариант был отвергнут, и северная часть Киргизии осталась в стороне от Турксиба (Плоских, 2016: 229-230).

1 марта 1927 г. ВЦИК и СНК РСФСР утвердили Положение о государственном устройстве Киргизской АССР. Меж тем участвовавшие в совещании под руководством Рыскулова киргизские деятели, наряду с другими, выражали неудовлетворенность конкретными действиями центра в отношении регионов, связанными с недоверием, плохим знанием и учетом этносоциальной специфики, креном в сторону централизации управления. Ю. Абдрахманов раскритиковал деятельность Отдела национальностей ВЦИК во главе с С.Д. Асфендиаровым, как имеющего незначительный вес в наркоматах и самом ВЦИКе и неспособного «оказать защиту интересам окраин», заявил об умалении значения «борьбы с великорусским национализмом», когда якобы национальные окраины рассматриваются лишь как поставщики сырья в ходе индустриализации, и предложил идти по пути расширения полномочий автономных республик и областей. А. Уразбекова же волновали практические вопросы развития сельского хозяйства и образования в Киргизии, которое было невозможно без помощи из центра. Надежды он возлагал на комиссию М.И. Калинина, которая занималась взаимоотношениями центра и национальных регионов в РСФСР (Рыскулов, 2019: 49-51, 112-113).

Вскоре в Киргизии, Казахской и Татарской АССР прошли местные собрания партийно-советского актива, осудившие московское мероприятие. Между представителями центра и лидерами автономий возникла перепалка. Абдрахманову пришлось оправдываться за его неверно понятые, как он писал, слова об игнорировании национальных работников и элементах «великорусского шовинизма». В то же время он настаивал на ошибочности сужения прав автономий за счет передачи полномочий

некоторым наркоматам РСФСР и отверг обвинения в недооценке успехов национальной политики партии. Неверным Абдрахманов считал и требование индустриализации национальных окраин в ущерб промышленно развитым областям, а также высказался против предложения участников совещания вводить в руководство ЦК и ЦКК национальных работников, поскольку главным считал не этнический признак, а деловые качества. В свою очередь, Рыскулов в ответе Абдрахманову (копия в Киробком партии, Средазбюро и ЦК партии) подчеркнул согласованный с М.И. Калининым характер совещания, его фактически подсобную роль для работы Комиссии по строительству РСФСР, автономных республик и областей, которой руководил Калинин и которая завершила работу в марте 1927 г. Он снял с себя ответственность за высказывания участников, а также, видимо, памятуя о нюансах дискуссий на известном IV национальном совещании 1923 г., подчеркнул свою приверженность установкам центра насчет индустриализации и принципов представительства в руководящих органах партии (Карымсакова, 2016: 148-153). К сожалению, публикаторы данной переписки вопреки установленным научным требованиям не дали ссылок на источник, что снижает значимость публикации. Зеленский, также писавший Абдрахманову, предложил обратить внимание не только на неправильные решения совещания в целом, но и, в частности, на противодействие попыткам «протащить федерирование руководящих парторганов нашей партии» (Сарсенбаев, 2015: 29-30).

Заключение

Итак, создание Киргизской АО и быстрое развитие ее автономной государственности в рамках размежевания и последовавшего за ним уточнения облика советской федерации в целом дало существенный импульс всестороннему развитию республики. Создание органов власти и управления, даже если они не опирались на соответствующую конституцию (конституции автономных республик в 1920-е гг. не были окончательно утверждены), сопровождалось интенсивным насыщением их национальными кадрами, дополнительным финансированием, шлифовкой организационных связей и институционального взаимодействия в экономике, культуре, социальной и транспортной инфраструктуре. Федеративный облик СССР складывался и шлифовался достаточно динамично именно в 1920-е гг. – от разнообразия амбициозных проектов региональных, межрегиональных и локальных объединений на моно- и межэтнической, а также на территориальной основе к прагматике компромисса, упорядочивавшего государственную систему как иерархию статусов территориальных и этнополитических единиц. Это не означало достижения полного баланса интересов и сил участников федерализации, однако в 1920-е годы были определены основные направления и структуры обеспечения устойчивости и управляемости многонационального государства. В конечном счете, Киргизская АССР, ставшая в 1936 г. союзной республикой, как и другие союзные республики, заложили основу возникших в 1991 г. новых государств.

Литература

- Абдрахманов Ю. 1916. Дневники. Письма к Сталину. Фрунзе: Кыргызстан, 1991. 320 с.
- Арабаев А.А. Национально-государственное размежевание республик Средней Азии и правовые основы образования советской автономии кыргызского народа // Ученые записки Академии экономики и права. 2011. № 01 (20). С. 6-13.
- Арапов Д.Ю. Крах проекта Тюркской советской республики (1919-1920). <https://memoryoffuture.blogspot.com/2010/06/1919-1920.html> (дата обращения: 25.01.2024).
- Жумагазиева Н.М. Особенности развития советской государственности в Кыргызстане // Вестник Барнаульского юридического института МВД России. 2013. № 1 (24). С. 20—24.
- «Как вести руководство, на что ориентироваться?» Стенограмма совещания секретарей парторганизаций в ЦК ВКП(б) по вопросу о «большевизации национальных кадров». 1926 г. // Исторический архив. 2015. № 5. С. 100–125.
- Карымсакова А., Омурзаков М., Плоских В. Турар Рыскулов в истории Кыргызстана. Документальные вехи биографии. Бишкек: Нео Принт, 2016. 216 с.
- Красовицкая Т.Ю. Федерализм в России: историографический контекст // Антропология и этнология: современный взгляд. М.: Политическая энциклопедия, 2021. С. 258-280.
- Образование Киргизской Автономной ССР. Материалы и документы. Фрунзе: Облисполком КАО, 1927. 49 с.
- Плоских В.М. Трагические страницы истории. Бишкек: Нео Принт, 2016. 416 с.
- Россия и Центральная Азия. Конец XIX – начало XX века. Сб. документов. М.: Новый хронограф, 2017. 592 с.

Рыскулов Т.А. Представительство Кара-Киргизской автономной области в Москве при президиуме ЦИК РСФСР в 1924 — 1927 гг. // Новая наука: современное состояние и пути развития. Уфа, 2015. № 3. С. 56—59.

Рыскулов Т.Р. Материалы частного совещания националов. Архивные документы. Сост. Казыбек М. Алматы: Изд. «Мирас», 2019. 336 с.

Сарсенбаев Б.С. Новые сведения о «рыскуловском совещании националов» // Вестник КРСУ. 2015. Том 15. № 5. С. 27 — 31.

Советская федерация: от империи к модерности. 1917–1941 гг. / Д. А. Аманжолова, К. С. Дроздов, Г. В. Костырченко, Т. Ю. Красовицкая. М.: Центр гуманитарных инициатив, 2022. 832 с.

III сессия ВЦИК XII созыва. Стенографический отчет. М.: Издание ВЦИК, 1926. 891 с.

Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. Ташкент: Шарк, 2000. 330 с.

Халид А. Национально-территориальное размежевание Средней Азии // Ислам в России и Евразии (памяти Дмитрия Юрьевича Арапова). СПб: Алетейя, 2021. С. 395-415.

ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. 1918-1933 гг. М.: РОССПЭН, 2005. 784 с.

Чеботарева В.Г. Национальная политика Российской Федерации 1925–1938 гг. М.: Гос. учреждение «Московский Дом национальностей», 2008. 831 с.

Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9-12 июня 1923 г. Москва. Бюро Секретариата ЦК РКП, июнь 1923г.). М.: ИНСАН, 1992. 296 с.

References

Abdrakhmanov, Yu. (1991). 1916. Dnevnik. Pis'ma k Stalinu. [Diaries. Letters to Stalin]. Frunze: Kurguzstan. 319 s.

Aralbaev, A.A. (2011). Natsional'no-gosudarstvennoe razmezhevanie respublik Sredney Azii i pravovye osnovy obrazovaniya sovetской avtonomii kyrgyzskogo naroda [National-state demarcation of the republics of Central Asia and the legal basis for the formation of the Soviet autonomy of the Kyrgyz people] // Uchenye zapiski Akademii ekonomiki i prava. № 01 (20). S. 6-13.

Arapov, D.Yu. (2010). Krakh proekta Tyurkskoy sovetской respubliky (1919-1920) [The collapse of the Turkic Soviet Republic project (1919-1920)]. <https://memoryoffuture.blogspot.com/2010/06/1919-1920.html> (date of application: 25.01.2024).

Zhumagazieva, N.M. (2013). Osobennosti razvitiya sovetской gosudarstvennosti v Kyrgyzstane [Features of the development of Soviet statehood in Kyrgyzstan] // Vestnik Barnaul'skogo yuridicheskogo instituta MVD Rossii. № 1 (24). S. 20—24.

«Kak vesti rukovodstvo, na chto orientirovat'sya?». Stenogramma soveschaniya sekretarey partorganizatsiy v TsIK VKP(b) po voprosu «bol'shevizatsii natsional'nykh kadrov». 1926 g. (2015). [«How to guide, what to focus on?» Transcript of the meeting of the secretaries of party organizations in the Central Committee of the CPSU(b) on the issue of «Bolshevization of national cadres». 1926] // Istoricheskii arkhiv. № 5. S. 100–125.

Karymsakova, A., Omurzakiv, M., Ploskikh, V. (2016). Turar Ryskulov v istorii Kyrgyzstana. Dokumental'nye vekhi biografii. [Turar Ryskulov in the history of Kyrgyzstan. Documentary milestones of biography]. Bishkek: Neo Print. 216 s.

Krasovitskaya, T.Yu. (2021). Federalizm v Rossii: istoriograficheskii kontekst [Federalism in Russia: a Historiographical Context] // Antropologiya i etnologiya: sovremenniy vzglyad. M.: Politicheskaya entsiklopediya. S. 258-280.

Obrazovanie Kirgizskoy Avtonomnoy SSR. Materialy i dokumenty [Formation of the Kyrgyz Autonomous SSR. Materials and documents]. Frunze: Oblispolkom KAO. 49 s.

Ploskikh, V.M. (2016). Tragicheskie stranitsy istorii [Tragic pages of history]. Bishkek: Neo Print. 416 s.

Rossiya i Tsentral'naya Aziya. Konets XIX – nachalo XX veka (2017). [Russia and Central Asia. The end of the XIX – beginning of the XX century]. Sb. dokumentov. M.: Novyi khronograf. 592 s.

Ryskulov, T.A. (2015). Predstavitel'stvo Kara-Kirgizskoy avtonomnoy oblasti v Moskve pri prezidume TsIK RSFSR v 1924 — 1927 gg. [Representation of the Kara-Kirghiz Autonomous Region in Moscow at the Presidium of the Central Executive Committee of the RSFSR in 1924-1927] // Novaya nauka: sovremennoe sostoyanie i puti razvitiya. Ufa. № 3. S. 56—59.

Ryskulov, T.R. (2019). Materialy chastnogo soveschaniya natsionalov. Arkhivnye dokumenty [Materials of a private meeting of the nationals. Archival documents]. Sost. Kazybek M. Almaty: Izd. «Miras». 336s.

Sarsenbaev, B.S. (2015). Novye svedeniya o «ryskulovskom soveschani natsionalov» [New information about the “Ryskulov’s meeting of the Nationals”] // Vestnik KRSU. T. 15. № 5. S. 27 — 31.

Sovetskaya federatsiya: ot imperii k modernosti. 1917–1941 gg. (2022). [The Soviet Federation: from Empire to Modernity. 1917-1941] / Д.А. Аманжолова, К.С. Дроздов, Г.В. Костырченко, Т.Ю. Красовицкая. М.: Tsentr gumanitarnykh initsiativ. 832 s.

III sessiya VTsIK XII sozyva (1926). [III session of the Central Executive Committee of the XII convocation]. Stenograficheskii otchet. Moscow: VTsIK. 891 s.

Turkestan v nachale XX veka: K istorii istokov natsional'noy nezavisimosti (2000). [Turkestan at the beginning of the XX century: Towards the History of the Origins of National Independence]. Tashkent: Shark. 672 s.

Khalid, A. (2021). Natsional'no-territorial'noe razmezhevanie Sredney Azii [National-territorial division of Central Asia] // Islam v Rossii i Evrazii (pamyati Dmitriya Yur'evicha Arapova). SPb.: Aleteya. S. 395-415.

TsK RKП(б)-ВКП(б) i natsional'nyi vopros. Kn. 1. 1918-1933 gg. (2005). [The Central Committee of the RCP(b)-the CPSU(b) and the national question]. M.: ROSSPEN. 784 s.

Chebotareva, V.G. (2008). Natsional'naya poliika Rossiiskoi Federatsii 1925-1938 gg. [National Policy of the Russian Federation 1925-1938]. Moscow: Moscow House of Nationalities. 832 s.

Chetvertoe soveshanie TsK RKP s otvetstvennymi rabotnikami natsional'nykh respublik i oblastey v Moskve 9-12 iyunya 1923 g. (1992). [The fourth meeting of the Central Committee of the Russian Communist Party with senior officials of the national republics and regions in Moscow on June 9-12, 1923]. M.: INSAN. 296 s.

Сведения об авторе:

Дина Ахметжановна Аманжолова – д.и.н., профессор, центр истории народов России и межэтнических отношений, Институт российской истории РАН, РФ, Москва. E-mail: amanzholova19@mail.ru

Автор туралы мәлімет:

Дина Ахметжановна Аманжолова – т.г.д, профессор, Ресей халықтарының тарихы және ұлтаралық қатынастар орталығы, РFA Ресей тарихы институты, Ресей Федерациясы, Мәскеу. E-mail: amanzholova19@mail.ru

Поступила: 05.03.2024

Принята: 22.05.2024

Г.Н. Ким

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азиялық зерттеулер институтының директоры, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: germankim01@yahoo.com

ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН КӘРІСТЕРДІҢ ВАГОНДЫҚ (ОТБАСЫЛЫҚ) ТІЗІМДЕРІ ЗЕРТТЕУГЕ АРНАЛҒАН КӨПНҰСҚАЛЫ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ

Мақалада тарих ғылымында тұңғыш рет депортацияланған кәрістердің вагондық (отбасылық) тізімдері мультипәнаралық зерттеу үшін маңызды дереккөзі ретінде қарастырылады. «Аса құпия» грифі бойынша көптеген жылдар бойы сақталған кәрістердің депортациясы туралы архив құжаттары 1990 жылдары қолжетімді болды, алайда вагондық (отбасылық) тізімдері арнайы зерттеу нысаны бола қоймады, тек кейбір басылымдарда олар жайлы айтылып қана кетті. Ақпараттардың шектеулі және аздығына қарамастан ондаған мың адамдардың тізімі 1937 жылғы депортация кезіндегі ілімді верификациялау және кәріс халқының демографиялық көрсеткіштеріне қатысты жаңа мәселелерді қарастыруға аса мол материал бере алады, соның ішінде зерделенетін – кәріс отбасының орташа көлемі, оның құрамы, кәріс балалардың саны, т.с.с. Депортацияланған кәрістердің тізімінде көрсетілген ата-тегі (фамилиясы), аты-жөні, әкесінің есімі (болған жағдайда) антропонимияны, орыс тілінде дыбысталған кәріс ата-тектері транскрипциясының ерекшеліктері, есім атауының модельдері, т.б. жайттардың маңызды деректемесі болып табылады. Депортацияланған кәрістердің азаматтығы жайлы тақырып мәнді де приоритетті болып тұр, себебі зерттеу дискурсында ол «ақтаңдақ» болып келді. Бұл сауал бойынша көзқарастар диаметрлі түде қарама-қарсы бағытта бөлініп кеткен-ді. Бірқатар авторлар депортацияға ұшыраған кәрістер КСРО азаматы болмаған десе, келесілері, керісінше, кәрістердің басым бөлігі кәмелеттік жасқа толған және олардың кеңестік паспорттары болған деп есептейді. Вагондық тізімдерде кәмпескеленген паспорттар саны мен есептеулер бар, осылардың негізінде жасалған мәліметтер кәрістердің басым бөлігі КСРО азаматы болғандығын растайды. Мақалада РФ архивтерінен табылған тек қана вагондық тізімдердің бір бөлігі ғана пайдаланылды, сол себепті бұл бағыттағы дереккөздерін әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар аясында қарастыру үшін іздестіруді одан ары жалғастыру қажет.

Түйін сөздер: вагондар тізімі, дереккөз, депортация, кәрістер, азаматтық, демография, антропонимика.

G.N. Kim

Al-Farabi Kazakh National University, Institute of Asian Studies, Kazakhstan, Almaty
e-mail: germankim01@yahoo.com

Wagon (family) Lists of deported Koreans as a poly-variant source for research

The paper is a pioneering study of wagon (family) lists of deported Koreans through the prism of the polyvariant use of a historical source. Archival documents on the deportation of Koreans, kept for many decades as «top secret», became available in the early 1990s, but the wagon (family) lists never became the object of a special analyze and were only mentioned in some publications. Despite the limited and concise information, the lists provide rich material for verifying existing knowledge and identifying new aspects in demographic issues, such as: the average size of a Korean family, its composition, the number of children of Koreans, etc. Surnames, first names and patronymics (if any) indicated in the lists of deported Koreans are a source for studying the anthroponymy, the peculiarities of transcription of Korean surnames in Russian, how the names were given, etc. The topic of the citizenship of the deported Koreans became a key and priority issue because it remained a «blank spot» in research discourse. Opinions turned out to be diametrically opposed: most of the deported Koreans were not citizens of the USSR and vice versa – most of them had Soviet citizenship. Wagon (family) lists indicating the number of confiscated passports and the calculations made on this data, gave a clear answer that the overwhelming majority of Koreans were citizen of USSR. The article used only a small part of the wagon lists found in the archives of the Russian Federation, so the search for these sources and research from the point of view of various social sciences and humanities are ahead.

Key words: wagon lists, source, deportation, Koreans, citizenship, demography, anthroponymy.

Г.Н. Ким

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Институт Азиатских исследований, Казахстан, г. Алматы
e-mail: germankim01@yahoo.com

Повагонные (семейные) списки депортированных корейцев как поливариантный источник для исследования

В статье впервые в исторической науке анализируются повагонные (семейные) списки депортированных корейцев как важный источник для мультидисциплинарных исследований. Архивные документы о депортации корейцев, хранившиеся многие десятилетия хранившиеся под грифом «совершенно секретно», стали доступны в начале 1990-х годов, но повагонные (семейные) списки так и не стали объектом специального изучения и лишь упоминались в некоторых публикациях. Несмотря на ограниченность и лаконичность информации, списки десятков тысяч людей дают богатый материал для верификации знаний и выявления новых аспектов в демографических показателях корейского населения на момент депортации 1937 года, таких как: средний размер корейской семьи, ее состав, количество детей корейцев и т.д. Фамилии, имена и отчества (при их наличии), указанные в списках депортированных корейцев, являются важным источником для изучения антропонимии, особенностей транскрипции корейских фамилий на русский язык, моделей имянаречения и т.п. Тема гражданства депортированных корейцев стала ключевой и приоритетной, поскольку оставалась «белым пятном» в исследовательском дискурсе. Мнения по этому вопросу разделись на диаметрально противоположные. Одни авторы утверждают, что большинство депортированных корейцев не были гражданами СССР, в другие, наоборот считают, что основная масса корейцев совершеннолетнего возраста имела советский паспорт. Повагонные списки с указанием количества конфискованных паспортов и расчеты, сделанные на основе этих данных, дали однозначный ответ, что подавляющее большинство корейцев были гражданами СССР. В статье использована лишь часть повагонных списков, найденных в архивах РФ, поэтому поиски этого источника следует продолжить, чтобы исследовать его с точки зрения разных социальных и гуманитарных наук.

Ключевые слова: повагонные списки, источник, депортация, корейцы, гражданство, демография, антропонимия.

Кіріспе

Ағымдағы 2022 жылы кеңестік Қиыр Шығыстан жер аударылған қазақстандық кәрістердің 85 жылдығы атап өтіледі. Зорлық-зомбылықпен қоныс аудару тақырыбы Горбачевтің қайта құрылуынан бастап КСРО-ның Корей диаспорасын зерттеудегі түйінді тақырыпқа айналды. Алайда, құпиясыздандырылған мұрағат қорларына қарамастан, кәрістерді депортациялау тарихнамасында кең лақундар қалды. Сонымен қатар, мұрағаттарда сақталған маңызды тарихи құжаттардың қатары, мысалы, көшірілген кәріс халқының вагондық (отбасылық) тізімдері назардан тыс қалды.

Мақалада жеке мәліметтердің нақтылығы мен шектеулілігіне қарамастан, поливариантты дереккөз ретінде вагондық (отбасылық) тізімдер алғаш рет әртүрлі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар тұрғысынан талдауға арналған мәліметтер жаңартылады.

Бұрын айтылғандай, 2-ші дүниежүзілік соғыс қарсаңында тоталитарлық сталиндік режим жүзеге асырған 1937 жылғы депортация «патша үкіметі мен большевиктер билігінің 1920 жыл-

дардың аяғында «сары қауіпті» жою және «сенімсіз элементті» Қиыр Шығыстың шекаралас аймақтарынан шығару жөніндегі жоспарларының қисынды аяқталуы « болды. (Kim, 2001:19-45)

1937 жылы 21 тамызда Кеңес Одағына қарсы жапондық тыңшылықтың алдын алу сылтауымен кәрістерді күштеп қоныстандыру туралы И.Сталин мен В. Молотов қол қойған ВКП/б/ОК және КСРО ХКК Қаулысы қабылданды. Қысқа мерзімде жазықсыз адамдар қоныстанған жерлерден алынып тасталды және Кеңес Одағының Қиыр шығыс шекарасынан 6500 шақырым қашықтықта тасымалданды. Жер аударылған кәрістермен алғашқы теміржол эшелоны 1937 жылы 9 қыркүйекте ұзақ және ауыр жолға шықты. Келесі 5-6 аптада Қиыр Шығыстан барлығы 124 эшелон жолға шықты, онда жалпы саны 171.781 адам болатын 36.442 кәріс отбасылары жүк вагондарымен тасымалданды. Генрих Люшковтың мойындауы бойынша-Сталин жер аударуды тапсырған ДВК ПД бастығы, көшіру алдында және қоныс аудару кезінде 2.500-ден астам кәріс құғын-сүргінге ұшырады. Жолда қайтыс болған адамдардың саны нақты есепке

алынбайды. Алғашқы жылдары Қазақстан мен Өзбекстанға келгеннен кейін адам шығыны одан да көп болды.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың «саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық оңалту жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығын іске асыру шеңберінде (<https://adilet.zan.kz>) мақала ерекше маңыздылық пен өзектілікке ие болады. Талданатын вагондық тізімдер түпнұсқалық деректі дереккөздерде көрсетілген адамдарды толық саяси оңалту міндетін шешуге жәрдемдеседі.

Материалдар мен әдістер

Мақалада жарияланған материалдар мен мұрағаттық құжаттар қолданылды. Ресей кәрістер қауымдастығы мен ММУ Халықаралық корейтану орталығы шығарған «Естелік кітабы». М.В.Ломоносов депортацияның 60 жылдығына орай, қатаң түрде кітап емес, Кітап палатасы ISBN мен ББК-ны^{1*} иемденбестен ротапринттік басылымы Приморск өлкесінің мемлекеттік мұрағатында сақталған құжаттардың көшірмелерінің жинағын Оңтүстік Кореялық профессор Пак Чон Хе және тарих ғылымдарының кандидаты Олег А. Ли құрастырды. Онда екі вагон тізімі бар. Біріншісі-бір эшелонмен тасымалданған Уссури облысындағы Шмаков ауданындағы колхоздардан, ауылдардан, мекемелерден келген кәрістердің тізімі. Онда кәріс отбасыларының 371 басшысы және 1.359 асырауындағы адамдар туралы ақпарат бар. Екінші тізімде Ауыл кеңестері, колхоздар, балық зауыттары, орман учаскелері мен мектептер бойынша құрастырылған Приморск облысы Терней ауданының депортацияланған кәрістердің тегі мен есімдері бар. (Естелік кітабы: 1997.)

Вадим Пактың «Еркін үміт елі» басылымдарының сериясында «депортация» (Пак, 2017) атты 7-кітап жарық көрді, онда «ресейлік мұрағаттарда сақталған депортацияланған кәрістердің вагондық және отбасылық тізімдері: ГАПК, РУДИЯ ДВ, ГАХК, ГААО, ГАА ЕАО, ГИАСО^{2**}

¹ *ISBN – International Standard Book Number. Кітаптың халықаралық стандартты нөмірі және ББК – Библиотечно-библиографическая классификация (Кітапханалық-библиографиялық жіктеу)

^{2**} ГАПК, РГИА ДВ, ГАХК, ГААО, ГА ЕАО, ГИАСО мұрағаттарының қысқартылған атаулары: Приморск өлкесінің мемлекеттік мұрағаты (ГАПК), Қыыр Шығыстың Ресей мемлекеттік тарихи мұрағаты (РГИА ДВ), Хабаровск өлкесінің мемлекеттік мұрағаты (ГАХК), Амур облысының мемлекеттік мұрағаты (ГААО), Еврей автономиялық

Олар Приморск облысынан (Терней ауданы); Уссури облысынан (г.Ворошилов-Уссури, Гродековский, Михайловский, Черниговский, Шмаковский аудандары); Хабаровск, Амур, Еврей автономиялық және Сахалин облыстарынан жалпы саны 20.428 адамнан тұратын жер аударылған кәрістер туралы қысқаша ақпаратты құжаттады. Оның ішінде 14.897 депортацияланған кәрістер туралы ақпарат алғаш рет жарияланды. Анықталған және ғылыми айналымға енгізілген отбасылық және вагондық тізімдер кәрістерді күштеп көшіруге ұшыраған 12 пайызды ғана қамтиды.

Тегі, аты және сирек жағдайларда әкесінің аты; Туған жылы немесе жасы; отбасы басшысына қатысты туыстық дәрежесі; партиялылығы мен паспорт нөмірі көрсетілген отбасылық тізімдер алдын ала қалыптастырылды. Жұмыс орны, лауазымы және тұрғылықты мекен-жайы туралы қосымша мәліметтерді қамтитын отбасылық және қоныстанған тізімдер де бар.

Вагон тізімдері дайын отбасылық және қоныстанған тізімдер негізінде эшелондарды жібермес бұрын жасалды, бірақ ескертулерде паспорттарды, аңшылық мылтықтарды жөнелту кезінде тапсырылған вагонның аға үлкенінің аты-жөні көрсетілуі мүмкін. Кейбір вагон тізімдерінде асығыс құрастыруға байланысты тек отбасы басшыларының есімдері және вагондағы адамдардың жалпы саны болды.

Жарияланған тізімдерді ғылыми дереккөз ретінде поливариантты пайдалану төрт мұрағаттық құжаттардың мысалында айқын көрінеді:

1. «Қазақстанға қоныс аударған кәрістердің тізімі. Терней сельсовет, Терней ауданы Приморск облысы: п. Терней, Д. Долина, Д. Морозовка; Естелік кітабы, 1997: 126-135)

2. Қоныс аударған колхоз кәрістерінің тізімі «Қызыл партизан» [Благодатная шығанағы, Терней ауданы, Приморск облысы; (Естелік кітабы, 1997: 147)

3. Приморск облысы [Приморск облысы] Терней ауданының [Д.] Тавайза кеңесінен қоныстанған орыс кәрістерінің тізімі. (Естелік кітабы, 1997: 147)

4. Уссури облысының Шмаков ауданы бойынша кәріс халқының қоныс аударған азаматтарының тізімі. (Естелік кітабы, 1997:32-124)

Тізімдер адамдар саны мен ақпараттың мазмұны бойынша асимметриялы, бірақ олардың әрқайсысында қосымша ақпарат бар. Біріншісі

облысының мемлекеттік мұрағаты (ГА ЕАО), Сахалин облысының мемлекеттік тарихи мұрағаты (ГИАСО).

– 335 адам жайлы ақпарат, екіншісі – 14 адам, үшіншісі – 76 адам және төртіншісі-1699 адам туралы мәліметтерді қамтиды. Жалпы алғанда, 2.000-нан астам жер аударылған кәрістердің жеке мәліметтері талдау нысанына айналды.

Вагон (отбасылық) тізімдер көзінің поливарианттылығы жеке әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарға да, олардың жиынтығына да тән әдістерді қолдана отырып, оның пәнаралық талдауымен жаңартылады. Негізгі әдіс-тарихи принципі, өйткені тізімдер ең алдымен ethnic cleansing ұйымының техникалық жағында – аумақты «этникалық тазарту» және адамдарды жаппай күштеп көшіру туралы бірқатар мәліметтерді анықтауға мүмкіндік береді. Олар 2-ші дүниежүзілік соғыс қарсаңында Кеңес өкіметінде туындаған өткір сыртқы саяси және ішкі әлеуметтік-экономикалық міндеттерді шешу мақсатында этникалық негізде алдын алу депортациясының ерте анықталған аспектілерін растайды. Сипаттамалық, компаративті, индуктивті-дедуктивті, жүйелік және басқа да бірқатар әдістер қол жеткізуге мүмкіндік беретін көмекші және бірін-бірі толықтыратын сипатқа ие синергетикалық әсер case study дереккөзді зерттеуде.

Талқылау

Кәрістерді Қиыр Шығыс өлкесінен Қазақстан мен Өзбекстанға депортациялау тарихы Отандық және шетелдік ғалымдардың назарын аударды. Соңғы ширек ғасырда этникалық негізде күштеп қоныс аударудың себептерін талдауға, адамдарды жаппай және мәжбүрлі тасымалдауды ұйымдастыруға, жергілікті жерлерге жер аударылған қабылдау мен орналастыру жағдайларына арналған көптеген ғылыми мақалалар жарияланды. КСРО мен ТМД елдеріндегі кәрістер туралы барлық дерлік монографиялар мен диссертацияларда кеңестік және посткеңестік кәрістер тарихындағы осы түйінді кезеңнің бөлімдері немесе тараулары бар. Кандидаттарды, ғылым докторларын және PhD докторларын іздеуге арналған диссертацияларға да қатысты. (Ким Г. Н., 2000)

Соңғы онжылдықтарда «мерей күндерге» арналған бірнеше ірі халықаралық конференциялар өтті – депортацияның 60 жылдығы мен кәрістердің Қазақстан мен Өзбекстанда тұруының 85 жылдығына, сондай-ақ кәрістердің Ресейге қоныс аударуының 140 және 150 жылдығына орай, депортация тарихы бойынша секциялар ұйымдастырылды.

Ресей, Қазақстан және Өзбекстан мұрағаттарында жұмыс істеген тарихшы ғалымдар анықталған құжаттарды жүйелеп, Мәскеуде, Алматыда, Ташкентте, сондай-ақ Сеулде бірқатар жинақтар жариялады (Бугай, 1992); (Ли У Хе, Ким Ен Ун, 1992; Ли у Хе, Ким Ен Ун, 1997), (Ким, 1995; Ким, 1999); (Кан, 1994); (Ким, Сим Енг Соб, 1998, Ким, Сим Енг Соб, 1999; Ким, Сим Енг Соб, 2000); олар қазір дереккөз ретінде кеңінен қолданылады. Ли О.А. «КСРО кәрістерін депортациялау 1937 жыл» (Ресей Федералдық қауіпсіздік қызметінің орталық мұрағатының құжаттар жинағы – ФСБ ОА), ол құрастырушы-автордың көзі тірісінде жарық көрмеген (<https://www.arirang.ru>)

Кеңестік кәрістердің шетелдік тарихнамасын кезеңдер, зерттеулер саны мен көлемі бойынша екі тең емес деп бөлуге болады: Батыс және Оңтүстік Корея. Американдық және батыс еуропалық ғалымдар Сталиндік режимнің «этникалық тазартуларын», соның ішінде кәрістерді депортациялауды зерттеуде кеңес ғалымдарынан бірнеше онжылдықтар бұрын алда болды. (Conquest R., 1960; Kolarz, W. 1969; Suh Dae-Sook (ed.), 1987; Martin T., 1998; Diener A. Homeland as Social Construct: Territorialization among Kazakhstan's Germans and Koreans. – Nationalities Papers, 2006, Hesung Chun Koh at all, 2008; 28. Woosung Lee, 2011; Chang, Jon K., 2018; Pohl J.O., 2018; Hyun Gwi Park, 2018) Барлық батыс басылымдары аталған оқиғалар мен процестерді бағалаудағы субъективтілікті және зерттеу құрылымының тұрақсыздығын анықтайтын дереккөз базасының тарлығымен сипатталады.

Оңтүстік Корея профессорлары негізінен КСРО мен Корея Республикасы, содан кейін ТМД-ның барлық елдерімен дипломатиялық қатынастар орнатқаннан кейін «кеңесшілікке» жүгінді. Алайда, көп ұзамай (әдетте корей тілінде) жарияланған мақалалар, кітаптар және аяқталған жобалар туралы есептер саны бойынша олар батыстық әріптестерін айналып өтті. Google-дің кәріс тіліндегі іздеуі (중앙아시아 고려인 강제이주 pdf) (Орта Азиядағы кәрістерді депортациялау PDF) 716 мәтіндік құжат шығарды, негізінен 2000-2020 жылдары жарияланған ғылыми мақалалар Қиыр Шығыстан кәрістерді күштеп көшіру тақырыбын тікелей немесе жанама түрде зерттейді. Оңтүстік Корея тарихнамасының ерекшелігі «корей ұлтшылдығы» деп аталатын көріністе жатыр, ол зерттеу объектісін кеңірек және толық көру мүмкіндігінен айырады.

Кеңес ғылымындағы тыйымдар мен тыйымдарға байланысты этникалық депортациялардың

орыс және отандық тарихнамасы Сталиндік режимнің «этникалық тазарту» деп аталатын негізгі аспектілерін теориялық және әдіснамалық түсіндіруде «қуып жететін» сипат пен қайталанушылыққа ие болды. Посткеңестік кезеңде «тарих шындықта қалай болды», «Тарихи дереккөздерде қалай жазылады» және «ғалымдар оны қалай түсіндіреді» арасындағы айырмашылықты түсіну пайда болды.

Кәрістердің Қиыр Шығыс өлкесінен шығарылуының 60 жылдығы қарсаңында Сталиннің «кәрістерді жаппай қырып-жою мақсатында жер аудару» шешімінің стихиялылығы туралы ғылыми дискурста, журналистикада және ауызша қолданыста пікір қалыптасты. Ғалымдар, ең алдымен, тарихшылар, деректі дереккөздер мен нақты фактілерге сүйене отырып, бұл тұжырымдардың шындықтан алыс екендігіне сендірді. Өздеріңіз білетіндей, кәрістерді шекарадан шығару жоспарларын алдымен патша үкіметі, содан кейін Ленин тірі кезінде большевиктер билігі жасаған. Депортация «сары қауіпті жоюдың» табиғи шешіміне айналды және қалыптасқан халықаралық жағдай мен ішкі саясаттың міндеттеріне байланысты болды.

Нәтижелер

Отбасылық (вагондық) тізімдер депортация кезіндегі кәрістердің этнодемографиялық сипаттамасы үшін маңызды дереккөз болып табылады, бұл статистикалық көрсеткіштерге нақтылауға мүмкіндік береді. Бұл, ең алдымен, кәріс отбасыларының көп балалы болуына қатысты. Тізімдер бойынша жүргізілген есептеулер көрсеткендей, балалар саны бойынша 85 отбасының 1-2 баласы – 33 (38,9%), 3-4 баласы – 15 (17,6%), 5-6 баласы – 10 (11,8%), 6 баладан астамы – 4 (0,5%) және балаларсыз – 23 отбасы (27%). Осылайша, баласыз және аз балалы барлық отбасылардың үштен екісін құрады. Үш тізімдегі балалардың жалпы санын – 181 адамды және отбасылардың санын – 85-ті ескере отырып, бір депортацияланған кәріс отбасындағы орташа бала 2.12 санын құрады.

Бұл мәліметтер Приморье корей елді мекендерін зерттеген лейтенант Висленевтің жалпы тұжырымдарын растайды, бұл отбасылардың басым көпшілігі 3-6 адамнан тұрды, бұл, әдетте, ата-аналар мен 3-4 бала. Корсаковқада баласыз отбасылар аз болды, ал 7-12 адамнан тұратын отбасылар жалғыз болды, олардың құрамына тек ата-аналар мен балалар ғана емес, сонымен қатар әр түрлі ұрпақтардың туыстары кірді: ке-

ліндер, күйеу балалары, нағашылары, жиендері, аталары, әжелері, сондай-ақ асырап алынған балалар. (Висленев, 1884) сондықтан вагондар тізімінде 8-10 адамнан тұратын отбасылар бар, олар іс жүзінде көп балалы емес.

Үш вагон тізіміне енгізілген 426 адамның төртеуі кәріс емес, кәрістерге үйленген және қыз есімдерін сақтаған басқа этникалық әйелдер болды: Патешвили Мария (1912 жылы туған, Пак-Дек-Хваның әйелі (1889 жылы туған); Мария Варламова (1918 жылы туған, жесір, екі қызы Ирина, 1935 ж.т. және Евлика, 1936 ж. т.); Печенкина Е. С. (1910 ж. т., Хон Анадолының әйелі, 1984 ж. т.) және Симонова Элизабет (1900 ж. т.), Пак Николайдың әйелі, 1900 ж.т.). Тізімдерде Симириинский тегі бар адам (1900 жылы туған, Лигай Элизабеттің күйеуі, 1914 жылы туған) көрсетілген. Қиыр Шығыс кәрістердің арасында этносаралық неке сирек болды, талданған тізімдерге сәйкес олардың үлесі 1 пайыздан аз болды. Әдетте, этникалық экзогамдық некеде еркектердің үлесі әйелдерден әлдеқайда көп. Тағы бір ерекшелігі-ерлі-зайыптылар арасындағы жас айырмашылығы.

Кәріс ұлтының қалған 421 адамы жас топтарына келесідей бөлінді: 16 жасқа дейінгі балалар-173 адам (41,1%), 16 мен 45 жас аралығында – 161 адам (38,2%), 45 пен 60 жас аралығында-69 адам (16,4%) және 60 жастан асқан – 18 адам (4,3%). Тізімдер бойынша барлығы 85 отбасы басшысы және 63 жалғызбасты адам, соның ішінде ерлер мен әйелдер болды. Ер адамдар – 250 адам-176 әйел адамнан едәуір көп болды. Гендерлік диспропорция дәстүрлі Корей қоғамында және Қиыр Шығыстағы кәрістер арасында Ресейге қоныс аударғаннан бастап депортацияға дейін тұрақты түрде сақталды.

Корейлер тарихының Қиыр Шығыс кезеңінің барлық зерттеушілері революцияға дейінгі және кенестік кезеңдегі негізгі кәсіп ауыл шаруашылығы болғанын атап өтті. Алайда, далалық жұмыстардан басқа, кәрістер балық аулау, Құрылыс және қызмет көрсетудің әртүрлі салаларында жұмыс істеді. Депортация кезінде қала тұрғындарының қабаты пайда болды, ал кейбір жерлерде кәріс жұмысшыларының негізгі кәсіптері аграрлық өндіріспен байланысты болмады. 16 жастан 60 жасқа дейінгі еңбекке қабілетті жастағы 233 кәріс туралы вагон тізімдерінің деректерінде мынадай мәліметтер бар: Колхозшылар-37 адам, жалғыз басты шаруалар-41 адам, басқа салаларда жұмыс істейтіндер – 148 адам, мүгедектер – 2, қалған 5 адам – асырауындағы адамдар.

Бірқатар ғалымдар: этнографтар, тарихшылар мен филологтар Кеңес Одағы мен посткеңестік кеңістіктегі кәрістердің тегі мен есімдерін зерттеуге арнады. Алайда, антропонимдік модельдердің метаморфозын талдайтын іргелі жұмыс әлі жасалған жоқ; кәріс атауларының (тегінен әлдеқайда аз) этникалық емес болып өзгеруінің периодизациясы; кеңестік кәрістер арасында есімдерді таңдау ерекшеліктері; корей антропонимикасының иероглифтерінің семасиологиясы және т. б. Коре сарамның тегі мен есімдерін зерттеуге арналған алдағы монографияда депортацияланған кәрістердің есімдері мен туған жылдарын көрсететін вагон (отбасылық) тізімдерді қоса алғанда, барлық қол жетімді дереккөздерді пайдалану керек.

Сонымен, үш тізімдегі 421 адамның 153 – дәстүрлі Корей антропонимикасы болды, яғни корей тегі мен аты (36, 3%). Бұл көбінесе Кореяда туылғандарға қатысты. Корей тегі және толық орыс тегі бар адамдар (сирек шетелдік атаулары бар), бірақ әкесінің аты жоқ 227 адам (53, 7%); корей тегі және кішірейтілген түрдегі орыс (шетелдік) аты (Ча Таня, Юн Ася, Ли Нюра, Пак Юра, Кан Кеша, Ли Петя) – 32 адам (7, 6 %); корей Тегі, орыс (шетелдік) аты және әкесінің аты – 10 адам (2, 4%);

Вагон тізімдері колхоздардың шаруашылық кітаптары, кәсіпорындар мен мекемелер қызметкерлерінің штаттық кестесі немесе жеке құжаттары негізінде жасалғандықтан, олар кәріс тегтері мен есімдерін орыс тілінде жазу ережелерін талдау үшін материал береді. Көп жағдайда олар бас әріппен және сызықша арқылы жазылады: Ким-Чон-Кук (1900 ж.т.); Пак-Сын-Мун (1890 ж.т.), Тен-Сан-Сук (1885 ж.т.). Тегінен кейін «сызықша» белгісі бар кішкентай әріппен жазылған есімдер сирек кездеседі: Пак-дон-сун (1905 ж.т.); Хен-су-хо (1925 ж.т.) Хон-ки-до (1896 ж. т.).

Тек бірнеше адамның есімінде екі емес, бір иероглиф болған, мысалы: Когай-Ам (1912 ж. т.), Шин-Хо (1895 ж. т.), Пун-Эги (1931 ж. т.), соңғы есім номинативті жағдайда жазылған, онда корей емлесінің ережелеріне сәйкес жабық буынның сөздеріне қосылады жұрнақтар ㅁ немесе ㅂ. Мұндай емленің басқа жағдайлары тізімде көрсетілген: Ким-Ван-Чери (1885 ж. т.) Ким-Хо-Буни (1916 ж. т.), Пак-Хен-Чери (1899) және т. б.

Вагондық (отбасылық) тізімдерде Ли, Хе, Ко, Но, О, Ю және т. б. сияқты ашық буынды фамилияларға бекітілген – «гай» жұрнағының болуы тіркеліп, құрылған тектер тек коре сарам – Корей қоныс аударушыларының орыс Қиыр

Шығысқа және олардың ұрпақтарына тән ерекше элемент болды. Тізімдерде Лигаи Элизабет (1914 ж.т.), Огаи Григорий (1908 ж. т.), Хагаи Никита (1909 ж. т.), Шагаи Люба (1919 ж.т.) және басқалары көрсетілген. «Гай» жұрнағы сызықша арқылы және бас әріппен жазылған сирек жағдай тіркелді: Хе-Гай Андрей (1897 ж.т.). Сондай-ақ, тізімде корей тегінің бастапқы формасының қате жазылуы немесе өте сирек кездесетін тектер көрсетілген, мысалы: Зю-Син-чер (1905 ж.т.), Эй-ки-дюн (1922 ж. т.). Як-чен-сан (1912 жылы туған) және басқалар.

XIX ғасырдың соңғы үшінші – XX ғасырдың басындағы мұрағаттық құжаттарда корей қоныс аударушыларының тегі мен есімдерінің жазбалары өте кең таралған, тек тегі мен жұрнағы көрсетілген – «си» («сси», бірге немесе сызықша арқылы жазылған және Тегі класына жататындығын білдіреді: Кимси, Пакси, Хе-сси және т. б. Ол корей тілінде жиі қолданылған үйленгеннен кейін қыз есімін сақтағаны белгілі әйелдер. Барлық талданған вагон тізімдерінде тек бір әйел Ким-Си (1902 ж.т.) ретінде жазылды, бұл адамдардың азаматтық хал актілері мен құжаттарын тіркеудің кеңестік жүйесінде тіркелген корей тегі мен есімдеріндегі өзгерістерді айқын көрсетеді.

Жер аударылған кәрістердің азаматтығы туралы мәселе коре сарам^{3*} зерттеушілерінің назарынан тыс қалды және әлі де «ақ дақ» болып қала береді, дегенмен бұл олқылықтың орнын толтырудың объективті себептері жоқ. Горбачевтің қайта құрылуы мен жариялылығына дейін сталиндік депортация зерттеуге және қоғамдық талқылауға қатаң тыйым салынды. Кеңес кәрістерінің құқықтық мәртебесі туралы тақырыпты алғашқылардың бірі болып 1970 жылдардың ортасында көтерген Ратгерс университетінің (АҚШ) заң профессоры Джордж Гинсбург. Ол «революцияға дейінгі Ресейдегі және Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы корей азаматтығының мәртебесі» атты мақаласын жариялады, автордың пікірінше, негізінен Ким Сон Хваның «кеңес кәрістерінің тарихы туралы очерктер» кітабына негізделген (Ким Сон Хва, 1965). Сондықтан ол корей қоныс аударушыларының Ресей империясының азаматтығын алуындағы мәселелерді атап өтті және кеңестік Ресей азаматтығын берудің басталғанын айтты. (Ginsburg, 1976)

^{3*}коре сарам – патшалық Ресейдегі корейлердің, олардың ұрпақтарының КСРО-ның өзіндік атауы, ол этноним ретінде де қолданылады.

Қазіргі басылымдарда жер аударылған кәрістердің азаматтық мәртебесі туралы қарамақайшы пікірлер айтылады. Алексей Алексеев бұл туралы былай деп жазған: «Правда» газетінде 1937 жылы 28 қарашада «Наркоминдельде. Жапония елшілігі мәлімдеді НКВД Қиыр Шығыс аймағында тұратын кәрістердің қоныс аударуына наразылық. Жауап нотасында НКВД бұл наразылықты үзілді-кесілді қабылдамады, бұл оның Жапония Елшілігіне кеңес азаматтары болып табылатын кәрістер мәселесі бойынша араласу құқығын мойындай алмайтындығын көрсетті»

Шын мәнінде, «жер аударылған кәрістердің көпшілігі кеңес азаматтары емес, ЕО төлқұжаттары жоқ» (Алексеев, 2017: <https://www.kommersant.ru/doc/3449161>)

А. Алексеевтің бұл тұжырымына Сергей Лаптев қарсылық білдіріп, «Ресейге мәжбүрлі көші-қон 1920 жылдары – Қиыр Шығыстағы жапондардың араласуына және 1922 жылдан кейін КСРО Үкіметі жапондық субъектілердің кіруіне қойған шектеулерге байланысты тоқтады. Сонымен бірге» сол кезде Ресейде өмір сүрген кәрістердің барлығы дерлік біртіндеп кеңес азаматтығын алды». (Лаптев, 2002)

Қиыр Шығыс өлкесінен депортациялау алында кеңестік паспорты бар кәрістердің үлесі туралы консенсус жоқ, сондықтан 1920-30 жылдардағы корей халқы арасында «паспорттау» барысы туралы арнайы зерттеу жүргізу керек.

Мұрағат құжатына сүйенсек, азаматтық мәселесі Қиыр Шығыста большевиктер билігі орнағаннан кейін бірден пайда болды. 1923 жылы 21 қыркүйекте жұмысшылар, шаруа депутаттары Кеңестерінің Приморск губерниялық атқару комитетінің⁴ төралқасы 1918 жылға дейін Приморьеге қоныс аударған кәрістерді Ресей азаматтығына қабылдаудың жеңілдетілген тәртібі туралы қаулы қабылдады. (ГАПК, Р-2422) Алайда, жергілікті биліктің бұл шешімі «ауада ілулі», өйткені 1922 жылы 30 желтоқсанда құрылған одақтас республикалар мен КСРО азаматтығын иммигранттарға беру механизмі әлі әзірленбеген.

Азаматтық мәртебесі ұлттық төлқұжаттың болуымен байланысты. Патшалық Ресейдің төлқұжат жүйесін жойған большевиктік билік Қазан төңкерісінің он жарым жылынан кейін

паспорт халықтың кеңестіктік және сандық қозғалысын есепке алу және бақылау үшін қажет екенін түсінді. Кеңестік паспорт жүйесі 1932 жылы 27 желтоқсанда енгізілді. Ол биліктің сенімін шабыттандырмаған адамдардың көптеген санаттарына төлқұжат беруді алып тастады. Колхоздардың мүшесі болмаған ауыл тұрғындары оны алу құқығынан айырылды. Кеңес өкіметіне адал болған кәрістердің ұжымдастыру дәрежесі аймақ пен ел бойынша орташа көрсеткіштерден асып түсуі кездейсоқ емес. Кәрістер үшін ұжымдастыру ең алдымен жер мәселесін шешуді білдірді. РСФСР Халық комиссарларының 1925 жылғы 11 сәуірдегі Жарлығына сәйкес, иммигранттарға жер берудің міндетті шарты оларды ауылшаруашылық артельдерінде немесе жерді бірлесіп өңдеу серіктестіктерінде (ТОЗ) ұжымдастыру болды. КСРО азаматтығын алған кәрістер ұлттық немесе аралас орыс-корей колхоздарын құра алады. «1935 жылы корейлік жеке шаруашылықтардың 80% – дан астамы ұжымдастырылды», (Федирко, Бэ Соен, 2017) бұл кәрістердің басым бөлігі депортацияға дейін кеңес азаматтығын алды деген болжамды жанама түрде растайды.

Кеңес паспорты өз тарихында сыртқы түрі мен мазмұны бойынша бірқатар өзгерістерге ұшырады. 1933 жылғы үлгідегі алғашқы төлқұжаттарда фотосуреттер болған жоқ, олар 1937 жылы пайда болды. Бір жылдан кейін оларға – азамат өзінің этникалық құрамын ата-анасының ұлты бойынша анықтайтын ұлт, әдетте «әкесінің тегі мен ұлты Мұрагер енгізілді.

Депортацияланған кәрістердің вагондық тізімдері қарапайым есептеулер арқылы «паспорттау» дәрежесін есептеуге мүмкіндік беретін мәліметтер береді, өйткені оларды алу туралы баған бар. Кестеге сәйкес 907 ересек кәрістер, төлқұжатта 810 адам болған, яғни 89%. Әрине, кәмілетке толған халықтың жалпы санындағы корей – кеңес азаматтарының үлесі туралы түпкілікті қорытынды жасау мерзімінен бұрын, бірақ мұрағат қорларында анықталуы тиіс басқа вагон тізімдерінің материалдарында алынған нәтижелерді тексеру мүмкіндігі бар. Депортацияланған кәрістердің көпшілігі КСРО азаматтары болды деген болжам құжатталған.

Большевиктер партиясы мен комсомол ұйымына мүшелік туралы соңғы баған олардың қоғамдық-саяси өмірге қатысу дәрежесін көрсетуі мүмкін. Уссури облысының Шмаков ауданы бойынша кәріс халқының 907 ересек қоныс аударушыларының арасында ДВК бірде-бір партия болған жоқ және бір ғана Комсомол болды. Мұн-

⁴ Жұмысшылар, шаруа депутаттары Кеңестерінің губерниялық атқару комитеті (губерниялық атқару комитеті) – РСФСР мен КСРО-дағы мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органы.

дай төмен көрсеткіштер депортацияға дейінгі қуғын-сүргінге кеңес кәрістерінің ең белсенді және көрнекті өкілдері түскендігімен байланысты болуы мүмкін, олардың көпшілігінде партиялық және комсомол билеттері болған. Өздеріңіз білетіндей, 2500-ге жуық кәріс атылды немесе қамауға алынды. Әрине, партия мен комсомол мүшелері негізінен Ұлттық болып табылатын Посьетск ауданындағы кәрістер арасында әлдеқайда көп болды, сондықтан барлық дерлік басшылық лауазымдарды большевиктер партиясы өз серіктестері ретінде сенетін кәрістер атқарды.

Қорытынды

Қиыр Шығыстан Қазақстанға кәрістерді депортациялау бойынша мұрағаттық құжаттардың алуан түрлілігінен бұрын зерттеу объектісі де, ғылыми талдаудың эмпирикалық материалы да болып табылмаған вагондық (отбасылық) тізімдер мақаланың басты назарында болды. Мақалада қолданылған негізгі ғылыми әдіс-Тарихи дереккөзді талдаудың пәнаралық сипаты қолда бар білімді тексеруге және жер аударылған кәрістер туралы жаңа мәліметтер алуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, тарихи дереккөз ұғымы «өткен туралы ақпарат алуға болатын барлық нәрсе» деп түсінілді.

Классикалық аксиоманың «дереккөздерсіз тарих жоқ» заманауи дыбысы әртүрлі дереккөздердің кең ауқымын пәнаралық талдауды қамтиды. Тарихи зерттеудегі пәнаралық дегеніміз, ең алдымен, әртүрлі ғылыми пәндердің әдістерімен ақпарат көздерін зерттеуді білдіреді. Әлеуметтік-гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының қазіргі заманғы интеграциясы

жағдайындағы деректану бұрын-соңды болмаған ғылыми білімнің әртүрлі салаларымен өзара әрекеттеседі.

Пәнаралық зерттеулердің әдіснамалық негізі адам өмірінің барлық көріністерінде мәдениеттің өнімі болып табылатын Гуманитарлық, әлеуметтік ғылымдардың ортақ объектісінің болуы болып табылады. Зерттеу нысанында адам болатын тәсіл- пәнаралық синтезсіз және байланысты әлеуметтік – гуманитарлық пәндердің тәжірибесін-әлеуметтік психология, әлеуметтану, мәдени және әлеуметтік антропология, Лингвистика және т.б. қолданбай мүмкін емес.

Мәліметтердің шектеулілігіне қарамастан, вагондық тізімдер маңызды тарихи дереккөз болып табылады, оның негізінде 1930 жылдардың екінші жартысындағы кәріс халқының демографиялық, антропонимдік, экономикалық және саяси-құқықтық сипаттамаларына елеулі толықтырулар мен нақтылаулар енгізіледі. Вагон тізімдерінің деректерін статистикалық өңдеу (тәркіленген төлқұжаттар санын және ересектер санын есептеу) депортацияланған кәмелетке толған кәрістердің басым көпшілігінің кеңес азаматтығына ие екендігі туралы нақты қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Сонымен, сталиндік режим кімді депортациялағаны туралы көпжылдық пікірталас аяқталды: кеңес адамдары немесе басқа (дүшпандық) мемлекеттердің субъектілері. Депортацияланған кәрістердің көпшілігі КСРО азаматтары болды деген болжам құжатталған.

Осылайша, архивтерде Поливариантты зерттеу көзі бола алатын Қазақстанға жер аударылған кәрістер мен басқа да этникалық топтардың сақталған вагондық тізімдерін анықтауды жалғастыру қажет.

Әдебиеттер

Алексеев А. Корейцы в России – Ежедневный «Ъ – Коммерсант. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3449161>(дата обращения: 07.07.2022)

Бугай Н.Ф. Сталин — Л. Берии: «Их надо депортировать ...». М., 1992.

Висленев В. Корейцы и инородцы Южно-Уссурийского края Приамурской области. – Сборник главнейших официальных документов по управлению Восточной Сибирью. Т. IV. Инородческое население Приамурского края. Вып. 2., Иркутск, 1884.

Лаптев С. Демографическая угроза или упущенный шанс? Выходцы из Восточной и Юго-Восточной Азии в России. – Неприкосновенный запас. – 2002, « №5. – с.40-44.

Государственный архив Приморского края (ГАПК). Ф. Р-2422. Оп. 1. Д. 125. Л. 106-106 об.

Государственный архив Приморского края (ГАПК). Ф. 698. Оп. 1. Д. 41. Л. 3

Государственный архив Приморского края (ГАПК). Ф. Р-565. Оп. 1. Д. 31. Лл. 1-10.

Кан Г.В. Корейцы Казахстана: Исторический очерк. Алматы, Казахстан. 1994

Ким Г.Н. Коре сарам: историография и библиография. Алматы. 2000.

Ким Сын Хва. Очерк по истории советских корейцев. Алма-Ата: Наука, 1965.

Книга памяти. Архивные списки депортированных российских корейцев в 1937 году. Ч. 1 / Авт.-сост. Пак Чон Хэ, Ли О.А. М., 1997. С. 126-135.

- Ли У Хе, Ким Ен Ун. Белая книга. О депортации корейского населения России в 30-40-х годах. М.: Интерпракс, 1992
- Ли У Хе, Ким Ен Ун. Белая книга о депортации корейского населения России в 30-40х годах. Книга вторая. Москва, 1997
- Ким В.Д. Эшелон 58. Ташкент, 1995
- Ким В.Д. Правда – полвека спустя. Ташкент, 1999
- Корейская папка Центральный Архив ФСБ РФ. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.arirang.ru/news/2012/12070.htm> (дата обращения: 19.09.2022)
- Лаптев С. Демографическая угроза или упущенный шанс? Выходцы из Восточной и Юго-Восточной Азии в России. – Неприкосновенный запас. – 2002, « №5. – с.40-44.
- О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. Указ Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 года № 456. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456> (дата обращения: 07.08.2022).
- Пак, В. Земля Вольной Надежды. Книга 7. Депортация. 1937 : Архивные списки депортированных корейцев (по материалам ГАПК, РГИА ДВ, ГАХК, ГААО, ГА ЕАО, ГИАСО) / В. Пак. – Владивосток : Валентин, 2017.
- Федирко О.П., Бэ Соён. Корейцы Юга Дальнего Востока России в 1920-1930 гг.: колонизация и коллективизация. [Электронный ресурс]. URL: <https://doi.org/10.24158/fik.2017.6.20> (дата обращения: 16.07.2022)
- Chang, Jon K.. *Burnt by the Sun: The Koreans of the Russian Far East*, Honolulu: University of Hawaii Press, 2016
- Conquest, Robert. *The Soviet Deportation of Nationalities*. London: Macmillan, 1960
- Kolarz, Walter. *The Peoples of the Soviet Far East*. Hamden, Connecticut, 1969
- Diener, Alexander. *Homeland as Social Construct: Territorialization among Kazakhstan's Germans and Koreans*. – *Nationalities Papers*, 2006, Vol. 34, №., pp. 201-235
- Ginsburgs, George. *The Citizenship Status of Koreans in the USSR: Post-World War II Developments*. – *Journal of Korean Affairs*, 1976, Vol. 6, No. 1, pp.1-16.
- Pohl, Jonathan Otto. *Cultural, Spatial, and Legal Displacement of the Korean Diaspora in the USSR: 1937-1945*. – *The Review of Korean Studies*. 2018, Vol. 21, № 1, pp. 171-188
- Kim German N. *The Deportation of 1937 as a Logical Continuation of Tsarist and Soviet Nationality Policy in the Russian Far East*. – German Nikolaevich Kim and Ross King (Eds.) *The Koryo Saram: Koreans in the Former USSR*. *Korean and Korean American Studies Bulletin*. Vol. 2&3, 2001, pp.19-45
- Kolarz, Walter. *The Peoples of the Soviet Far East*. Hamden, Connecticut, 1969.
- Korean Diaspora: Central Asia, Northeast Asia and North America*. Eds. Hesung Chun Koh at all. East Rock Institute. New Haven, Connecticut, 2008.
- Martin, Terry. *The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. The origins of Soviet ethnic cleansing*. – *Journal of Modern History* . 1998, Vol. 70, № 4, pp. 813-861.
- Park Hyun Gwi. *The Displacement of Borders among Russian Koreans in Northeast Asia*. Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2018
- Suh Dae-Sook (ed.) *Koreans in the Soviet Union*. Honolulu, 1987.
- Woosung Lee. *The Koreans' Migration to The Russian Far East and their Deportation to Central Asia: from the 1860s to 1937*. A Thesis presented to the Graduate School of the University of Oregon for the degree of Master of Arts. 2011
- 중앙아시아 고려인 강제이주 pdf. [Электронный ресурс]. URL: <https://scholar.google.com/scholar?start=90&q=중앙아시아+고려인+강제이주+pdf> 1 (дата обращения: 07.07.2022)

References

- Alekseyev A. *Koreytsy v Rossii – Yezhenedel'nyy «« – Kommersant*. [Elektronnyy resurs]. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3449161>(data obrashcheniya: 07.07.2022)
- Bugay N.F. Stalin — L. Berii: «Ikh nado deportirovat' ...». M., 1992.
- Vislennov V. *Koreytsy i inorodtsy Yuzhno-Ussuriyskogo kraya Priamurskoy oblasti*. – *Sbornik glavneyshikh ofitsial'nykh dokumentov po upravleniyu Vostochnoy Sibir'yu*. T. IV. *Inorodcheskoye naseleniye Priamurskogo kraya*. Vyp. 2., Irkutsk, 1884.
- Laptev S. *Demograficheskaya ugroza ili upushchenny shans? Vykhodtsy iz Vostochnoy i Yugo-Vostochnoy Azii v Rossii*. – *Neprikosnovenny zasap*. – 2002, « №5. – s.40-44.
- Gosudarstvennyy arkhiv Primorskogo kraya (GAPK). F. P-2422. On. 1. D. 125. L. 106-106 ob.
- Gosudarstvennyy arkhiv Primorskogo kraya (GAPK). F. 698. Op. 1. D. 41. L. 3
- Gosudarstvennyy arkhiv Primorskogo kraya (GAPK). F. R-565. Op. 1. D. 31. Ll. 1-10.
- Kan G.V. *Koreytsy Kazakhstana: Istoricheskiy ocherk*. Almaty. Kazakhstan. 1994
- Kim G.N. *Kore saram: istoriografiya i bibliografiya*. Almaty. 2000.
- Kim Syn Khva. *Ocherk po istorii sovetskikh koreytssev*. Alma- Ata: Nauka, 1965.
- Kniga pamyati. Arkhivnyye spiski deportirovannykh rossiyskikh koreytssev v 1937 godu*. CH. 1 / Avt.-sost. Pak Chon Kho, Li O.A. M., 1997. S. 126-135.
- Li U Khe, Kim Yen Un. *Belaya kniga. O deportatsii koreyskogo naseleniya Rossii v 30-40-kh godakh*. M.: Interpraks, 1992
- Li U Khe, Kim Yen Un. *Belaya kniga o deportatsii koreyskogo naseleniya Rossii v 30-40kh godakh*. *Kniga vtoraya*. Moskva, 1997
- Kim V.D. *Eshelon 58*. Tashkent, 1995; Kim V.D. *Pravda – polveka spustya*. Tashkent, 1999

Koreyskaya papka Tsentral'nyy Arkhiv FSB RF. [Elektronnyy resurs]. URL: <https://www.arirang.ru/news/2012/12070.htm> (data obrashcheniya: 19.09.2022)

Laptey S. Demograficheskaya ugroza ili upushchennyi shans? Vychodtsy iz Vostochnoy i Yugo-Vostochnoy Azii v Rossii. – Neprikosnovennyi zapas. – 2002, « №5. – s.40-44.

O Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 24 noyabrya 2020 goda № 456. [Elektronnyy resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456> (data obrashcheniya: 07.08.2022).

Pak, V. Zemlya Vol'noy Nadezhdy. Kniga 7. Deportatsiya. 1937 : Arkhivnyye spiski deportirovannykh koreytssev (po materialam GAPK, RGIA DV, GAKHK, GAAO, GA YEAO, GIASO) / V. Pak. – Vladivostok : Valentin, 2017.

Fedirko O.P., Be Soyon. Koreytsy Yuga Dal'nego Vostoka Rossii v 1920-1930 gg.: kolonizatsiya i kollektivizatsiya. [Elektronnyy resurs]. URL: <https://doi.org/10.24158/fik.2017.6.20> (data obrashcheniya: 16.07.2022)

Chang, Jon K.. Burnt by the Sun: The Koreans of the Russian Far East, Honolulu: University of Hawaii Press, 2016

Conquest, Robert. The Soviet Deportation of Nationalities. London: Macmillan, 1960;

Kolarz, Walter. The Peoples of the Soviet Far East. Hamden, Connecticut, 1969;

Diener, Alexander. Homeland as Social Construct: Territorialization among Kazakhstan's Germans and Koreans. – Nationalities Papers, 2006, Vol. 34, №., pp. 201-235

Ginsburgs, George. The Citizenship Status of Koreans in the USSR: Post-World War II Developments // Journal of Korean Affairs, 1976, Vol. 6, No. 1, pp.1-16.

Pohl, Jonathan Otto Cultural, Spatial, and Legal Displacement of the Korean Diaspora in the USSR: 1937-1945. – The Review of Korean Studies. 2018, Vol. 21, № 1, pp. 171-188

Kim German N. The Deportation of 1937 as a Logical Continuation of Tsarist and Soviet Nationality Policy in the Russian Far East. – German Nikolaevich Kim and Ross King (Eds.) The Koryo Saram: Koreans in the Former USSR. Korean and Korean American Studies Bulletin. Vol. 2&3, 2001, pp.19-45

Kolarz, Walter. The Peoples of the Soviet Far East. Hamden, Connecticut, 1969.

Korean Diaspora: Central Asia, Northeast Asia and North America. Eds. Hesung Chun Koh at all. East Rock Institute. New Haven, Connecticut, 2008.

Martin, Terry. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. The origins of Soviet ethnic cleansing. – Journal of Modern History . 1998, Vol. 70, № 4, pp. 813-861.

Park Hyun Gwi. The Displacement of Borders among Russian Koreans in Northeast Asia. Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2018

Suh Dae-Sook (ed.) Koreans in the Soviet Union. Honolulu, 1987.

Woosung Lee. The Koreans' Migration to The Russian Far East and their Deportation to Central Asia: from the 1860s to 1937. A Thesis presented to the Graduate School of the University of Oregon for the degree of Master of Arts. 2011

jung-ang-asia golyeoin gangjeiju pdf. [Elektronnyy resurs]. URL: <https://scholar.google.com/scholar?start=90&q=jung-ang-asia+golyeoin+gangjeiju+pdf> 1 (data obrashcheniya: 07.07.2022)

Автор туралы мәлімет:

Ким Герман Николаевич – т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Азиялық зерттеулер институтының директоры Қазақстан, Алматы қ, E-mail: gertankim01@yahoo.com

Сведения об авторе:

Ким Герман Николаевич – д.и.н., профессор, КазНУ им. Аль-Фараби, директор Института Азиатских исследований, Казахстан, г. Алматы. E-mail: gertankim01@yahoo.com

Келін түсті: 14.03.2024

Қабылданды: 20.05.2024

В. Деннингхаус^{1*} , **А.И. Савин²**

¹Норд-Ост институты, Германия, Люнебург қ.

²РФА СБ тарих институты, Ресей, Новосибирск қ.

*e-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

ЛЕОНИД БРЕЖНЕВТИҢ ДЕНСАУЛЫҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК МЕХАНИЗМНІҢ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ

Мақалада КОКП ОК Бас хатшысы мен КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы Л.И. Брежневтің КСРО Мемлекеттік механизмінің жұмыс істеуінің маңызды элементі ретіндегі денсаулығының рөлі талданады. Дереккөздердің кең ауқымына, ең алдымен Брежневтің жұмыс және күнделік жазбаларына, Брежневтің қабылдау бөлмесінің хатшыларының жазбаларына, саяси серіктестердің, дәрігерлердің, туыстары мен жақындарының естеліктеріне сүйене отырып, авторлар Брежневтің денсаулық жағдайын динамикада қалпына келтіріп, көшбасшының жұмысындағы айтарлықтай ауытқуларды анықтады. Брежнев билікке аурулар мен зиянды әдеттердің ауыртпалығымен келгеніне қарамастан, ол Кеңес Одағының басында болған алғашқы онжылдықта көп әрі белсенді жұмыс істеді. Бұл тұжырым тарихнамада қалыптасқан, «Брежнев өте сау, бірақ ол қалай жұмыс істеуді білмейтін және ұнатпайтын жалқау басшының түрінде болды және кез-келген мүмкіндікте партия мен мемлекет басшысының өзіне жүктелген ауыр міндеттерінен жалтаруға тырысты» деген тұрақты пікірді жоққа шығарады. Брежневтің билігінің соңғы жеті жылы оның денсаулығының күрт нашарлауымен және сәйкесінше жұмыс қабілеттілігінің үзік-үзік әлсіреуімен және өсуімен сипатталады, бұл билікке қатты әсер етті. Брежневтің күш-жігеріне, сондай-ақ кеңестік бюрократияның тұтастай алғанда «сырғытпалардың» орнын толтырғанын және тіпті бастықтың уақытша істен шығуын өтегеніне қарамастан, 1970-ші жылдардың екінші жартысынан бастап КСРО-дағы биліктің нақты механизмі барған сайын сәтсіздікке ұшырады. Басшының жұмыс қабілеттілігінің төмендеуінің тағы бір салдары оларға биліктің едәуір бөлігін Ю.В. Андропов пен К.У. Черненко бастаған серіктестер тобына беру болды. Іс жүзінде өмір бойы мемлекет басшысы және қоғамдық-саяси жүйенің басшысы қызметін атқара отырып, алдыңғы адамның қайтыс болуынан басқа биліктің заңды өзгеру тетіктері болмады және науқас әрі кәрі Брежнев есірткі құнымен болса да, «толық» жұмыс істеуге және соңына дейін «көшбасшы» болып қалуға мәжбүр болды.

Түйін сөздер: Л.И. Брежнев, КСРО, көшбасшы, денсаулық, ауру, тиімділік, мемлекеттік механизм, саяси билік.

V. Dönninghaus^{1*}, A.I. Savin²

¹Nord-Ost-Institut, Germany, Lueneburg

²Institute of History SB RAS, Russia, Novosibirsk

*e-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

State of health of Leonid Brezhnev as an element of state apparatus

The article analyzes the role of health status of Leonid Brezhnev, General Secretary of the Central Committee of Communist Party of the Soviet Union and the Chairmen of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, as a major element of the state apparatus in the USSR. Using numerous sources, including notes and diaries of Brezhnev himself, notes of Brezhnev's secretaries, memories of Brezhnev's political companions, doctors and family members, the authors have reconstructed the dynamic changes in the health status of Brezhnev, and in which way these changes have impacted his work efficiency. Despite the fact that Brezhnev came to power already burdened by diseases and bad habits, his first decade as a leader of Soviet Union was very fruitful. This conclusion contradicts an established historiographical opinion that Brezhnev belonged to a type of a quite healthy, but lazy leader, who could not and did not like to perform the duties of the state and party leader, trying to evade them at every opportunity. The last seven years of Brezhnev's rule are characterized by a sharp deterioration in health status that led to the alternating periods of decline and rise of Brezhnev's work efficiency, which severely affected entire state apparatus. Despite the efforts of Brezhnev himself and the fact that Soviet bureaucracy managed to mostly compensate the periods of "stalling" and even the temporary unavailability of the leader, the USSR's specific power mechanism started to malfunction during the second half of 1970s. Another

consequence of Brezhnev's decreased performance was the delegation of significant political power to the group of companions, led by Yuri Andropov and Konstantin Chernenko. Having occupied the post of head of state almost for life, being the leader of socio-political system, which actually did not have mechanism for a legal change of power, except for the death of a predecessor, sick and decrepit Brezhnev had to work hard and remain "a leader" until his death, including at the cost of drug addiction.

Key words: L.I. Brezhnev, USSR, leader, health, illnesses, work efficiency, state apparatus, political power.

В. Деннингхаус^{1*}, А.И. Савин²

¹Нордост-институт, Германия, г. Люнебург

²Институт истории СО РАН, Россия, г. Новосибирск

*e-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

Состояние здоровья Леонида Брежнева как элемент государственного аппарата

В статье анализируется роль состояния здоровья Генерального секретаря ЦК КПСС, Председателя Президиума Верховного Совета СССР Леонида Брежнева как важнейшего элемента государственного аппарата СССР. . Используя многочисленные источники, в том числе записи и дневники самого Брежнева, записи секретарей Брежнева, воспоминания политических соратников Брежнева, врачей и членов семьи, авторы реконструировали динамику изменений в состоянии здоровья Брежнева и то, как эти изменения повлияли на эффективность его работы. Несмотря на то, что Брежнев пришел к власти уже отягощенный болезнями и вредными привычками, первое десятилетие его пребывания на посту руководителя Советского Союза было очень плодотворным. Этот вывод противоречит устоявшемуся историографическому мнению о том, что Брежнев принадлежал к типу вполне здорового, но ленивого руководителя, который не мог и не любил выполнять обязанности государственного и партийного руководителя, стараясь при каждом удобном случае уклониться от них. Последние семь лет правления Брежнева характеризуются резким ухудшением состояния здоровья, что привело к чередованию периодов спада и подъема эффективности работы Брежнева, что серьезно отразилось на всем государственном аппарате. Несмотря на усилия самого Брежнева и то, что советской бюрократии удавалось по большей части компенсировать периоды «простоя» и даже временной недоступности вождя, во второй половине 1970-х годов специфический властный механизм СССР начал давать сбои. Еще одним последствием снижения эффективности Брежнева стала передача значительной политической власти группе его соратников во главе с Юрием Андроповым и Константином Черненко. Заняв пост главы государства практически пожизненно, будучи лидером общественно-политической системы, фактически не имевшей механизма легальной смены власти, кроме смерти предшественника, большому и дряхлому Брежневу пришлось немало потрудиться. и оставаться «лидером» до самой смерти, в том числе ценой наркозависимости.

Ключевые слова: Л.И. Брежнев, СССР, вождь, здоровье, болезни, работоспособность, государственный механизм, политическая власть.

Кіріспе

«Мао қайтыс болды деп айтып жатыр», – деп өзінің жұмыс күнделігінде КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы Л.И. Брежнев 1976 жылы 9 қыркүйекте жазды [1, 683 б.]. «Айтып жатыр» деген сөзде Брежневтің көпжылдық қарсыласының қайтыс болу фактісіне деген сенімсіздігі байқалды. Бірақ бұл «айтып жатыр» дегенде тағы бір нәрсе айтылды: мемлекеттік биліктің авторитарлық жүйелерінде көшбасшының адамдық, интимдік болмысын қоршап тұрған құпияны түсіну және оған қатысу. Өзін бейнелеп көрсетуге әуесқой У. Черчилль, 1939 жылы Кеңес одағын «жұмбақты жасыратын құ-

пияға оралған құпия» деп анықтады ¹. КСРО-дағы ең маңызды мемлекеттік құпиялардың бірі жоғары партиялық және мемлекеттік элитаның денсаулығы болды. Шынында да, бастықтардың аурулары, олардың болмысының адами жағы туралы ой оларды халықтың көз алдында сакрализациялады, Олимптен алып тастап, қарапайым адамдармен теңестірді.

Сексен үш жасар Мао Цзэдунның өлімі туралы жазғаннан кейін, жетпіс жастағы Брежнев сол кезде өзі туралы да ойлаған шығар. Брежнев

¹ Выступление Уинстона Черчилля на радиостанции «BBC» в Лондоне, 1 октября 1939 г. URL: <http://www.churchill-society-london.org.uk/RusnEnig.html> (дата обращения: 2.09.2019).

өзін тарихи ауқымдағы тұлға ретінде сезіне отырып, оның физикалық денсаулығы күн, ай және жыл өткен сайын КСРО тағдыры мен жалпы социалистік лагерь үшін маңызға ие болатынын түсінді. Мұндай қиындық тек мықты адамның мойнында болды. Брежнев оны қаншалықты жеңе алды, оның денсаулығы мемлекеттік механизмнің жұмысына қалай әсер етті – бұл зерттеудің жауап беруге арналған негізгі сұрақтар.

Негізгі дереккөздер – Брежневтің жұмыс және күнделік жазбалары, Брежневтің қабылдау бөлмесінің хатшыларының 1965 жылғы сәуір – 1982 жылғы қарашадағы жазбалары, саяси серіктестердің, шетелдік саяси қайраткерлердің, дәрігерлердің, туыстары мен жақындарының естеліктері.

Нәтижелер мен пікірталас

1. Фон: 1964 жылға дейінгі Брежневтің денсаулығы мен мансабы

Сталиндік кадрларға марксистік-лениндік теорияны білу және бастыққа деген адалдық қана емес, сонымен қатар денсаулық қажет болды. Ерекше өмір салты, Кремль басшыларының ашуын туғызудан қорқу, жүйке күйзелісі партиялық-кеңестік элитаның физикалық жағдайына әсер етпеске болмады [2, 80-81 б.]. 1930 жылдары өзінің бас айналдыратын мансаптық көтерілуін бастаған Брежнев, бұл жерде ерекшелік болған жоқ.

Жас Брежневтің денсаулығы туралы біз аз білеміз: ол 1920-1921 жылдың қысында іш сүзегімен ауырғаны белгілі [3, 3 б.], ауыр физикалық жұмыспен айналысқан – Каменск қаласындағы² (Оңтүстік Украина) зауытта от жағушы (стокер) болып жұмыс істеген, 1935 жылы физикалық тұрғыдан жарамды болып, әскерге шақырылған. [4, 51, 58-59 б.], бірінші күннен соңғы күнге дейін бүкіл Ұлы Отан соғысынан өтті, жараланды және контузияға ұшырады. Брежнев салыстырмалы түрде жас кезінен бастап-ақ, жүрек мәселелерін сезіне бастады. Өмірбаяншылар оның алғашқы миокард инфарктісі 1952 жылдың көктемінде болған деп санайды [4, 94 б.]. Брежневтің әйелі Виктория Петровнаның айтуынша, инфаркт түнде, ұйықтап жатқан кезінде болған. « [...] тәжірибелі дәрігерді шақырдық», – деп еске алды Виктория Петровна – көптеген инъекциялар жасады. Кейінірек Мәскеуден жүрек мәселесін зерттейтін профессор жіберілді. Бір ай тұруға рұқсат етіл-

² В 1936 г. город Каменское (Каменский) был переименован в город Днепропетровск.

меді» [3, 66 б.]. 1957 жылы маусымда Хрущевтің сүйікті хатшысы және КОКП Орталық Комитеті Президиумының мүшесі Брежнев қайтадан микроинфарктпен ауруханада болды. Кремль дәрігері Евгений Чазовтың айтуынша, Брежневтің жүрегінде кейбір өзгерістер болған, бірақ олар тек «фокальды» сипатта болған» [5, 73-74 б.].

Денсаулығына байланысты мәселелерге қарамастан, Брежнев жоғары еңбек белсенділігімен ерекшеленді. Оның И.В.Сталиннің, кейінірек Н.С.Хрущевтің басқаруындағы мансаптық жетістіктері Брежневті тек адалдығы үшін ғана емес, сонымен бірге еңбекке қабілеттілігі, уақытында күрделі тапсырмаларды орындау қабілеті үшін бағалайтындығының дәлелі. Брежневке деген ашық ұнатпаушылығы бар Н.С. Хрущевтың әйелі Нина естеліктерінде, Хрущев өзінің қамқорлығындағының жұмыс қасиеттері туралы өте жағымды айтқан күйеуінің сөзін келтірді: «Брежневтің мінезі, партияға деген адалдығы бар, [...] оны өзі жұмыс істейтін адамдар құрметтейді. [...] Днепропетровскідегі «Дзержинканы» қалпына келтіргенде, Брежнев тіпті үйге баруға уақыт жоғалтпау үшін керуетін кеңсеге қойды» [6, 290-291 б.].

Виктория Петровна күйеуінің соғыстан кейінгі Запорожьедегі жұмыс жылдарын еске алып: «Үйге түнге келетін. Шаршаған, қажыған, нервтері шегіне дейін созылған. Үйде, төсекке құламас бұрын, телефон арқылы шексіз қоңыраулар: кірпіш, цемент, тақталар» [7, 422 б.]. Оның пікірінше, еңбекқорлығы мен ыждағаттылығының арқасында Сталин Брежневті өзінің гвардиясының жалпы санынан бөліп алды: «ол шақырып алып: «Сіз жақсы жұмыс жасайсыз. Сіз енді аймақты емес, бүкіл республиканы басқара аласыз деп партия есептейді» [7, 424 б.]. Виктория Петровна Сталиннің сөздерін қаншалықты адекватты жеткізгенін айту қиын, бірақ 1950 жылы шілдеде Молдова КСР КП(б) Орталық Комитетінің пленумында Леонид Брежневті Мәскеу бірінші хатшы лауазымына үміткер ретінде «тәжірибелі, жігерлі, моторлы адам» деп сипаттады [4, 84 б.].

Молдавияда Брежнев белгілі бір Сталиндік күн тәртібіне бейімделе отырып, қажығанша толықтай жұмысын жалғастырды. Оның жеке хатшысы Алла Мохованың айтуынша, ол жұмысқа таңғы 10-да келіп, «3, 4-ке дейін, кейде 5-ке дейін жұмыс істеген»³. 1952 жылы маусымда ВКП(б)

³ Интервью бывшей секретарши Брежнева в Молдавии Аллы Моховой. Комсомольская правда, 18.12.2006. URL: <https://www.kp.ru/daily/23826/61371/> (дата обращения: 2.09.2019).

Орталық Комитетінің Саяси бюросы Брежневке денсаулығына байланысты кезектен тыс демалыс беру туралы шешім қабылдады. 1953 жылы ақпанда КОКП Орталық Комитетінің Президиумы оны емдеу үшін тағы екі айға демалысқа жіберді. Сол жылдары мұндай шешімдер шұғыл қажеттіліксіз қабылданбағанын ескерсек, сол кездің өзінде Брежнев қатты ауырып жүрген еді. Алайда Кремль басшыларының көз алдында оналту қажеттілігі Қазақстанға «жер аударылған» Брежневті әдеттегідей жоғары зиянды қарқынмен жұмыс істеуге мәжбүр етеді. Брежневтің Қазақстандағы жеке хатшысы Нелли Джадайбаева болашақ Бас хатшының «түнгі екіге дейін» кабинетінде жиі отыратынын айтты⁴. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ауыл шаруашылығы бөлімінің қызметкері М.А.Жихарев тың игерудегі Брежневпен бірлескен жұмысының сәттерін еске алып, созылмалы ұйқының болмауынанан бірнеше рет есінен танып, аурухана төсегіне түскені туралы айтты [4, 84 б.].

Бұл дәлелдер Брежневтің 1957-1964 жылдардағы күнделік жазбалары да растайды [8, 97-451 б.]. Біртіндеп биліктің шыңына көтеріліп келе жатқан КОКП ОК хатшысының міндеттерінің тізімі өте кең және әр түрлі болды – зымырандар мен спутниктердің ұшырылуын бақылаудан бастап, қорғаныс кәсіпорындары үшін жетіспейтін «компоненттерді» құлатуға дейін, соған қарамастан Брежневтің жұмыс уақыты жүйеге келтірілмеген: «үйге кешкі 9-да кеттім» (20.01.1959); «кешкі сағат 9:30-ға дейін жұмыс істедім» (21.01.1959) және т.б. [8, 216 б.]. Болашақ Бас хатшының күнделігіндегі жазбалар Брежневтің денсаулығының тұрақты проблемаларын көрсетеді және оның ауруларының барлық спектрін анықтауға мүмкіндік береді: «Лукомскийде тексеруде болдым [ауруханада – В.Д., А.С.] – [жүрек – В.Д., А.С.]» (27.05.1958); «клиникада болдым – асқазан түйілуі» (10.02.1959); «сырқаттанып қалдым, аяғым қатты ауырды» (2.05.1959) және т.б. [8, 121,219,250-251 б.]. Кәдімгі сырқаттармен қатар, Брежнев өзінің жазбаларында стресстен туындаған денсаулықтың ауыр үзілістерін атап көрсетеді: «жүрек талмасы болды, бір күнге жуық қалыптан тайдым» (2.04.1959) [8, 231 б.]⁵.

⁴ Интервью бывшей секретарши Брежнева в Казахстане Нелли Джадайбаевой. Комсомольская правда, 20.12.2006. URL: <http://kp.ru/daily/23828.3/61468/> (дата обращения: 31.08.2019).

⁵ На заседании Президиума ЦК КПСС 2 апреля 1959 г. секретарь ЦК КПСС А.И. Кириченко публично оскорбил Брежнева, что вызвало у того сердечный приступ.

Тарихнамада Брежнев билікке келген кезде өзіне жүктелген партия мен мемлекет басшысының ауыр міндеттерінен кез-келген мүмкіндікте жалтаруға тырысқан өте сау, бірақ жалқау басшының түрінде болды деген тұрақты пікір қалыптасқан. Брежневтің өмірбаяншыларының бірі Леонид Млечин үшінші кеңестік Бас хатшының еңбекке қабілеттілігін сипаттай отырып, былай деп атап өтті: «[Ол] үлкен жұмыс көлеміне және үлкен жүктемелерге үйренбеді және жұмыс істегенді ұнатпады. [...] Ол тек өмірден ләззат алғысы келді» [4, 550 б.].

Шындығында, Брежнев билікке аурулар мен зиянды әдеттер жүктемесімен келді – темекі шегу, ұйқының болмауы, отырықшы өмір салты [9, 54-58 б.]. Алайда, осыған қарамастан, Кремльдің алғашқы жылдарында ол «жалқау бастық» пен «жұмыс істейтін команданың» қалыптасқан бейнесіне сәйкес келмейтін көп және белсенді жұмысын жалғастырды.

2. Билікте: 1964-1974 жылдардағы Брежневтің денсаулығы және жұмыс кестесі

Брежнев Кремльдің қожайыны ретінде өзінің қызметін әдеттегідей жоғары қарқынмен бастады. Күнделікті бастығының қозғалысын тіркеген Брежневтің қабылдау бөлмесінің хатшыларының жазбалары көрсеткендей, ол жұмысқа таңғы 8.30-да алғашқылардың бірі болып келді, ал соңғыларының бірі болып – әдетте түнгі 23.00 – де – өз кабинетінен кетті. [10, 11-166 б.]. Оның хатшылары жазбаларында Брежневтің «артық жасалынған уақыттарын» үнемі белгілеп отырған: «әдеттегідей өте кеш кетті» (3.05.1965); «үйге сағат түнгі 12:30 кетті» (6.05.1965); «Түнгі 1:30-да үйге кетті» (25.09.1965); «түнгі 2:15 кетті» (9.06.1966) және т.б. [10, 22-23,70,129 б.]. Кетіп қалған Брежневке шифрлар, хаттар мен материалдар жіберілді, олар жаңа жұмыс күні басталғанға дейін танысуы керек еді. Шамасы, осы уақытта Брежнев ұйқысыздықтан зардап шегіп, күнделікті проблемалардан ажырату, психикалық жүктемелерді жеңілдету және оқиғалар мен кездесулерге толы келесі жұмыс күніне дейін бірнеше сағат бойы ұмытып кету үшін ұйықтататын дәрілерді қабылдай бастады [11, 144-145 б.].

Оның телефон арқылы сөйлесулері мен қабылдауларының саны ғана емес (хатшылар тіпті партияның жаңа басшысының барлық қоңырауларын және барлық келушілерін журналға «белгісіз» және «басқа жолдастар» деген белгімен тіркеп, бақылап үлгермейді), сонымен бірге оның қабылдау бөлмесінің көптеген жазбалары

растайтын, онымен сөйлесуге ниет білдіргендермен жеке байланысқан Брежневтің міндеттілігі таңғалдырады. Оның іс жүзінде бос уақыты жоқ: ол КОКП ОК Президиумының және КОКП ОК РСФСР Бюросының отырыстарын жүргізеді, өзінің «бір өзі» және «жолдастар тобымен» баяндамаларымен жұмыс істейді, Қорғаныс Кеңесінің отырыстарын басқарады, КСРО Министрлер Кеңесінің, КСРО Жоғарғы Кеңесінің сессияларына, КОКП ОК пленумдарына, КОКП ОК хатшылығына қатысады. Ол Орталық комитеттің бөлім меңгерушілерімен және партия мен Үкіметтің басқа да «жауапты қызметкерлерімен» жеке кездесулер өткізеді, демонстрациялар мен әскери шерулерге қатысады, түрлі съездер мен конференцияларда баяндамалар жасайды.

Брежневсіз елордада бірде-бір ірі митинг, мемлекеттік деңгейдегі бірде-бір салтанатты іс-шара өтпейді. Ол күн сайын дерлік шетелдік делегацияларды қабылдайды, мемлекеттер мен үкіметтер басшыларының, партия басшыларының және жай ғана танымал тұлғалардың қабылдауларына қатысады. Тәулік уақытына қарамастан, Бас хатшы өз қонақтарын әуежайда жеке қарсы алады және шығарып салады, оларды резиденцияда ертіп жүреді. Оның бүкіл ел бойынша және одан тыс жерлердегі қозғалысының динамикасы да таң қалдырады. Тек 1966 жылы Брежнев Краснодар, Иркутск, Киев, Владивосток, Өзбекстан, Грузия, Қазақстан, Моңғолия, Румыния, Чехословакия, Болгария, Югославия және Венгрияда болды⁶. «Мен Леонид Ильичпен кездескенде, ол жас, белсенді, өте күшті саясаткер, ел үшін көп жұмыс жасаған зерек адам болды», – деп алғаш рет 1967 жылдың қаңтар айының басында Брежневпен кездескен Кремль медицинасының басшысы Е.И. Чазов атап өтті⁷. «Мен оның темпераментіне, энергиясына, физикалық күштеріне таңдануды тоқтатқан жоқпын», – деді Бас хатшының жеке оққағары В.Т. Медведев [11, 74 б.].

Деректі дереккөздер Брежневтің 1970-ші жылдардың ортасына дейін оның кейбір өмірбаяншылар «жалқаулықтың» мысалы ретінде келтіргенді ұнататындардың «жұмсақ режим» фактісін жоққа шығарады. Брежневтің қабылдау бөлмесінің күнделіктері, оның жеке жазбалары

сияқты, 1974 жылдың аяғына дейін, күніне 12 немесе одан да көп сағат жұмыс істейтін бас хатшының өте стресстік және жүйке өмір салтын көрсетеді. Кішкентай ерекшеліктерді қоспағанда, оның демалыс, мереке кезінде, «өзі үшін» «кешкі бестен» кейін уақыты болған жоқ. Жұмыстан бос күндері Брежнев «жауынгерлік поста» қалуға мәжбүр болды: ол КОКП ОК-де және Кремльде өзінің қабылдау бөлмелерінің қызметкерлерімен үнемі хабарласып отырды; баяндамалар мен хаттармен жұмыс істеді; құжаттар мен шифрлармен «пакеттер» алды, қонақтарды қабылдады және т.б. Қарқынды жұмыс кестесі Брежневтің «қалауы мен қажеттілігі бойынша» босаңсуына жол бермеді, тұрақты ұйқысыздық пен мазасыздықты тудырды. «Шаршап, ол көліктен бір шақырымнан шығып кететін, – деп еске алды Медведев, – қолын арқасына қойып, саяжайға үнсіз жаяу баратын. [...] Бұл жаяу қайту ол мүлдем әлсірегенше, соңғы жылдарға дейін созылды» [11, 42 б.].

Кремльде жұмыс істеген алғашқы жылдары, тіпті сүйікті Завидово аңшылық шаруашылығына да Брежнев сирек баратын, тек сенбі және жексенбі күндері, «табиғатта» бір тәуліктен аспайтын уақытқа қалатын. Завидовода Брежнев «аң мен құсты» атып қана қоймай, сонымен бірге оның қабылдау бөлмесінің жазбаларына сәйкес жағымды мен пайдалысын біріктірді: оған «газеттер пакеттері», құжаттар, шифрлар және т.б. жіберілді. Мәскеуден қашықтығына қарамастан, оған әрқашан «жақын шеңбердің» өкілдері – КОКП Орталық Комитетінің Хатшылығы мен Саяси Бюросының мүшелері үнемі хабарласа алды.

«Бірінші адам» ретінде мансабының басында Брежнев дәрігерлерге сирек жүгінетін. Оның денсаулығына байланысты алғашқы маңызды «қоңырау» 1968 жылдың тамызында көрінді. «Прага көктемі» кезеңінің психикалық жүктемесі, бірнеше сағаттық әңгімелер мен кездесулер, делегациялармен үнемі кездесулер өткізу және тыныштандыратын ұйықтататын дәрілерді жиі қабылдау Брежневтің денсаулығына қатты әсер етті. 1968 жылы 25 тамызда Брежневтің кезекті отырысы кезінде жеке дәрігер Н.Г. Родионова, «дикция бұзылды, [...] әлсіздік пайда болды, [...] ол үстелге жатуға мәжбүр болды» [5, 75 б.]. Жиналған дәрігерлер консилиумы Бас хатшыға төсек демалысын тағайындау арқылы «гипертониялық дағдарыс» диагнозын қойды [10, 279 б.]. Үзіліске дейінгі апта бойы Брежнев Чехословакияның тағдырын шешіп, күндіз де, түнде де «төтенше режимде» жұмыс істеді. Бұл «дағ-

⁶ См. график поездок Леонида Брежнева в 1966 гг.: [10, с. 101–166].

⁷ Интервью бывшего начальника 4-го Главного управления Минздрава СССР Евгения Чазова. Коммерсант (Москва), 11.11.2002. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/350265> (дата обращения: 2.09.2019).

дарыстың» жаңғырығы Брежневтің 1968 жылғы желтоқсаннан 1969 жылғы ақпанға дейін «Барвиха» клиникалық санаторийінде екі ай болуы болды [10, 306-315 б.]. Іс мұнымен шектеліп қалмады: Бас хатшы Орталық клиникалық аурухананың аурухана төсегінде жиі болды, жазғы демалыспен қатар қыста да көбірек демалды, ал іс-сапарларда хатшылардан «дәрі-дәрмек пакеттерін» алды. Барлық белсенділікке қарамастан – тұрақты қоңыраулар мен кездесулер, құжаттармен жұмыс және көптеген қабылдаулар – Брежнев енді дәрігердің көмегінсіз және процедураларсыз жүре алмады. Бас хатшының әсіресе ұйқысы зардап шекті, Брежнев жұмысқа кеш келе бастады, түске, кейде кешке қарата келіп, Кремльде түнге дейін қалатын. Барған сайын Брежнев күшті мықты әсер ететін тынышталдыратын және ұйықтататын дәрілерді қабылдауға жүгінді, бұл дәрігерлердің айтуы бойынша «депрессия мен шаршауды» тудырды [5, 113 б.].

1972 жылы Брежнев тағы да ұзақ уақыт аурухана төсегінде болды, атап айтқанда 1972 жылдың 25 тамызы мен 5 қыркүйегі аралығында созылған КСРО-ның шығыс аймақтарындағы бас хатшы Көкшетау, Барнауыл, Красноярск, Новосибирск, Омбы, Алматы және Ташкент қалаларына ұзақ сапардан кейін болды. Бұл жолы оның жағдайы соншалықты нашар болды, ол 15-20 қазан аралығында ешкіммен телефон арқылы да, жеке де сөйлескен жоқ. Пошта, оның ішінде шұғыл шифрлау да оған келмеді. 1972 жылдың 27 қазанында, аурухана төсегіне түскеннен кейін екі аптадан кейін ғана Брежнев өзінің қабылдау бөлмесіне бірінші рет қоңырау шалып, 10 қарашадан бастап «өз адамдарын» қабылдай бастады. Жалпы алғанда, Брежнев ауруханада 46 күн болды (1972 жылдың 13 қазанынан 27 қарашасына дейін) және тікелей ауруханадан үйге бірнеше сағат қана келіп, Венгрияға сапармен ұшып кетті.

Шын мәнінде, 1970 жылдардың ортасына дейін Брежнев, тіпті аурухана жағдайында да, бұрынғы режимде жұмыс істеді, яғни КОКП ОК-нің «жолдастары» мен қарапайым адамдар туралы айтпағанда партия басшылары үшін «сау» болып қала берді. Білмейтіндер үшін және партиялық-кеңестік элита өкілдерінің көпшілігі үшін науқас Брежнев ресми түрде «сау және күшке толы» болды. Газеттер, радио және теледидар барлық жерде кездесетін «ұлы Гудвиннің» әсерін күшейтті: оның есімі бірінші беттерден шықпады, әр радиодан және радио нүктелерінен дауыс естілді, күн сайын теледидар экрандарында күлімсіреген жүздер жыпылықтады. Брежнев-

тің Кремльге арнайы ауруханадан келгенін және барлық «рәсімдерді» жасағаннан кейін қайтадан аурухана төсегіне кететінін аз адамдар білді.

3. 1975 жылғы бетбұрыс: Брежневтің тәуелсіз саясаткер ретінде соңының басталуы

«Аналитикалық ойлау қабілетін, реакция жылдамдығын жоғалту арқылы уақыт өте Брежнев жұмыс жүктемелеріне, қиын жағдайларға жиі төтеп бере алмады», – деп Чазов өзінің «бас пациентінің» жағдайын 1974 жылдың бірінші жартысында сипаттады. «Жасыруға келмейтін әртүрлі олқылықтар болып тұрды. Оларды әртүрлі тәсілдермен түсіндіруге тырысты: ми қан айналымының бұзылуы, жүрек талмасы, оларға саяси сирек емес реңк берілді» [5, 127 б.]. Сонымен қатар, Францияның бұрынғы президенті Валери Жискар д'Эстеннің естеліктеріне сәйкес, 1974 жылы желтоқсанда Брежневтің Францияға сапары кезінде Кеңес басшысы келіссөздер уақытын шаршауға сілтеме жасай отырып, екі рет ауыстыруға тырысты [3, 54 б.].

1974 жылдың қараша айының соңы – желтоқсан айының басы өте шиеленісті болды – Хабаровскідегі Қиыр Шығыс КОКП крайкомы мен обкомдарының хатшыларымен кездесу, АҚШ Президенті Дж.Фордпен келіссөздер, Ұлан-Баторға бару және Францияға сапар – және Брежневтің жүйке кернеуі өзінің шарықтау шегіне жетті. 1974 жылы 26 желтоқсанда ол ауруханасына түсті, Жаңа жылды емдеу бөлмесінде қарсы алды [10, 691 б.]. Айналасындағылардың кейбір дәлелдері, ең алдымен Чазов, Бас хатшының ауруына жарық түсіреді. Кремль дәрігерінің айтуынша, Фордпен келіссөздер қарсаңында, Владивостокқа барар жолда «Брежнев қобалжыды, қапылыста болды, басқаларға ашуланды. [...] Ең ауыр үзіліс, пойызда, Американдық делегацияны шығарып салып, Брежнев Моңғолияға ресми сапармен барған кезде болды» [5, 128 б.]. Бұл ақпаратты Бас хатшының жеке оққағары В.Т.Медведев растайды: «пойызда [Брежневте] ми қан айналымында бұзылыс болды, ол есінен танып қалды» [9, 111 б.]. Дәрігерлер, Чазовтың айтуынша, «астения мен депрессияға байланысты бұзылған денсаулық функцияларын өтей алды», бұл Брежневке Моңғолияға сапарын жалғастыруға мүмкіндік берді, бірақ аурудың ағымын тоқтатпады [5, 128 б.]. 1974 жылдың аяғы Бас хатшының «ми қан айналымының динамикалық бұзылуының» бастамасы ғана емес, тәуелсіз саясаткер ретінде Брежневтің «өлімінің» басталуы болды. Дәл осы кезден бастап оның клиникалық

өлімі, жүрек ауруы, сал ауруы және т.б. туралы өртүрлі мифтер мен әңгімелер пайда бола бастады. [11, 6 б.]. 1975 жылғы 9 ақпанда КОКП ОК қызметкері А.С. Черняев күнделігінде: «Брежнев ауруы. [Оның өлімінің] қайтымсыздығы және оның мүрагерлері туралы қауесеттер, «дауыстар» бойынша және халық арасында»⁸ [12, 129 б.].

Брежнев 1974 жылдың аяғы мен 1975 жылдың басында Кремль ауруханасында өткізген бір жарым айға жуық уақыт партиялық Олимпті алаңдатты. 1975 жылы 17 ақпанда КОКП ОК Саяси Бюросының шұғыл отырысы өтті, онда «Л.И. Брежневтің жұмыс режимі туралы» мәселе тыңдалды. Хаттаманың құрғақ жолдары партиялық элитаның Бас хатшының денсаулық жағдайына деген терең алаңдаушылығын растайды: «Саяси Бюроның барлық мүшелері, Саяси Бюроның мүшелігіне кандидаттар және КОКП ОК хатшылары партия мен елдің мүддесі үшін оның денсаулығын сақтау үшін КОКП ОК Бас хатшысы Л.И. Брежневтің жұмысын қалыпқа келтіру қажеттілігі туралы бірауыздан пікір білдірді»⁹.

Бұл Брежневтің осы уақыттан бастап ауруханалар мен емханалардың жиі пациентіне айналғаны ғана емес, оның жұмысына деген қызығушылықтың толық жоғалуы. Сонымен, 1975 жылдың ақпан айында Бас хатшы Орталық Комитет пен Кремльге жеті рет қана барды [10, 696-699 б.]. Оның телефонмен сөйлесулері, ең бастысы – жеке қабылдауларының саны күрт азайды. Брежневтің қарым-қатынас шеңбері түбегейлі тарылып, Саяси Бюроның кейбір мүшелерімен (А.П. Кириленко, Ю.В. Андропов, М.А.Суслов) және оған адал көмекшілермен (А.М. Александров-Агентов, Е.М. Самотейкин және К.У.Черненко) шектелді. Енді оның кестесінен «екінші эшелондағы» адамдармен кездесулер мен әңгімелер іс жүзінде алынып тасталды. Дәл осы кезден бастап Брежнев маңызды сыртқы саяси мәселелерге, ең алдымен АҚШ-пен қарым-қатынасқа белсенді қатысудан бас тартты. Іс жүзінде 1975 жылдан бастап стратегиялық қаруды шектеу жөніндегі келіссөздердің барлық басшылығы Сыртқы істер министрі А.А. Громыконың құзыретіне өтті [13, 74, 272-273 б.].

⁸ Речь идет о западных радиостанциях, вещавших на СССР.

⁹ Выписка из протокола № 167 заседания Политбюро ЦК КПСС от 17 февраля 1975 года. Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ). Ф. 80. Оп. 1. Д. 1235. Л. 42.

Енді Брежнев Кремльге және Орталық Комитетке тек ерекше маңызды отырыстарға немесе аса жоғары дәрежелі қонақтардың қабылдауларына келді. Оның қабылдау бөлмесінің күнделіктері көрсеткендей, кездесуге ниет те, тіпті барлық алдыңғы жылдары өзі қамқор болған партия элитасының өкілдерімен кездесуге күш те қалмады. Алғаш рет КОКП ОК-нің 1975 жылғы сәуір Пленумынан кейін ОК-нің республикалар компартиялары, облыстық және өлкелік партиялық ұйымдардың бірінші хатшыларының Бас хатшысының салттық қабылдауы жойылды. [10, 706 б.]. Брежнев өзінің саяси маңыздылығына байланысты жібермейтігі Жеңіс күнінің мерейтойлық мерекелері ол үшін тағы бір ай бойы жатқан аурухана төсегімен аяқталды [10, 709-711 б.]. Брежневтің денсаулық жағдайы 1975 жылдың бірінші жартысында нашарлағаны соншалық, Завидовқа баруды тоқтатып, Заречьедегі саяжайда үнемі қалды. Қырымдағы жазғы демалыс (6.08. – 28.08.1975) Брежнев телефон қоңырауларынсыз және ерекше нұсқауларсыз өткізді. Тек саяси бюро мүшесі М.А. Суслов бір кездері онымен «айналмалы үстел» туралы сөйлесе алды [10, 721-723 б.]. Оның хатшыларының жазбаларына сәйкес ерекше маңызды құжаттар Брежневке өте шектеулі мөлшерде келіп түсті. 1975 жылы 11 қыркүйекте Черняев өзінің күнделігіне: «Брежневтің қабілетсіздігі барған сайын байқалады. 29 тамызда демалыстан оралды, бірақ ол еш жерде көрінбеді және ол Орталық комитетте сезілмеді де. Ал бәрі маңызды болғандықтан [істер] оған жабық, істер тұрды» [12, 165-б.].

Брежнев қабылдау бөлмесінің негізгі ұйымдастырушылық жұмысы КОКП ОК жалпы бөлімінің меңгерушісі К.У. Черненкоға, соның ішінде Бас хатшының «денесіне» рұқсат беру немесе оның жеке телефонына тікелей қоңырау шалу туралы шешім қабылдаумен толығымен жабылды. «Бас [хатшы] іс – әрекетке толықтай қабілетсіз деген сезім», – деп 1975 жылы 20 қарашада Черняев өзінің күнделігінде атап өтті – «Көмекшілер – [...] оған шығудың жолы жоқ, тіпті телефон да жоқ. Саяси бюро мүшелері және хатшылар – тек жалпы бөлімінің меңгерушісі Черненконың арқылы мүмкін болды. «Мазаламаңыз» деген бұйрық» [12, 185 б.].

4. 1976-1982 жылдардағы Брежневтің денсаулығы мен еңбекке қабілеттілігі

Брежнев ауырғаннан кейін, оның қабылдау бөлмесінің хатшылары оның нақты не істейтіні туралы егжей-тегжейлі айтпастан, бастығының

күн тәртібі туралы жаза бастады. Жалпы алғанда, Брежневке ақпарат мөлшермен, шағын, алдын-ала дайындалған бөліктерде, сондай-ақ «тараптан» қабылданған қоңыраулар саны түсе бастады деген әсер бар. Брежневтің өзі бұл уақытта алдыңғы жылдары жақсы көретін, биліктің ажырамас құралын «жеке телефонды» аз қолданады. Оның қарым – қатынас шеңбері басты сенімді адаммен – Черненкомен, сонымен қатар жеке көмекшілер шектеледі, ол күн сайын дерлік «бетпе-бет» немесе телефон арқылы сөйлесті [13, 270-271; 14, 63 б.]. КОКП – ның XXV съезі (1976 жылғы 24 ақпан-5 наурыз) өткеннен кейін және одан кейінгі «жүйке ауруы» өршуімен, Брежнев тағы да Кремльдің Барвиха санаторийіне «демалысқа» барады, онда ол екі айға жуық уақыт болды, келушілерді іс жүзінде қабылдамады және телефонмен сөйлесуден аулақ болды¹⁰. 1976 жылдан бастап Брежнев өзінің денсаулық жағдайы, дәрігерлер мен медбикелерге баруы, емханалар мен ауруханаларда болуы туралы күнделік жазбаларында жиі айтыла бастады. Брежневтің денсаулық жағдайы туралы мәліметтер оның жеке күнделік жазбаларымен тікелей байланысты, онда КОКП ОК Бас хатшысының нақты күн тәртібі жазылған: «ешкімге қоңырау шалған жоқ. Сағат 11-де ол көлік жүргізіп, Завидовоға [саяжайға] барды. Қайықпен жақсы жүзіп, 3 үйректі өлтірді [...]. Ол шыдай алмай, орманға барды» [1, 627 б.], (15.05.1976); «Ешқайда бармады – ешкімге қоңырау шалмады. Маған да [...] [ешкім қоңырау шалмады]. Таңертең шашын алып, қырынып, басын жуды. Түстен кейін аздап жүрді [...]. ЦСК Спартактан қалай жеңілгенін көрді» [1, 627 б.] (16.05.1976); «Кремльде қырынды – шаш қиды және басын жуды [1, 631 б.] (24.05.1976); «Үйдегі жұмыс күні» [1, 632 б.] (26.05.1976); «Сенбі- демалыс күні. Саяжай мәселелері бойынша жүрді [...]» [1, 632 б.] (29.05.1976); «К.В. Черненко [жодлдаспен] бірге Завидовода болды. 8 дана [қабан– В.Д., А.С.] өлтірді» [1, 632 б.] (30.05.1976); «Костюмдерді кию және қабылдау. Кешке [тіс дәрігерлері – В.Д., А.С.] Муза Владимировна мен Валь Александровнада болды.» [1, 639 б.] (26.06.1976); «Демалды – жүзді – домино ойнады. Киноны көрді» [1, 645 б.]; «Дорошинамен шифрлау бойынша жұмыс істеді, аяқтамады – теледидар көруге кетті» [1, 765-766 б.] (28.03.1977) және т.б. 1976 жылдан бастап Бреж-

невтің күнделіктерінде массаж процедуралары, ашық ауада серуендеу, теңізде және бассейнде жүзу туралы тұрақты жазбалар пайда болды. 1977 жылдың сәуірінен бастап ол өзінің салмағын мұқият қадағалай бастайды, күнделікті күнделіктегі ең кішкентай өзгерістерін белгілейді: жүзуден бұрын, жүзуден кейін, киімде және «жалаңаш» [1, 772-773, 804, 812 бб.].

Жалпы, Брежневтің соңғы жылдары Бас хатшы ретіндегі еңбек қабілеттілігі толқын тәрізді деп бағалауға болады – белсенділік оның аң аулау мен ойын-сауықпен ығыстыруға тырысқан апатиямен алмастырылды. Тандем Брежнев-Черненко барған сайын үйлесімді жұмыс істеді: Черненко барлық қажетті құжаттарды «қол қойуға» дайындады, ал Брежнев оларға виза берді. Черненкосыз КОКП ОК Саяси Бюросының бірде-бір отырысы болған жоқ, ал, оны ол өзінің бастығына мұқият дайындады.

1975 жылдан кейін айқын көрінген Брежневтің жұмыс қабілеттілігінің төмендеу тенденциясы біртіндеп күшейе түсті, тек кейде жоғары белсенділікпен алмастырылды. Брежнев жұмысқа кеш келіп, үйіне ерте кете бастады, көп уақытын өз саяжайында өткізді. Егін егу және егін жинау кезеңіндегі алғашқы хатшылардың дәстүрлі «қоңырауларын» қоспағанда, телефонмен сөйлесу шеңбері, сондай-ақ оған жақын адамдар ғана қабылдаған жеке қабылдаулардың саны күрт тарылды. Оның негізгі міндеттері көбінесе Саяси Бюроның тұрақты отырыстарын өткізумен шектелді, олардың ұзақтығы үнемі қысқарып отырды – бірнеше сағаттан 45 минутқа дейін. «Барлығы көрінді, – деп оның көмекшісі Александров-Агентов еске алды, – Брежнев тек бір нәрсе туралы ойлайды: тезірек аяқтап, Завидовка демалуға кетуді» [13, 273 б.].

Әдетте, маңызды емес адамдардың қоңыраулары туралы Брежневке есеп беруді тоқтатты немесе олар туралы үшінші, төртінші еске салу қоңырауынан кейін хабарланды (бұл өтініш берушінің табандылығына байланысты болды), бірақ бұл Бас хатшымен кері байланысқа кепілдік бермеді. Министрлер Кеңесінің Төрағасы Косыгиннің телефон қоңыраулары да ерекшелік болған жоқ: олардың кейбіреулері туралы Брежневке мүлдем баяндалмады, ал басқалары белгісіз уақытқа «байланысты» болды. Мысалы, 1977 жылғы қаңтарда Бас хатшы мен «премьер-Министрдің» қарым-қатынас кестесі келесідей көрінді: 7 қаңтарда Косыгин Брежневтің қабылдау бөлмесіне хабарласты, ал 10 қаңтарда, яғни, үш күннен кейін ғана бас хатшы оған қайта қоңырау шалды [10, 806 б.]. 1977 жылы 18 маусымда Чер-

¹⁰ Так, к примеру, 12, 17, 20, 21–22, 24–25, 27–29 марта, 2, 8, и 17 апреля 1976 г. Брежнев вообще не сделал ни одного (!) звонка по телефону. См.: [10, с. 756–761].

няев өзінің күнделігінде: «Брежневтің әңгімелерінің мазмұнын, сондай – ақ ол кімді және қашан қабылдайтынын Саяси Бюроның құдіретті мүшелері – Суслов, Устинов, Андропов, Громыко және көмекшілері, негізінен Александровпен анықтады» – деп атап өтті [12, 286 б.].

Партия басшысының жұмыс әдістерінің өзгеруін Александров-Агентовтың өзі де растайды, ол Бас хатшының 21 жыл бойы көмекшісі ретінде сыртқы саясат саласына жетекшілік етті: «Брежнев тіптен ауырып қалған кезде [...] ол сыртқы саяси мәселелердің бөлігінің қалыптасуын Громыко, Андропов және Устинов құрамындағы «үштікке» сеніп тапсырды» [13, 269-270 бб.]. Ішкі саяси мәселелерді Н.А. Тихонов, М.А. Суслов, Ю.В. Андропов, Д.Ф. Устинов және К.У. Черненко басқарды. Мұны Брежневтің қабылдау бөлмесінің хатшыларының жазбалары да, көптеген дәлелдер де нақты растайды. Бас хатшының жеке өзі басқаруды жалғастырған жалғыз саласы кадрларды іріктеу болды. Дәл осы уақытта партияның басқарушы органдарының құрамында көптеген түрлі «саяси бюро комиссиялары» пайда болды, олар Саяси Бюро мүшелерінің бірінің басшылығымен барлық қажетті мәселелерді егжей-тегжейлі қарастырды, олар бойынша шешімдердің жобаларын тұжырымдады және іс жүзінде «осы шешімдерді шешті».

Бас хатшының толқынды денсаулық жағдайы (апатия – белсенділік) Брежневтің жақын ортасындағы барлық адамдар атап өтті. Сонымен, 1977 жылы 24 мамырда Черняев күнделікке былай деп жазды: «Орталық Комитеттің Пленумы. Брежнев сергек және жинақы. Оның Конституция жобасы туралы баяндамасы іскерлікті және түсінікті болды» [12, 280 б.]. Алайда, 1977 жылдың 1 маусымында ол мүлдем керісінше жазады: «Брежнев тағы да осындай формада, ол тек бас әріптермен жазылғандарды ғана оқи алады» [12, 283 б.]. В.Т. Медведев Бас хатшының денсаулығына үқсас ауытқуларды атап өтті: «Оған қарап, оны танымайсыз. Бір сағат бұрын ол саяжайда әрең қозғалды, ал мында – көңілді, тіпті керемет. Оның ішкі күш пен энергияның үлкен қоры болды, оның адамдар көзінше айналу қабілеті тіпті дәрігерлерді таң қалдырды» [11, 63 б.].

Депрессиядан, әдетте, Брежневті марапаттар мен белгіленген атақтар шығарды. Сонымен, 1976 жылы 10 мамырда Маршалл жұлдызының ұсынылуы 70 жастағы Бас хатшының «екінші тынысын» бірден тудырды, бұл Маршалл формасы мен ұзақ сұхбат берудегі көптеген көріністерде ғана емес, сонымен қатар күнделікті

құжаттармен жұмыс жасауда, КОКП обкомдары мен крайкомдарының бірінші хатшыларының қабылдауларында, Саяси Бюро отырыстарын өткізуде де көрінді. 1978 жылы 20 ақпанда Брежневке «Жеңіс» жоғары әскери ордені берілді, бұл оның саяси өмірге деген қызығушылығын тағы да оятты: ол көптеген құттықау сөздер сөйлеп қабылдауларға, мерекелік салтанатты отырыстарға, спорттық мерекелерге қатыса бастады, бүкіл ел бойынша және одан тыс жерлерге саяхат жасады [15].

Бастапқыда бас хатшыны азаптаған ұйқысыздық мәселесін шешуге арналған дәрі-дәрмектерді қабылдаумен байланысты оның «есірткіге тәуелділігі» Бас хатшының белсенділігі апатияны өзгертуде маңызды рөл атқарды¹¹. Брежневтің күнделігінде КГБ басшысы Андроповты қоса алғанда, жақын ортаның өкілдерінің Бас хатшыға дәрі-дәрмектерді беруі туралы камуфляждалған дәлелдер бар¹². Брежнев өзінің күнделігінде «есірткі» дәрі-дәрмектерімен және өмірінің соңғы күндеріне дейін таблеткалары бар «пакеттердің» келуімен байланысты барлық нәрсені мұқият жазады: «Чазовпен ұйықтататын дәрілер туралы сөйлестім» [1, 900 б.] (13.03.1978); «Черненкомен ұйықтататын дәрі туралы сөйлестім» [1, 929 б.] (27.12.1978); «Андроповпен дәрі жайлы сөйлестім [...] Цвигун Семен Кузьмич – әкелді» [1, 953 б.] (15.05.1979); «Сары [таблеткаларды] қоса алғанда 28-іне не дейін алдым» [1, 1122б.] (19.12.1981); «Ю.В. [Андроповтан] – сары [таблеткаларды – В.Д., А.С.] алдым» [1, 1136 б.] (25.01.1982) және т.б. Бұл жазбалар Брежневтің жеке трагедиясының сөзсіз дәлелі болып табылады.

1970 жылдардың аяғында ол өмір сүруге қанша уақыт қалғанын жақсы түсініп, «ізің қалдыруға» тырысқандай әсер қалдырды: газеттер мен теледидарлар үшін әртүрлі сұхбаттар берді, шетелдік саясаткерлерді қабылдады, «жолдас-тарына» шексіз үкіметтік марапаттар берді. Бас хатшының басты қызығушылығы ғарыш болды – зымырандарды ұшыру, қондыру, техникалық жаңалықтар, оны Брежнев мұқият, тіптен ауырып қалғанда да бақылап отырды.

¹¹ См. воспоминания личного телохранителя, зам. начальника охраны В.Т. Медведева о «наркотизации» Брежнева врачебным персоналом и о роли ближайшего окружения генерального секретаря в этом процессе: [11, с. 143-154]. Сравни: [14, с. 68–69].

¹² Интервью бывшего начальника 4-го Главного управления Минздрава СССР Евгения Чазова. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/350265> (дата обращения: 2.09.2019).

Сонымен қатар, Брежневтің «нанға» (салтанатты түскі ас пен қабылдаулар) ғана емес, сонымен қатар шоуларға деген сүйіспеншілігі оянды: ол үнемі циркке, жиын сарайындағы түрлі концерттерге, футбол мен хоккей матчтарына қатысып, тіпті балетке бара бастады. 1979 жылғы КОКП Орталық Комитетінің қараша Пленумынан және КСРО Жоғарғы Кеңесінің сессиясынан кейін (1979 жылғы 28-30 қараша) Брежнев қабылдауға жазылған облыстық комитеттердің бірде-бір хатшысын мүлдем қабылдамады, керіінше аң аулауға кетті [10, 958-959 бб.]. Айта кету керек, Кеңес әскерлерін Ауғанстанға кіргізуге дайындық Брежневтің аң аулауға тұрақты сапарларымен және Лужникидегі көптеген хоккей матчтарына қатысумен қатар жүрді¹³.

Күнделік жазбаларының арқасында Брежнев өзінің жағдайының барлық қайғылы жағдайларын жақсы түсінгені анық, бірақ көптеген партиялық-мемлекеттік рәсімдерді жалғастыруға мәжбүр болды. Сонымен бірге, қарт Бас хатшы әлі де күресуге тырысты. КОКП-ның XXVI съезінде сөйлеуге дайындалып, оған көп сағаттық жүктемені көтеру өте қиын болатынын жақсы түсініп, Брежнев өз сөзін Съездің Кремль сарайының бос аудиториясында «дайындады». «Кремль залында сөйлеуге тырыстым», – деп ол өзінің күнделігіне 1981 жылы 21 ақпанда мұқият жазды [1, 1063 б.].

Брежнев өзінің денсаулығының нашарлауы мемлекеттік машинаның, ең болмағанда, азық-түлік сияқты өмірлік маңызы бар мәселелерде істен шықпауын қамтамасыз етуге тырысуын жалғастырды. 1981 жылдың мамырынан бастап оның хатшылары Брежневтің жеке тапсырмасы бойынша барлық обкомдар мен республикалық орталық комитеттерге «болашақ егін» тақырыбында үнемі қоңырау шала бастайды. Бұрын Брежнев бұл функцияны ешкімге сенбейтін. Енді оның хатшылары «Л.И. Брежневтің тапсырмасы бойынша» соңғы күндері облыстар мен аудандарда өткен қысқы дақылдар мен жаңбырдың жай-күйі туралы мәліметтерді талап етеді. Нәтижелері Брежневке телефон арқылы баяндалады. Мысалы, 1981 жылы 3 маусымда хатшы Суходольский «Л.И. тапсырмасы бойынша» Курск, Тулу, Орел, Кострома, Новгород, Белгород, Барнауыл, Орынбор, Харьков, Тамбов, Калуга, Липецк, Ульяновск, Горький, Воронеж қалаларына қоңырау шалды. Жауын-шашын, топырақтағы

¹³ См. график поездок Брежнева на охоту в «Завидово» и на стадион «Лужники» с 1 по 19 декабря 1979 г.: [10, с. 959–962].

ылғал қоры, күздік және жаздық дақылдардың жай-күйі туралы алынған мәліметтер Брежневке баяндалды және оның нұсқауы бойынша Саяси Бюро мүшелеріне жіберілді. 6 маусымда хатшы А.Кечин егіс жағдайы мен өткен жаңбыр туралы ақпарат алу үшін қара топырақ және қара топырақ емес аймақтың 19 облыстық қалаларына қайта қоңырау шалды. Келесі күні, 7 маусым жексенбіде Брежнев Кечин жинаған мәліметтерді алу үшін Кремльдің қабылдау бөлмесіне жеке қоңырау шалды. Ауа-райы жағдайлары мен дақылдардың жай-күйі туралы мәліметтерді хатшылар таңертең және кешкі пошта арқылы Заречьедегі саяжайға ғана емес, сонымен бірге Завидовоға да жібереді, бұл кезде сирек кездесетін құбылыс болды.

Қабылданған акция өз жемісін берді: 1981 жылдың маусым айының ортасынан бастап бірінші хатшылар Брежневтің қабылдау бөлмесіне өздері қоңырау шалып, Брежнев хатшыларының қоңырауларын күтпестен астық және ауа-райы жағдайлары бар «жердегі жағдай» туралы есеп беруге тырысты. Күзде облыстардың қоңырауы қайта басталды: енді егін туралы есептер мен алғашқы хатшылардың есептері күтілді. Мәселен, 1981 жылы 22 қазанда КОКП Краснодар крайкомының хатшысы С.Ф. Медунов Бас хатшыға «астық тапсыру жоспарының орындалуы» туралы жеке есеп беруді сұрады және ол бірден жасалды [10, 1063 б.].

Қорытынды

1982 жылы 7 қарашада партия мен мемлекет басшысы ретіндегі міндеттерін орындай отырып, Брежнев Кесенеде аязды желде бірнеше сағат тұрып, келесі күні таңертең дәстүр бойынша аң аулауға кетті. 1982 жылы 9 қарашада Кремльдегі соңғы жұмыс күнінде Брежнев «құжаттармен жұмыс істеген» референт Г.А. Дорошинаны екі рет шақырды, Андроповты қабылдап, ішкі істер министрі Н.А. Щелоковпен телефон арқылы сөйлесті. 1982 жылы 10 қарашада хатшы Алдохин Брежневтің қабылдау бөлмесінің күнделігіне өзінің барлық жылдарындағы ең қысқа жазбаны енгізді: «10 қараша, сәрсенбі: Л[еонид] И[льич] – жоқ» [10, 1119 б.]. Брежневтің қайтыс болу себебі туралы медициналық қорытындыда 1982 жылы 10 қарашада таңғы сегізбен тоғыздың арасында «жүректің кенеттен тоқтауы» деп жазылды [4, 612 б.].

Кез келген мемлекетте саяси көшбасшының денсаулығы мемлекеттік машинаның жұмыс істеуінің маңызды факторы болып табылады. Бел-

гілі бір адамға «жабық» авторитарлық билікке келетін болсақ, бұл адамның физикалық денсаулығы үлкен мәнге ие болады. Брежнев билікке аурулар мен зиянды әдеттердің ауыртпалығымен келді – темекі шегу, ұйқының болмауы, отырықшы өмір салты және т.б. алайда, бұған қарамастан, Кеңес Одағының басында болған алғашқы онжылдықта ол көп және белсенді жұмыс істеді. Басқарудың соңғы жеті жылы Бас хатшының денсаулығының күрт төмендеуімен және сәйкесінше Брежневтің жұмыс қабілеттілігінің үзік-үзік әлсіреуімен және өсуімен сипатталады. Кеңестік бюрократия партиялық – мем-

лекеттік машинаның басты «элементі» – Леонид Брежневтің уақытша істен шығуына қарамастан, 1970-ші жылдардың екінші жартысынан бастап КСРО-дағы биліктің нақты механизмі барған сайын сәтсіздікке ұшырады.

Іс жүзінде өмір бойы мемлекет басшысы және қоғамдық-саяси жүйенің басшысы қызметін атқара отырып, алдыңғы адамның қайтыс болуынан басқа биліктің заңды өзгеру тетіктері болмады және науқас әрі кәрі Брежнев есірткі құнымен болса да, «толық» жұмыс істеуге және соңына дейін «көшбасшы» болып қалуға мәжбүр болды.

Әдебиеттер

- Брежнев Л.И. Рабочие и дневниковые записи в 3-х томах. Том 1. Леонид Брежнев. Рабочие и дневниковые записи. 1964–1982 гг. / Под редакцией А.Н. Артизова, В. Деннингхауса, Н. Катцера и др. М.: Историческая литература, 2016. 1024 с.
- Хлевнюк О.В., Горлицкий Й. Холодный мир: Сталин и завершение сталинской диктатуры. М.: РОССПЭН, 2011. 231 с.
- Семанов С.Н. Брежнев: правитель «золотого века». М.: Вече, 2002. 400 с.
- Млечин Л. Брежнев. М.: Молодая гвардия, 2008. 624 с.
- Чазов Е. Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача». М.: Новости, 1992. 224 с.
- Хрущев С. Никита Хрущев: Пенсионер союзного значения. (Трилогия об отце). М.: Время, 2010. 320 с.
- Карпов В.В. Расстрелянные маршалы. М.: Вече, 1999. 480 с.
- Брежнев Л.И. Рабочие и дневниковые записи в 3-х томах. Том 3. Леонид Брежнев. Рабочие и дневниковые записи. 1944–1964 гг. / Под редакцией А.Н. Артизова, В. Деннингхауса, Н. Катцера и др. М.: Историческая литература, 2016. 1072 с.
- Медведев В. Человек за спиной. М.: Русслит, 1994. 316 с.
- Брежнев Л.И. Рабочие и дневниковые записи в 3-х томах. Том 2. Записи секретарей Приемной Л.И. Брежнева. 1965–1982 гг. М.: Историческая литература, 2016. 1232 с.
- Медведев Р.А. Личность и эпоха. Политический портрет Л.И. Брежнева. Кн. 1. М.: Новости, 1991. 336 с.
- Черняев А.С. Совместный исход. Дневник двух эпох, 1972–1991. М.: РОССПЭН, 2008. 1048 с.
- Александров-Агентов А.М. От Коллонтай до Горбачёва: Воспоминания дипломата, советника А. А. Громыко, помощника Л.И. Брежнева, Ю.В. Андропова, К.У. Черненко и М.С. Горбачёва. М.: Международные отношения, 1994. 304 с.
- Прибытков В. Аппарат. СПб: ВиС, 1995. 224 с.
- Деннингхаус В., Савин А.И. «Смотришь, и Мане, и Тане какой-то “Знак Почёта” попадает». Брежневская «индустрия» награждений и советское общество // Российская история, 2014. № 2. С. 127–149.

References

- Brezhnev L.I. Work and diary entries in 3 volumes. Volume 1. Leonid Brezhnev. Work and diary entries. 1964-1982 / Edited by A.N. Artizov, V. Doenninghaus, N. Katzer et al. Moscow: Historical Literature, 2016. 1024 p. (In Russ.)
- Khlevnyuk O.V, Gorkitsky J. Cold World: Stalin and the end of the Stalinist dictatorship. Moscow: ROSSPEN, 2011. 231 p. (In Russ.)
- Semanov S.N. Brezhnev: Ruler of the Golden Age. Moscow: Veche, 2002. 400 p. (In Russ.)
- Mlechin L. Brezhnev. Moscow: Molodaya gvardiya, 2008. 624 p. (In Russ.)
- Chazov E. Health and power. Memories of the «Kremlin doctor». Moscow: Novosti, 1992. 224 p. (In Russ.)
- Khrushchev S. Nikita Khrushchev: Pensioner of the Union significance. (Trilogy about the father). Moscow: Vremya, 2010. 320 p. (In Russ.)
- Karpov V.V. The executed marshals. Moscow: Veche, 1999. 480 p. (In Russ.)
- Brezhnev L.I. Work and diary entries in 3 volumes. Volume 3. Leonid Brezhnev. Work and diary entries. 1944-1964 / Edited by A.N. Artizov, V. Doenninghaus, N. Katzer et al. Moscow: Historical Literature, 2016. 1072 p. (In Russ.)
- Medvedev V. The man behind his back. Moscow: Russlit, 1994. 316 p. (In Russ.)
- Brezhnev L.I. Work and diary entries in 3 volumes. Vol. 2. Notes of the receptionist of L.I. Brezhnev. 1965–1982. Moscow: Historical Literature, 2016. 1232 p. (In Russ.)
- Medvedev R.A. Personality and era. Political portrait of L.I. Brezhnev. Book. 1. Moscow: News, 1991. 336 p. (In Russ.)
- Chernyaev A.S. Common outcome. Diary of two eras, 1972-1991. Moscow: ROSSPEN, 2008. 1048 p. (In Russ.)
- Alexandrov-Agents A.M. From Kollontai to Gorbachev: Memoirs of a diplomat and adviser A.A.Gromyko, assistant to L.I. Brezhnev, Y.V. Andropov, K.U. Chernenko and M.S. Gorbachev. Moscow: International Relations, 1994. 304 p. (In Russ.)

Pribytkov V. Apparatus. SPb: ViS, 1995. 224 p. (In Russ.)

Doenninghaus V., Savin A.I. “Look, even some Manya and Tanya got themselves a “Badge of Honor”. Brezhnev’s industry of decorations and soviet society. Rossiiskaya istoriya, 2014, no. 2, pp. 127–149. (In Russ.)

Авторлар туралы мәлімет:

Виктор Деннингхаус – т.ғ.д., директордың орынбасары Солтүстік-Шығыс Еуропада Гамбург университетіндегі Неміс тарихы мен мәдениеті институты (Норд-Ост институты). Германия, Люнебург қ. E-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

Андрей Иванович Савин – т.ғ.к., аға ғылыми қызметкер РФА СБ тарих институты. Ресей, Новосибирск қ. E-mail: a_savin_2004@mail.ru

Сведения об авторах:

Виктор Деннингхаус – д-р ист. наук, зам. директора Нордост-института при Гамбургском

Университете. Германия, г. Люнебург. E-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

Андрей Иванович Савин – канд. ист. наук, старший научный сотрудник, Институт истории СО РАН. Россия, г. Новосибирск. E-mail: a_savin_2004@mail.ru.

Келіп түсті: 09.03.2024

Қабылданды: 21.05.2024

Z. Kakenova Alikhan Bokeikhan University, Kazakhstan, Semey
e-mail: zukhrakakenova@gmail.com

NATIONAL POLICY AND NATIONAL RELATIONS IN THE USSR IN THE 20-30S OF THE XX CENTURY, ON THE EXAMPLE OF EAST KAZAKHSTAN

The article is determined by the growing interest in establishing the role and mission of the national intelligentsia in the criteria of socio-political transformation of society, which requires a deep understanding and modeling of national value orientations. The importance of the social and cultural phenomenon of the intelligentsia is determined by the specific nature of the activities and the results of the work of representatives of secular labor. In addition, the need to identify effective mechanisms of relations between the state and administrative apparatus with various groups of intellectuals and the need to address issues of the effectiveness of the functioning of regional branches of professional organizations at the present stage. In this way, the existing set of academic, political, social, and cultural-historical factors indicates the need to increase new scientific knowledge on the topic of research.

The problems that consider the participation of the Kazakh intelligentsia in the cultural construction of the 20-30s of the twentieth century, and the associated difficulties of education, the creation of a new type of intelligentsia, were the focus of attention of the political leadership of the Kazakh SSR T. Ryskulov, F. Goloshchekin, G. Togzhanov, L. Mirzoyan, etc.

Key words: cultural modernization, Kazakhstan, Kazakh intelligentsia, Soviet literature, enlightenment.

3. Какенова

Alikhan Bokeikhan University, Қазақстан, Семей қ.
e-mail: zukhrakakenova@gmail.com

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы КСРО-дағы ұлттық саясат және ұлттық қатынастар, Шығыс Қазақстан мысалында

Мақала жалпыұлттық құндылық бағдарларын терең түсіну мен модельдеуді қажет ететін қоғамның әлеуметтік-саяси трансформациясы өлшемдерінде ұлттық интеллигенцияның рөлі мен миссиясын белгілеуге деген қызығушылықтың артуымен анықталады. Зиялы қауымның әлеуметтік-мәдени құбылысының маңыздылығы қызметтің нақты сипатымен және зайырлы еңбек өкілдерінің жұмыстарының нәтижесімен анықталады. Сонымен қатар, мемлекеттік басқару аппаратының зиялы қауымның әртүрлі топтарымен өзара қарым-қатынасының тиімді тетіктерін анықтау қажеттілігі және қазіргі кезеңде кәсіби ұйымдардың аймақтық филиалдарының жұмыс істеу тиімділігінің мәселелерін шешу қажеттілігі айтылады. Осылайша, академиялық, саяси, әлеуметтік және мәдени-тарихи факторлардың қалыптасқан жиынтығы зерттеу тақырыбы бойынша жаңа ғылыми білімді арттыру қажеттілігін көрсетеді.

Саяси билікті басып алған азамат соғысының қызып тұрғанына қарамастан, жаңа және кемел дүниенің құрылысшылары деген лақап атқа ие большевиктер елді тарихи-мәдени жаңғыртудың ауқымды және теңдессіз жоспарын (алғаш рет Кеңестік Ресейде), содан кейін бүкіл Кеңес Одағы). Ол аталған қайта құру жоспарымен патшалық іргетастар мен өткеннің қалдықтарын түбегейлі талқандау арқылы маркстік-лениндік идеологияға негізделген жаңа типтегі қоғам құрудың берік негізін қалауды жоспарлады.

XX ғ. 20-30-шы жж. мәдени құрылысқа қазақ зиялыларының қатысуын қарастыратын проблемалар және білім берудің, жаңа типтегі интеллигенцияны құрудың осы қиындықтарымен ұштасатын проблемалар Қазақ КСР-інің саяси басшылығы Т. Рысқұловтың, Ф. Голощекиннің, Ф. Тоғжановтың, Л. Мирзоянның және т. б. назарында болды.

Түйін сөздер: мәдени жаңғыру, Қазақстан, қазақ зиялылары, кеңес әдебиеті, ағарту ісі.

З. Какенова

Alikhan Bokeikhan University, Казахстан, г. Семей.
e-mail: zukhrakakenova@gmail.com

Национальная политика и национальные отношения в СССР в 20-30-е годы XX века на примере Восточного Казахстана

Статья определяется растущим интересом к установлению роли и миссии национальной интеллигенции в условиях социально-политической трансформации общества, что требует глубокого понимания и моделирования национальных ценностных ориентаций. Значимость социального и культурного явления интеллигенции определяется спецификой деятельности и результатами труда представителей светского труда. Кроме того, отмечена необходимость выявления эффективных механизмов взаимоотношений государственного и управленческого аппарата с различными группами интеллигенции и необходимость решения вопросов эффективности функционирования региональных отделений профессиональных организаций на современном этапе. Таким образом, существующий комплекс академических, политических, социальных и культурно-исторических факторов указывает на необходимость увеличения новых научных знаний по теме исследования.

Захватив политическую власть, несмотря на разгар гражданской войны, большевики, прозванные строителями нового и совершенного мира, начали разрабатывать масштабный и беспрецедентный план историко-культурной модернизации страны (впервые в Советской России). , тогда и во всем Советском Союзе). Указанным планом перестройки она планировала заложить прочные основы для создания общества нового типа, основанного на марксистско-ленинской идеологии, путем решительного разрушения царских устоев и пережитков прошлого.

Проблемы, рассматривающие участие казахской интеллигенции в культурном строительстве 20-30-х годов XX века, и связанные с этим трудности образования, создания интеллигенции нового типа, находились в центре внимания политического руководства Казахская ССР Т. Рыскулов, Ф. Голощекин, Г. Тогжанов, Л. Мирзоян и др.

Ключевые слова: культурная модернизация, Казахстан, казахская интеллигенция, советская литература, просвещение.

Introduction

The eastern region of Kazakhstan, to be more precise, the Semipalatinsk gubernia (Gubernia – The main administrative-territorial unit in Russia since the beginning of the XVIII century, and in the USSR before zoning), whose administrative borders in different years covered the Semipalatinsk, Pavlodar, East Kazakhstan and partly Karaganda regions, occupied a special historical and cultural role among other regions of Kazakhstan in the 1920s of the XX century. On the territory of the gubernia, which was 1/4 of the Kazakh SSR (Kazakh Soviet Socialist Republic), lived 23% of the total population of the republic, represented by over 40 ethnic groups and nationalities (Ежегодник, 1927, pp. 414-415). The administrative and political center of the region was the city of Semipalatinsk, rich in cultural traditions and progressive ideas among other cities of the republic at the initial stage of socialist transformations.

After seizing political power, despite the height of the civil war, the Bolsheviks, dubbed the builders of a new and perfect world, began to design a large-scale and unprecedented plan for the historical and cultural modernization of the country (first in Soviet

Russia, then in all Soviet Union). By the specified realignment plan, it was planning to lay solid foundations for the creation of a new type of society based on Marxist-Leninist ideology by decisively breaking the tsarist foundations and remnants of the past. One of the most important and significant directions of this cultural policy, which went down in history under the collective name «cultural revolution», was the relationship of the State-party leadership of the USSR (Union of Soviet Socialist Republics) (Уяма, 2018:99-118).

The party in its aspirations wanted to establish total control over all spheres of society, cultural modernization of public consciousness and connections, ensuring the spread of a new ideology. A significant obstacle to the implementation of this large-scale project was the linguistic diversity and heterogeneity of the written languages of the peoples and ethnic groups who lived under the influence of the tsarist administration. A small stratum of local intelligentsia supported the interests of the feudal nobility and continued to serve the old regime.

Under the influence of the socialist movement that has penetrated into Kazakhstan in the democratic environment of the intelligentsia of the region, the craving for active political activity and

their participation in the national liberation and revolutionary movement, through self-government, is increasing. At the same time, the conservative Alash intelligentsia (The party «Alash» is a socio-political national liberation movement that united the Kazakh intelligentsia) also became politically active, striving to eradicate the backwardness and illiteracy of the masses, to awaken feelings of national identity, while preserving characteristic spiritual foundations. In this regard, the Kazakh creative environment is developing individual poetry and written literature aimed at introducing Kazakhstan to European civilization through Russia. Despite the fact that the ideas of democracy prevailed in pre-revolutionary Kazakh poetry and folk music, manifested in the works of Suyunbai, Makhambet, Madi, Birzhan, Akhan Sera, it should also be noted about the origins of cultural traditions associated with the names of prominent figures of the past – al-Farabi, Y. Balasaguni, H. Dulati, K. Zhalaieri, as well as subsequent generations of scientists and educators – Sh . Ualikhanov, Y. Altynsarina, K. Khalidi, Abaya, M. Kopeeva. As M. Auevov noted: «In Kazakh written literature, and in folk art, and in all other spheres of cultural life of Kazakhstan, under the rule of tyranny, stagnation, extremely unbearable socio-economic and cultural development, signs of degradation intensified. The Great October prevented this destructive process, helped the peoples of the Soviet East, in particular, in the field of literature and art, to a large extent circumvent «the path of reactionary mysticism, obscurantism, tendencies that caused considerable harm to the interests of the working people» (Auevov, 1961:43).

The issue of determining the number of intellectuals by the early 1920s in Kazakhstan is complicated: firstly, due to the lack of statistical data for 1917-1920, archival documents; secondly, the decrease in the number of the population and numerous uncontrolled migration flows that took place during the Civil War; thirdly, the very originality of the traditional Kazakh society, not singling out its creators in such a separate group as the intelligentsia (Асылбеков, 2013:82).

Methods and materials of the research

In the process of writing this article, a variety of methods were employed to ensure a comprehensive and accurate examination of the subject. The methods ranged from analytical techniques to comparative-historical approaches. Specifically, a comparative analysis of the literature on international relations in

the USSR and Kazakhstan in the 1920s and 1930s was conducted, focusing on the example of Eastern Kazakhstan.

To achieve this, a thorough historiographical review was performed, incorporating the memories and testimonies of prominent figures from that era. This provided a valuable first-hand perspective on the national policies and relations of the time. Additionally, a typological method was applied, which facilitated the identification of patterns and regularities in national policy and attitudes within the USSR, using Eastern Kazakhstan as a case study.

The article also draws on a wealth of factual materials from the period, including official documents, archival records, and contemporary accounts. These sources allowed for a more extensive and objective analysis of the issues at hand, ensuring that the discussion is grounded in authentic historical evidence. By integrating these diverse methodologies and materials, the article aims to present a nuanced and detailed exploration of national policy and relations in the USSR during the 1920s and 1930s.

Discussion and results

The end of the Civil War in the Steppe Region and the formation of the Kazakh ASSR (Kazakh Autonomous Socialist Soviet Republic) in August 1920 marked the Soviet government with a set of tasks of a restorative nature in the field of culture and education (Ашимбаев, Хлюпин, 2008:129).

The Kazakh intelligentsia treated the preservation of national culture with empathy. The formation and development of the national press was the first step towards the transformation of the idea of emancipation into national consciousness. In the future, even after the establishment of Soviet power, the activities of the national intelligentsia in the field of culture should be understood as a special form of struggle for liberation. The October Revolution in Russia did not bypass Kazakhstan either, as the Kazakh intelligentsia was close to democratic values, and the socialist mood prevailed in Russian society. In general, at the end of the XIX – beginning of the XX centuries, the national idea did not develop in the ideological and political psychology of the Russian intelligentsia. The Russian philosopher N.A. Berdyaev wrote about this: «In the traditional intellectual consciousness there were values such as charity, justice, caring for people, and the brotherhood of peoples, but there were no national values that occupy a special place in the world of values» (Бердяев, 1990:44).

The Kazakh intelligentsia did not fall under this description. As the intelligentsia of a country under colonial oppression, it was natural that the focus of its ideology were the ideas of sovereignty (Sovereignty is the independence of the state in external affairs and the supremacy of state power in internal affairs). In this regard, in an article by M. Dulatov from 1923, dedicated to the 50th anniversary of A. Baitursynov, there are such lines: «If an extraneous element turns out to be culturally stronger than the indigenous population, then over time the latter should be absorbed by the first. And vice versa, if both turn out to be equally cultured, then only they can develop independently, exist on the same rights and preserve their national image... Therefore, the question of the independent existence of the Kyrgyz people is growing before us in all its might. In order to preserve our independence, we need to strive with all our might and means for education and general culture; for this, we must first engage in the development of literature in our native language. We should never forget that only those people who speak their own language and have their own literature have the right to claim independent life» (Дулатов, 1923:5-6).

Before proceeding to assess the situation of cultural development in the region, it is necessary to consider the historical and political prerequisites for the study of issues on the scale of the former Russian Empire. So by 1920 Semipalatinsk, numbering more than 50,000 people, was considered the most densely populated among the cities of KazASSR (Kazakh Autonomous Socialist Soviet Republic) and distinguished itself as one of the three major scientific-cultural centers of the republic. The party's tasks in the sphere of nation – building were thoroughly approved in March 1921. At the X Congress of the RCP (b) (Russian Communist Party (Bolsheviks)), special attention was paid to the 3rd areas of work:

1) to form and strengthen the Soviet statehood in accordance with the national image of the peoples;

2) to put the work of the administration, lawsuits, economic apparatus, authorities in their native language, while conducting office work by the local population who understand the way of life and psychology of the inhabitants of the region;

3) to improve the press, secondary educational institutions, club business, theater, and other cultural-educational institutions in their native language (Базанков, 1997:3).

By a similar method, the leading task of the Communists at the initial stage of socialist construction was to involve on their side the national

intelligentsia, different both in social origin and in the field of activity. As the party leadership of the country saw it, the success and stability of the young federation depended on the speedy and high-quality fulfillment of the established instructions in a significant manner. As for the attitude of Communists to the intelligentsia, we can note a specific universally recognized position of the entire union leadership – this is an understanding of the rejection of the revolution by the intelligentsia. Speaking at a meeting of scientists in 1923, G. Zinoviev stated: «The Russian intelligentsia and the October Revolution have been living on different halves for some time – this is the secret of the Polichinelle. The October Revolution met the greatest resistance at first from that group of the population, which is called the intelligentsia.» In the concept of the situation with the intelligentsia, the Communists had no illusions. There were differences in approaches (mechanisms) to the process of reorientation of the intelligentsia towards Bolshevism and its acceptance of new social activities.

On the other hand, there is a so-called distrustful approach towards the intelligentsia, supported by a group of Bolshevik intellectuals, among whom N. Bukharin, A. Lunacharsky, L. Trotsky belonged. L. Trotsky's writings contain his own views on the party's policy in the field of culture during the transition period and on «proletarian culture» in general (Троцкий, 1923:156).

In this regard, L. Trotsky was supported by the former People's Commissar of Education of the RSFSR (Russian Soviet Federative Socialist Republic) A. Lunacharsky, who paid great attention to the issues of art and public education. His works are a valuable source that gives a lot of important data and information on the history of culture and the Cultural Revolution (Беткенбаева, 1983:23).

Based on the peculiarities of education, A. Lunacharsky believed that it is necessary to be careful when evaluating works: «... We must prohibit hostile agitation. But here the greatest tact, the greatest caution is needed» (Базанков, 1997:3). In general, these party members sought recognition that in order to influence the educated intelligentsia, particularly «subtle» approaches were required, including through persuasion, attracting Communists to the side through agitation and propaganda, creating acceptable socio-economic conditions for them.

The inner motives of V. Lenin's rigid position towards creativity are well explained by the statement of one of the founders of the Socialist-Revolutionary Party V. Chernov, who wrote about

V. Lenin as follows: «As a man with truth in his pocket, he did not appreciate the creative search for truth, did not respect other people's beliefs, was not imbued with the pathos of freedom inherent in every individual spiritual creativity. On the contrary, here he was accessible to the purely Asian idea of making a seal, a word, a tribune, even a thought – a monopoly of one party elevated to the rank of a ruling caste... Here he resembled that ancient Muslim tyrant who pronounced a judgment on the treasures of the Library of Alexandria: if it says the same thing as in the Koran, then they are superfluous, and if something else, then they are harmful» (Сулейменов, 1977:197).

In the struggle between the two points of view, the country's top leadership regarding the intelligentsia initially prevailed neutrality. We emphasize that this relatively neutral position of the party on the issue was confirmed at the XIII Congress of the RCP (Russian Communist Party) in 1924, where it was said that no literary school or direction has the right to speak on behalf of the party (Сыдыков, 2010, p. 102). It is clear that in the first years after the revolution, the authorities could not fully master and control the creative process of the masses and therefore had to put up with the existing diversity of opinions in science, and in the ways of expression themselves.

The position of the Communists in relation to the national intelligentsia was presented in the article Joseph Stalin in October 1920, published in the newspaper "Pravda": «Communists on the outskirts cannot be independent of the center, they must take measures for universal education if they want to destroy the people's darkness, if they want to spiritually bring the center and the outskirts of Russia closer. But for this it is necessary to develop a local, national theater, national educational institutions, a national school ...» (Из сообщения, 1965:33). Stalin also noted obstacles to successful autonomization: «One of the serious obstacles to the implementation of Soviet autonomy is the great lack of intelligent forces of local origin on the outskirts. State political instruments have become the main mechanisms for regulating relations the authorities with the intelligentsia. First of all, the process of disclosure and accounting of all the intellectual forces of the gubernia (Gubernia – The main administrative-territorial unit in Russia since the beginning of the XVIII century. and in the USSR before zoning) unfolded. The control procedure was required to pass the most extensive spheres of the intelligentsia, regardless of age and nationality – writers, scientific figures, etc.”.

The supervisory authorities in this case were the Voenrevkom (Military Revolutionary Committees) of and the Department of Public Education. The next step of the Kirkray (Kyrgyz Region) Communists' activity in the field of educational policy was the labor mobilization of intelligent forces, announced by the chairman of the Military Revolutionary Committee of Kirkray (Kyrgyz Region) S. Pestkovsky on January 27, 1920. The attraction of labor resources, considered one of the most important tools of military capitalism, was included in the goals for the speedy eradication of illiteracy among the population, in addition, with the aim of strengthening Soviet power and introducing its advantages into the consciousness of the masses.

All those inspired were distributed according to the main and district institutions. The forced nature of the campaign was not rejected, for inaccurate indication or concealment of «registered persons, both responsible persons and the committee under the law of wartime were responsible» (Сыдыков, Мальшева 2010:116). More well-known local intellectuals were allowed to be attracted to work even before the lists were formed.

Of particular importance is the work of E. Sydykov «Russian-Kazakh relations at the stage of formation of a totalitarian superethnic power» (Декрет, 1972:33). The study attracts attention, first of all, by the fact that on the basis of rich factual and archival material, the problems of improving the traditional Kazakh society are posed in the context of the most characteristic trends of strengthening and describing the development of the Soviet system. E. Sydykov managed to objectively assess the nature of the totalitarian Soviet system and its negative impact on the development of social processes that eventually led to decay of the system.

The involvement and accounting of the intelligentsia of the region took place in the conditions of the true formation of the Kazakh Autonomy within the borders of the RSFSR (Russian Soviet Federative Socialist Republic). On August 26, 1920, V. Lenin and M. Kalinin signed the decree of the VTsIK and the SNK (All-Russian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars) «On the formation of a Free Kazakh Socialist Soviet Republic» as part of the RSFSR (the Administrative-territorial structure of East Kazakhstan) with the subordination of the gubernia to the Siberian Executive Committee. In the same year, the Semipalatinsk region was transformed into a gubernia, with the addition of the territory of the sixth district – Bukhtarma. The final subordination

of the Semipalatinsk gubernia to the leadership of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic took place only in April 1921 (Тимофеев, Ахинжанов, Бураханов, Губа, 1941:63). Following the creation of autonomy in 1921, a transition to the restoration stage was outlined in the republic (Дахшлейгер, 1960:35). It is also worth noting articles, monographs, dissertations, the authors of which analyze and summarize the factual material and highlight the effectiveness of some forms and methods of cultural-educational work. However, for all their significance, they did not reflect the activities of local political-educational institutions in raising the cultural level and raising the political consciousness of the working masses.

Some information about the achievement of culture in the east of Kazakhstan is given in books (Курицына, Кузнецова, 1961:98), brochures (Алексеенко, Андреев, 1958) and in articles devoted to the successes of socialist construction in the region. The information in them is mainly descriptive, but not scientific in nature, and the issues of the studied period are almost not considered. Thus, a brief review of the historical literature on the problem of culture indicates that the initial stage of the construction of a new socialist culture and the peculiar features of this process in some large regions of Kazakhstan still remain almost unexplored. The issues of the formation of public education, cultural and political education of teaching, the formation of the Soviet intelligentsia, versatile cultural and educational work, and the development of artistic life in the field are poorly studied. There is also no special study that gives a complete picture of the history of the formation of culture in East Kazakhstan and reflects the fullness of the creative activity of workers and party organizations in the struggle for a new socialist culture (Из письма, 2016:324).

Other theoretical reasons influencing the rejection of the October Revolution by the local intelligentsia include:

– acute and tangible deterioration of the financial situation of almost all groups of intellectuals that accompanied the population of East Kazakhstan during all the years of the revolution and the Civil War. This fact was also recognized by historians of the Soviet period: «The slightest failures, difficulties, interruptions in providing them with food products, delayed wages served as a reason for anti-Soviet protests.» At the same time, cautious tactics began to be stick to, and many ordinary followers of the intelligentsia «not being confident in the stability of the new system» – a change in the usual worldview and way of life of the intelligentsia, as a result, the

need for a new embed into a new system of social relationships, frightened the old intelligentsia (Сыдыков, 210:84).

The study of biographies of scientists of the region shows several options for the development of their relations with the communist leadership. Bourgeois nationalists used various methods to win over Shakarim Kudaiberdiyev in the halo of the «holy aksakal». They gave him all sorts of honors. Then they forced the poet, who lived in the steppe, to go to Semipalatinsk to participate in their gatherings and meetings. But soon Sh . Kudaiberdiyev understood the communist policy of conformists from among the former figures of the Alash government, convinced of its bourgeois-nationalist and anti-people essence, broke with them and began to expose their deeds in his poems.

The Russian literary intelligentsia, especially the talented writer, a native of East Kazakhstan, G. Grebenshchikov (1883-1964), had followers in a severe confrontation with the Bolshevik Party. In 1920, he emigrated from Crimea to Turkey, then to France and the USA. In the 1960s of the twentieth century, Soviet critics, explaining the fact of Grebenshchikov's departure abroad, noted that he: «... perceived the victory of the Soviet government painfully as a personal insult» (Морозова, 2005:199).

In a similar way, the divergence of the intelligentsia with the victory of the Communists in the Civil War confirmed various forms – from concrete rejection, expressed in emigration, to milder forms, manifested in self-exclusion from current socio-political events or in the transition to other spheres of activity, politically safer. There were no precedents for direct non-fulfillment and undermining of the measures of the Soviet government from the intelligentsia of the region.

Following the results of the First Kazakhstan regional Party Conference held in Orenburg on June 11-18, 1921, a resolution was adopted on the establishment of a Republican Soviet Party school with a preparatory department at each provincial committee, and in villages – Soviet party schools of a higher type. In line with the implementation of this Resolution, courses were organized for 80 people in Semipalatinsk, which included library and club workers, organizers of cultural and mass works. Russian and Kazakh party schools began to work in the provincial city, which graduated 112 cadets in 1921. But the almost absolute lack of material resources, a sharp reduction in the budget led to a decrease in the total number of party schools, already in 1922 one party school worked in Semipalatinsk

instead of the two original ones. Specific difficulties were also observed in the relationship between the authorities and the mobilized intellectuals, as the members of the Semipalatinsk Revolutionary Committee did not trust them. Thus, in the report to the Sibrevkom (Siberian Revolutionary Committee) dated March 9, 1920, we find the following judgment: «The mobilization of the Kyrgyz intelligentsia will give everything that is needed, but not Soviet workers.» The expression of S. Saduakasov, given by him about the young Kazakh intelligentsia, at a meeting of responsible workers of Semipalatinsk in May 1921 is as follows: «As for the Kazakh intelligentsia directly, KyrCEC (Kyrgyz Central Election Commission) approaches it very cautiously, since it is very few, driven and belittled by the tsarist government and it is somewhat risky to interest her in work» (Из информационного, 2005:321-322).

Thus, every experienced Kazakh intellectual had to be accepted into the Soviet service with great caution. Nevertheless, certain followers of the Alash Horde became part of the Soviet party organs. The Semipalatinsk Gubernia Bureau of the RCP (b) (Russian Communist Party (Bolsheviks)) employed former Alashordins, representatives of the intelligentsia – Zh. Aimauytov, M. Turganbayev, S. Shikybayev. According to the documents, the young party member M. Auezov had certain problems in the leadership position. On December 24, 1919, a young Soviet worker was appointed to the post of head of the anti-state sub-department of the Semipalatinsk Gubrevcom (gubernia revolutionary committee). However, in 1920, charges were brought against him in August, followed by a five-day arrest for rejecting «energetic measures to implement the mobilization of the Kazakh population. Despite the submitted explanatory note, on September 10, 1920 M. Auezov was removed from the post of the manager, after which he left for the Chingiz parish of Semipalatinsk district. After leaving administrative work for a short time, in January 1921 M. Auezov was accepted as a teacher at the Semipalatinsk Institute of Public Education, in August 1921 he was elected chairman of the Gubernatorial Executive Committee. From this period, M. Auezov's political career went up: he was included in the CEC of the KazASSR (Central Election Commission of the Kazakh Autonomous Socialist Soviet Republic), and elected a delegate to the IX All-Russian Congress of Soviets, which was held in Moscow in December 1921. But, in the autumn of 1922, the twenty-five-year-old M. Auezov left the state post in Orenburg, enrolled

as a free listener at the Central Asian Turkestan University in Tashkent. After graduating from it, the young writer was admitted to the Petrograd State University for the philological department. Having left Semipalatinsk in 1925, M. Auezov does not return to the city anymore, all further visits were of a short-term business character. The gubernial intellectuals who accepted the October revolution actively continued to work in the new socio-political realities (the Centralized library system of the city of Semey).

The approval of the functioning government at the level of the republican intelligentsia was announced at the Congress of Scientific and Literary Workers on June 12-17, 1924 in Orenburg. As it was emphasized in the «Review of the information department of the Central Committee of the RCP (Russian Communist Party) and the Kyrgyz Regional Committee of the RCP (Russian Communist Party) for 1924»: «After the greetings at the congress, a resolution was proposed approving the activities of the Soviet government and condemning, in particular, the national movement Alash Orda. There were no unfriendly speeches, because for several years, everyone had been outwardly focusing on their loyalty to the Soviet government» (ЦГА, 5:12.).

Starting from the above, it can be summed up that the period of the 1920s was a time of trial for most of the intelligentsia, an intense search for a strategy of coexistence with the new government. In the region, as before, a biased attitude towards the intelligentsia prevailed after the October coup and the victory of the Bolsheviks in the Civil War, hard work was carried out to find a strategy for coexistence with the new government. The initial stage of state policy towards the top of society is due to a flexible approach, including: accounting, analysis of the internal resources of the intelligentsia and its mobilization, as a result of which the Bolsheviks managed to ease tensions in the confrontation and attract dozens of local intellectuals to their side, including from among the former representatives of the national party Alash (Гражданская, 2018:327). However, since the second half of the 1920s, there has been a cardinal change of course in the relationship between the party leadership and the national intelligentsia, initiated by F. Goloshchekin. As a result of this policy, there was an almost complete removal from the educational and literary field, up to the physical destruction of yesterday's ideological rivals of communism and increased pressure on their «accomplices» in the field of art.

Conclusion

The research conducted on the basis of an extensive range of data, the works of historians and political scientists within the framework of the theory of modernization, allowed us to reveal the following features of the intelligentsia of East Kazakhstan in the 1920s-1930s and draw the main conclusions:

1. 1920s – characterized as the initial stage of the formation of the Soviet intelligentsia of East Kazakhstan. During this period, from a small, poorly researched socio-professional group with low social mobility, pronounced weakness of the professional and educational component and the absence of established professional communities, the intelligentsia of East Kazakhstan overcame structural isolation, significantly increasing social mobility. In the specific conditions of the NEP (New economic policy), the main source of identifying and forming new educational forces was the independent activity and initiative shown on the ground. We emphasize that the transition process took place in the conditions of the most severe socio-economic, economic crisis in the gubernia, which satisfactorily stimulated the deepening of the transition process.

– At the stage of the 1930s, the final formation of the Soviet intelligentsia of the region takes place, East Kazakhstan branches of educational unions are formed. The old ways of forming the intelligentsia are becoming a thing of the past, intra-group social mobility is becoming more active, at the same time acting as a powerful tool of state policy.

2. In the approach and implementation of the policy of the Soviet government towards the intelligentsia, conformism with a tendency to strengthen the state monopoly in the field of education and ideology has been observed throughout this period. Thus, at the initial stage of the construction of the Soviet state, when the creation of a federal state and the retention of power by the Bolsheviks were important, political power and means were used to demonstrate sufficient flexibility of the Bolsheviks, their desire to compromise with the intelligentsia, including representatives of the regional artistic intelligentsia from among the supporters of the Alash party. A special role in strengthening the positions of the Bolsheviks belonged to the chairman of the Ust-Kamenogorsk ukom (County Committee) P. Bazhov, who showed his natural talent as an organizer in the East of Kazakhstan and carried out great creative administrative and cultural and educational work in 1919-1920.

With the coming to the post of the first head of the Communist Party of the Kazakh ASSR (Kazakh Autonomous Socialist Soviet Republic) F. Goloshchekin in 1925, the politicization of the course of the Bolsheviks was outlined, the intransigence towards former ideological opponents, who by the mid-20s had a wide representation in the cultural-educational sphere of the republic, intensified. Which eventually led to a new stage in the development of cultural construction, which entailed a new wave of political repression.

Әдебиеттер

- Алексеев Н., Андреев С. (1958). «Этапы большого пути». Усть-Каменогорск. 33 с.
- Асылбеков М.Х. (2013). «Об эволюции политических взглядов лидера движения Алаш Алихан Букейхана». Сервис в России и за рубежом, 2013. № 2 (40). 80-90 с.
- Ауэзов М. (1961). Мысли разных лет. Алма-Ата. 554 с.
- Ашимбаев Д.Р., Хлюпин В.Н. (2008). Казахстан: история власти. Опыт реконструкции. Алматы. 920 с.
- Базанков А.М. (1997). Формирование художественной интеллигенции и ее участие в культурной жизни советского общества: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Кострома. 31 с.
- Бердяев Н.А. (1990). Судьба России. Москва: Изд. МГУ. 240 с.
- Беткенбаева Ш.К. (1983). Борьба за осуществление ленинского декрета о ликвидации безграмотности среди населения в казахском ауле (1917-1940 гг.). Алма-Ата, 194 с.
- Гражданская война в регионах России: социально-экономические, военно-политические и гуманитарные аспекты: сборник статей. УИИЯЛ УдмФИЦ УрО РАН. (2018). Ижевск: Изд-во «АлкиД». 494 с.
- Дахшлейгер Г.Ф. (1960). Красный караван ЦИК Казахской АССР (1922 г.). «Известия АН КазССР, серия истории, археологии и этнографии», Вып.2. С.30-41
- Декрет ВЦИК и СНК «Об образовании Автономной Киргизской Социалистической Советской республики» от 26 августа 1920 г. Государственное строительство Советского Казахстана: Документы и материалы 1920-1937 гг. (1972). Алма-Ата. 690 с.
- Дулатов М. (1923). Ахмед Байтурсунович Байтурсунов. Труды общества изучения Казахстана. Оренбург. Вып. 3. 213 с.
- Ежегодник Семипалатинской губернии. Обзор за 1925-26 гг. (1927). Семипалатинск. 430 с.

Из информационного доклада заместителя председателя ЦИК КАССР С. Садвокасова на совещании ответработников Семипалатинска. Аманжолова Д.А. Россия и Центральная Азия. 1905 и 1925 гг. Сборник документов. (2005). Караганды. 495 с.

Из письма А. Байтурсынова В.И. Ленину о преодолении недоверия советской власти к казахской интеллигенции. 1920 г. 17 мая. Этнополитические и этносоциальные процессы в Центральноазиатских окраинах России в период революции 1917 г. и первые годы советской власти. Документы и извлечения. (2016). Барнаул. 459 с.

Из сообщения Кирревкома о мобилизации интеллигентных сил края. 27 января 1920 г. Культурное строительство в Казахстане. Сборник документов и материалов. под ред. М. А. Абдулкадырова. (1965). Алма-Ата. 560 с.

Курицын И.И., Кузнецова З.В. (1961). Семипалатинская область (монография. Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР. 200 с.

Морозова О.С. (2005). Г.Д. Гребеншиков и американская деревня Чураевка, штат Коннектикут 198-203. Американские исследования в Сибири. Вып. 8. Материалы Всероссийской научной конференции выпускников Программы Фулбрайта «Американские идеи в гуманитарных исследованиях ученых Сибири». Томск. 198-203 с.

Сулейменов Р.Б. (1977). Великий Октябрь и культурные преобразования в Казахстане // Великий Октябрь в Казахстане. Алма-Ата. 149-178 с.

Сыдыков Е. (2010). Российско-казахстанские отношения на этапе становления тоталитарной суперэтнической державы. Семей. 298 с.

Сыдыков Е., Малышева М. (2010). Сибирь и Казахстан. (Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана. 1919-1922 гг.). Семей. 390 с.

Тимофеев Н., Ахинжанов М., Бураханов Н., Губа Т. (1941). Казахская ССР. Москва. 128 с.

Троцкий А.Д. (1923). Литература и революция. Москва. 392 с.

Уяма Т. (2018). «Приглашение, адаптация и сопротивление империям: примеры Центральной Азии». Сравнение современных империй: имперское правление и деколонизация в меняющемся мировом порядке. Саппоро: Славяно-Евразийский исследовательский центр. 99-118 с.

ЦГА РК. Ф. 2300. Оп.2. Д.5.

References

- Alekseyenko N., Andreyev S. (1958). «Etapy bol'shogo puti». Ust'-Kamenogorsk. 33 s.
- Asylbekov M.KH. (2013). «Ob evolyutsii politicheskikh vzglyadov lidera dvizheniya Alash Alikhana Bukeykhana». Servis v Rossii i za rubezhom, 2013. № 2 (40). 80-90 s.
- Aueзов M. (1961). Mysli raznykh let. Alma-Ata. 554 s.
- Ashimbayev D.R., Khlyupin V.N. (2008). Kazakhstan: istoriya vlasti. Opyt rekonstruktsii. Almaty. 920 s.
- Bazankov A.M. (1997). Formirovaniye khudozhestvennoy intelligentsii i yeye uchastiye v kul'turnoy zhizni sovetskogo obshchestva: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Kostroma. 31 s.
- Berdayev N A. (1990). Sud'ba Rossii. Moskva: Izd. MGU. 240 s.
- Betkenbayeva SH.K. (1983). Bor'ba za osushchestvleniye leninskogo dekreta o likvidatsii bezgramotnosti sredi naseleniya v kazakhskom aule (1917-1940 gg.). Alma-Ata, 194 s.
- Grazhdanskaya voyna v regionakh Rossii: sotsial'no-ekonomicheskiye, voyenno-politicheskiye i gumanitarnyye aspekty: sbornik statey. UIIYAL UdmFITS UrO RAN. (2018). Izhevsk: Izd-vo «AlkiD». 494 s.
- Dakhshleyger G.F. (1960). Krasnyy karavan TSIK Kazakhskoy ASSR (1922 g.). «Izvestiya AN KazSSR, seriya istorii, arkhologii i etnografii», Vyp.2. S.30-41
- Dekret VTSIK i SNK «Ob obrazovanii Avtonomnoy Kirgizskoy Sotsialisticheskoy Sovetskoy respubliki» ot 26 avgusta 1920 g. Gosudarstvennoye stroitel'stvo Sovetskogo Kazakhstana: Dokumenty i materialy 1920-1937 gg. (1972). Alma-Ata. 690 s.
- Dulatov M. (1923). Akhmed Baytursunovich Baytursunov. Trudy obshchestvo izucheniya Kazakhstana. Orenburg. Vyp. 3. 213 s.
- Yezhegodnik Semipalatinskoy gubernii. Obzor za 1925-26 gg. (1927). Semipalatinsk. 430 s.
- Из информационного доклада заместителя председателя ТСИК КАССР С. Садвокасова на совещании ответработников Семипалатинска. Аманжолова Д.А. Россия и Тсентрал'ная Азия. 1905 и 1925 гг. Сборник документов. (2005). Караганды. 495 с.
- Из пис'ма А. Байтурсынова В.И. Ленину о преодолении недоверия советской власти к казахской интеллигенции. 1920 г. 17 мая. Этнополитические и этносотсиаль'ные протсессы v Тсентрал'ноазиатских окраинах России v период revolyutsii 1917 g. i pervyye gody sovetskoy vlasti. Dokumenty i izvlecheniya. (2016). Barnaul. 459 s.
- Из сообshcheniya Kirrevkoma o mobilizatsii intelligentnykh sil kraya. 27 yanvarya 1920 g. Kul'turnoye stroitel'stvo v Kazakhstane. Sbornik dokumentov i materialov. pod red. M. A. Abdulkadyrova. (1965). Alma-Ata. 560 s.
- Kuritsyn I.I., Kuznetsova Z.V. (1961). Semipalatinskaya oblast' (monografiya. Alma-Ata: Izd-vo AN Kazakhskoy SSR. 200 s.
- Morozova O.S. (2005). G.D. Grebenshchikov i amerikanskaya derevnya Churayevka, shtat Konnektikut 198-203. Amerikanskiye issledovaniya v Sibiri. Vyp. 8. Materialy Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii vypusnikov Programmy Fulbrayta «Amerikanskiye idei v gumanitarnykh issledovaniyakh uchenykh Sibiri». Tomsk. 198-203 s.
- Suleymenov R.B. (1977). Velikiy Oktyabr' i kul'turnyye preobrazovaniya v Kazakhstane // Velikiy Oktyabr' v Kazakhstane. Alma-Ata. 149-178 s.
- Sydykov Ye. (2010). Rossiysko-kazakhstanskiye otnosheniya na etape stanovleniya totalitarnoy superetnicheskoy derzhavy. Semey. 298 s.

Sydykov Ye., Malysheva M. (2010). Sibir' i Kazakhstan. (Natsional'no-territorial'noye razmezhevaniye Sibiri i Kazakhstana. 1919-1922 gg.). Semey. 390 s.

Timofeyev N., Akhinzhanov M., Burakhanov N., Guba T. (1941). Kazakhskaya SSR. Moskva. 128 s.

Trotsky A.D. (1923). Literatura i revolyutsiya. Moskva. 392 s.

Uyama T. (2018). «Priglaseniye, adaptatsiya i soprotivleniye imperiyam: primery Tsentral'noy Azii». Sravneniye sovremennykh imperiy: imperskoye pravleniye i dekolonizatsiya v menyayushchemsya mirovom poryadke. Sapporo: Slavyano-Yevraziyskiy issledovatel'skiy tsentr. 99-118 s.

TSGA RK. F. 2300. Op.2. D.5.

Автор туралы мәлімет:

Зухра Какенова – докторант, қазақстан тарихы кафедрасы, Alikhan Bokeikhan University, Қазақстан, Семей қ.
E-mail: zukhrakakenova@gmail.com

Сведения об авторе:

Зухра Какенова – докторант, кафедра истории Казахстана, Alikhan Bokeikhan University, Казахстан, г. Семей.
E-mail: zukhrakakenova@gmail.com

Келіп түсті: 17.07.2023

Қабылданды: 15.05.2024

Г.Е. Сабденова , Ж.Т. Қосмырза*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық Университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: zhansaya.kosmyrza@mail.ru

КІТАПХАНАЛАРДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНTELLEKT: ТАРИХИ-САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ ТӘЖІРИБЕСІ

Мақаланың мақсаты – кітапхана қызметіне жасанды интеллектті енгізу мәселелерін салыстырмалы тарихи талдау арқылы бұл жүйені қолданысқа енгізудегі артықшылықтары мен кемшіліктерін салыстыру, жасанды интеллектті құрайтын технологияларды кітапхана қызметін тиімді пайдалану жолдарының түрлерін анықтау. Жасанды интеллекттің кітапхана қызметінде қолданылып жатқан бірнеше түрлері мен бағыттары арнайы қарастырылды. Әсіресе шетелдік кітапханалар тәжірибелеріне үлкен мән берілді. Сонымен қатар шетелдік ғалымдардың тақырыпқа қатысты жазылған еңбектеріне сараптамалар жасалды. Заманауи кітапханалардың жасанды интеллектті қолданудағы негізгі бағыттары талданды. Бұл жұмыста «жасанды интеллект» терминіне қатысты кітапханалық халықаралық ұйым ИФЛА айқындап берген таным-түсініктерге үлкен мән берілді. Оқырмандарға жылдам әрі тез, ең бастысы сапалы қызмет көрсетуде жасанды интеллекттің маңыздылығы айқындалды. Ғылыми-зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығы жасанды интеллект арқылы кітапханалардың сапалы қызметін көрсетуді жетілдіруінде деуге болады. Зерттеу жұмыстарына шолу жасай келе, көп кітапханалар жасанды интеллектті қолданысқа енгізбегендігі және қолданысқа енгізу үшін де оның қаражатты талап ететіні нақтыланды. Сонымен қоса, жоғары көлемдегі қаражаттан бұрын кітапхана қызметкерлерінің жасанды интеллектті басқара алатын кәсіби білімінің де өз әсерін тигізбей қоймайтындығына назар аударылды, бұл мәселенің өз кезегінде жасанды интеллект қолданысын шектейтіндігі айқындалды.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, кітапханашы робот, технология, автоматтандыру, қашықтықтан қызмет көрсету.

G.E. Sabdenova, Zh.T. Kosmyrza*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: zhansaya.kosmyrza@mail.ru

Artificial intelligence in libraries: the experience of comparative historical analysis

The purpose of the article is to compare the advantages and disadvantages of implementing this system through a comparative historical analysis of the problems of introducing artificial intelligence into library activities, to determine the types of ways to effectively use the technologies that make up artificial intelligence in library activities. Several types and directions of using artificial intelligence in library activities are specifically considered. Special attention was paid to the experience of foreign libraries. An analysis of the works of foreign scientists written on this topic was also carried out. The main directions of the use of artificial intelligence by modern libraries are analyzed. Great importance in this work was attached to the concepts defined by the international library organization IFLA in relation to the term «artificial intelligence». The importance of artificial intelligence in providing readers with fast and, most importantly, high-quality services has been determined. The practical significance of research work lies in improving the quality of library services through artificial intelligence. As a result of the study, it was revealed that many libraries have not implemented artificial intelligence and funds are required for its implementation. In addition, besides the large funds, attention was drawn to the fact that the professional knowledge of library staff capable of managing artificial intelligence does not have its effect, and it was determined that this problem, in turn, limits the use of artificial intelligence.

Key words: artificial intelligence, robot librarian, technology, automation, remote maintenance.

Г.Е. Сабденова, Ж.Т. Космырза*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: zhansaya.kosmyrza@mail.ru

Искусственный интеллект в библиотеках: опыт историко-сравнительного анализа

Цель статьи – сопоставление преимуществ и недостатков внедрения этой системы путем сравнительного исторического анализа проблем внедрения искусственного интеллекта в библиотечную деятельность, определение видов способов эффективного использования технологий, составляющих искусственный интеллект в библиотечной деятельности. Специально рассмотрены несколько видов и направлений использования искусственного интеллекта в библиотечной деятельности. Особое внимание уделялось опыту зарубежных библиотек. Также был проведен анализ произведений зарубежных ученых, написанных по данной теме. Проанализированы основные направления использования искусственного интеллекта современными библиотеками. Большое значение в данной работе придавалось понятиям, определенным международной библиотечной организацией ИФЛА в отношении термина «искусственный интеллект». Определена важность искусственного интеллекта в предоставлении читателям быстрых, а главное качественных услуг. Практическая значимость научно-исследовательской работы заключается в совершенствовании качественного обслуживания библиотек посредством искусственного интеллекта. В результате исследования было выявлено, что многие библиотеки не внедрили искусственный интеллект и требуются средства для его внедрения. Кроме того, помимо больших средств, было обращено внимание на то, что профессиональные знания сотрудников библиотеки, способных управлять искусственным интеллектом, не дают своего эффекта, и определено, что эта проблема, в свою очередь, ограничивает использование искусственного интеллекта.

Ключевые слова: искусственный интеллект, робот-библиотекарь, технологии, автоматизация, дистанционное обслуживание.

Кіріспе

Қазіргі уақытта әлемде әр адамның жеке өміріне және кез-келген мекеме қызметіне ықпал ете алатын көптеген технологияға ие болып отыр. Ақпараттық технологиялар қарқынды түрде дамып келеді. Соған орай ақпараттың өсуіне байланысты алуан түрлі қызметтер мен жұмыстарды жеңілдететін қосымшалар да пайда болып жатыр. Әр түрлі салаларда кеңінен дамып келе жатқан көптеген технологиялық қосымшалар кітапханалар мен ақпараттық орталықтарға да еніп жатқандығы белгілі.

Салыстыра келгенде, өз кезегінде әлемдік тәжірибе көрсеткендей кітапханалар ақпаратты ұйымдастыруды, қол жеткізуді, қорғауды қамтамасыз ететін және микрофильмдерден бастап дербес компьютерлер мен электронды кітаптарға дейінгі барлық жаңа ақпараттарды сақтайтын мекеме ретінде танылып отыр. Алайда, ақпараттық қызмет саласында елеулі орын бар кітапхана қызметін жаңа технологиялармен қамтамасыз ету өзекті мәселелердің біріне айналды десек артық айтпаған болар едік. Кітапханашы қызметкерлер осы мәселелерді қаперінде ұстағанмен жаңа технологияларды енгізу қарқынды күнделікті уақытпен қатар жүруге мүмкіндік бермей келе жатыр. Өйткені ақпараттық технологиялар күн сайын дамып, жаңа қосымшалар көптеп ену-

де. Әсіресе бұған жасанды интеллект бағдарламалық жүйесі мен құралдарының қазіргі дамуы кеңінен айғақ бола алады.

«Жасанды интеллект» терминін ашып көрсету мақсатында оның технологиялары бойынша құзыреттілікті дамыту үшін кейбір негізгі терминдері мен қолданбаларына шолу жасап көрсек (1).

Машиналық оқыту: компьютерлерге әртүрлі деректер нысандарынан, соның ішінде кескіндер мен мәтіндерден үйренуге және шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Нейрондық желілер: мәліметтерден заңдылықтарды талдау және үйрену кезінде адам миына ұқсас машиналық оқыту түрі. Пайдаланушының мінез-құлқын зерттеуде және болжауда, сондай-ақ үлкен деректер жиынтығын талдауда қолдануға болады.

Табиғи тілді өңдеу: тақырыпты модельдеу, көңіл-күйді талдау, аталған нысанды тану сияқты іздеу функцияларын және мәтінді талдауды қолдай алады.

Тілдік модельдер: кітапхана ақпаратын іздеуді, мәтінді қорытындылауды және пайдаланушыларға көмек көрсету чатботтарын қолдауды жақсарта алады.

Компьютерлік көру: визуалды деректерді интерпретациялауға арналған машиналық оқыту. Кітапхана материалдарын цифрландыруда

немесе кескінге негізделген кеңейтілген іздеулерде қолдануға болады.

Тақырыпты модельдеу: мәтіндік құжаттардағы тақырыптарды ашуға арналған статистикалық модель. Сандық жинақтарды ұйымдастыруға, метадеректерді жақсартуға және ғылыми іздеу құралдарын жетілдіруге пайдалы.

Генеративті ЖИ: пайдаланушының нұсқауларына негізделген жаңа мәтін, аудио немесе визуалды деректер моделі бойынша оқытылатын чат сияқты алгоритмдер.

Салыстырмалы-тарихи талдау тұрғысынан келер болсақ, бір шетінен қарағанда жасанды интеллектті жүйесін практикалық тұрғыдан алғанда дамуы салыстырмалы түрде баяу болғанына қарамастан оның кітапхана ісінде болашақтағы рөлін мойындай бастаған қауымдастықтар мен ұйымдар жеткілікті. Соның ішінде

халықаралық кітапханалық ұйымдар мен мекемелер федерациясы (ИФЛА), Американдық Кітапханалар Қауымдастығы (ALA) және Канадалық Кітапханалар Қауымдастығы Федерациясы (CFLA) секілді олардың бірнешеуін атап кетуге де болады (Wheatley, Hervieux: 2019). Осы аталған ұйым мүшелері жасанды интеллект жұмысының дамуына қатысты оң болжамдарын да ұсынуда.

2023 жылы ИФЛА кітапханаларда ЖИ әзірлеу бойынша стратегиялық құжатын әзірлеген болатын. Бұл құжаттың негізгі мақсаты- кітапханалар үшін жасанды интеллектке стратегиялық жауап беруді дамытатын өзекті ойларды белгілеу. Сонымен қатар, құжатта кітапханаларда жасанды интеллектті пайдаланудың жоспарлы, пилоттық және жүзеге асырылған қызметтерінің көрсеткішін жасалған (2).

1-кесте – Кітапханаларда жасанды интеллектті пайдаланудың жоспарлы, пилоттық және жүзеге асырылған қызметтерінің көрсеткіші

	Жоспарлы	Пилотты	Жүзеге асырылған
Кітапханаға арналған арнайы чатбот	22 (20%)	12 (11%)	7 (6%)
Институционалдық чат-бот	15 (14%)	6 (5%)	8 (7%)
Мәтіндік және деректерді өндіруді қолдау	17 (15%)	6 (5%)	5 (5%)
Жүйелі шолуларды автоматтандыру	14 (13%)	3 (3%)	1 (1%)
Жинақтардың білімін ашу	25 (23%)	3 (3%)	7 (6%)
Институционалдық деректер ғылыми қауымдастығын қолдау	15 (14%)	5 (5%)	6 (5%)
Пайдаланушылар арасында жасанды интеллект сауаттылығын арттыру	52 (47%)	18 (16%)	3 (3%)
Кітапхана пайдаланушыларының мінез-кұлқын болжау	11 (10%)	2 (2%)	1 (1%)

Көрсеткіште байқағанымыздай, кітапханаларда жасанды интеллект жүйесін практикалық тұрғыда жүзеге асырылып жатқанға қарағанда болашақта жоспарлы түрде пайдаланушылар саны артқан. Жалпы, ЖИ жүйелерін кітапханаларда пайдалану болашақта өмірдің барлық аспектілері үшін тренд болып тұр. Кітапханалар мен ЖИ арасындағы байланыс артып келеді.

Жасанды интеллект туралы, оның ішінде ақпараттық технологиялар жайлы ғалымдардың еңбектері компьютерлік технологиялар пайда болғаннан кейін-ақ көтеріле бастады. Мәселен, Г.Р.Громовтың ұлттық ақпараттық ресурстарға назар аударып, ақпараттық технологиялар очеркін түзіп шықса (Громов, 1985; Громов, 1992),

И.С.Мелюхин ақпараттық қоғамдағы проблемалар мен оның даму тенденцияларын сипаттады (Мелюхин, 1999), ал П.Эдуардс саяси жағдайдағы компьютерлердің мән-жайын суреттеп берді (Edwards,1995). Тізе берсе әлемдік тарихнамада мұндай еңбектер жеткілікті.

Жалпы алғанда, жасанды интеллект барлық салаларды қамти бастады. Ол әрбір сала үшін жұмыс сапасын арттыруда және оның жұмысты жеңілдету мақсатында қолданылуы кеңінен белең алып келе жатыр. Оның қолданыстағы ауқымы кең. Мысалы, білім беру ошақтарында жасанды интеллект ойын тобында, дайындық сабақтарында және балабақшада оқитын кішкентай балаларға арналған роботтарды сынып-

тарда қолдануға арналған оқу құралы ретінде пайдаланылып, білімге әсер етуді үйрету үшін қолданылса, экономика және сауда саласында интеграцияланған маркетингтік коммуникациялар үшін пайдаланылады. Сондай-ақ, күні кеше ғана жасанды интеллект медицина саласында Covid-19 пандемиясының алғашқы кезеңдерінде және сынақ кезеңдерінде вирус пен симптомдарды скринингтен өткізетін және вирус жойқын болған кездегі дағдарысты жеңуге көмектесетін ең маңызды және тиімді технологиялардың бірі ретінде пайдаланылғандығы белгілі (Alhaji Adejo, Yakubu Misau: 2021). Ал біз қарастырып отырған кітапхана қызметінде жасанды интеллектті қолдану сипаттамалық каталогтау, пәндік индекстеу, анықтамалық қызметтерді, техникалық қызметтерді, коллекцияны дамыту мен жетілдіру сияқты үдерістерде қолданылады. Мұндай салаларда жасанды интеллект қолдану кітапхана қызметінде жұмыс атқарып жүрген қызметкерлердің функционалдық міндеттерін сапалы етіп, айтарлықтай жеңілдететіндігі мәлім.

Дегенмен де әуел бастан әлемдік тәжірибе көрсеткендей кітапханаларда жасанды интеллектті қолдану біршама кең таралғандығы белгілі. Олардың арасында әсіресе анықтамалық қызметтерге арналған сараптамалық жүйелер, кітап оқуға және сөреден оқуға арналған роботтар пайда болғанды айта кеткен ләзім. Сонымен қатар кітапханаларға жасанды интеллектті енгізу кітапханашылар мен оқырмандар байланысына әсер етуі мүмкін, бірақ сонда да болса мұндай қаракеттер кітапханашылардың жұмысын жеңілдетуге әрі оқырмандар сұранысын жылдам әрі тез орындауға көмектеседі. Мұндай игі іс-әрекеттер оқырмандарға ұсынылатын қызметтердің сапасын арттырады деп айта аламыз. Жасанды интеллект кітапханалардың жұмысын және қызметтерін айтарлықтай жақсартып, үнемі өзгеріп отыратын цифрлық қоғамдағы осы мекемелердің маңыздылығы мен мәнін арттырады. Сайып келгенде келешекте жасанды интеллекттің кітапханаларда алар орны ерекше болмақ, осыған орай кітапханаларда оңтайлы қызмет көрсетуді жеткілікті түрде арттыру үшін бұл технологияның артықшылықтары мен кемшін тұстарын ғылыми тұрғыдан зерттеу қажеттілігі артып келеді. Болашақта жасанды интеллект тек кітапхана қызметінде ғана емес, барлық саланың белгілі бір маңызды бөлігіне айналуы ықтимал екендігін ешкім жоққа шығара алмайды. Жасанды интеллектіні пайдалану адами ақаулар бойынша кететін қателіктерге бой алдырмайды,

демалыссыз жұмыс жасау қабілетіне ие, кітапхана қызметкерлерінің өзге де маңызды болып табылатын жұмыстарды жасай беруіне өз септігін тигізе алады. Ол адам мүмкіндіктерінен жоғары масштабта және жылдамдықта тиімді жұмыс істей алады. Көпшілік мамандардың пайымынша: жасанды интеллект кітапхана материалдарын өңдеудің жылдамдығын, өнімділігін және тиімділігін барынша арттыруға, барлық деңгейлерде кітапхана қызметтерін ұсынуды жақсартуға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Жоғарыда көрсетілгендей тақырыпты зерттеудің негізгі мақсаты ретінде кітапханаларда жасанды интеллект қосымшаларын қолдану тәжірибелерін анықтау деп алған едік. Сондықтан зерттеуде тақырыпқа байланысты ең алдымен өркениеттілік ұстанымдар негізге алынып, тарихи-салыстырмалы талдаулар кеңінен пайдаланылды, ғылымның жалпыға мәлім принциптері мен әдіснамасы (сипаттамалық әдіс, синтез, анализ, жүйелеу, білімді ақпараттандыру теориясы мен практикасы, т.б.) кеңінен қолданылды.

Жалпылама түрде айтқанда, біз көтеріп отырған мәселені зерттеуде шетелдік ғалымдардың жасанды интеллект дамуы жайлы жазылған еңбектерін ерекше айтуға болады. Бірқатар мамандар жасанды интеллекттің қыр-сыры мен қазіргі дамуын толыққанды түрде ашып көрсеткен. Мысалы, А.Кокс, С.Пинфилд, С.Руттер секілді зерттеушілер еңбектерінде осы мәселені жан-жақты қарастыра білді (Cox, Pinfield, Rutter: 2019). Зерттеушілер кітапхана директорлары мен қызметкерлері, білім берушілер, баспагер және өзге де отыз үш сарапшылармен сұхбат жүргізе отырып, жасанды интеллекттің ресурстарды іздеуге және табуға, ғылыми басылымдарға және оқытуға тигізетін әсерін анықтады. Мамандар қазіргі үкіметтік саясатта жасанды интеллекттің өсіп келе жатқан танымалдылығын және әлеуметтік медиа алпауыттарының стратегияларына да біршама кеңірек назар аударған. Олар жақын арада көптеген елдерде жасанды интеллекттің қолданылуына байланысты қарқынды пікір-таластар мен оны қолданудағы белсенділік жалғасуы әбден мүмкін екендігін болжай білген.

Өз кезегінде А.Субавеерапандиян (Subaveerapandian, 2023) сынды зерттеу жүргізген ғалым кітапхана және ақпараттық ғылымдар саласындағы жасанды интеллектті қолдану және оның кітапхана қызметіне әсері туралы әдебиеттерге шолу жасады. Ол кітапхана саласында жа-

санды интеллект туралы жан-жақты түсініктерді де талдады. Автор зерттеуінде 70 шақты Скопус деректер қорындағы еңбектерді пайдаланды. Сонымен қатар зерттеуші жасанды интеллектке қатысты еңбектерді саралай отырып сараптамалық жүйелерге жан-жақты талдау жасай білді. Осы себепті автордың ойларын қайталамас үшін біздің еңбекте тарихнамалық шолу қысқаша түрде ғана беріліп отыр.

Салыстырмалы түрде айтар болсақ, осы саладағы белгілі мамандардың бірі А.Кокс (Cox, 2022) өз еңбегінде академиялық кітапханаларда жасанды интеллектке қатысты әртүрлі көзқарастарды қабылдау ықтималдылығы және оның академиялық кітапханаларда қолдану әлеуетінің аясын қарастырады. Сонымен қатар жасанды интеллектке арналған академиялық кітапхананың әлеуетін айқындайтын негізгі жеті тәсілдерді ұсынды. Автор болжамынша кейбір тәсілдер кәсіби жұмыс орындарына қауіп төндіреді, бірақ автоматтандыру жүйені алмастыра алатындықтан емес, мұндай қауіп жасанды интеллект шығындарына байланысты ақша үнемдеу қажеттілігіне байланысты болуы мүмкін делінеді.

Зерттеудің негізгі әдістері педагогика, психология, ақпараттануды оқыту әдістемесі, ресурстарды талдау, математикалық модельдеу, тәжірибе жүргізу секілді көптеген салаларда кеңінен қолданылып келе жатқан ғылыми кешендермен тығыз байланысты екендігін айта кеткен абзал. Біздің көтеріп отырған тақырыпқа қатысты бірнеше еңбектерде сөз болып отырған кітапханаларда жасанды интеллектті қолдану автоматтырудың бір түрі ретінде қарастырылады. Алайда біздің пікірімізше кітапханалардағы жасанды интеллект кітапханаларды автоматтандыру ретінде түсіндірілмеуі немесе сипатталмауы керек. Әдетте кітапханаларды автоматтандыру оның операцияларын механикаландыруды білдірсе, жасанды интеллекттің бұл саладағы қызметі қарапайым автоматтандырудан асып түсетіндігімен ерекшелінеді. Оның автоматтандырудан айырмасы – өзін кітапханашылар сияқты ұстайтын және адамның араласуын қажет етпейтін интеллектуалды ұтымды жүйелерді жасай алатындығымен ерекшеленіп тұрады.

Сондай-ақ зерттеудің теориялық-методологиялық базасын когнитивтік ғылым әдістері мен теориялары, соның ішіндегі оның математикаландырылған саласы, яғни ғылыми-техникалық пән ретіндегі жасанды интеллект құрайды. Жасанды интеллект бұрын адам баласының қабілетіне ғана негізделген функцияларға қатысты

бірқатар жұмыстарды атқара алады. Жасанды интеллект салыстырмалы түрде технология саласындағы өзекті тақырыптардың бірі болып табылады, бірақ әлі де көп зерттеулерді қажет етеді, сонымен қатар бірқатар проблемаларды егжей-тегжейлі қарастыра отырып, оған тереңірек үңілу керектігі байқалады. Осыған орай зерттеу әдісінің мәнін басқарылатын әдістер жиынтығы мен имитациялық модельдеу, ойын теориясы мен практикасы, жасанды интеллект пен алгоритмизация құрайды десе де болады. Осындай кешенді ғылыми ұстанымдарды келешекте де зерттеу аясында қолдану тиінақты әрі нақты нәтижелер алуға септігін тигізеді деген ойдамыз.

Нәтижелер мен талдаулар

Кітапхана саласында атқарылған жұмыстар нәтижелері, сонымен қатар мамандардың жасанды интеллектті осы бағытта қолдануға деген көзқарастары кітапханашыларға деген талаптарды күшейтіп те отыр. Кітапханашы-мамандарды даярлаудағы әсерлі ұстанымдардың бірі жасанды интеллект сынды жүйелерді есептеу технологиясы, имитациялық және математикалық модельдеу жүйесінде, басқару ісінде қолдану болып табылатындығы да белгілі. Жүргізілген зерттеу нәтижелері кітапхана саласында есептеу тораптарын дербес электронды кеңістік арқылы қолдану қажеттілігін айқындап отыр. Әдетте мамандардың тұжырымдамасы бойынша жасанды интеллектті жасаудағы негізгі мақсат машиналарға немесе компьютерлерге соғыстарда, қауіпті еңбек жағдайларында, автомобиль апаттарында, ұшақ апаттарында, өрттерде, жарылыстарда немесе адам қателігі салдарынан болатын табиғи апаттарда адам шығынын азайту болып табылады. Былайша айтқанда оны тіршіліктің қай саласында да болсын кеңінен қолдануға болады. Яғни, оның ауқымы кең. Сол себепті жасанды интеллектті кітапхана саласында қолдану мейлінше перспективті дүниелер қатарына кіреді дей аламыз. Кітапхана саласында жасанды интеллектті енгізу дәстүрлі кітапханатануда қолданылатын түрпаттарды дамытуға, заманауи компьютерлік техниканы, математикалық модельдеудің жаңаша әдістері мен жаңа ақпараттық технологияларды одан ары оңтайландыруға жетелейтіндігі мәлім.

Осыған орай кітапханаларда жасанды интеллектті пайдаланудағы артықшылықтары мен кемшіліктеріне кеңінен тоқталық өтсек деген ойымыз бар.

Қазіргі таңда жасанды интеллект кітапхана сияқты ақпарат орталықтарында адамның жұмысын жоғары жылдамдықпен, тиімділікпен жеңілдету үшін қолданылып келеді.

Салыстырмалы түрде айтар болсақ, Халықаралық кітапханалық ұйым ИФЛА кітапханалардағы жасанды интеллекттің артықшылықтарын төмендегідей бағалаған:

1. Эклибрис мәліметтері бойынша, кітапханалардағы жасанды интеллект зерттеуді анықтауға қол жетімді ете алады.

2. Ақпараттық ресурстар мен қызметтерге тәулік бойы қол жетімділік береді.

3. Кітаптар, журналдар, мерзімді баслымдар мен газеттер және басқа да ақпараттық материалдарды электронды түрге енгізіп, электронды көшірмелерін жасайды. Сол арқылы қашықтықтағы қордан сақталатын және қорлардағы мәліметтерді жеткізетін роботты қрандарды қолданудың арқасында бірнеше қызмет түрлері қысқарады.

4. Тиімділікті арттыру. Яғни, бұл кітапхана қызметінің тиімділігіне тікелей қатысты. Әсіресе материалдарды таңдау және сатып алу, техникалық қызметтер, тарату қызметтері, анықтамалық қызметтер, серияларды басқару және т.б. көптеген қызметтерді жандандырады.

5. Қызмет көрсетуді жақсартады және кітапхана жұмысындағы мамандар тарапынан жасалынатын қателіктерді жою арқылы жұмыс тиімділігін арттырады.

6. Күш-жігерді азайту: кітапханашылардың техникалық қызмет көрсетуге, көшіруге, анықтамалық қызметтерге, сериялық нөмірлерді басқаруға және т.б. жұмсаған күш-жігерін кітапханаларда жасанды интеллект жүйелерін пайдалану арқылы азайтуға болады.

7. Кітапхана қызметтерін ұсынудың кеңейтілген және қызықты тәжірибесін ұсына алады (Omame, Alex-Nmecha, 2020).

Бүгінгі таңда қолданылып келе жатқан кітапханалық қызметте жасанды интеллект оптикалық таңбаларды тану мен нейрондық желіні қолдану арқылы кітаптардың библиографиялық жазбаларын алуға және оларды сәйкесінше жіктеуге қабілетті екендігі белгілі. Қорлмен жасалса мұның өзі қыруар шаруа. Сонымен қатар жасанды интеллектті тілдік кедергілерді азайту үшін табиғи тілді өңдеуде кеңінен қолданылып келеді. Мысалы, Қытайда оқу үшін қытай тілін білу керек. Ал олардың кітапханаларында табиғи тілді өңдеу жүйелерінің болуы шетелдік студенттерге қытай тілін қолма-қол аударуға және түсінуге атсалысады. Сонымен қатар, табиғи

тілді өңдеу жүйелері көп тілді мәліметтер базасынан ақпаратты табуға көмектеседі. Былайша айтқанда осы салада атқарылып жатқан жұмыстар кітапханалық ресурстардың қолжетімділігін арттырып отыр.

Айта кету керек, бірқатар зерттеулерге зер салар болсақ, жасанды интеллект кітапханаға келетін оқырмандар үшін тиімдірек жаңа ақпарат құралдарын табуы жеңілдетіп, оларды сирек кездесетін әрі тез табыла қоймайтын жаңа материалдармен таныстыра алатын мүмкіндігі бар екенін алға тартады. Жалпы айтқанда, жасанды интеллект жүйелері әрбір пайдаланушы оқырманды да танып-біліп, оқи алады, хабардар етеді, кеңес береді, үйрете алады, оқырман тарапынан жіберілген қателіктерді түзете алады және пайдаланушының сансыз талаптарына шыдамдылықпен жауап бере алады. Осылайша, жасанды интеллект кітапханалық және ақпараттық қызмет көрсету үшін үлкен әлеуетке ие деген пікірлерді толық қолдаймыз.

Жасанды интеллект әлеуетті артықшылықтарына қарамастан, жасанды интеллект шешімдерін кітапхана қызметіне біріктіруде әртүрлі қиындықтар ұшырасады. Зерттеушілердің пікірінше, мұндай қиындықтарға төмендегі жайттар жатады:

1. Интеграциялық міндеттер: кітапханаларды автоматтандыруға жасанды интеллект жүйелерін енгізу қолданыстағы инфрақұрылыммен және жұмыс процестерімен интеграцияны қажет етеді. Бұл өз кезегінде жасанды интеллект технологияларының ескірген жүйелерімен және сәтті енгізу үшін қажетті ресурстармен үйлесімділігі туралы сұрақтар туындатады.

2. Пайдаланушы тәжірибесі: жасанды интеллект негізделген автоматтандыру жекелендірілген қызметтер мен ұсыныстар ұсыну арқылы пайдаланушы тәжірибесін жақсартуға мүмкіндік береді. Дегенмен, жасанды интеллект алгоритмдерін пайдалану кезінде пайдаланушының қалауын түсіну және пайдаланушының құпиялылығын сақтау секілді жайттардың шешілуін қажет ететін этикалық мәселелерді тудырады.

3. Сараптама және оқыту: кітапханалардағы жасанды интеллектті сәтті интеграциялау жасанды интеллект технологиялары бойынша тәжірибесі бар қызметкерлерді де қажет етеді. Жасанды интеллекттің барлық әлеуетін тиімді пайдалану үшін кітапхана қызметкерлеріне тиісті дайындық пен біліктілікті арттыру мүмкіндіктерін ұсыну өте маңызды.

4. Құны және тұрақтылығы: кітапханалар, әсіресе шағын және жеткілікті дәрежеде қар-

жыландырылмаған кітапханалар, жасанды интеллект технологияларын енгізуде қаржылық қиындықтарға тап болуы мүмкін. Жасанды интеллект енгізудің экономикалық тиімділігі мен ұзақ мерзімді тұрақтылығын бағалау жасанды интеллект артықшылықтарына әділ қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін өте маңызды.

5. Этикалық ойлар: кітапханаларда жасанды интеллектті пайдалану деректердің құпиялығына, алгоритмдердегі біржақтылыққа және кітапханашылар рөлі мен жұмыс қауіпсіздігі әсеріне қатысты этикалық мәселелерді көтереді (Mark Quaye Affum, 2023).

Тарихи-салыстырмалы талдау тұрғысынан келсек, жасанды интеллекттің кемшілігінен артықшылықтары басымрақ болып тұрғанымен аталмыш жүйені бүгінде көптеген кітапхана ұжымдары қолдана қоймайды. Кітапханаларда жасанды интеллект жүйелерін енгізуге байланысты қандай шектеулер орын алғандығын қарастырып көрелік:

Ең бірінші мәселе – кітапхана саласындағы қордаланған сауалдарға баса назар аударылмағандықтан мемлекеттік бюджет тарапынан да арнайы қаржы бөлінбейді. Сол себепті де кітапханаларда жасанды интеллект жүйелерін әзірлеу, сатып алу үшін жеткілікті қаржыландырудың болмауы үлкен проблема болып тұр.

Екінші мәселе – кітапхана қызметкерлерінде жасанды интеллект жүйелерін пайдалану және басқару туралы техникалық білімнің болмауы және автоматтандыру құралдарын жеткізушілер арасында мамандары санның шектеулі болуы. Шындығына келгенде, жасанды интеллект саласы күрделі, сондықтан әдеттегі кітапханалық автоматтандыру жүйелерін дамытудан тыс осы аспект бойынша арнайы білімді қажет етеді. Бұл кітапханалардағы жасанды интеллект жүйелері саласында қандай да бір ауқымды жұмыс жүргізілмес бұрын осы салада жаңа персоналды жалдауды қажет етеді. Сондықтан да кітапхана мамандарын даярлауда да арнайы жасанды интеллектке қатысты пән қосу керек деп ойлаймыз. Бұл заманауи бағытта маман санын арттырудың, дайындаудың алдыңғы баспалдағы іспеттес дүние. Өйткені ақпарат ағыны күн санап дамып жатқандықтан, бұл жүйе болашақта барлық дерлік саланың бір бөлшегіне айналады деп болжай аламыз.

Үшінші мәселе – кітапханаларда жасанды интеллект жүйелерін жобалау мен қызмет көрсетудің жоғары шығындары.

Төртінші мәселе – дамыған елдерге қарағанда дамушы елдердегі жасанды интеллект жү-

йелерін қуаттандыру үшін тұрақсыз электрмен жабдықтау.

Бесінші мәселе – ұлттық тілдің шектеулі болуы. Кітапханаға әр түрлі бағыттағы және әр түрлі ұлт өкілдері келетін болғаннан соң тілдік шектеулер де маңызды орында тұр.

Алтыншы мәселе – зияткерлік жүйелерде адам білімінің жалпы базасы жетіспейді, бұл олар орындай алатын функциялардың түрлерін айтарлықтай шектейді.

Жетінші мәселе – кітапханаларда жасанды интеллект жүйелерін құруға қажетті күш пен техникалық білім деңгейі. Әдетте зияткерлік кітапхана жүйесін дамытуға жұмсалатын күш-жігердің деңгейі мен сипаты жүйенің қуаты мен күрделілігіне тікелей пропорционалды болып келеді. Яғни жүйе неғұрлым интеллектуалды болса, оған соғұрлым көп күш салу керек.

Сонымен қатар салыстырмалы түрде айтқанда жасанды интеллекттің кіші саласы болып табылатын әрі бірінен бірі өзгеше роботтарды кітапханаларда қолдану белең алып келе жатыр.

Кітапханалардағы телекөрсетілім роботтарын әртүрлі қолданбаларда пайдалануға болатындығы да мамандар тарапынан қарастырылды (Tella, Ogbonna, 2023).

Қашықтан анықтамалық қызметтер: телекөрсетілім роботтары кітапханашыларға кітапханаға физикалық түрде бара алмайтын қашықтағы пайдаланушыларға анықтамалық қызметтерді көрсетуге мүмкіндік береді. Қашықтан пайдаланушылар кітапханашылармен нақты уақыт режимінде байланысқа түседі және зерттеу, дерекқорды іздеу және басқа кітапханаға қатысты сұраулар бойынша көмек ала алады. Мұны инклюзивті білім беру саласымен де байланыстыруға да болады.

Виртуалды бағдарламалау: виртуалды бағдарламаларды, мысалы, виртуалды оқиғаларды, кітап клубтарын және басқа оқиғаларды қамтамасыз ету үшін телекөрсетілім роботтарын пайдалануға болады. Бұл кітапханаларға аудиторияға қол жеткізуге және жеке іс-шараларға қатыса алмайтын пайдаланушылармен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді.

Қашықтықтан экскурсиялар: телекөрсетілім роботтарын кітапхана кеңістігіне, коллекцияларға және ресурстарға виртуалды экскурсиялар жасау үшін пайдалануға болады. Бұл әсіресе кітапханаға жеке бара алмайтын пайдаланушылар үшін пайдалы. Мысалы: қашықтықтан оқитындар немесе мүмкіндігі шектеулі оқырмандар.

Бірлескен кездесулер: телекөрсетілім роботтары кітапханашылармен және басқа пайдала-

нушылармен бірлескен кездесулер мен пікір-таластарға қатысуға мүмкіндік береді. Мұндай жұмыстар ынтымақтастықты жақсартады және қашықтықтағы пайдаланушыларға кітапхана операцияларында бейбелсенді рөл атқаруға мүмкіндік береді.

Десе де тарихи-салыстырмалы әдістеме тұрғысынан келер болсақ, мамандар тарапынан кітапханашы робот келесі өлшемдер бойынша бағаланады:

- (1) Сенімді визуалды локализация;
- (2) Сенімді және ақауларға төзімді күшпен басқарылатын экстракция;
- (3) Әр түрлі көлемдегі және қалыңдықтағы кітаптар үшін жеткілікті өнімділік;
- (4) Белсенді кітаптарды іздеу;
- (5) Навигация мен белсенді көруді біріктіру;
- (6) Қателіктер болдырмауға бағытталған ықтималдық стратегиясы (Asemi, Ko, Nowkarizi, 2020). Мұндай тарихи-салыстырмалы талдауларды көптеп тізе кетуге болады. Алайда олардың басым бөлігі осы жоғарыда айтылған авторларды көп жағдайда қайталайды.

Салыстырмалы талдау тәжірибесіне сүйенер болсақ, отандық кітапхана саласы бойынша роботтарды енгізудің де өзіндік ерекшеліктері бар. Оны дамыту үшін шетелдік тәжірибеге сүйенген де жөн. Мысалы, Жапонияда әр түрлі салалар бойынша роботтарды енгізу кеңінен орын алған болатын. Олардың мерзімдері де әрқилы бола береді. Мәселен, кейбір жүйеге роботтар тұрақты түрде орнатылса, басқалары шектеулі мерзімге немесе белгілі бір тарихи құбылыстар мен оқиғаларға бекітіледі. Былайша айтқанда, ұзақ және қысқа мерзімдік немесе тақырыптық роботтар қызмет көрсете алады деуге болады. Мұндай жасанды интеллектке негізделген іс-әрекеттерден кітапхана саласы да шет қалмайтындығы белгілі.

Осы мәселені кеңірек тарқату мақсатында төменде Жапония елінде кітапханаларға роботтарды енгізудің мысалы келтіріліп отыр.

Кезінде жапониялық мамандар «Реррег» атты жартылай гуманоидты роботты пайдалану арқылы кітапханаға арналған нұсқаулық – Softbank Robotics әзірлеген және сататын жартылай гуманоидты робот жасаған болатын. Оны пайдалану үшін нұсқаулықтың үш моделі берілді: біріншісі, үй моделі (үйге арналған бұрыш); екіншісі, корпоративті модель (бизнеске арналған бұрыш); ал үшіншісі, мектеп (білім беру) моделі. Техникалық сипаттамасына қарағанда Реррег-дің негізгі ерекшеліктері мынадай: оның биіктігі шамамен 120 см, орташа салмағы 29 кг

көлемінде және батареясының жұмыс уақыты шамамен 12 сағатты құрайды. Бас, кеуде, қол және аяқтарына әртүрлі сенсорлар орнатылған. Сонымен қатар, камерамен және микрофонмен жабдықталған. Кеуде тұсына планшет түріндегі сенсорлық дисплей орнатылған. Қозғалысын жеңілдету үшін omni деп аталатын дөңгелегі бар. Мұның екі аяқты робот еместігін және өзіндік ерекшелігін мамандар атап көрсеткен (Harada, 2019).

Келесі бір салыстырмалы-тарихи талдау тәжірибесінде ерекше орын алатын роботты кітап іздеу жүйесі – BookBot технологиясы. Бұл технология өндірісте ұзақ жылдар бойы қолданылып келеді. Кейіннен бұл технология кітапхана жүйесіне енді. Ғылыми-көпшілік түрде бағаласақ, BookBot автоматтандырылған кітапхана каталогы арқылы сұраныс бойынша пайдаланушыларға кітаптарды автоматты түрде шығаратын кітап жеткізу жүйесі болып табылады. Оқырман тарапынан тапсырыс алғаннан кейін кейін бірнеше минут ішінде BookBot роботтық крандарының бірі сұратылған кітапты сөрелерден алады. Егер оқырман материалды өзімен бірге алғысы келсе, оны кітапханадағы немесе одан тыс жерде пайдаланушыға одан әрі жеткізу үшін жауапты бөлімге жеткізеді. Міне, осылайша кітапханашы-мамандардың жұмысын жетілдіру, олардың қызметінің тиімділігін арттыру заманауи технологиялар негізінде жүзеге асып жатыр.

Біздің ойымызша, тарихи-салыстырмалы талдау тәжірибесіне сүйене отырып кітапхана саласын дамыту үшін бірқатар практикалық дүниелерді жүзеге асырған абзал. Мысалы, олардың арасында тарихи-салыстырмалы талдау тұрғысынан мынадай мәселелерді шешкен жөн: теориялық робототехниканың кітапханатанудағы орнын анықтап, пәнаралық өзара байланыстарын айқындау; робототехника ғылыми теориясы мен заңдылықтарының қалыптасуын анықтау; робототехникадағы көп-өлшемділік пен эволюционизм байланысын зерделеу; теориялық робототехника мен виртуалдылықтың дамуын саралау; робототехниканың басқа салалардағы дамуына баға беру және озық тәжірибелерін енгізу; робототехника мен тораптық пайым-түсініктерге сараптама жасау; робототехникадағы жасанды интеллект ара-қатынасын дамыту жолдарын қарастыру, т.с.с.

Қорытынды

Ғаламтор мен әлеуметтік желілерге негізделген заман көшінен қалмас үшін бүгінгі күні

отандық кітапханалар өркендеуге және дамуға ұмтылса өз қызметтеріне жаңашылдық енгізіп, күнделікті қаракеті мен іс тәжірибелерін қайта қарастыруы керек. Кітапхана саласына енгізіліп жатқан түрлі бағдарламалар мен қосымшаларды зерделеп, олардың ең тиімді тұстарын, озық үлгілерін дамыту, қызмет аясындағы қолданысын арттыру қажет. Ең тиімдісі кітапхана саласын дамытуға арналған қорқыпкерлік бағдарламалар мен қосымшаларды жетілдірген жөн. Сонымен қатар бұл мақсаттарға қол жеткізудің нақты құралы кітапханаларда жасанды интеллектті қолдану болып табылатындығын да ескерген абзал. Өз кезегінде алуан түрлі бағыттағы кітапханалар техникалық, анықтамалық қызметтерге, ақпаратты тарату қызметтеріне, ресурстарды басқаруға және ақпаратты іздеуге/таратуға арналған жасанды интеллект жүйелерін дамытудан үлкен пайда көре алады. Дегенмен айта кету керек бұл технология кітапханашыларды жұмыссыз қалдырады деген де пікірлер жоқ емес. Десе де жасанды интеллект кітапханалардың жұмысын және қызмет көрсету аясын,

сервисін айтарлықтай жақсартады деп сеніммен айта аламыз. Үнемі өзгеріп отыратын цифрлық қоғамдағы кітапханалардың өзектілігін жасанды интеллект сынды бағдарламалар арттыратындығы мамандарға белгілі болып отыр. Әлбетте, ең алдымен жасанды интеллект әсерінен білім беру жүйесі түбегейлі өзгеруі ықтимал. Бүгінгі күні кез келген кітапхана әлеуметтік білім беру, оқыту, білім және байланыс орталығы ретіндегі мәртебе алп отыр. Жасанды интеллект іске қосылған жағдайда мұндай кітапханалар маңызы артады және дамуы жаңаша қарқынға ие бола алады. Онда кітапханаларда жасанды интеллект технологиясын енгізу кітапханашыларды алмастыруға емес, білім алмасу мен тұлғааралық өзара әрекеттесуді байытуға және кеңейтуге бағытталған. Сондықтан кітапханалар жасанды интеллектті қолдану туралы пікірлерін де өзгертуі керек. Олар жасанды интеллектке оң көзқараспен қарауы және кітапхананың коммуникациялық функцияларын жандандыруға және қызмет көрсету тиімділігін арттыруға ықпал етуі тиіс деген ойдамыз.

Әдебиеттер

- Susan Jenkins, Borui Zhang. The role of AI in library services. <https://www.elsevier.com/connect/the-role-of-ai-in-library-services> (18.05.2024)
- Developing a library strategic response to Artificial Intelligence. <https://www.ifla.org/developing-a-library-strategic-response-to-artificial-intelligence/#:~:text=AI%20will%20be%20used%20to,retrieve%20book%20stock%20on%20demand.> (18.05.2024)
- Громов Г.Р. (1985). Национальные информационные ресурсы: проблемы промышленной эксплуатации. Москва: «Наука».
- Громов Г.Р. (1992). Очерки информационной технологии. Москва: Инфоарт.
- Мелюхин И.С. (1999). Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. Москва: Изд-во Моск. Унта.
- Edwards P. (1995). *The Closed World: Computers and the Politics of Discourse in Cold War America*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Wheatley A., Hervieux S. (2019). Artificial intelligence in academic libraries: An environmental scan. *Journal of Information Services & Use*, pp. 347-356. <https://content.iospress.com/articles/information-services-and-use/isu190065>
- Alhaji Adejo A., Yakubu Misau A. (2021). Application of artificial intelligence in academic libraries in Nigeria. *Journal of Library Philosophy and Practice*. p.3. <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=12669&context=libphilprac/1000>
- Cox A. (2022). How artificial intelligence might change academic library work: Applying the competencies literature and the theory of the professions. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, p. 14. <https://asistdl.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/asi.24635>
- Subaveerapandiyan A. (2023). Application of Artificial Intelligence (AI) In Libraries and Its Impact on Library Operations Review. *Journal of Library Philosophy and Practice*. p.20. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4528216
- Cox A., Pinfield S., Rutter S. (2019). The intelligent library. *Journal of Library Hi Tech*, pp. 418-435. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/LHT-08-2018-0105/full/html>
- Omame I., Alex-Nmecha J. (2020). Artificial Intelligence in Libraries. p.135. https://www.researchgate.net/publication/338337072_Artificial_Intelligence_in_Libraries
- Quaye Affum M. (2023). The Role of Artificial Intelligence in Library Automation Mark Quaye Affum. *Journal of Library Philosophy and Practice*, p.4. <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=15142&context=libphilprac>
- Tella A., Ogbonna O. (2023). Telepresence robots in libraries: applications and challenges. *Journal of Library Hi Tech News*, p.1. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/LHTN-03-2023-0035/full/html>

Asemi A., Ko A., Nowkarizi M. (2020). Intelligent libraries: are view on expert systems, artificial intelligence, and robot. Journal of Library Hi Tech, p. 427. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/LHT-02-2020-0038/full/>
Harada T. (2019). Robotics and artificial intelligence technology in Japanese libraries. p.2. <https://library.ifla.org/id/eprint/2695/>

References

- Susan Jenkins, Borui Zhang. The role of AI in library services. <https://www.elsevier.com/connect/the-role-of-ai-in-library-services> (18.05.2024)
Developing a library strategic response to Artificial Intelligence. <https://www.ifla.org/developing-a-library-strategic-response-to-artificial-intelligence/#:~:text=AI%20will%20be%20used%20to,retrieve%20book%20stock%20on%20demand.> (18.05.2024)
Gromov G.R. (1985). Natsional'nyye informatsionnyye resursy: problemy promyshlennoy ekspluatatsii. Moskva: «Nauka». (in Russian).
Gromov G.R. (1992). Ocherki informatsionnoy tekhnologii. Moskva: Infoart. (in Russian).
Melyukhin I.S. (1999). Informatsionnoye obshchestvo: istoki, problemy, tendentsii razvitiya. Moskva: Izd-vo Mosk. Un-ta. (in Russian).
Edwards P. (1995). The Closed World: Computers and the Politics of Discourse in Cold War America. Cambridge, MA: MIT Press.
Wheatley A., Hervieux S. (2019). Artificial intelligence in academic libraries: An environmental scan. Journal of Information Services & Use, pp. 347-356. <https://content.iospress.com/articles/information-services-and-use/isu190065>
Alhaji Adejo A., Yakubu Misau A. (2021). Application of artificial intelligence in academic libraries in Nigeria. Journal of Library Philosophy and Practice. p.3. <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=12669&context=libphilprac/1000>
Cox A. (2022). How artificial intelligence might change academic library work: Applying the competencies literature and the theory of the professions. Journal of the Association for Information Science and Technology, p. 14. <https://asistdl.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/asi.24635>
Subaveerapandiyani A. (2023). Application of Artificial Intelligence (AI) In Libraries and Its Impact on Library Operations Review. Journal of Library Philosophy and Practice. p.20. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4528216
Cox A., Pinfield S., Rutter S. (2019). The intelligent library. Journal of Library Hi Tech, pp. 418-435. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/LHT-08-2018-0105/full/html>
Omame I., Alex-Nmecha J. (2020). Artificial Intelligence in Libraries. p.135. https://www.researchgate.net/publication/338337072_Artificial_Intelligence_in_Libraries
Quaye Affum M. (2023). The Role of Artificial Intelligence in Library Automation Mark Quaye Affum. Journal of Library Philosophy and Practice, p.4. <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=15142&context=libphilprac>
Tella A., Ogbonna O. (2023). Telepresence robots in libraries: applications and challenges. Journal of Library Hi Tech News, p.1. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/LHTN-03-2023-0035/full/html>
Asemi A., Ko A., Nowkarizi M. (2020). Intelligent libraries: are view on expert systems, artificial intelligence, and robot. Journal of Library Hi Tech, p. 427. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/LHT-02-2020-0038/full/>
Harada T. (2019). Robotics and artificial intelligence technology in Japanese libraries. p.2. <https://library.ifla.org/id/eprint/2695/>

Авторлар туралы мәлімет:

Гульмира Есбатыровна Сабденова – т.ғ.к., доцент, дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: gulmiras2801@mail.ru
Жансая Қосмырза – докторант, дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: zhansaya.kosmyrza@mail.ru

Сведения об авторах:

Гульмира Есбатыровна Сабденова – к.и.н., доцент кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: gulmiras2801@mail.ru
Жансая Қосмырза – докторант, кафедра всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: zhansaya.kosmyrza@mail.ru

Келіп түсті: 01.12.2023
Қабылданды: 12.05.2024

3-бөлім
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

Section 3
ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY

Раздел 3
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

Wurigemule¹ , T. Kartaeva^{2*} , R. Utepova²

¹Inner Mongolia University, China, Hohhot

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: kartaeva07@mail.ru

TRADITIONAL FOLK KNOWLEDGE OF THE KAZAKHS ASSOCIATED WITH THE CULT OF THE WOLF

The main purpose of this article is to give a scientific assessment of the role of the wolf in the system of traditional folk cognition of the Kazakh people on the basis of ethnographic field reports arising from the mechanism of relations between human and wolf, human and nature.

The methods of studying the topic are interdisciplinary through historical and ethnographic, zooarchaeological, ethno-folklore approaches.

The results of the study determine that the totem character of the wolf has a high significance in the life of the Kazakh people, such cultural and anthropological features as ancient artifacts associated with wolves, sacred cults, belief systems, ethnolinguistic data, processing of wolf skins, ethnomedicine.

The results will be utilized to determine the importance of animal cults in ethnozooarchaeology.

The system of knowledge and skills related to wolves for Kazakh people is associated with the recognition of the secrets of nature and animals from ancient times. There was formed ethno-folklore system (legends, fairy tales, proverbs) related to the cognition of man and wolf, as well as a system of names according to the types of wolves, age and color. The ephemeral name "Bori" used by the ancient Turks and the cult of bori had not lost their meaning from ancient times to the present day. Archeological finds determine the importance of the image of the wolf in the life and worldview of the ancient tribes inhabiting the Kazakh land. The skin was tanned and hung at home. The wolf coat (winter coat) and wolf cap (winter cap) were sewn from its skin. Heart, larynx, meat, fat, wolf soup, bile, genitals had been used in ethnomedicine for the traditional treatment of various diseases. The body parts such as skull, cheeks, teeth, haste, soles, skin were used for magical and ritual purposes. The system of proverbs associated with the wolf reflects the peculiarities of the Kazakhs' knowledge of wolves.

Key words: Wolf, The ephemeral name "Bori", Trap, Folk knowledge, Ritual magic.

Ұрғымыл¹, Т. Қартаева^{2*}, Р. Утепова²

¹Ішкі Моңғолия педагогикалық университеті, Қытай, Хохот қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: kartaeva07@mail.ru

Қазақтардың қасқыр культімен байланысты дәстүрлі халықтық білімі

Бұл мақаланың негізгі мақсаты – адам мен қасқырдың, адам мен табиғаттың қарым-қатынас механизмінен туындайтын этнографиялық далалық есептер негізінде қазақ халқының дәстүрлі халықтық таным жүйесіндегі қасқырдың рөліне ғылыми баға беру.

Тақырыпты зерттеу әдістері тарихи-этнографиялық, зооархеологиялық, этно-фольклорлық тәсілдер арқылы пәнаралық болып табылады.

Зерттеу нәтижесі қасқырлармен байланысты көне артефактілер, киелі культ, наным-сенім жүйелері, этнолингвистикалық деректер, қасқыр терісін өңдеу, этномедицина сияқты мәдени-антропологиялық ерекшеліктер қасқырдың тотемдік сипатының қазақ халқының тұрмысында аса жоғары мәнге ие екенін нақтылайды.

Нәтижелер жануарлар культінің этнозооархеологиядағы маңызын анықтау үшін қолданылады.

Қазақ халқы үшін қасқырға байланысты халықтық білім мен дағдылар жүйесі ерте заманнан табиғат пен жануарлардың сырын білумен байланысты. Адам мен қасқырды тануға байланысты этнофольклорлық жүйе (аңыздар, ертегілер, мақал-мәтелдер) және қасқыр түрлеріне, жасына, түсіне қарай атаулар жүйесі қалыптасты. Ежелгі түріктер қолданып жүрген «Бөрі» эвфемистік атауы мен қасқыр культі көне заманнан күні бүгінге дейін өз мәнін жойған жоқ. Археологиялық мұралар қазақ жерін мекендеген ежелгі тайпалардың өмірі мен дүниетанымындағы қасқыр бейнесінің маңызын айқындайды. Терісін өңдеп үйге іліп қойған, терісінен қасқыр тон

және қасқыр тымақ тіккен. Жүрек, өнеш, қасқыр етінің сорпасы, майы, өт, жыныс мүшелері этномедицинада әртүрлі ауруларды дәстүрлі емдеу үшін пайдаланылды. Бас сүйек, жақ, тіс, аяқ және терісі сияқты дене бөліктері магиялық және ғұрыптық мақсаттарда пайдаланылды. Қасқырға байланысты мақал-мәтелдер жүйесі қазақтың қасқыр туралы танымының ерекшелігін көрсетеді.

Түйін сөздер: қасқыр, бөрі – эфемистік атауы, халық танымы, ғұрыптық магия.

Ургымыл¹, Т. Картаева^{2*}, Р. Утепова²

¹Педогогический университет Внутренней Монголии, Китай, г. Хоххот

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: kartaeva07@mail.ru

Традиционные народные знания казахов, связанные с культом волка

Основная цель данной статьи – дать научную оценку роли волка в системе традиционных народных знаний казахского народа на основе этнографических полевых отчетов, вытекающих из механизма взаимоотношений человека и волка, человека и природы.

Методы исследования темы – мультидисциплинарными, с использованием историко-этнографического, зооархеологического, этнофольклорного подходов.

Результаты исследования подтверждают, что тотемический характер волка имеет очень важное значение в жизни казахского народа, например, древние артефакты, священные культы, системы верований, этнолингвистические данные, обработка волчьих шкур, этномедицина и т. д., связанные с волками.

Результаты будут применены для демонстрации культа животных в этнозооархеологии.

Система знаний и умений, связанных с волками, для казахов связана с познанием тайн природы и животных с древнейших времен. Сформировалась этнофольклорная система (предания, сказки, пословицы), связанная с познанием человека и волка, а также система названий по типам волков, возрасту и окрасу. Эфемистическое название «Бөрі» использовавшееся древними тюрками и культ волка не потеряли своего значения с древнейших времен до наших дней. Археологические находки определяют значение образа волка в жизни и мировоззрении древних племен, населяющих казахскую землю. Шкуру дублили и вешали дома. Из его шкуры шили волчью шубу (тон – зимнее пальто) и волчью шапку (тымақ – зимнюю шапку). Сердце, гортань, мясо, жир, волчья похлебка, желчь, половые органы использовались в этномедицине для традиционного лечения различных заболеваний. Такие части тела, как череп, щеки, зубы, ступни, кожа использовались в магических и ритуальных целях. Система пословиц, связанных с волком, отражает особенности знаний казахов о волках.

Ключевые слова: волк, эфемистическое название «бөрі», народные знания, ритуальная магия.

Introduction

The life of the Kazakh people connected with nomadic animal husbandry has allowed them to get acquainted with nature for many centuries. Experience of studying nature has allowed to recognize the condition of wild animals, their habitat, the harm and benefits to humans, and to take into account their characteristics. From ancient times the hunters did not hunt wild animals during calving and laying eggs. Wolf cognition takes a special role in the life, worldview and system of existence of the Kazakh and other peoples. The relationship between man and nature, or man and the animal world is referred in the fact that people are well aware of the condition of the wolf.

The wolf (*Canis lupus*) is a fluffy, feathered predator. They hunt for food at night, travel 70-85 km in search of food. Body size is 105 – 160 cm,

length of tail is 29-52 cm, weight up to 80 – 100 kg, length of leg is 34-36 cm, height of body is – 90 cm. The wool is shed twice a year. Colors are black, white, gray, blue, red, orange. Feed is about 4 kg of meat per day. According to the Association for the Conservation of Biodiversity of the Republic of Kazakhstan from 2012 to 2015, wolf food consists of 40% of – saigas, 25% – mice and squirrels, 12% – squirrels, 8% – natural products (plants, salt), 5% – various predators, 3% – birds, 3% – insects, 1% – wild boars and domestic animals (<http://www.acbk.kz/animals/default/view?id=54>).

The species and names of wolf. The following system of names for wolves indicates the width and depth of wolf cognition: *Abadan* – is a head male wolf who leads a group of wolves; *Apan* – is a burrow for cubs; *Ar bori* – is an ancient Turkic name of the jackal wolf (Mahmud Kashkari, 1 v., 1997: 109); *Arlan* – is a male wolf; *Auek/auekbasy* – is a small

nesting group or families; *Birishkek* – is the ancient name of a male wolf; *Boltirik* – is cub; *Bori* – is an ephemeral name for a male wolf used by the early Turks; *Borte* – is an early Turkic name for a female wolf; *Kokzhal* – is another name of arlan; *Zhatagy* – is a place where the wolf sleeps during the day; *Enuk* – is an ancient Turkic name for wolf cubs (Mahmud Kashkari, 1v., 1997: 102); *Kanshyk* – is a female wolf; *Karakulak* – is the cub less than six months old; *Kok sholak* – is a wolf with a short tail. As the wolf grows older, the fur on the tail fall off and the tail is shortened, the name of the wolf is associated with this characteristic of the wolf; *Kokbori* – is an ancient name of a wolf associated with the divine religion, Divine wolf, name as meaning of animal of divine; *Kokserek* – is an ancient name for wolf cubs; *Kokzhal* – is a fierce, male wolf with a straight back mane that leads a group of wolves; *Kurt* – is an ancient Turkic name for a wolf. (Mahmud Kashkari, 1 tom., 1997: 400); *Kurtka* – is an early Turkic name for a female wolf; *Korban* – is jackal wolf; *Olekshin* – is the ancient name of a female wolf (also used for a female tiger); *Shulan* – is a female wolf; *Syrttan* – full-grown wolf, a special among abadians' *Uyalas* – are wolves that grow up in the same burrow and suckle the mother wolf.

Depending on the color, they are divided into *gray wolves*, *red wolves*, *blue wolves* and *black wolves*.

Materials and Method

This research work was written on the basis of scientific processing of paleoethnographic, ethnoarchaeological and ethnozoological material collected during a field ethnographic expedition.

Field research works related to wolves were carried out in the region Syrdarya-Aral, the western part of the Kazakhstan, Ulytau.

Traces of animal worship in one form or another permeate religions of all times and peoples. Totemism, the oldest form of animal worship, was universal, and this is one of the reasons for the widespread existence of the cult of animals. Traces of “totemism» in the form of remnants can be traced in the religious beliefs of almost all peoples (Tolstov, 1935). The origin of totemism is obviously connected with the fact that at the early stages of development man had not yet distinguished himself from nature, from the animal world, for him animals, birds, plants were the same creatures as himself. The study of animal cult is of great practical significance (Toleubaev, 1991: 5; Sokolova, 1972: 9-33;).

The first written sources provide evidence of

the totem role of the wolf in the early Turkic period (Mahmud Kashkari, 1997; Fazallah Rashid ad Din, 1987). The formation and transmission of the totem cult from generation to generation is evidenced by folklore data formed at different periods (Babalar sozi, 2004-2013; Epos Abyndji; Potanin, 1916; Valihanov, 1985; Toishanuly, 2016; Kamalashyly, 2013; Kazaktyn etnografyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn desturli zhuiesi, 2017).

The basis of the methodology for ethnographic interpretation of wolf-shaped ritual products, which form a system of archaeological artifacts, along with physical data, is archaeological, ethnoarchaeological research (Altinbekov, 2014; Baipakov, Voyakin, et al: 2010; Bisenbayev, et al: 2013; Kazakstannyn ezhelgi koshpeliler madenieti: arheologiyalyk kolleksiya, 2009; Satina, 2013; Khudyakov, 2007).

The cult of animals, the importance of animals as totems ethnozoology will be revealed on the basis of research.

Ethnozoology is an interdisciplinary scientific field that integrates ethnological and zoological studies. This direction is the most appropriate for identifying historical and ethnographic parallels in the relationship between man and nature. Ethnozoology includes studies of historical and geographical distribution, confirming their interaction with the ancient traditional and modern Kazakh people (cult, ritual, mythology), scientific analysis of external traditional knowledge (ethnomedicine). Among the Kazakh and Turkic peoples, the genealogical prominence and worship of Kok-Bori (ancestral wolf) emphasizes the need for paleoethnographic studies based on new knowledge.

During the field expedition, materials were collected reflecting cultural and anthropological features associated with wolves: ancient artifacts, sacred cults and belief systems, ethnolinguistics, processing of wolf skins, ethnomedicine, etc. Ethnographic and ethnoarchaeological materials serve to give a scientific assessment of the role of wolves in the traditional cultures of the Kazakh people, illustrating the historical evolution and mechanisms of relationships between humans and wolves.

Result and Discussions

The sacred image of the wolf and the myth

The Turkic and Kazakh peoples, who consider themselves to be the descendants of Kokbori, particularly esteemed the wolf on the basis of beliefs. According to the ethno-genealogy of the ancient Turks, the female wolf was the mother of

the first Turks. In accordance with one legend, in ancient times a country was invaded by an enemy, and an only child was amputated and left alone. The child was taken away and fed by a female wolf. The descendants of the child and the female wolf are called Turks or descendants of Ashina. (Babalar sozi, 83 vol., 2012: 333; Khudyakov, 2007: 2). In concordance with a legend, the khan's two daughters, who were imprisoned in a stone fortress, became pregnant by a wolf that dug in, and then the Turks dispersed. Therefore, it can be assumed that the ancient Turks raised the skull of the wolf on a pole and tied it with jute rope as a symbol and a flag (Picture 1).

Picture 1 – A sample of raising a wolf's skull as a symbol, flag by tying it to a pole. It was painted by predictive information of the author T.Kartaeva the artist is Adilkhan Rakhmetov.

A reconstructed version of the ancient Turkic flag with a wolf's head was made by renovator Kyrym Altynbekov and a graphic version was created by a Russian artist M. Gorelik. Museum number is KP 20447 1-3 (Kazaktyn etnografyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi, 2017: 487). M. Gorelik and K.Altynbekov used the sculpture of a wolf's head made of gold-plated silver, which came to the Hermitage in 1939 from the museum of Ostyak-Vogul, for the reconstruction of the wolf flag (Picture 2). Scholars, art historians and museum scholars have recognized

this artifact as the “head of the flag” that served as the flag of the ancient Turks. The length of the ingot head is – 30 cm, and the height is 27 cm including the ears which served as the head of the flag which became the value of the Hermitage. (Trever, 1940: 17-19). Due to the gold plating, scientists believe that the head of the Turkic flag was made of gold (Khudyakov, 2007: 2). For the sake of gold, scholars believe that the head of the Turkish flag was made of gold.

Picture 2 – Wolf flag. Reconstruction of K.Altynbekov. (Altynbekov, 2014: 277-279)

“The wolf's head is my motto
The wolfish is my flag,
When wolfish raises a flag,
I'm excited all over”
(The poet Suinbay Aronulu.).

The fact that the heads of two wolves depicted opposite each other on the head of the flag, which is kept in the Museum of Ethnography in Anakara, Turkey, proves that the worship of Kokbori is a common knowledge of the Turkic peoples. The combination of the tongues of the two wolves is a symbol of unity and peace. The fact that the part of the flag with the inscription “Allah” with a curved bottom attached to the wolf's head is a proof that the pre-Islamic totem relic is intertwined with the Islamic faith (Picture 3).

Picture 3 – The head of the wolf flag.
Museum of Ethnography. Ankara. Turkey.
Author’s (T.Kartaeva) visit to Ankara – 2019.

Kokbori is found in almost all Turkic peoples who worship the Blue God. One of the proofs of considering the ancient Turks as the descendants of the “bori” can be seen the wolf’s footprint on the brick of pulpit gate of the Alasha khan’s tomb in Ulytau (Picture 4).

Picture 4 – A wolf’s footprint on a brick on the top of the door, which is probably on the pulpit of Alasha Khan’s tomb. XI – XII centuries (Previously, the monument was considered by scientists to be the XIV century, recent studies have recognized it as a monument of the XI – XII centuries). FEE – Ulytau.

The walls of the medieval town of Sarayzhuk, Kuzhkala, Koktam were also placed burnt bricks with the wolf’s footprint (Picture 5). The “brick” with wolf footprints served as the city’s mascot.

The wolf’s footprints were clearly visible after the rain. In old times, the wolf’s footprints were

carved in the form of bricks before they dried up and began to harden. The sides were trimmed, baked in the oven to make bricks, and added to the constructions of mausoleum and town.

Picture 5 – Bricks with traces of wolves on the walls: of Sarayzhuk: a) of the medieval city Kyshkala; b) Sarayshyk Museum-Reserve. FEE – Sir-Aral; Atyrau.

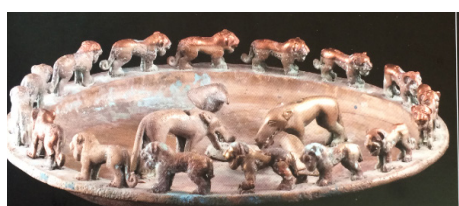
The archeological collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan contains a pair of whips in the form of a wolf’s head dating back to the VI-VII centuries. The artifact was found in the Zhetisu region. The nozzle is made of bronze. Dimensions are: 4.3x2.2x1.9 cm; sleeve is 1,3x1,1 cm; Museum registration number is – KP 22428.

The image of two wolves in the fund of KRSCM which fought for mountain-goat surrounded by a sixteen leopard and two birds in the middle of a bronze candle confirms symbolic image of wolf. Museum number is KP 25195. Height is- 24.9 cm., Pedestal height is – 17.6 cm., dimensions are 34.1x34.9 cm., edge of width are 2.1x2.4 cm. It was found in 1993 in the Ereymentsai gorge of Almaty region. Both wolves have open jaws, fangs are seen, front and back legs are put together. The wolf figurines are hollow in the middle and there is a round hole in the ridge for wick. That is, the wolf statuettes serve as the base of the light bulb (Picture 6).

During the excavations of the medieval city of Kastek, the image of a wolf in a piece of pottery was found by archaeologist Arnabay Nurzhanov lit up at night. Putting a candle on a wolf and depicting it with a burning eye is associated with the wolf’s attack at night (Picture 7).

a

b

Picture 6 – a) A candle with a statue of two wolves;
b) A fragment (Kazakstannyn ezhelgi koshpeliler madenieti: arheologiyalyk kolleksiya, 2009: 98).

Picture 7 – A fragment of a pottery with the image of a burning wolf found in the medieval town of Kastek. Excavations of archaeologist A. Nurzhanov. Photo by T. Kartaeva during the expedition's visit in 2019. FEE – Kastek.

A distinguishing example of ancient artifacts with the image of a wolf is on display in the Aktobe regional historical museum of local lore. The wolf's skull must have served as a flagpole or whip handle (Early Iron Age. Autodrome Cemetery). The mystery of the skeleton with the image of two wolves is not almost discovered (Shpaki II cemetery). And eating

with the wolf's a skull spoon, putting the image of a wolf in the kitchen utensils are associated with the ritual of gaining strength from the wolf, tradition of worshipping the wolf (Picture 8 – a,b, c).

According to the story spread among people, the end of the spears of Suranshy and Bugybai batyrs were designed a wolf's head. The wolf's head on the edge of the spear's handle must have been like this item in a museum.

a

b

c

Picture 8 – a,b, c) A wolf's skull bone spearhead and a wolf's skull spoon. Aktobe regional historical museum of local lore. FEE – Aktobe.

The Early Iron Age found in archeological excavations, and the wolf-shaped buckles in "animal-style" horse equipment dating back to the early Turkic period are also associated with the religious beliefs of the ancient tribes, the ancient "wolf totem". (Bisenbayev, Duisengali, 2013: 135-137; Satina, 2013: 62; Picture 9).

Picture 9 – The wolf shaped buckles of horse equipment. Aktobe regional museum of local lore. FEE – Aktobe.

The gold earrings made of a hollow gold tube by bending found during the excavation of the Kerderi mausoleum on the dried bottom of the Aral Sea, conventionally called the Aral-Asar settlement, is closed with the image of a wolf's head on the other edge (Picture 10). Kerderi mausoleum is dated back to the Golden Horde period of the XIV century, related to this "animal-style" wolf headed earrings are also documented as the XIV century and are exhibited in the Kyzylorda regional museum of local lore (Baipakov, Voyakin, et al: 2010). This wolf headed gold earrings are the result or continuation of the art of "animal style".

Picture 10 – The wolf headed gold earrings. Kerderi mausoleum. XIV century. Kyzylorda regional museum of local lore. FEE – Sir-Aral.

There was formed a semantic connection between the concepts of wolf, the predator Bori with the concepts of leader, warden, hero of the nomadic people. People likened the brave hero to a wolf such as *abadan*, *arlan*, *kokzhal*. These equations were used synonymously with the concept of a hero. For example, the hero Barak was called as Kokzhal Barak (Kazaktyn etnografyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn desturli zhuiesi, 2017, 3 vol.: 636 – 637). Batyr Makhambet Utemisuly presented himself as a wolf :

*It was me and me
When I was in Naryn
I was a wave of war
During Isatay's life
I was equal to two bori (wolf)
(Mahanbet. Bes gasyr jirlaidy, 1989: 190).*

The content of almost all legends shows the care of wolf to human. In Kazakh folklore, especially in Kazakh fairy tales, the wolf is more common and

described in detail than other animals. In fairy tales and legends, when the main character is in trouble, a wolf comes to the rescue, guides and leads. He takes the hero to his destination. He resurrects the dead hero and helps him to take revenge. A woman gives a birth of hero wants to eat a wolf's heart.

The image of a "bori" was embossed on the ritual complex inscription created by one of the first Turkic kagans – Taspar kagan (Kutlyk) who ruled between 571-582. Researchers connect the image of bori (wolf) at the top of this inscription with the legend of "Ashyna (Wolf)". The early Turks called the kagan, his horde, and the high-ranking officials of the kaganate: *yabgu*, *shad*, *tarkhan*, *byiryk*, *tegin* as "bori" who guards day and night and military units. The Kok Bori means "the wolf of God" (Kazaktyn etnografyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn desturli zhuiesi, 2017, 1 vol.: 710 – 711).

Genghis Khan's ancestry is also connected with the wolf, in one of the legends at the time of death Buiyn Bayan came as a ray and left as a wolf, before leaving whispered to Alangoa "Genghis, Genghis". After that night's meeting, Genghis Khan was born (Potanin, 1916: 50).

In the poem of "Story of the attack on the house of Salor Kazan" in the book of "Korkyt Ata", Salor Kazan set out in search of his country after the enemy's attack. On the way, he talks to the wolf and asks for a way to his country (Korkyt Ata enciklopedialuk zhinak, 1999: 138). This record reveals that the wolf was the guardian of an entire country.

In the story "Oguz – name" it is told that Erki khan held a party in honor of Tuman khan and the story where Korkyt Ata invited Turman Khan talked with group of old and young wolves like human (Fazallah Rashid-ad din version. Oguz – name, 1987: 35-36).

According to folklore, the wolf was a a guardian for heroes, shamans. People say that the hero Er Zhanibek had two wolves and he was led by these two wolves on the road and on the march. There is a legend that Bokenbay and Eset batyrs were also owned by wolves. The White Wolf served the role of chief assistant of Albynzhi Batyr in the folk epic that wolf felt the death of the hero before (Epos Abyndzhi

https://librebook.me/geroicheskie_epos_narodov_ssr_tom_pervyi/vol11/1)

There is a myth that a wolf bites an animal's neck when it attacks: "In the past, people also were fed by grass like cattle. After a while, people chased others and took over pastures not giving grass

anyone. The starving animals went to the Creator and complained. Then the Creator said to animals “Now you will eat grass, and man will eat you”. Then the wolf asked, “If a man eats meat, what should I eat?”, The Creator said to him, “You eat the neck!”. (Kazakh ethnographic categories, traditional system of names and notions 2017, 3 vol: 637; Toishanuly, 2016: 33). In this way, after the Creator’s command, the wolf became a predator that never eat dead, but he is fed by alive animal.

In the line of the fairy tale “Syrttan” (Outside), the guy first sends a dog to hunt a wolf from outside, which is roaming the village. He says – “I’ll go when both of them are completely fought. “When Kokzhal wolf sniffs a human’s smell, and looks at me, my dog will twist it”. On the contrary, Kokzhal wolf chewed on the dog, when the dog smells its host and looks. The man kills the wolf off. The guy graves as, “You were the outside of the dog, you were the outside of the wolf, I was the outside of the man”. Then the wolf became the master of both the dog and the man (Babalar sozi, 73 vol., 2011: 55-63).

Borte – is the oldest name for a female wolf. It is said in pairs as *Borte-shene*. Shene means wolf in Mongolian. A Turkic girl, Genghis Khan’s wife’s name was Borte. In the early Middle Ages, Borte was revered in the concept of wolf. The word “borte” used by the Kazakh people in fairy tales means color. In the Kazakh fairy tale:

«For a long time, a long time ago
Goat’s hair was borte (gray)
Pheasant was red
Feathers in tails were long»

– If we pay attention to the beginning, it becomes clear that it is bluish, formed in connection with the wolf. The wolf’s fur turns bluish towards winter, which is why the “gray wolf” equation is associated with it.

Kurtka – is an ancient Turkic name for a female wolf. The name of Kurtka in relation to the female wolf is preserved to this day among the hunters of the Donyztau, Ustyurt region (*Kurtka was shot; Kurtka fell into the trap*) [VII -VIII]. The name of Kobylandy batyr’s (hero) wife was Kurtka. Among Kazakhs, naming a girl as Kurtka later became out of tradition. In the tradition of Nogai, an elderly person is called *Kurtka*.

The word “*kurt*” is associated with the ancient Turkic name of the wolf in the etymology of the Bashkir people, the *Kyzylkurt* clan of the Baiuly tribe of the Younger Zhuz. The name “*Kurt*” is preserved in the Turkic language.

Seasons of wolf hunting

Wolves are hunted from late October to late January or early February for their skins. February is the wolf’s mating season. The mating process takes place between the rocks and the places where the saxaul grows thickly. At that time, the wolf’s fur falls off, and the quality of the fur decreases. The mating period, the wolf is accompanied by a pack, which can be very dangerous [II – IV].

And in spring and summer wolves are hunted not for skins, but to protect livestock, to reduce their numbers. Whenever a wolf was hunted, its skin, parts of body were taken away for healing and magic.

One of the oldest ways to hunt a wolf is to beat its head with a stick. In Aktobe region, Argyn Kumoyin lived and hunted along the Karabutak River, one of the 32 rivers that flow into the Eszhan Ulkeyek River. He followed the trail of wolf and track down its burrow. When he came face to face with the wolf, he pushed in his left hand wrapped in a whip into the wolf’s mouth, and with his right hand he struck the wolf on the head with a rod. When possessing the prey, he said, “*The fox owns who chases, the wolf owns who hits*” [II- VI].

When shooting a wolf, the hunter tries to shoot from a distance of 40-50 m for safety. The wolf’s trail is clearly visible in early morning, which was tracked in the morning after a night raid, and in the rain.

Picture 11 – A wolf’s footprint tracking a deer. Donyztau. Taskabak. The author’s cutting the trail. FEE – Aktobe.

The method of falling to hole

One of the oldest methods of wolf hunting is *digging a hole, dropping into a hole*. The hole is often dug in the bitter cold of autumn, when the wolf starves it enters the yard without fear of danger, so the hole is dug far away from wintering, it is covered weakly and a small animal like a calf is tied to the

edge. A wolf that falls into a hole is beaten or shot [I, V]. The ancient method of wolf hunting, preserved in the Kumans of Siberia, is similar to the method of “digging a hole”. In order to hunt wolves, there is built “*kazhaa*” a shed from tree branches, 1-2 small animals are held in it, then fence is built about 40 cm from the shed and the door is left open, so it opens inwards. When the wolf push the fence door with its muzzle, the door closes and the wolf cannot get out (Tyurkskie narody Sibiri, 2006: 331).

Breeding of boltirik (wolf)

The wolves will be pregnant in 62-65 days. On April 10, the wolf gives a birth of 4 to 6, sometimes up to 13 cubs. Twelve days later, approximately on April 22, the cubs open their eyes. The female (mother) wolf does not go anywhere until the cubs open their eyes. It climbs to the top of the hill, watches the cubs, and looks around to see if there is no any danger. When the cubs are nursing their mother, the nipples hang long and do not pull. The cubs and mother are fed by Arlan. It brings the prey by biting or vomits it without swallowing. In the sands of Naryn, wolves find their burrow at the bottom of a willow grove or a pine grove.

Boltirik (cubs) are grew in the burrow. *Apan* – is a natural or cave which built by wolves for raising cubs. *Apan* (burrow) is put in a deserted place. The cubs that grow in one cave or burrow are called *uyalastar*. The trained cubs by female wolf, start hunting from June.

The male cub was taken to be imitated by a dog or to tame by hunter, but no one was able to tame it and eventually was shot by its owner when it joined a pack of wolves or began to behave wildly.

In the sands of Naryn, boltirik of a man named Mergenbai (was born in 1945) did not eat in front of people, the owner hunted a mouse not to keep it hungry, it was also eaten out of sight, not to be tamed it was shot 4 months later (FEE – Han Ordasy).

Folk knowledge and Ethnomedicine associated with the wolf

The concept of the wolf is also reflected in the metrological knowledge of the Kazakh people. From 17 to 23 February, the winter is severe and there is time when it is very chilly. Invisible storms intensify in February. During the *syrgak* and stormy days of February, the arlan (male) and kanshyk (female) wolves mate. “*Syrgak*” is an icy snowflake smaller than hail. Many elderly people of ancient time said that this is the reason why this practice is called “*bori syrgak*”.

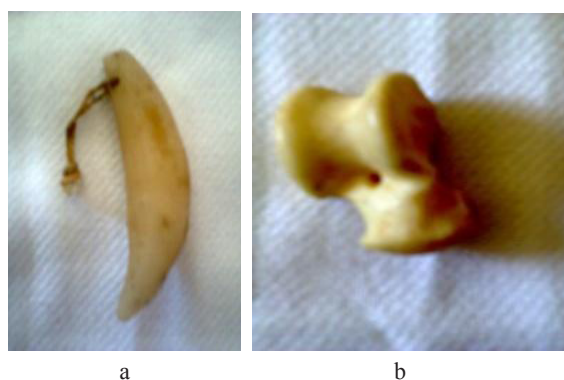
The *wolf's paw* is hung on the threshold as a talisman. There are no fights and no burglaries in the house where is paw (Picture 12).

Picture 12 – Hanging a wolf’s paw on the threshold. Zhanaozen. The owner is Akshabayev Aldabergen. FEE – Mangystau.

The wolf’s *teeth* are placed on the neck of the child, in the cradle as an amulet to protect it from hoodoo.

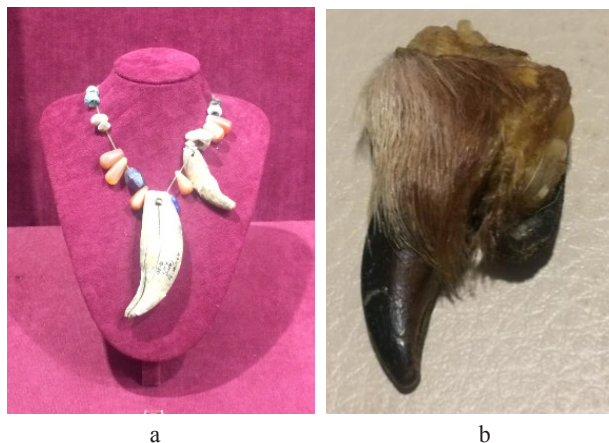
The *teeth* and *asyk* were put in baptizing water of a child in order to be brave and strong when he grows up. The wolf’s sharpness was given by water (Picture 13).

Picture 13 – a) The tooth of a wolf, which a child wears as a talisman and puts when baptized; b) the asyk of a wolf is used to baptize a child. The owner is Kipshakbayev Zeynolla. Syr region. Karmakshy. FEE – Sir-Aral.

In the western part of the Kazakh lands, in ancient times, the wolf’s teeth were worn as a

magical amulet by the bride's headwear "saukele" to protect her from hoodoo. The wolf's tooth amulet, along with beads, served as a breastplate. The wolf's fangs were taken as an amulet (Picture 14a).

Picture 14 – a) a ritual decoration in which a wolf's fangs are used along with beads. Tapabergen II cemetery. Early Iron Age. Aktobe regional historical museum of local lore. FEE – Aktobe.; b) Wolf's claw. The owner of the amulet is historian Abikenova Gulzhaz. FEE – Kegen.

Carrying or taking with you a wolf's claw as a talisman is associated with the sharpness of the wolf's claws and protection from evil forces (Picture 15b).

The larynx of hunted wolf was taken, dried and preserved, the man with the sore throat used to drink the water. A person who drinks water through a wolf's throat recovered very quickly (Picture 15a).

Picture 15 – a) The larynx of the wolf, used to drink water to treat a sore throat; b) Dried wolf's gall. Syrdarya district, S.Seifullin village. The owner is Kaltai Pazylova. FEE – Sir-Aral.

The wolf's gall was taken and dried. A little piece of dried gall was diluted with water at the bottom of the cup. To treat a person who has a cold and an infection, it is applied by stroking the patient's palms and soles. The hoodooed child was

treated in the same way. The wolf's gall entered through the sensitive points on the skin of the palms and soles of the feet. It did not overdose because of its strong medicine. If the wolf's gall was torn, it was poured into a cotton, then dried cotton was pulled from the edge and diluted in water following the above method (Picture 15b).

The wolf's skull, bones and meat were boiled together outside, and when the tendon fat came out, it was poured into a bottle and greased to arthritis.

The meat and broth of wolf were eaten as a cure for pneumonia (tuberculosis), and diabetes. The wolf's meat was boiled at least 3 hours. The skull of wolf was boiled together in order to take away its tooth. In 3 hours the meat and bones are softened. Then the tooth was easily removed. The hunter kept the tableware separate because wolf's meat was smelled badly. Processing and cleaning of wolf limbs was carried out in the steppe. It is said that if a wolf is brought back to the village alive, the meat of sheep in the shed will turn black and rot.

The barley is not appeared only in the eyes, but also in the tongue. That is the illness of the tongue. The following magical superstitions are done that associated with the appearance of barley on the tongue. "*The barley appeared on my tongue, it is on the bottom of the wolf*", says the patient and his healer 6 halal and 6 haram. Then the patient asked, "*How my tongue can be treated?*" - The doctor says, "*look at both sides, until you lick the crow's dung*", and the patient says, "*Tifa-tifa*", and as soon as he spits, he recovers.

The cattle with udder inflammation is milked on a wolf's skull.

Arlan's whip (*male penis*) is cut and dried, it presses body where is mulligrubs, and a person with a lung disease is hit on the back. It is also held by a woman who is not pregnant. A person who owns a wolf's whip does not tell anyone as "*I have a whip*" so that not "*to lose his virtues and prey*".

If a female wolf falls into a trap, its penis (*sarpay*) also cuts off, soaks it in water and separates from fur. It was used by men whose wife is not able to be pregnant or a woman who gave birth of only girls. He warned his wife that *sarpay* would be used in sexual relationship and aroused her desire and excitement in advance. Having the wolf's sarpay was not revealed to anyone because of its beliefs. This is an ancient healing ritual that is very rare used and is kept as a secret. At present time, hunter wraps and stores it in the freezer until the person who ordered sarpay comes to take.

If a woman is finicky to wolf's heart, the child of pregnant woman is a boy and he will be brave and

courageous when grow up. The wolf's fried heart was given to finicky woman.

From ancient times, a woman was not given a wolf's *kidney*, and if she was finicky, she was cured, because there was superstition that a woman who ate wolf's kidney would be given birth of a villain child.

A child with rickets or hoodoo is washed in water with a wolf's skull (Picture 16).

Picture 16 – The skull of a wolf with teeth, saved for treatment. The owner is Kozhapanova Koisyn. FEE – Khan Ordasy.

There is performed a magical ritual to hoodooed child taking out of the jaws of a wolf which has been specially dried and preserved.

The newborn is first sucked wolf's *fur* that was soaked into boiling water, and then started to breastfeed. This ritual helps newborn child to relieve flatulence.

The wolf's *brain* is taken, stored in a glass and applied to sore spot.

The premature baby was put in a *wolf tymak* (cap) and hung on a wall. Through the wolf skin of the wolf's cap, the young child gets dignity, and baby becomes strong (Picture 17).

There are three ways to get wolf's fat for treatment: the meat is boiled and the fat is filtered; fry meat with fat; in hot days, the wolf's meat is wrapped in cloth, hung outside and collected dripped fat [VII – VIII].

The wolf's skull was tied around the waist of a man with a lower back pain and also protected from hoodoo (Valihanov 1985: 63).

Picture 17 – Hanging a premature baby in a wolf's coat. According to the author, the picture was painted by Zhaleleddin Shaiken.

And if a wolf's tooth bites into a human, a special ritual is performed to return the venom of the tooth. A man injured by a wolf's tooth ate the eagle's brain accurately. For forty-three days he has to bite the ear of the pot. This ancient ritual was written and published in 1891 by G. Efimov (Efimov 1891: 3).

Wolves and demons

In ancient times, healers and shamanism were widely used. The shaman Talasbai who lived in the east of Kazakh land to treat infertile women, called for help a demon in the appearance of Kokbarak wolf that lives in the Burtastagan mountains (Toleubaev, 1991: 5). Shamans who turn to wolves for help are called "*wolf demon shamans*".

They are:

«*Oh, blue wolf, blue wolf.*

Come quickly to me wolf»

- said his secret (Kamalashyly 2013: 569). This is the worship of bori owner to the appearance of the art of shamans.

Rituals of protection of cattles from wolves

The danger called as "zhut" did not only come to the livestock of nomadic Kazakh from the "thick snow, severe winter", but predators such as wolves were also danger. Sheep, calf, colt were pulled from neck and even a cow was scratched with its claws. There was a time when a wolf killed a flock of sheep at once. There was used "wolf bewitch" to catch large animals such as horses and camels. When the wolf saw a herd of horses and a flock of camels, it started to trick, laid on the ground and wagged its tail, bewitched. Deceived horse and camel came closer were attacked by a wolf (Kamalashyly 2013: 566).

The cattle's skull, red cloth, and bones were hung in the barn to protect it from the attack of wolves, thieves, and hoodoos as "*cattle is getting*

more". Nowadays, hanging of cattle's skulls in the barn to protect them is preserved in traditional villages. When the wolf sees the bone, it turns and goes back. In traditional environment, the name was not said directly as "Not to call by its proper name, disaster will come" (wolf attacks to cattle), it was named indirectly as *dog-bird, a bad mouth, a blackears, sticking ears, howl*. In ancient times, in the nomadic environment, when a herd spent the night in the steppe, they performed the ritual of "tying the wolf's jaw". The wolf's head and jawbone were tied [II – IV; Picture 18]. If there is not wolf's skull, there were tied the head of a pair of scissors, clippers, sometimes the left lace of a hat or tights, and the sleeve of a child's shirt and said: "Protect my cattle in the barn, The God, tied wolves' mouths" (Kazaktyн etnografyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn desturlyk zhuiesi, Vol.3, 2017: 639).

Picture 18 – The ritual of tying a wolf's jaw.
Drawing by Adilhan Rahmetov.

Equations, names

The process of naming a person as a name for a wolf's sex and age, such as *Syrttan, Borte, Kurtka, Arlan* are based on the protective magic formed in connection with the sacred nature of the Bori. If there husband's relatives were named as *Kaskyrbai, Baibory, Boribai, Boribek, Arlan*, and the brides called them "Ulyma" without saying "wolf". The story was wide spread about a Kazakh woman who saw a wolf attacking a sheep on the bank of the river, the words as wolf, water, reed, sheep, knife, and scythe were in the names of her husband's relatives, therefore it was reported such as "Grandpa, grandpa, opposite side of the waterfall, near the rustle, bleat is being eaten by ulyma" (Grodekov, 1889: 100). Nowadays, naming a person connecting with a wolf is out of date.

Wolf skin: clothes and household items

In order to use the wolf's skin, the wolf is slaughtered in the field and swept away. To do mes (dish for storing liquid), first it started to cut from the back foot to the sole, and the prior two legs were cut the same. Then, starting from the tail, the skin and the meat is separated with the skull of it. The rest of the meat is removed from the skin with a knife. If there is not time to start tanning, sprinkle a little salt and wrap the skin for temporary storage. For tanning, the skin is spread on a flat and warm surface, greased with bitter sour cream and wheat flour. It becomes a dough on the skin, it leaves for a day. It is washed off the next day and this process is repeated again. Thus, tanning lasts for several days [I].

In the second method of tanning wolf skin, it is soaked in shubat (camel's milk) or bitter sour cream for a week. After a week, the remaining fat and meat on the skin is removed by rubbing with a sharp stone [VII-VIII]. There is a saying in Kazakh: "A living child is a sack, a dead thing is a sack of skin". It is said because this process takes a long time. When the wolf's skin is ready, the fur softens and gently sticks to the hands. Then it is rubbed and softened with a small stone, then the water is foamed with soap, thoroughly washed, after drying started to use (FEE). The wolf's mes skin was hung in the upper side to decorate the interior of the yurt and for ritual purposes. The length of the tail of a gray arlan wolf is 34 cm in the Baiganin district museum of Aktobe region, the distance between the beak and the tail is 135 cm.

The wolf's fur on the skin is turned inside, the outside is covered with a velvet cloth, and the winter coat is sewn. Wolves coat are worn by men over 40 years old. In the northern regions, where winters are severe, and in the Aral Sea region, there are types of fur coats sewn outwards. A person wearing a wolf's coat does not frozen. According to Kazakh customary law, a person wearing a wolf's coat is left in the cold and if accompanied person without wolf's coat dies by reason of freeze, there is paid fee (VII – VIII).

Red wolf skin is valued expensively, because at least 4 large wolves skins were used to sew one wolf's coat (Picture 20). The process of hunting a wolf and tanning its skin was complicated, and it was considered an expensive garment due to the value of the skin.

Picture 19 – a, b) The wolf’s coat and the wolf’s cap. Shizhaga. FEE – Sir-Aral.

Picture 20 – a) Red wolf coat. Zhalagash district museum. FEE – Sir-Aral;
b) Stuffing of red wolf. Ustirt Nature Reserve Museum. FEE – Mangistau.

National Games

“*Kokbori game*” is a national equestrian game, which in ancient times was held by the Kyrgyz, Turkmen and Kazakh people only at weddings. In early times, Kyrgyz and Kazakh hunters beat wolves with clubs, sticks and played by pulling it (Simakov 1984: 91, 148; Karmyheva 1987: 231-242). There is no doubt that in the game of the kokbori a male wolf was used. When Kokpar (kokbori) was drawn, he did not retaliate against anyone, and compared the guy who split the group to Kokbori and Kokzhal.

In this game, it can be seen the image of kokzhal, arlan, syrttan won the battle during the breeding period of wolves. At present time, the game of kokbori is replaced by the game of kokpar, and the changed ancient archaic totemistic meaning is preserved. In the Turkmen people’s game of kokpar, the bride runs away with a goat or a ram in front of her. The groom and his companions chase after the bride, and the skilled groom tries to catch the prey in

front of the bride. It is believed that whoever takes the prey, he will have a such successful celebration. Sergei Tolstov said: “In the tradition of kokbori there are traces of family root and sexual totemism, which belong to the archaic period of the history of society” (Tolstov 1935: 40). During the winter in breeding period, wolves gather in herds and fight for she wolf. The winning Arlan lives in pairs with she wolf. The image of this moment in the game of kokpar of the Turkmen is preserved.

In the game of Kokpar, the idea of prosperity from the wolf is indisputable. The game Kokpar was held only at happy celebrations, weddings, by the groom’s father (Picture 21). The Kokpar players throw a goat in front of the bride’s grandfather’s house before the new bride and shouts, “*make it blue*” The word “blue” means “to grow and germinate”. Changing of the cattle to goats is also associated with the idea of growth, goats are fast-breeding animals. Her grandfather gives a ritual to the Kokpar players.

Picture 21 – Moments from observation of the continuation of the game «kokpar» in modern times. Organization of «kokpara» by Sozakbaev Omirbek in honor of his son’s marriage. FEE – Sir-Aral.

When the Afghan people elect a president, a kokpar game called “*Bozkashi*” takes place with the participation of the leader, which scholars believe that it was widespread by the Seldzhuks who migrated to the south (Oshanov 2005: 288).

The game “*Kaskulak*” is a national game played by young people in the evening entertainment. Players choose a “wolf”, a “guard” among themselves. The people who choose a wolf and a guard blindfold with a scarf. The rest of the players hide as “sheep”. The guard and the wolf do not know where the sheep are hiding. The wolf is looking for the sheep, and the guard tries to mislead him. If he catches a sheep, the captured sheep turns into a wolf. In this way, the game continues (FEE).

Proverbs

The zoopsychological concepts of the Kazakh people has formed proverbs, sayings, adage about wolves. For example:

*“When the enemy takes collar,
the bori pulls from the hemline”.*

*“Even village dogs are not friendly,
When bori comes, they will unite”.*

*“Boribasars has gone,
The wolf has arrived”.*

“Separated is eaten by bori”.

*“The bori doesn’t reveal thinness,
Make it thicker to others”.*

*“The guy who hunts a bori is known for his cap,
The guy who takes the rope is known from his companion.*

“The wolf’s mouth is bloody whatever eats or not”.

“Wolf’s food is on the way”.

“A dog is not afraid of wolves whose village is near”.

*“The wolf disobey to tying,
The pig disobey to driving out.*

“When a wolf attacks sheep, the dog gets fat”

*“The thief is until nightfall,
the bori overcomes the hill”.*

“Arlan is glad in its burrow”.

The howl of wolf

The howl might have been the language of communication of wolves. And howling for some reason depends on two factors. One of them when the cubs are taken away, and the second one is leaving leg on the trap and howls when become lame. There is a saying in Kazakh: “*Don’t take away cubs of shulan, make a fuss in the barn*”. In order to protect their livestock, the Kazakhs tracked down the wolves and killed their cubs. The one boltirik (cub) is left for deception and its tendon of back legs are cut in two places. If they don’t leave a cub, the wolf will come with a pack and kill the whole village, taking revenge on the cubs. The wolf came to the village with the smell of the cubs in the air. Sometimes a female wolf bites a cub and runs away from the man who came to the trap. It howled looking at the sky for the other cubs that can not be defended.

The legend settlement of bori

The bori (wolves) chose their habitat according to the nature of the place where they live. In mountainous places, in the caves, in the sandy spots, in the bushes, groves. The name of the mountain *Boriliak* (wolf + white) in the village Miyaly, Baiganin district, Aktobe region, is due to the large number of wolves. The white Mountain Borili is a local natural monument and a sacred place (Picture 22).

Picture 22 – White borili mountain. Aktobe region. Miyaly village. FEE – Aktobe.

Wolves inhabiting the desert and sandy areas, in the summer months, after attacking cattle a lot, their breasts were covered with saline, and ate salt after saline. Thus, the effect of raw meat on hot days is suppressed. Shepherds living in the Naryn sands say that wolves came from Aralsor and ate salt [II – IV; Picture 23].

Picture 23 – Aralsor, where wolves relieve their breast and salt is eaten. Naryn sands. FEE – Han Ordasy.

There is also a legend among Naryn hunters that before attacking to cattle wolves go to the cemetery (the local name of the word cemetery is differ as zirat, mola, korym) and rolled over the ground. The sands of Naryn are very hot in the summer, when wolves dig the ground, and drink water, recognizing the source of water from the shallows. Under a boiling sun it cools down in wet burrow. Wolves in Naryn lie in the heat of July in the shade (thick reeds, willows, poplars, dense thickets of straw), in the cold of the day on the hill (hill – sand hill, high slope). This is one of the features of the field zoopsychology of salt predator [II – IV].

Conclusion

For the Kazakh people, the wolf is a two-sided animal with both benefits and harms. Along with the worldview of the wolf, the fight against the wolf was formed at the same time. Currently, the number of wolves in the Kazakh steppes has decreased, so shooting and hunting are prohibited. The greatest danger, enemy to the wolf came from the human. Man hunted wolves so as to reduce their numbers in order to protect their livestock. The cubs were killed so that not to increase the number. Skin and body parts were obtained for healing properties, ritual significance, and household needs. The red wolf became a victim of hunting and disappeared from the Syrdarya-Aral, Mangistau and Aktobe regions. Red wolves have been rare in the last 40 years and are found only in the Zhongar Alatau and Tien-Shan mountains. Black wolves are very rare and could not be hunted by hunters. The Red Wolf is included in the Red Book of Kazakhstan. Other types of wolves are controlled for the safety of humans and agricultural activities (Law of the Republic of Kazakhstan on Protection, Reproduction and Use of Wildlife №593; Order of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan dated 14.04.2010).

Today, the ancient methods of wolf hunting as setting up a trap, digging a hole, beating have been replaced by shooting. And the time of wolf tracking and hunting continues in the ancient way. The concept of the wolf, the ritual associated with the wolf, is based on the idea of prosperity and strength. The roots of the ancient totem base of wolf knowledge are common to the Turkic peoples. The wolf is safe for humans if it is not touched or offended by humans.

The article was written based on the project: “API4869303 – Ethnozooarchaeology study of the role of wolf and dog in ancient and modern cultures of Kazakhstan”

Expeditions and People who were recorded during the expedition:

- FEE – field ethnographic expedition (Tanbalu; Han Ordasy; Aktobe; Ulytau; Mangistau; Syr-Aral; Kastek; Kegen).
 I Akshabayev Aldabergen. He was born in 1941. Mangistau region. City Zhanaozen. Tribe is Adai, shonay.
 II Karabasov Imanbay. He was born in 1958. Kazakhstan region, Bokei Ordasy district, Khan Ordasy village. The tribe is sherkesh.
 III Ibrashev Mir. He was born in 1954. West Kazakhstan region, Bokei Ordasy district, Khan Ordasy village. The tribe is berish.
 IV Bizhanov Kuanysh. He was born in 1962. West Kazakhstan region, Bokei Ordasy district, Khan Ordasy village. The tribe is maskar.
 V Rakhmetov Kudaibergen. He was born in 1950. Syrdarya district, the village named after S.Seifullin. The tribe is teke tabyn.
 VI Myrzabay Bekarystan. He was born in 1955. Aktobe region, Irgiz district. The tribe is Shomekey karatamyr.
 VII Iztileuov Nysanbay. He was born in 1953. Aktobe region, Baiganin district, Oymaulyt village. The tribe is azhimbet.
 VIII Bimurzin Izturgan. He was born in 1953. Aktobe region, Baiganin district, Oymaulyt village. The tribe is turkpen adai.

References

- Altinbekov K. (2014). Vozrazhdennye sokrovisha Kazakhstana. Opit nauchnoi restavrasi [Revived treasure of Kazakhstan. Experience in scientific restoration.]. Almaty: Ostriv Krima. 365 p. [in Russian].
- Babalar sozi. 100 tomduk. 78 tom. (2004-2013) [The words of the ancestors. 100 volumes. 78 volume]. Astana: Foliyant. https://www.twirpx.com/files/fiction/kazakh/kazakh/babalar_sozi/ (Date: 01.12.2022). 446 p. [in Kazakh].
- Baipakov K., Voyakin D., Dolgushev A.S., Kudabaev Sh.A., Sorokin D.V. (2010) Aral-Asar mekenjurtı men Kerderi 2 kesenesindegi dalalıq zerttewler. / Memlekettik «Madeni mura» bagdarlamasy boıynsha 2009 zhylgy Arheologiyalyk zertteuler zhaily esep. [Field research at the Aral-Asar settlement and Kerderi 2 mausoleum. 2009 Report on Archaeological Research under the State “Cultural Heritage” Program.] Almaty. 80 p. <https://old.archaeology.kz/article?id=17974&alias=2009-zhylgy-aral-asar-mekenzhurty-men-kerderi-2-kesenesindegi-dalalyq-zertteuler-> (Date: 01.12.2022.) [in Russian].
- Bes gasur jurlaidy. (1989). 2 tomduk. Edited by Muhtar Magauin, Mardan Baidildayev. [Eros five centuries]. Almaty: Zhazushi, 1 Volume. 384 p. [in Kazakh]
- Bisenbayev A., Duisengali M. (2013). Aktobe onirinin jadigerleri. [Monuments of the Aktobe region Aktobe]. 160 p. [in Kazakh].
- Efimov G. (1891). Sredstvo upotreliamoe kirgizami ot ukusov beshennyh zhiivotnymi [A remedy used by the Kyrgyz for the bites of rabid animals.]. Turgaiskie oblastnye vedomosti. 24 mart. 12: 3. [in Russian].
- Epos Abyndji [Epic of Abynzhi]. https://librebook.me/geroicheskii_epos_narodov_ssr_tom_pervyi/vol11/1 (Date: 01.11.2022).
- Fazallah Rashid ad Din. (1987). Oguz – name. Baku: Elm. 128 p. [in Russian].
- Grodekov N. (1889). Kirgizi i karakirgizi Sır-Dar’inskoy oblasti. Yuridicheskiy bit. [Kirghiz and Karakirgiz of the Syr-Darya region. Legal life. Vol. 1.] T.I. Tashkent: Tipo-litografiya S.İ.Lahtina. 205 p. [in Russian].
- Kamalashyly B. (2013). Kazak halkynyn salt-dastyrleri [Traditions and customs of the Kazakh people]. Ulanbator. 988 p. [in Kazakh].
- Karmysheva B. (1987). K voprosu o kul’tove znachenii konnykh igr v Sredney Azii // V sbornike: Proshloye Sredney Azii. Arheologiya, numizmatika i epigrafika, etnografiya. [To the question of the cultural significance of horse games in Central Asia // In the collection: Past Central Asia. Archeology, numismatics and epigraphy, ethnography]. / Dushanbe: «Donish». 1987. – C. 231-242 (272 c). [in Russian].
- Kazakhstan Respublikasy bioaludylykty saktau Assositsiyasy [Association for the Conservation of Biodiversity of Kazakhstan] \ <http://www.acbk.kz/animals/default/view?id=54> (Date: 01.11.2022).
- Kazakstannyn ezhelgi koshpeliler madenieti: arheologiyalyk kolleksiya (2009). [Culture of ancient nomads of Kazakhstan: archaeological collection]. Gylimi katalog. Edited by Alimbay Nursan. Almaty: Kazakistan Respublikasi Memlekettik Ortaluk Muzeui. 430 p. [in Kazakh].
- Kazaktyn etnografiyalık kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn desturli zhuiesi (2017). 3 tom. [Kazakh ethnographic categories, traditional system of names and notion. 3 volume]. 5 tomduk. Edited by Alimbay Nursan. Almaty: Adam Damu Integraciya. 845 p. [in Kazakh].
- Korkyt Ata enciklopedialuk zhinak. (1999). [Encyclopedic collection of Korkyt Ata] Edited by A.Nisanbayev. Almaty: Kazak enciklopediasy. 799 p. [in Kazakh].
- Khudyakov Yu. (2007). Zolotaya volch’ya golova na boyevykh znamenakh. Oruzhiye i voyny drevnikh tyurok v stepyakh Yevrazii. [Khudyakov Yu.S. Golden wolf head on battle banners. Weapons and wars of the ancient Turks in the steppes of Eurasia]. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedeniye. 194 p. [in Russian].
- Mahmud Kashkari. (1997). Turk tilinin sozdygi (Duyani lugat it-turk). [Turkic Dictionary]. 3 tomduk. Almaty: Hant. 1 tom. 589 p. [in Kazakh].
- Oshanov O. (2005). Kokpar. Kitapta: Kazak halkynyn dastyrleri men adet-guryptary. 1-tom. Birtystastygy zhane ereksheligi [Kokpar. In the book: Traditions and customs of the Kazakh people: Uniform and originality] / Edited by S.Azhigali. Almaty: «Arys» baspasy. S. 273 – 290. (328 p.) [in Kazakh].
- Potantin G. (1916). Kazako-kirgizskie i altaiskie predaniya, legendy i skazki [Kazakh-Kyrgyz and Altai legends, legends and fairy tales.]. Zhivaya Starina, Tom XXV. №45. Petrograd. Tipografiya V.D.Smirnova: 47-198. [in Russian].

Satina Ye.K. (2013). *Obraz volka v dekore veshchey (pamyatniki «zverinogo stilya»)*. Istoriya. Vestnik Kemerovskogo universiteta [The image of a wolf in the decoration of things (monuments of the “animal style”).]. History. Kemerovo University Bulletin. 2013. №3 (55). T.4. S.61- 67. [in Russian].

Simakov G. (1984). *Obshestvennye funktsii kirgizskikh narodnykh razvlechenij v konce XIX – nachale XX v.* [Public functions of Kyrgyz folk entertainment in the late 19th – early 20th centuries.]. Leningrad. 229 p. [in Russian].

Sokolova Z.P. (1972). *Kul't zhivotnykh v religijah* [Cult of animals in religions]. Moskva: Nauka. 214 p. [in Russian].

Toishanuly A. (2016). *Turik-mongol mifologiyasy*. [Turkic – Mongol mythology]. Oskemen: Shugys akparat. 298 p. [in Kazakh].

Toleubaev A. (1991). *Relikty doislamskikh verovaniy v semeinoi obriadnosti kazakhov (XIX – nachalo XX vv.)* [Relics before Islamic beliefs in the Kazakh family rituals (19th – early 20th centuries).] Almaty: Gylym. 214 p. [in Russian].

Tolstov S. (1935). *Perezhitki totemizma i dual'noi organizatsii u turkmen. Problemy istorii dokapitalisticheskikh obshchestv*. [Remnants of totemism and dual organization among the Turkmen. societies.]. Problems of the history of pre-capitalist. № 9-10. S. 5-41. [in Russian].

Tyurkskie narody Sibiri. (2006). [Turkic nation of Sibiri] Edited by D.A. Funk, N.A. Tomilov: Institut Jetnologii i antropologii im. N.N. Mikluho-Maklaya RAN. Omskii filial Instituta arheologii i etnografii SORAN. Moskva: Nauka. 678 p. [in Russian].

Treuer K. (1940). *Serebryanoye navershiye sasanidskogo shtandarta. Soobshcheniya Gosudarstvennogo Ermitazha*. [Silver pommel of the Sassanian standard. State Hermitage messages.]. Leningrad. S.17-19. [in Russian].

Valihanov Ch. (1985). *Sobraniye sochineniy v pyati tomah*. [Collected works in five volumes.]. Volume 4. Edited by A. Margulan. Almaty: Glavnaya redaktsiya Kazahskoy sovetskoy ensiklopediyi. 458 p. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Үргымыл – PhD, этнология және антропология мектебі, Ішкі Моңғолия педагогикалық университеті, ҚХР, г. Хоххот. E-mail: tongel@126.com

Тәттігүл Ерсайынқызы Қартаева – т.ғ.к., профессор, археология, этнология және музеология кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: kartaeva07@mail.ru

Рауза Иманғалиқызы Утепова – аға оқытушы, орыс филологиясы және әлем әдебиеті кафедрасы, Қазақстан ұлттық университеті имені аль-Фараби, Қазақстан, г. Алматы. E-mail: roza_uterova69@mail.ru

Сведения об авторах:

Ургымыл – PhD, школа этнологии и антропологии, Педагогический университет Внутренней Монголии, КНР, г. г. Хоххот. E-mail: tongel@126.com

Таттигул Ерсайыновна Картаева – к.и.н., профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: kartaeva07@mail.ru

Рауза Иманғалиевна Утепова – старший преподаватель кафедры русской филологии и мировой литературы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: roza_uterova69@mail.ru

Поступила: 05.02.2024

Принята: 10.05.2024

Ж.К. Айтенов* , У.У. Умиткалиев

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

*e-mail: i-10-off@bk.ru

**К ВОПРОСУ О ТОПОНИМАХ ИНДОИРАНСКОГО
ПРОИСХОЖДЕНИЯ, СВЯЗАННЫХ С ВОДНЫМИ ОБЪЕКТАМИ
НА ТЕРРИТОРИИ СРЕДНЕГО ПРИИРТЫШЬЯ
(по материалам Павлодарской,
Восточно-Казахстанской и Абайской областей)**

Статья посвящена систематизации и описанию топонимов, приуроченных к водным объектам на территории Среднего Прииртышья, происхождение которых может быть связано с индоиранскими языками. Несмотря на дискуссионность происхождения названия тех или иных географических названий, их анализ способствует решению проблем не только в плане изучения хронологических пластов топонимии Казахстана, но и в контексте исследования истории и культуры некогда проживавшего здесь населения. Указывается на историческую привязку топонимов, которые могут быть связаны с носителями индоиранских языков, проживавших, по мнению некоторых исследователей, на обозначенной территории в эпоху бронзы и раннего железного века.

До эпохи письменности и картографии ориентирование в безлюдных местностях представляло проблему, узнавание объекта на местности происходило по устному названию места, наименование которого кратко и емко указывало на один-два заметных и отличительных признака объекта и окружающей местности. Наиболее устойчивые во времени названия имеют гидронимы, а также некоторые урочища и заметные горы, расположенные рядом со старинными коммуникациями, вблизи исторических мест жительства и важные в жизнеобеспечении и хозяйствовании людей. Названия селений часто происходило от названия рек и от геоморфологической оценки места поселения отображая пространство и рельеф с учетом свойств объекта и его степени значимости для людей.

Научная новизна исследования состоит в анализе и интерпретации топонимов индоиранского происхождения, связанных с водными объектами на территории Среднего Прииртышья, на основе материалов из Павлодарской, Восточно-Казахстанской и Абайской областей. Исследование позволяет проследить исторические связи и влияние индоиранских народов на формирование топонимического ландшафта данной территории, а также внести вклад в понимание процессов миграции и культурного обмена в регионе.

Методологический подход может включать в себя комплексное изучение и сопоставление различных источников данных, междисциплинарный анализ, использование сравнительного метода и др. Важно также учитывать контекст исследования, доступные ресурсы и цели исследования для выбора наиболее подходящих методов и методологии.

Ключевые слова: топонимика, гидронимы, Среднее Прииртышье, хронология, территория, исторический период, исследование, тюркский язык, водные объекты.

Zh.K. Aitenov* , U.U. Umitkaliev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

*e-mail: i-10-off@bk.ru

**On the issue of toponyms of Indo-Iranian origin associated
with water bodies on the territory of the Middle Irtysh region
(based on the materials of Pavlodar, East Kazakhstan and Abai regions)**

The article is devoted to the systematization and description of toponyms associated with water bodies on the territory of the Middle Irtysh region, the origin of which may be associated with Indo-Iranian languages. Despite the controversial origin of the names of certain geographical names, their analysis contributes to solving problems not only in terms of studying the chronological layers of toponymy of Kazakhstan, but also in the context of studying the history and culture of the population that once lived here. It indicates the historical binding of toponyms that may be associated with native speakers of Indo-

Iranian languages who, according to some researchers, lived in the designated area during the Bronze Age and Early Iron Age.

Before the era of writing and cartography, orientation in deserted mountains was a problem, recognition of an object on the ground occurred by the oral name of the place, the name of which briefly and succinctly indicated one or two noticeable and distinctive features of the object and the surrounding area. Rivers (hydronyms) have the most stable names in time, as well as some tracts and notable mountains located near ancient communications, near historical places of residence and important in the life support and management of people. The names of villages often came from the names of rivers and from the geomorphological assessment of the settlement site, reflecting the space and terrain, taking into account the properties of the object and its degree of significance for people. Sometimes a toponym denoting a local object can expand its meaning, or the name is transferred to neighboring objects, usually the name of the river is transferred to the name of the gorge, but sometimes vice versa, the name of rivers are often transferred to the name. Toponyms appeared as man mastered the mountains, in the form of «toponymic corridors» corresponding to ancient pack trails, passes and valleys and hollows convenient for settling.

The scientific novelty of the study consists in the analysis and interpretation of toponyms of Indo-Iranian origin associated with water bodies in the Middle Priirtysh region, based on materials from Pavlodar, East Kazakhstan and Abay regions. The study makes it possible to trace historical connections and the influence of Indo-Iranian peoples on the formation of the toponymic landscape of this territory, as well as to contribute to the understanding of the processes of migration and cultural exchange in the region.

The methodological approach may include a comprehensive examination and comparison of different data sources, interdisciplinary analysis, use of the comparative method, etc. It is also important to consider the context of the study, the resources available and the objectives of the study to select the most appropriate methods and methodology. It is also important to consider the research context, available resources and research objectives in order to select the most appropriate methods and methodology.

Key words: Toponymy, hydronyms, Middle Irtysh region, chronology, territory, historical period, research, Turkic language, water bodies.

Ж.К. Айтенов*, Ұ.Ұ. Үмітқалиев

А. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

*e-mail: i-10-off@bk.ru

Орта Ертіс өңіріндегі су объектілерімен байланысты үнді-иран тектес жер-су атаулары мәселесі туралы (Павлодар, Шығыс Қазақстан және Абай облыстарының материалдары негізінде)

Мақала Орта Ертіс бойындағы су объектілерімен шектесетін топонимдерді жүйелеуге және сипаттауға арналған, олардың шығу тегі үнді-иран тілдерімен байланысты болуы мүмкін. Белгілі бір географиялық атаулардың шығу тегі туралы пікірталасқа қарамастан, оларды талдау тек Қазақстан топонимиясының хронологиялық қабаттарын зерттеу тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге мұнда өмір сүрген халықтың тарихы мен мәдениетін зерттеу тұрғысынан да мәселелерді шешуге ықпал етеді. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, қола дәуірінде және ерте темір дәуірінде белгіленген аумақта өмір сүрген үнді-иран тілдерімен байланысты болуы мүмкін жер атауларының тарихи байланысы көрсетілген.

Жазу және картография дәуіріне дейін қаңырап бос қалған тауларда бағдарлау проблема туғызды, жергілікті жерде объектіні тану жердің ауызша атауымен жүрді, оның атауы Объектінің және оның айналасындағы аймақтың бір – екі айқын және айрықша белгілерін қысқаша және нақты көрсетті. Уақыт өте келе ең тұрақты атауларда өзендер (гидронимдер), сондай-ақ ежелгі коммуникацияларға жақын, тарихи тұрғылықты жерлерге жақын және адамдардың өмірін қамтамасыз ету мен басқаруда маңызды кейбір шатқалдар мен көрнекті таулар бар. Ауылдардың атаулары көбінесе өзендердің атауынан және қоныстану орнын геоморфологиялық бағалаудан туындады объектінің қасиеттерін және оның адамдар үшін маңыздылығын ескере отырып, кеңістік пен рельефті бейнелейді. Кейде топоним жергілікті объектіні белгілеу оның мағынасын кеңейте алады немесе атауды көршілес объектілерге ауыстыру орын алады, әдетте өзен атауы атауға ауыстырылады. шатқалдар, бірақ керісінше болады. өзендер көбінесе атауға ауыстырылады. Топонимдер адам тауларды игерген кезде ежелгі орауыш соқпақтарға, асуларға және шөгуге ыңғайлы аңғарлар мен бассейндерге сәйкес келетін «топонимикалық дәліздер» түрінде пайда болды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы Павлодар, Шығыс Қазақстан және Абай облыстарының материалдары негізінде Орта Ертіс өңіріндегі су объектілерімен байланысты Үнді-Иран тектес

топонимдерді талдау мен түсіндіруден тұрады. Зерттеу Үнді-Иран халықтарының осы аумақтың топонимикалық ландшафтының қалыптасуына тарихи байланыстары мен ықпалын бақылауға, сондай-ақ аймақтағы көші-қон және мәдени алмасу процестерін түсінуге үлес қосуға мүмкіндік береді.

Методологиялық тәсіл әртүрлі дереккөздерін жан-жақты зерттеу мен салыстыруды, пәнаралық талдауды, салыстырмалы әдісті пайдаланылды. Ең қолайлы әдістер мен әдістемені таңдау барысында зерттеу контексті, қолжетімді ресурстар және зерттеу мақсаттары ескерілді.

Түйін сөздер: Топонимика, гидронимдер, Орта Ертіс өңірі, хронология, аумақ, тарихи кезең, зерттеу, түркі тілі, су объектілері.

Введение

Топонимика как научная дисциплина изучает географические названия – топонимы (их происхождение, развитие, современное состояние, смысловое значение, написание и произношение), которые в зависимости от специфики объекта номинации делятся на несколько классов: оронимы (названия форм рельефа), гидронимы (названия водных объектов), ойконимы (названия населенных пунктов) и т.д. (Басик, 2006: 19).

Топонимы, распространенные на той или иной территории, возникая в определенные периоды истории, становятся важным хронологическим свидетельством происходящих в то время событий. На их формирование влияют многие факторы – особенности рельефа, флоры и фауны местности, миграции, этнический состав и межэтнические взаимодействия населения и т.д. Зачастую бывает так, что этнические группы давнее название тому или иному географическому объекту уходят с исторической арены, исчезают языки, на которых они говорили, а топонимы сохраняются до наших дней.

По мнению исследователей наиболее устойчивым и самым древним пластом в топонимии любого региона являются гидронимы – названия рек, озер и т.д. (Халитов, 2002: 3). Поэтому их изучение вызывает особый интерес, поскольку имеет научную значимость не только в языковом плане, но дает ценный материал для исследования истории и культуры населения, от которого осталось мало других источников информации.

В историко-географическом и топонимическом пространстве Республики Казахстан, особое место занимает Прииртышье расположенное в восточной части страны в пределах которого находятся современные Павлодарская, Восточно-Казахстанская и Абайская (образована 8 июня 2022 г.) области.

Поскольку во все времена реки играли важнейшую роль в жизни людей, являясь не только источниками воды и пищи, но и путями комму-

никаций и торговли, уже с древности долина Иртыша, богатая плодородными почвами, пастбищами и месторождениями полезных природных ископаемых, привлекала людей как с прилегающих земель, так и с отдаленных территорий. Это подтверждается богатыми археологическими материалами, найденными здесь – индивидуальными находками, поселенческими и погребальными комплексами, относящимися к различным эпохам от нижнего палеолита до позднего средневековья и нового времени, оставленные представителями разных этноязыковых групп, часть которых вошла в состав современного казахского народа.

На развитие и изучение топонимии Казахстана в целом оказали большое влияние работы советских исследователей, которые не только собирали и систематизировали географические названия, встречающиеся на территории всего Казахстана, но и по мере возможности изучали их с этимологической точки зрения. (Конкашпаев, 1984: 653)

В 1990-х гг. в период обретения Казахстаном независимости, когда Постановлением Совета министров Казахской ССР (№ 156) от 20 апреля 1990 г. была создана Государственная ономастическая комиссия, приоритетными задачами стали возрождение исконных и создание новых названий. С этого времени выходит большое количество монографий, словарей, учебных пособий и др. в которых упорядочивался многочисленный корпус топонимов, унифицировались и кодифицировались географические названия, изучалась их этимология с новых точек зрения и т.д. (Махпиров, 2012: 214)

Особым направлением становится изучение топонимии отдельных регионов и областей Республики Казахстан, в том числе расположенных на востоке страны – в Среднем Прииртышье (Попова, 2020: 788).

Учеными в результате историко-лингвистических исследований установлено наличие нескольких хронологических пластов в топонимии

Казахстана. Так, видный белорусский ученый-географ, создатель топонимической школы Белоруссии Вадим Андреевич Жучкевич выделял 3 основных пласта: 1) древнейший доказательный (вероятно, иранский); 2) тюркоязычный (казахский с отдельными арабскими и монгольскими фрагментами); 3) русскоязычный (Жучкевич, 1968: 229).

По мнению известного казахского исследователя Еркебая Койчубаева внесшего значимый вклад в изучение топонимии Казахстана на территории республики выделяются пять довольно четко различающихся между собой слоев: 1) древнейший слой, характеризующийся наличием элементов древних языков; 2) древний слой с тюрко-монгольскими, тюрко-иранскими элементами языков и древними окончаниями; 3) тюркоязычный слой, отражающий в себе основные признаки тюркских языковых семей с их различными признаками; 4) слой отражающий особенности современных тюркских языков; 5) слой, отражающий русские топонимические напластования (Койчубаев, 1974: 5).

В.У. Махпировым был проделан анализ топонимических пластов, в котором автор выделил три основных напластования древних тюркских топонимов: 1) собственно тюркские географические названия; 2) географические названия нетюркского происхождения; 3) топонимы ираноязычного происхождения (Махпиров, 1990: 158).

Таким образом, исследователями отмечается на территории современного Казахстана несколько топонимических слоев, одним из древнейших из которых является пласт, связанный с иранскими языковыми элементами. Его изучение вызывает особую сложность. Так, например, по мнению исследователей гидроформанты *ab*, *ar* имеют индоиранское происхождение и означают «вода, река, поток» (Кочергина, 1987: 50). Вместе с тем, как указывает В.Н. Попова гидроформант *ar* существует в языках различных систем и входит в состав многочисленных гидронимов (Попова, 2001: 48) что затрудняет выяснение их происхождения.

Хотя отдельные сведения по топонимам индоиранского происхождения встречаются во многих работах, специальных работ посвященных указанной проблеме практически нет. Особо стоит публикацию отметить Ю. Киселева «Топонимы Казахстана индоиранского и индоарийского происхождения, как древнейший субстратный пласт в топонимии» (Киселев, URL) Не смотря на то, что работа носит скорее научно-

публицистический характер, она написана на основе большого количества научной литературы, географических и этимологических словарей.

Материалы и методы

При написании данной работы основными источниками послужили словари географических названий, топонимические словари, картографический материал, а также труды по топонимии отдельных авторов. Столь разнообразный корпус источников обуславливает применение комплексного подхода с использованием общенаучных (описание, сравнение, обобщение), сравнительно-исторического и этимологического методов.

Стоит отметить, что у исследователей зачастую возникает вопрос, каким образом осуществляется топонимическая преемственность на территории того или иного региона? По мнению В.Н. Беленова «о такой преемственности может свидетельствовать археология», то есть если присутствует «наличие установленной цепочки непрерывных археологических культур для рассматриваемой территории», то это «является достаточным условием для выполнения для нее принципа топонимической преемственности», хотя и «не является необходимым» условием (Беленов, 2019: 224).

Территория Прииртышья была заселена еще с древнейших времен, о чем свидетельствуют многочисленные памятники эпохи палеолита, мезолита, неолита и энеолита (около 800 тыс. – III тыс. до н.э.) обнаруженные на данной территории (Захаренко, Косаяков, Мерц, 2000: 33). Языковая принадлежность людей, оставивших после себя те или иные археологические памятники этих периодов, не может быть достоверно восстановлена. Тем не менее, как отмечал Е.Койчубаев, на территории Казахстана выделяется ряд географических названий, содержащие словообразующие элементы – *нар*, *тал*, *сал*, *гар*, *кан*, *кол* которые можно отнести к древнейшему топонимическому слою (Койчубаев, 1974: 12).

Более уверенно о языковой принадлежности проживавшего в Прииртышье населения ученые начинают с эпохи бронзы (конец III – начало I тыс. до н.э.). К этому периоду относятся археологические культуры Андроновской культурно-исторической общности и сменившей ее Карасукской культуры, памятники которых в разные годы были найдены на территории Северо-Восточного и Восточного Казахстана (Захаренко, Косаяков, Мерц, 2000: 36).

Часть исследователей – лингвисты, историки и археологи придерживаются гипотезы об индоиранской или арийской принадлежности андроновских племен (Денисов, 2001: 21). В тоже время многие языковеды тюркологи, этнографы, историки, изучая древние этапы развития тюркоязычных народов, приходили к выводу, что древние предки тюрков появились в эпоху энеолита и населяли широкую степную и лесостепную полосу Евразии (Археология Казахстана, 2006: 40).

Археологические культуры эпохи бронзы были непосредственно связаны с периодом сложения протокочевой культуры, получившей дальнейшее развитие в эпоху раннего железного века конца I тыс. до н.э. – середины I тыс. н.э. В обозначенное время Восточный Казахстан входил в ареал обитания племен Сако-массагетского круга (VIII–III вв. до н.э.) и пришедшим им на смену племен Гунно-сарматской эпохи III в. до н.э. – V н.э. С последними связывают ранние государственные объединения на территории Казахстана – Хунну, Усунь и Кангюй. О достаточно развитой и яркой культуре этого периода свидетельствуют многочисленные захоронения в курганах и святилища, временные стоянки, поселения и города, хозяйственные сооружения, памятники изобразительного искусства, бытовые вещи, обнаруженные при археологических раскопках (Захаренко, Косаяков, Мерц, 2000: 40).

Если в начале эпохи раннего железного века как считают исследователи, население говорило на тюркских, иранских и угорских языках, (Археология Казахстана., 2006, 40) то, к примеру, усуней исследователи склонны относить уже к тюркоязычным народам (История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 4 тт. Т. 1., 1996: 268).

Эпоха великого переселения народов (II–V вв.) в значительной мере изменила состав населения на территории Казахстана, Центральной и Восточной Европы. В V в. многочисленные тюркоязычные племена расселились от Северной Монголии до Дуная, а на юге границы их кочевий достигали верховьев Амударьи (История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 4 тт. Т. 1., 1996: 268). В истории Казахстана в целом и в пределах Прииртышья в частности начинается новый период развития связанный со средневековыми тюркскими государствами, который также получил отображение в памятниках археологии (Захаренко, Косаяков, Мерц, 2000: 62).

Указанные процессы отразились не только в археологических материалах, но и как уже было отмечено в топонимических данных. Рассмотрим географические названия, характеризующие водные объекты, которые по мнению тех или иных исследователей имеют индоиранское происхождение и таким образом могут быть связаны с проживавшим здесь населением эпохи бронзы и раннего железного века.

Цель данной работы систематизировать и рассмотреть топонимы Прииртышья, которые по мнению исследователей связаны (или могут быть связанными) с древнеиранскими элементами языка, в контексте исторического развития региона.

Результаты и обсуждение

Учитывая, что при этимологизации того или иного топонима разные исследователи по своему интерпретировали их происхождение, для объективности приводятся все точки зрения на историю названия указанных географических объектов.

Акмайдан – озеро в Павлодарском районе Павлодарской области. По данным В.Н. Поповой значение с тюркского ак – «белый, чистый, ровный, открытый» и майдан – «возвышенное открытое место, площадка» (Попова, 2001: 30). Вместе с тем, стоит отметить, что термин «*maydan*» («*maidan*», «*majdan*», «*майдан*») существует в языках многих народов Евразии, и происходит из иранских языков, с главным значением «место» или «площадь» (Букалов, Карпенко, 2017: 27).

Алаколь – озера в Баянаульском, Железенском районах Павлодарской области, в Урджарском районе Абайской области. Принято считать, что гидроним происходит от тюркского – «пестрое озеро» (Конкашпаев, 2001: 40). Однако существует мнение, что первая часть гидронима может восходить к индоевропейскому корню *al-* «исток (сток), течь, река, вода», который взаимосвязан с древнеиранским *hal/har* и арийским *sar-/sal-* «струя, текучая вода, река» (Киселев, URL).

Арал – озеро в Майском, Аккулы (Лебяжинском) районах Павлодарской области.

В системе тюркских и монгольских языков Арал как «остров», «междуречье» является одним из самых распространенных терминов. (Галась, 2017: 236) По мнению В.Н. Поповой гидроформант ар/иг являясь субстратом по отношению к языкам-адаптерам и может проис-

ходить от индоевропейского *auer* – поток. На территории области есть также озера Аралсор, Аралтубе (Попова, 2001: 48). На озере Алаколь Урджарского района Абайской области находится остров Улькен Аралтубе.

Ю.Киселевым предлагается версия происхождения названия Арал от двух индоевропейских гидро-основ – *ar* «двигаться, приводить в движение; прибывать, достигать», *ar* «присоединять» и *al* «ток (исток, сток), река (водоем)»; им же допускалась связь первой части Ар с древнеиндоевропейским *uḡ* «широкий, обширный» (Киселев, URL).

Аргут – река, приток Иртыша в Самарском районе Восточно-Казахстанской области (Айтходжаева, Жанабаева, Айтходжаева, 2006: 11). По Р. Койчубаеву название восходит к древнейшему этнониму аргун (-т означает множественное число) (Койчубаев Е., 1974, 38). Этимологию слова можно связать также с древнеиранской глагольной приставкой *ag* «двигаться, приводить в движение, достигать» (причем «аг» показывает движение вниз, элемент часто присутствует в составе) и окончанием *gatu* – индоиранскими *ga* «идущий», *gati* «движение, ход, течение, путь (в т. ч. воды)» (Киселев, URL).

Бадамбике – речка в Баянаульском районе Павлодарской области. По В.Н. Поповой на юге Казахстана бадам от иранского «миндаль», вторая часть возможно связана с казахским биік «высота». Таким образом Бадамбике – «речка с высокими (красивыми) берегами, где растет бадам (бузина)» (Попова, 2001: 63).

Ю. Киселевым предполагалась тождественность первой части *bad-* с древнеиндийскими *badha* «натиск, напор», *bhidya* – «бурный поток, разрушение», *bhid-* «раскапывать (-ся), разбивать (-ся)», *bheda* «раскалывание, разрыв, разрушение» или с праиранским *bad* «копать, рыть, колоть» или *baid* – «ломать(ся), разбивать, рвать, резать». Что касается второй части гидронима -ам, то он сопоставляет ее с древнеиндийским *am* «идти», *ama* «натиск, стремительность», иранским *ama* «сила», или *ama* «этот, здесь». Либо -ам соответствует индоевропейскому *am-* «русло реки» иранскому *dam* «вздуться, вырастать, всходить» и т.д. Таким образом Бадам по его мнению «русло бурного разрушающего потока», «бурный разрушающий поток поднимающийся (при таянии снегов)» или «русло реки в расколе/расщеплении (гор)» (Киселев, URL).

Бозша – река в Тарбагатайском районе Восточно-Казахстанской области, в Майском районе Павлодарской области. Все исследователи

считают что гидроним имеет тюркское происхождение, В.Н. Поповой сопоставляется со значением боз «серенькое (белесое урочище от колышашегося от ветра ковыля)», либо Боз + аша «(бозовая развилка) (урочище) у развилки с бозом (перистым ковылем)» (Попова, 2001: 100). По Г.А. Айтходжаевой, С.А. Жанабаевой и С.А. Айтходжаевой гидроним можно связать с боз – «злаковая степь с засушливой ковыльной растительностью» (Айтходжаева, Жанабаева, Айтходжаева, 2004: 12). По Р. Койчубаеву боз – степи во многих местах республике, соответственно «степная трава пригодная для пастбы скота» (Койчубаев, 1974: 68).

Ю. Киселевым гидроним связывает с иранским *baez, baz* «толстый, густой (о траве), гучный, изобильный», и находит аналоги в других индоевропейских языках в значение «густая трава», «пастбище» и т.д. Считает, что следует отделять боз «трава для корма», от казахского боз «светлый, серый, белесый» (Киселев, URL).

Бурган (Бурген) – название многих рек, рукавов и каналов, в т.ч. в Аягоском районе Абайской области (Топонимика Казахстана: энциклопедический справочник, 2010: 293). По Р.Койчубаеву название произошло от казахского «повернутая», то есть «рукав реки, отведенный от основного русла, путем рытья новых арыков или каналов» (Койчубаев, 1974: 74-75). Вместе с тем, Ю. Киселевым первая часть гидронима бур- связывалась с иранским *bag* «быстро двигаться, бурлить, кипеть (водоворот)», авестинским «быстро стремительно двигаться, устремляться (о воде в гидрониме)». Вторая часть –ган может связываться с иранским *gan* «вздуться, вспухать, наполнять (ся), прибывать (о воде)», в санскрите *gupaṇa* «увеличивать, умножать, привлекать» (Киселев, URL). Возможна связь с *ga* «идти, идущий», в гидронимах о движении воды. Таким образом он выводил гидроним Бурган как «бурлящая, кипящая, вспухающая, прибывающая, текущая (вода)» (Оглуджемал, 2023: 48)

Жарлы – река в Зайсанском районе Восточно-Казахстанской области, Айтходжаева Г.А., Жанабаева С.А., Айтходжаева С.А. выводили от казахского «обрывистая», частица -лы указывает на принадлежность к чему либо (в данном случае к реке), то есть «река имеющая обрывистые берега» (Айтходжаева, Жанабаева, Айтходжаева, 2004: 14).

Альтернативное осмысление Ю. Киселевым связывалось с индоиранской гидроосновой *jaḡa* «быстрое движение», *jiḡi* «льющаяся вода», *jaḡari* «водопад, река, поток». Элемент -лы – тюркский

суффикс принадлежности и однородности (Киселев, URL).

Иртыш – река, основная водная артерия, давшая название изучаемой территории. Этимология топонима подробно изучена В.Н. Поповой, К. Т. Сапаровым, поэтому не останавливаясь подробно, отметим только следующее. Основная часть исследователей связывает происхождение названия реки с носителями тюркских языком – М. Кашгари («кто быстрее перейдет»), В.П. Семенов («ир – по киргизский «земля», тыш – «рыть»), К. Койчубаев («с тюркского артыш – перевал»), К.Т. Сапаров (ир – «седловина, седло», ер – значит «гора» и тыш (татарское) или тыс (казахское) – «за, вне, внешний, наружный», также ортас – «гора-камень»), Б.Аспандияров (названия Иртыш или Ертыс даны тюркоязычными племенами). Была высказана версия происхождения от кетского языка А.П. Дульзоном (Ирчис<Ирчис<Ирчис/сес – кетское «река») (Попова, 2011: 161-163), поддержанная А.А.Бурыкиным (Иртыш~Эрцес, эрь с кетского «соболь», т.е. «соболинная река») (Бурыкин, 2011: 113).

В.Н. Попова, занимавшаяся топонимией Павлодарского края, считала, что название Иртыш делится на два компонента, причем компонент Ир можно отнести к древнеиндийскому аг-агна бурлящий (клубящийся, бушующий, колышущийся) поток. Из *ar-(air)* возникло *ar* и *ir* – основное значение (течь), (устремляться). Такое значение, по ее мнению, полностью соответствует той части Иртыша, которая характеризуется горным течением, начиная с верховья до с. Известкового. Оттуда, река получила свое название, а затем оно распространилось и на всю реку. Таким образом резюмировала она – топоним Иртыш состоит из двух компонентов, иранское – ир/аг и кетское тыш/чис/сис /сес (река) и означает (река с бурным стремительным течением) (Попова, 2001: 186-187).

Оленты (Оленты) – река протекающая по Павлодарской области. Старожилы – казахи объясняют значение Оленты как «разнотравье». В народе сохранилась поговорка «Шідертінің суы – бал, Өлентінің шөбі – бал» («в Шидерты

вода как мед – в Оленты трава как мед»). Однако возможно Оленты имеет индоевропейское происхождение – «широко разлившийся поток (река)» (Сапаров, 2011: 164).

Заключение

Как показывает анализ материалов, в топонимии Среднего Прииртышья представлены географические названия, которые можно соотносить с одним из древнейших топонимических пластов Казахстана, связанный с иранскими элементами языка. Их происхождение возможно связано с населением эпохи бронзы и раннего железного века, являющегося мнению некоторых исследователей носителями индоиранских языков. Хотя неполнота собранного материала не позволяет делать окончательные выводы, тем не менее в целом проведенное исследование дает представление о субстратных топонимах индоиранского происхождения и открывает возможность для дальнейшего их изучения.

Исследование топонимов, связанных с водными объектами на территории Среднего Прииртышья, проливает свет на исторические и культурные связи данного региона с древними индоиранскими народами. Анализ представленных материалов из Павлодарской, Восточно-Казахстанской и Абайской областей позволяет выделить ряд топонимов, содержащих элементы, характерные для индоиранских языков.

Выявленные топонимы не только отражают уникальные географические особенности региона, но и свидетельствуют о культурном влиянии древних индоиранских народов на эту территорию. Они предоставляют ценную информацию для изучения исторических миграций, торговых маршрутов и культурных обменов в древности.

Данные исследования подчеркивают важность дальнейших исследований в этой области для более глубокого понимания истории и культуры Среднего Прииртышья, а также его связей с древними цивилизациями. Такие исследования способствуют расширению наших знаний о прошлом этого региона и его месте в контексте мировой истории и культуры.

Литература

- Айтходжаева Г.А., Жанабаева С.А., Айтходжаева С.А. Словарь гидронимов Восточно-Казахстанской области. Усть-Каменогорск: Издательство ВКГУ им. С. Аманжолова, 2004. – 24 с.
 Археология Казахстана. – Алматы; «Өнер». 2006. — 256 с.
 Басик С.Н. Общая топонимика: Учебное пособие для студентов географического факультета. – Минск: БГУ, 2006. – 200 с.

- Беленов Н.В. Принципы и методы топонимических исследований. Тамбов: Грамота, 2019. Том 12. Выпуск 4.
- Букалов А.В., Карпенко О.Б. Термин и топоним «Майдан» («Maydan») в свете миграций индоевропейских народов // Происхождение языка и культуры: древняя история человечества, Том 4, № 1, 2017, с. 27–44.
- Бурькин А.А. Эрцес – Иртыш. К этимологии эпического и исторического гидронима // Вестник Калмыцкого университета. 2011 № 1. С. 113.
- Галась П.В. и др. Топонимика международной логистики в начале XXI столетия и ее отображения в пространстве евразийского региона., 2017. 236 с.
- Денисов И. В. Некоторые проблемы археологии бронзового века Волго-Уралья и ведийско-авестийские сказания Архивная // В центре Евразии: Сборник научных трудов / Отв. ред. В. А. Иванов. – Стерлитамак: Стерлитамак. гос. пед. ин-т, 2001. С. 4–21.
- Жучкевич В.А. Общая топонимика. 2-е изд., испр. и доп. Минск: Вышэйш. школа, 1968. 432 с.
- Захаренко А.Л., Косяков Б.К., Мерц В.К. История Павлодарского Прииртышья. Учебное пособие. Павлодар: Государственный университет им С. Торайгырова, 2003. 133 с.
- История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 4 тт. Т. 1. Казахстан от эпохи палеолита до позднего средневековья. Алматы: Атамұра, 1996. 544 с. 268.
- Киселев Ю. Топонимы Казахстана индоиранского и индоарийского происхождения, как древнейший субстратный пласт в топонимии // <https://proza.ru/2022/04/20/929>
- Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. – Алма-Ата, 1974. С. 37-38.
- Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата: Изд-во Акад. наук Каз. ССР, 1963. – 185 с. С. 19.;
- Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. М.1987. С. 50, 94.
- Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики)». – Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997. – 302 с.;
- Оглуджемал А. Образ Тюмени в русской поэзии: топонимика, ландшафт, модальность. – 2023.
- Попова В.Н. Ономастика. Словарь географических названий Казахстана. Павлодарская область. Часть 1. Издание второе, переработанное и дополненное. Павлодар: НПФ “ЭКО”, 2001. – 296 с. С. 48.
- Сапаров К.Т. Гидронимы и характеристика рек Павлодарской области // Гидрометеорология и экология. 2011 № 3. С. 164.
- Топонимика Казахстана: энциклопедический справочник / М-во связи информации РК, Комитет информации и архивов. – Алматы: Аруна, 2010. 815 с.
- Халитов Р.Я. Гидронимия Оренбуржья: Лингвистический анализ: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.02 / Башкир. гос. ун-т. – Уфа, 2002. – 24 с. С. 3.

References

- Ajthodzhaeva G.A., Zhanabaeva S.A., Ajthodzhaeva S.A. Slovar' gidronimov Vostochno-Kazahstanskoj oblasti. [Dictionary of hydronyms of the East Kazakhstan region] Ust'-Kamenogorsk: Izdatel'stvo VKGU im. S. Amanzholova, 2004. – 24 s. S. 11. [in Russian].
- Arheologiya Kazahstana [Archeology of Kazakhstan] – Almaty; “Oner». 2006. — 256 s. S. 40. [in Russian].
- Basik S.N. Obshchaya toponimika: Uchebnoe posobie dlya studentov geograficheskogo fakul'teta [General toponymy: A textbook for students of the Faculty of Geography]. Minsk.: BGU, 2006. 200 s. S. 6, 18–19 [in Russian].
- Belenov N.V. Principy i metody toponimicheskikh issledovanij [Principles and methods of toponymic research]. Tambov: Gramota, 2019. Tom 12. Vypusk 4. С. 224-228. S. 224. [in Russian].
- Bukalov A.V., Karpenko O.B. Termin i toponim «Majdan» («Maydan») v svete migracij indoevropskikh narodov [The term and toponym «Maidan» («Maydan») in the light of the migration of Indo-European peoples] // Proiskhozhdenie yazyka i kul'tury: drevnyaya istoriya chelovechestva, Tom 4, № 1, 2017, s. 27–44. S. 27. [in Russian].
- Burykin A.A. Erces – Irtysh. K etimologii epicheskogo i istoricheskogo gidronima // Vestnik Kalmyckogo universiteta [On the etymology of the Epic and Historical hydronym]. 2011 № 1. S. 110–113. S. 113. [in Russian].
- Denisov I. V. Nekotorye problemy arheologii bronzovogo veka Volgo-Ural'ya i vedijsko-avestijskie skazaniya Arhivnaya [Some problems of Bronze Age Archeology of the Volga-Ural Region and Vedic-Avestan Legends Archival] // V centre Evrazii: Sbornik nauchnyh trudov / Отв. ред. В. А. Иванов. – Sterlitamak: Sterlitamak. gos. ped. in-t, 2001. S. 4–21. [in Russian].
- Galas P.V. i dr. Toponimika mezhdunarodnoj logistiki v nachale XXI stoletiya i ee otobrazheniya v prostranstve evrazijskogo regiona. [Toponymy of international logistics at the beginning of the 21st century and its mappings in the space of the Eurasian region]. 2017. 236 s. [in Russian]
- Halitov R.YA. Gidronimiya Orenburzh'ya: Lingvisticheskij analiz: [Hydronymy of Orenburg region: Linguistic analysis] avtoreferat dis. ... kandidata filologicheskikh nauk: 10.02.02 / Bashkir. gos. un-t. – Ufa, 2002. – 24 s. S. 3. [in Russian].
- Istoriya Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnei) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. V 4 tt. T. 1. Kazahstan ot epohi paleolita do pozdnego srednevekov'ya. Almaty: Atamyr, 1996. 544 s. 268. [in Russian].
- Kiselev YU. Toponimy Kazahstana indoiranskogo i indoarijskogo proiskhozhdeniya, kak drevnejshij substratnyj plast v toponimii [Toponyms of Kazakhstan of Indo-Iranian and Indo-Aryan origin, as the oldest substrate layer in toponimii] // <https://proza.ru/2022/04/20/929> [in Russian].
- Kochergina V.A. Sanskritsko-russkij slovar' [Sanskrit-Russian Dictionary]. M.1987. S. 50, 94. [in Russian].

Kojchubaev E. Kratkij tolkovyj slovar' toponimov Kazahstana [A short explanatory dictionary of toponyms of Kazakhstan]. – Alma-Ata, 1974. S. 37-38. [in Russian].

Konkashpaev G.K. Slovar' kazahskih geograficheskikh nazvanij [Dictionary of Kazakh geographical names]. Alma-Ata: Izd-vo Akad. nauk Kaz. SSR, 1963. – 185 s.; [in Russian].

Mahpirov V.U. Imena dalekih predkov (istochniki formirovaniya i osobennosti funkcionirovaniya drevnetyurkskoi onomastiki) [Names of distant ancestors (istochniki formirovaniya i osobennosti funkcionirovaniya drevnet fakturkskoi onomastiki)]». – Almaty: Institut vostokovedeniya MN-AN RK, 1997. – 302 s.; [in Russian].

Ogludzhemal A. Obraz Tyumeni v russkoj poezii: toponomika, landschaft, modalnost. [The image of Tyumen in Russian poetry: toponomics, landscape, modality]. – 2023. [in Russian]

Popova V.N. Onomastika. Slovar' geograficheskikh nazvanij Kazahstana. Pavlodarskaya oblast' [Slovarski geografski nazvanij Kazahstana. Pavlodarskaya oblast']. Chast' 1. Izdanie vtoroje, pererabotannoe i dopolnennoe. Pavlodar: NPF "EKO", 2001. – 296 s. S. 48. [in Russian].

Saparov K.T. Gidronimy i harakteristika rek Pavlodarskoj oblasti [Gidronim i harakteristika rek Pavlodarskoj oblast'] // Gidrometeorologiya i ekologiya. 2011 № 3. S. 160–170. S. 164. [in Russian]

Toponimika Kazahstana: enciklopedicheskij spravocnik [Toponimika Kazahstan: entsiklopedicheskii spravocnik] / M-vo svyazi informacii RK, Komitet informacii i arhivov. – Almaty: Aruna, 2010. 815 s. S. 293. [in Russian]

Zaharenko A.L., Kosayakov B.K., Merc V.K. Istorija Pavlodarskogo Priirtysh'ya [Istorija Pavlodarskogo Priirtishiya]. Uchebnoe posobie. Pavlodar: Gosudarstvennyj universitet im S. Torajgyrova, 2003. 133 s. [in Russian].

Zhuchkevich V.A. Obschaya toponimika [Obschaja toponimika]. 2-e izd., ispr. i dop. Minsk: Vyshejsh. shkola, 1968. 432 s. S. 229. [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Жасұлан Қуанышұлы Айтенов – Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің ғылыми қызметкері, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.. E-mail: i-10-off@bk.ru

Ұлан Үмітқалиұлы Үмітқалиев – т.ғ.к., доцент, археология және этнология кафедрасының меңгерушісі, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ..E-mail: uimitkaliev@bk.ru

Сведения об авторах:

Жасулан Қуанышевич Айтенов – научный Сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: i-10-off@bk.ru

Улан Умитқалиевич Умитқалиев – к.и.н., доцент, заведующий кафедрой археологии и этнологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: uimitkaliev@bk.ru

Поступила: 21.02.2024

Принята: 20.05.2024

B.S. Sizdikov* , **M. Gursoy** ,
M.M. Bakhtybayev , **K.M. Zhetibayev**

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkestan

*e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

RESULT OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH WORK, CONDUCTED IN THE ANCIENT SETTLEMENT OF KULTOBE IN 2023

It is known that the history of Keles dates back to the Stone Age. The fact that mankind has lived in this region since the Stone Age is evidenced by the sites, located on the slopes of the Kazygurt mountains. As a result of archaeological research was revealed that the ancient peoples who lived in the Keles steppe were engaged in agriculture, as well as nomadic cattle breeding, even built cities and formed the first urban culture in the region. In the Middle Ages, the Keles plain became an important center of the Great Silk Road, which connected the settlements of Sairam and Shymkent with the city of Shash and from the city of Shash with the cities of Baiyrkum, Sutkent, Otyrar and Yassy. Thus, the trade and art, agriculture and animal husbandry of the settlements of the Keles plain developed simultaneously and became the basis for the formation of urban culture. *Purpose:* In the article, we set ourselves the task to study, analyze and enter into scientific circulation the topographic structure of the town of Kultobe, the architectural features of residential buildings and the defense system, which are still not fully studied. *Scientific novelty:* on a scientific basis, the topographic structure of the town of Kultobe and the features of development were analyzed, similarities and differences with monuments of the said type in neighboring regions were discussed, and scientific conclusions were made. *Research method:* using modern technologies and research methods, the topographic structure of the town has been studied using computer programs ArcGis, AutoCad and ArcMap, aerial and ground-based satellite imagery, as well as GIS technologies. In addition, archaeometric analyses were carried out in the course of the studies to determine the composition of clay vessels and the technology of their manufacture, as well as C14 (radiocarbon) analysis based on natural science research methods. *Results:* The topographic structure and fortification of the town of Kultobe were similar to the ancient cities of the Tashkent oasis. During the excavations, it was established that the upper building layer belongs to the 8th-9th cc, and the lower construction layer – to the 2nd-3rd cc.

Key words: Syrdarya, Keles, Kultobe, the town, stratigraphy, topography, fortification.

Б.С. Сиздиков*, М. Гурсой, М.М. Бахтыбаев, К.М. Жетібаев

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

*e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Ежелгі Күлтөбе қалашығында 2023 жылы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері

Келес өңірінің тарихы сонау тас дәуірінен бастау алатындығы белгілі. Қазығұрт тау бөктерінде орналасқан тұрақтар өңірде адамзат баласының сонау тас дәуірінен бері өмір сүріп келе жатқандығының куәсі болуда. Археологиялық зерттеу жұмыстардың нәтижесінде Келес даласында мекендеген ежелгі халықтар көшпелі мал шаруашылығымен қатар егін шаруашылығымен де айналысқандығы, тіпті қалалар тұрғызылып, өңірдегі алғашқы қалалық мәдениетті қалыптастырғандығы анықталуда. Келес даласы орта ғасырларда Сайрам және Шымкент қалаларын Шаш қаласымен, Шаш қаласынан Байырқұм, Сүткент, Отырар және Яссы қалаларымен байланыстырып тұрған Ұлы Жібек жолының маңызды орталықтарына айналды. Осылайша Келес даласындағы қалашықтардың саудасы мен өнері, егіншілігі мен мал шаруашылығы қатар дамып, қалалық мәдениеттің қалыптасуына негіз болды. *Мақсаты:* Мақалада осы күнге дейін толық зерттелмеген Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымын, құрлыс қабаттары бойынша тұрғын үйлердің архитектуралық ерекшеліктерін және қорғаныс жүйесін зерттеп, талдап, ғылыми айналымға енгізуді мақсат еттік. *Ғылыми жаңалығы:* Күлтөбе қалашығының топографиялық құрлымы мен құрлыс қабаттарының ерекшеліктері ғылыми негізде талданып, көршілес аймақтардағы аталмыш үлгідегі ескерткіштермен ұқсастығы мен айырмашылығы талқыланып, ғылыми тұжырымдар жасалынды. *Зерттеу әдісі:* Заманауи технологиялар мен

зерттеу әдістерін қолдана отырып ArcGis, AutoCad және ArcMap компьютерлік бағдарламаларды, аэрофотосуреттер мен жер бетін спутниктік түсірілімдерді және ГАЗ технологияларын пайдалана отырып қалашықтың топографиялық құрлымы зерттелді. Сонымен қатар, зерттеу жұмыстары барысында жаратылыстану ғылым саласының зерттеу әдістері негізінде С14 (радиокөміртекті) анализімен қатар, саз ыдыстардың құрамын және жасалу технологиясын анықтау мақсатында археометриялық анализдер жасалынды. *Нәтижелер:* Күлтөбе қалашығының топографиялық құрлымы, фортификациясы Ташкен оазисіндегі ежелгі қалашықтармен ұқсастығы белгілі болды. Қазба жұмыстары барысында анықталған жоғарғы құрлыс қабатының VIII-IX ғғ тиесілі екендігі, ал төменгі құрлыс қабатының II-III ғғ жататындығы белгілі болды.

Түйін сөздер: Сырдария, Келес, Күлтөбе, қалашық, стратиграфия, топография, фортификация.

Б.С. Сиздиков*, М. Гурсой, М.М. Бахтыбаев, К.М. Жетибаев
Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави, Казахстан, г. Туркестан
*e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Результаты археологических исследований на городище Культобе в 2023 году

Известно, что история Келесского региона восходит к далекому каменному веку. Стоянки каменного века, расположенные в предгорьях Казыгурта, свидетельствуют о том, что обживать регион люди стали еще с древнейших времен. Результаты археологических исследований показали, древние народы, населявшие регион занимались как кочевым скотоводством, так и земледелием, даже строили города и участвовали в сложении в регионе городской культуры. Келесская степь стала важным центром Великого Шелкового пути, который в средние века соединял города Сайрам и Шымкент с городом Шаш, и далее с городами Байыркүм, Суткент, Отрар и Яссы. Таким образом, в Келесских степях параллельно развивались торговля и искусство, сельское хозяйство и животноводство, это способствовало формированию городской культуры. *Цель:* В статье мы поставили перед собой задачу изучить, проанализировать и ввести в научный оборот топографическое строение города Культобе, архитектурные особенности жилых домов и оборонной системы, которые до сих пор не изучены до конца. *Научная новизна:* на научной основе проанализировано топографическое строение города Культобе и особенности застройки, обсуждены сходства и различия с памятниками указанного типа в соседних регионах, а также сделаны научные выводы. *Метод исследования:* с использованием современных технологий и методов исследования изучена топографическая структура города с использованием компьютерных программ ArcGis, AutoCad и ArcMap, аэрофотоснимков и спутниковых снимков земной поверхности, а также ГИС-технологий. Кроме того, в ходе исследований были проведены археометрические анализы для определения состава глиняных сосудов и технологии их изготовления, а также С14 (радиоуглеродный) анализ на основе методов исследования области естественных наук. *Результаты:* Топографическое строение и фортификация города Культобе были аналогичны древним городам Ташкентского оазиса. В ходе раскопок было установлено, что верхний строительный слой относится к VIII-IX векам, а нижний строительный слой – ко II-III векам.

Ключевые слова: Сырдарья, Келес, Культобе, городище, стратиграфия, топография, фортификация.

Introduction

The settlement of Kultobe is located in the middle reaches of the Syrdarya River, at the confluence of the Keles River with the Syrdarya River (2 km southwest of the village of G. Muratbayev, Keles district, Turkestan region). Geographical coordinates of the settlement of Kultobe: N 4540702.838, E 467896.822, altitude above sea level – 234,000 m. The total area of the settlement is 8.5 hectares. If we look at the historical topography of the sites of the region, there are ancient sites of Karatobe, Kaunshytepe, Zhuantobe, Aktepe, Shash, etc. in

the east and south of the city, the sites of Utirtobe, Aktobe, Shaushykumtobe, Shardara, Suskent, Baiyrkum and others are located in the north and west. Due to the Kurkeles, Keles, Shyrshik and Angren rivers flowing into the Syrdarya River, this region is one of the regions of Central Asia suitable for semi-nomadic cattle breeding and agriculture, abundant water resources and comfortable for human life. According to the cities and large settlements located along the above-mentioned rivers, it can be understood that the Keles district was a natural border between the peoples engaged in nomadic animal husbandry and in sedentary agricul-

ture. This is due to the fact that the Syrdarya valley, rich in deep rivers, was concentrated in the south of the Keles district, where sedentary peoples whose economy was based on agriculture were concentrated and in the north of the Keles district, in the area of the city, peoples whose main occupation was animal husbandry, lived in the steppe with hollows and mountain ranges.

According to the ancient history of Keles, it is known that the earliest traces of life in the region belong to the ancient Stone Age, when hunters and gatherers lived in caves on the banks of Mountain Rivers and springs (Taleev, 1995: 7). In 1973-1974, during the research conducted by the South Kazakhstan archaeological expedition led by Kh.A. Alpysbayev, the Early Stone epoch and Middle Stone Age settlements such as Zhalpaksu I, II, III, Susingen, Zhalgyzarsha I, II, III originating from the river Keles and located on the slopes of the Karzhantau, Ogem, Kosmola, Kazygurt ridges, were discovered (Alpysbaev, 1978: 120-125; Taymagambetov, 1990: 18-21). These places are evidence of the existence of people in this region since the Stone Age. Due to the incomplete study of the Keles region, the data on Bronze Age sites of the region are practically absent. In the Early Iron Age, Central Asia was inhabited by the Saka tribes who formed a nomadic culture. In the ancient Achaemenid records, these tribes were divided into three groups: Saka – Tigrahaudas, Saka – Haumavargas, Saka – Paradarayas. A number of scientists who conducted research on the Saka tribes put forward the opinion that the Saka Tigrahauda inhabited the southern territories of Shasha, Kyrgyzstan and Kazakhstan (Akishev, 1963: 16-17). Based on these data, it can be concluded that the Saka Tigrahauda lived in the Keles area during the Early Iron Age. In his works A.Kh. Margulan mentioned the possibility of belonging of such ancient settlements as Zhartytobe and Karatobe along the Keles River to the Saka tribes (Margulan, 1950: 16-17). In our opinion, the sites of these tribes may be settlements, cities and burials, which were found in large numbers in river basins with abundant water. This opinion is also confirmed by the burials identified at the Zhaman-Togay burial ground under the Shardara reservoir (Maksimova et. al., 1968: 174-192). E.I. Ageeva and G.I. Patsevich who has been conducting research on the site of the Shardara reservoir in the Keles district for many years, gave a satisfactory opinion that the Saka tribes, living in the region, were engaged in semi-nomadic animal husbandry and agriculture, even built cities and formed the first urban culture in the region (Ageeva, Pacevich, 1958: 8).

One of the ancient tribes living in this region Kanly (2 c. BC - 6th c. AD) in the south from the region, in the north to the Aral Sea and in the east from the slopes of Karatau to the Talas River, they ruled at the state level and formed the Kanly culture (Bichurin, 1950: 149-151; Baypakov, Taymagambetov, 2009: 160-163; Zholdasbayuly, 1995: 42; Mynzhan, 1994: 91; Taleev, 1993: 34-36). The scientists such as G.V. Grigoriev, S.P. Tolstov, A.N. Bernstam, L.M. Levina who studied the Kanly culture for many years, divided the Kanly culture into three groups depending on regional characteristics. These cultures were called with the names of the sites such as Kauynshy, Otyrar-Karatau and Zhetysayar cultures where the first large-scale studies were conducted (Ageeva, Pacevich, 1958: 9-60; Levina, 1971: 193-224; Baypakov, Taymagambetov, 2009: 208-230).

The territory of the Kauynshy culture of the Kanly people includes the middle course of the Syrdarya, the valleys of the Kurkeles, Keles, Shyrshyk and Angren rivers, that is, the Tashkent oasis. In 1934-1938, as a result of many years of research by the Yangiyul archaeological expedition under the leadership of Grigoriyev, the sites of the Kanly culture in the Tashkent oasis were studied at a high level and it was given the name of the Kaunshytobe site – “Kaunshy culture”, where the first studies were conducted (Levina, 1971: 90-91; Baypakov, Taymagambetov, 2009: 220).

It can be seen that the sites in the valleys of the Kurkeles and Keles rivers in the Kanly tribal areas have been hastily and less studied. For this reason, since 2017, the scientists from the Kozha Akhmet Yasavi International Kazakh-Turkish University, the Research Institute of Archaeology, the Kazakh National University named after Al-Farabi and the Shymkent Pedagogical University have been conducting research in the settlement of Kultobe and the Myntobe burial ground, located in the lower reaches of the Keles River (Zhetibaev et. al., 2020: 409-419; Taleev т.б., 2019: 48-62; Eleuov et. al., 2020: 195-200; Podushkin, Donec, 2018: 99-104; Podushkin, 2019: 153-167; Sizdikov et. al., 2023: 192-201). As a result of archaeological research conducted to this day, a large number of relics belonging to the Kanly tribes have been discovered (Fig.1-2) (Sizdikov et. al., 2022: 235-246; Gursoy et. al., 2023: 225-243; Gursoy et. al., 2023: 144-162). In the upper construction layer of the settlement of Kultobe, many parts of clay vessels, dating back to the end of the Kanly period, were found and in the lower layers – the fragments of clay vessels dating back

to the early period. In the article, we considered advisable to study, analyze and introduce into scientific circulation the topographic structure of the

settlement of Kultobe, the architectural features of residential buildings and the defence system, which has not been fully studied.

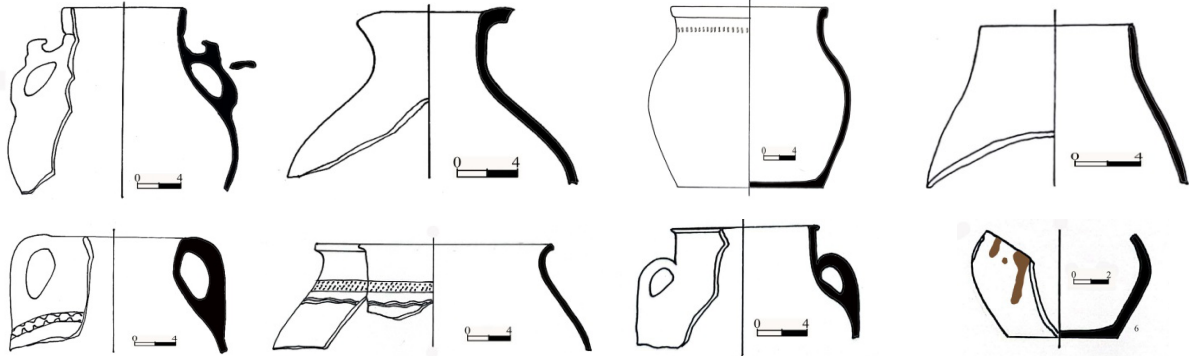

Figure 1 – Jars found in Kultobe town

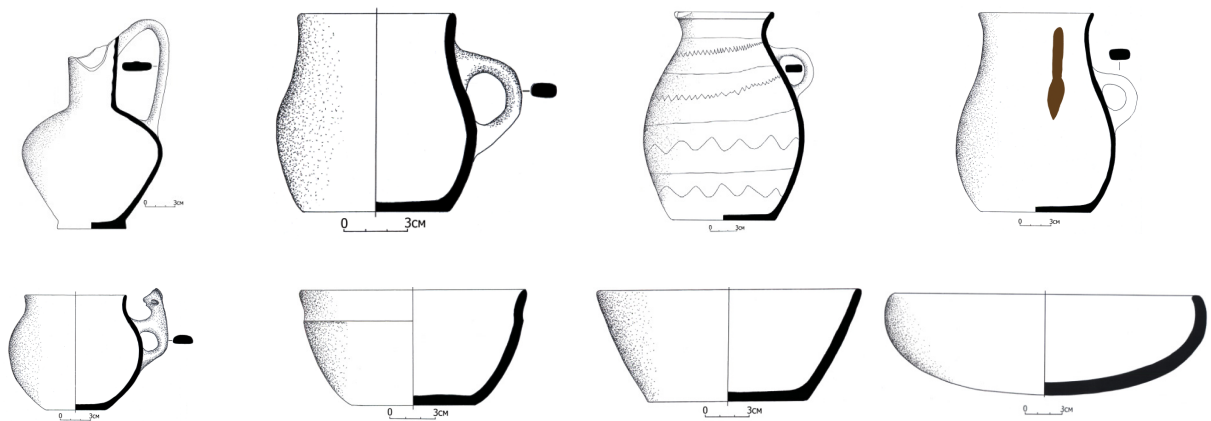

Figure 2 – Jars found in Myntobe cemetery

Materials and methods

When writing the article, along with archaeological data, the works of local historians and travellers who studied the region, were widely used. Based on the works of local historians and travellers, information about the ancient history and toponymy of the region was obtained, as well as important information about the topographic structure, construction layers and chronology of the settlement, the material culture of the inhabitants of the settlement were collected on the base of archaeological data. In addition, during the research, archaeometric analyses were carried out to determine the composition of clay vessels and their manufacturing technology, as well as C14 (radiocarbon) analysis based on re-

search methods in the field of natural sciences. In order to determine the economy of the ancient inhabitants of the region, the archaeological and paleozoological studies of osteological materials, found during excavations, are carried out. Using modern technologies and research methods, the topographic structure of the settlement was studied using the programs ArcGIS, AutoCAD and computer programs ArcMap, aerial photographs and satellite images of the earth's surface and GIS technologies.

Results

The site is located on the right bank of the Syrdarya River, at the confluence of the Keles River with the Syrdarya River. As for the topographic

structure of the ancient settlement of Kultobe, the archaeological site is located on a high terrace to the east of the water zone (Fig.3). The settlement is clearly visible from the relief of the earth. The settlement consists of parts of the citadel, Shahrستان and Rabad, as well as early medieval towns (Fig.4). The citadel and Shahrستان are connected to each other by high fortress walls surrounding the settlement. In the southwestern part of the square-shaped Shahrستان, surrounded by a high fortress wall, there is a citadel surrounded by a high square fortress wall. There were the only gates to Shahrستان and the citadel of the city. The gates are oriented to the north. Analyzing the work of scientists studying the fortification of early medieval towns, it became clear that the gates of early medieval towns are oriented to the north. This opinion is based on the gates which are oriented to the North of the settlements of ancient Khanabad in the Tashkent

oasis, Kalatepa (Iskitepa), Seviltepa (Munchaktepa), Pushti Mahmud, Aktepa, Kyrkjangitepa, etc. (Buryakov, 1982: 12-41). Currently, the Rabad part of the town has not been preserved due to the fact that the suburb of the town has turned into arable land. The Shahrستان of the settlement has been preserved as a high square-shaped hill with rounded corners. Most of the ancient settlements located in the Tashkent oasis and the valley of the Keles River, have a square or oval shape, which makes the ancient settlements similar to each other in topographical structure. The total length of the fortress wall surrounding the Shahrستان part of the settlement is 310 m in the East-West direction and 220 m in the South-North direction. The surface of Shahrستان is flat; there are no traces of street or construction sites on the topography. The depth of the cultural layer is unknown due to the lack of excavations in the Shahrستان part of the city.

Figure 3 – Aerial view of Kultobe town

If we look at the topography of the city, we can see that a high round hill adjoins the eastern part of the fortress wall of Shahrستان. As for the topographic structure of the specified hill, the hill has a round shape, the surface is flat, surrounded by high walls. The northwestern part of the hill protrudes slightly

forward. The total diameter of the roof is 55 m. If we take the topography of the mentioned hill as a basis, it is known that there is a large-scale structure under the mound. In our opinion, there could be a temple or a public building under the roof of the early period that served the townspeople. This

opinion is confirmed by the temple opened under a round hill, located in the Rabad part in the city of Kuva of the Ferghana region (Mirzaahmedov et. al., 2008: 189-209). What kind of structure is under the roof will be determined during future archaeological excavations.

According to the topographic structure of the city citadel, it becomes clear that the citadel consists of two parts. The citadel of the city has been preserved in the form of a square high hill with rounded corners. That is, the eastern and northern parts of the citadel are surrounded by a high fortress with vertical walls, the southern part adjoins the river and the western part is slightly steep. The total length of the fortress wall surrounding the citadel part of the city is 120 m in the east-west direction and 100 m in the south-north direction. The entrance to the citadel was through one gate. The citadel gate is located in the middle of the north wall facing north. The top of the fortress with vertical walls surrounding the citadel is flat and there are no traces of streets or buildings in its topography. There is a high round hill in the central part of the citadel. The northwestern part of the hill protrudes slightly forward. The total diameter of the roof is 40 m. If we take the topography of the mentioned hill as a basis, it is known that there is a large-scale structure under the mound.

In our opinion, the palace of the city ruler or a public building (temple) serving the urban population could be located under the roof in the central part of the citadel. In 2017, the Turan archaeological expedition led by Doctor of Medical Sciences, Professor M. Eleuov, conducted archaeological excavations on a round hill, located in the central part of the citadel. During the research work, whole ruins of adobe structures were discovered at the excavation site. During the cleaning work, it became known that the ruins of adobe structures continue from the reference point to a depth of 1-1.3 m. At a depth of 1.3-1.4 m from the reference point, the ruins of a very poorly preserved thick wall were revealed. Due to the poor preservation of the wall, it was not possible to determine the design of any building. During the cleaning work, it was found that the dimensions of the ruins of adobe structures are 22x50x10 cm, 21x48x9.5 cm. According to the head of the expedition, Ph.D., Professor M. Yeleuov, the sizes of the discovered adobe structures correspond to the sizes of adobe structures, found in the buildings of the Kanly period, discovered during the excavations of the Shardara archaeological expedition in the settlements of Aktobe and Shaushykkumtobe (Eleuov et. al., 2020: 195-199).

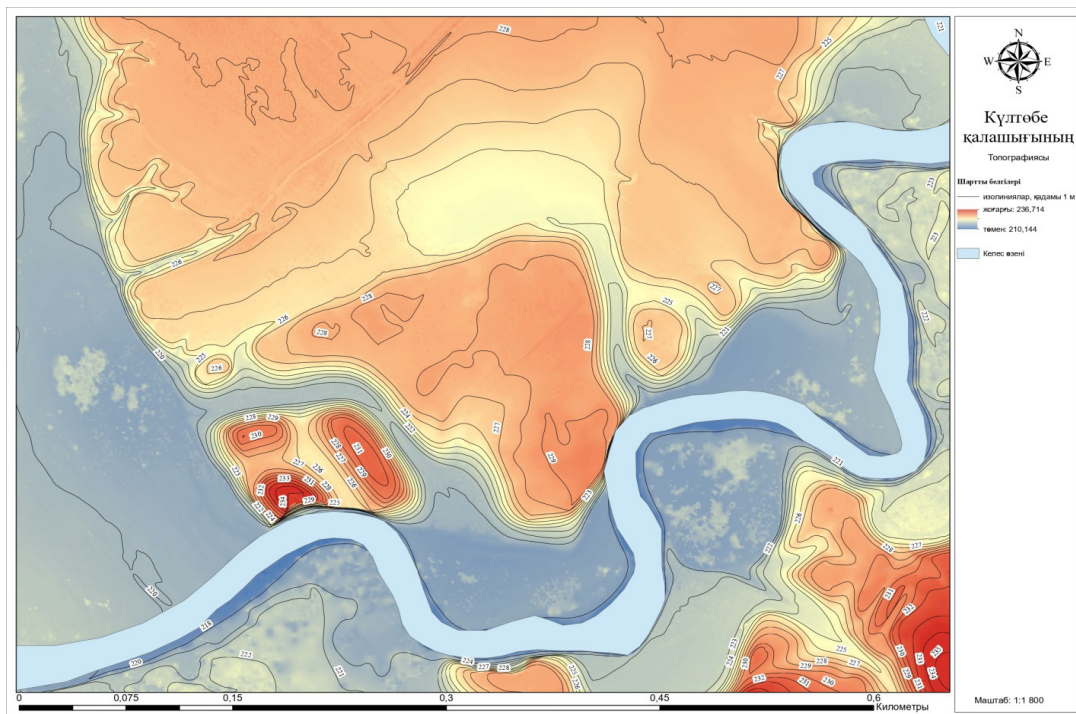

Figure 4 – Topographical structure of Kultobe town

In the course of excavations at a depth of 1.4 m from the reference point, a second construction layer was discovered, which was poorly preserved. A long lobby, two living rooms and courtyard oriented from southeast to northwest belonging to the aforementioned construction layer were opened. During the cleaning work, the hearths and fireplaces were identified as the interiors of living rooms. It was found that ceramics with sizes 22x50x10 cm, 21x48x9.5 cm were used in the dwelling construction (Eleuov et. al., 2020: 195-199). Clay vessels, found during excavations, are similar clay vessels, discovered in the settlements of Aktobe I, Aktobe II, Shaushykumtobe and Kauyinshytobe, Alimbaytobe, etc. in the Tashkent oasis.

Discussion

In 2023, a stratigraphic excavation was made in the eastern part of the citadel in the north-east, south-west direction of the settlement of Kultobe. Stratigraphic excavations were carried out to determine the structural layers of the citadel part of the settlement, its age, periods of formation, development and decline of the city, defence system, plan of residential complexes, economy and lifestyle of the settlement, ancient inhabitants, features of the construction and functioning of the settlement. The excavation site was conditionally designated as excavation No.1. The construction objects belonging to 6 construction layers in the area of the stratigraphic excavation is 17x8 m extending from the reference

point to a depth of 7.5 m, have been identified (Fig. 5). Valuable data on the architectural features of the construction objects of each construction layer, defence system, chronology of the construction layers and production of ceramics have been obtained.

During the excavations, a living room belonging to the first construction layer was discovered at a depth of 0.5 m from the reference point. The room size is 6x4.2 m, the wall width is 1.2 m and the remaining height is 0.3 m. It turned out that the walls were built of clay measuring 40x26x11 cm. The hearth made of river stone was found along the northern wall of the room and a garbage pit was found in the southwestern corner. The living room is designed based on early medieval residential architecture. The traces of a massive fire were found in the northwestern part of the excavation. At the same time, in the course of our research work, it became known that at later stages the site of the city, preserved in the form of a high hill, became the burial of residents who lived there. This is due to the fact that during excavations at a depth of 0.7-1 m from the reference point, several burials were discovered. The skeletons were laid anatomically – lying on their backs, the head was directed to the northwest, the face was turned upwards or to the southwest, two arms and two legs were positioned vertically, their length are 1.1-1.65 m. During the excavations of the mentioned graves, it became known that the building objects belonging to the first construction layer were damaged.

Figure 5 – Aerial view of the excavation site

During the research work, a living room belonging to the second construction layer was identified at a depth of 1.25 m from the reference point. A total area of the living room is 6.5 x 5.1 m. The western and northern walls of the room are connected to the walls of the upper construction layers. During the excavations, a living room belonging to the third construction layer was identified at the depth of 2.15 m from reference point. The room is located in the south-east north-west direction. The defined total area of the living room is 5.25 x 3.75 m. The entrance to the room is oriented to the southeast; there is “II” shaped sufa inside. In the course of the cleaning work, it became known that the surface of sufa was smeared with clay mixed with grass. As we saw above, the western wall of the room is connected to the walls of the upper construction layers. 6-8 cm thick traces of fire was found on the floor of the room. 3 rooms of an apartment building belonging to the fourth

construction layer at a depth of 2.65 m from the landmark were identified and studied. The rooms are arranged longitudinally from southwest to northeast. When cleaning the floor of the room, a part of a clay vessel with a zoomorphic handle was identified. It is known that this vessel was used for ritual purposes. These vessel samples were widely used by the Kanly tribes in 1st c. BC. – 3rd c. AD (Sizdikov et. al., 2022: 235-246). At the depth of 3.6 m from the reference point, the fortress wall of the settlement of the fifth construction layer and two living rooms of the inner part of the fortress wall were revealed. At the depth of 4.9 m from the reference point, two rooms of dwelling belonging to the sixth construction layer, built close to the fortress wall and the fortress wall, were identified. When cleaning the floors of residential premises, a part of a bowl with a zoomorphic handle, figure with a ram’s head and a large number of handmade ceramic products were found (Fig. 6).

Figure 5 – Aerial view of the stratigraphic excavation

Conclusion

In conclusion, it should be noted that the earliest traces of life in the Keles area date back to the ancient Stone Age, hunters and gatherers lived in caves on the banks of Mountain Rivers and streams, the settlement of the Saka-Tigrahauds, who are consid-

ered a branch of the Sakas tribes that formed a nomadic culture in Central Asia in the Early Iron Age and their semi-nomadic cattle breeding along with agriculture. It is established that they were engaged in agriculture and even formed the first urban culture in the region and built high fortified cities. The topographical structure of the settlement of Kultobe,

considered one of the ancient settlements of the region, has been studied and it has been established that the city consists of citadel, Shahristan and Rabad parts. The fortification of the settlement of Kultobe, surrounded by a high fortress wall around the citadel and shakhristan, was known for its similarity to the ancient settlements of the Tashkent oasis.

Analyzing the physical data obtained during the excavations, it was found that the upper construction layer dates back to the 8th-9th cc. That is, it became known that during the Arab invasion of Central Asia in the 8th century, the city was invaded, as a result of which the source of life in the city was ceased. This conclusion is confirmed by the traces of fire, found on the floor of the first construction layer. According to the material data obtained, including the fragments of clay vessels, it was found that the lower

sixth construction layer was built in the 1st c. BC. It has been established that it coincides with the first centuries, that is, with the Kanly period. In our opinion, the population of the settlement lived peacefully in the 2nd -6th centuries, i.e. during the period of peace and prosperity of the Kanly period, whereas in the 7th -9th centuries it was going through a period of decline due to invasions the Arabs and others. This opinion is evidenced by the architectural structure of the construction layers, the found artifacts and the identified traces of fires.

The article was prepared on the basis of the scientific project AP19678134 «Carrying out archaeological and interdisciplinary research on the ancient settlement of Kultobe located in the Keles region».

References

- Ageeva E.I., Pacevich G.I. (1958). Iz istrii osedlyh poseleniy i gorodov Yuzhnogo Kazahstana [From the history of settled settlements and cities of Southern Kazakhstan] // Trudy Instituta Istorii, Arheologii i Etografii. Tom 5. Alma-Ata: IIAYe AN KazSSR. 215 s.
- Akishev K.A., Kushaev G. (1963). Drevnyaya kultura sakov i usuney doliny reki Ili [Ancient culture of the Sakas and Usuns of the Ili River Valley] / pod ped. K.A. Akishev. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazahskoy SSR. 320 s.
- Alpysbaev H.A. (1978). O nahodkah industrii kamennogo veka v Karatau i Kara oba [About the finds of Stone Age industry in Karatau and Kara both] // Arheologicheskie pamyatniki Kazahstana. Alma – Ata: Nauka KazSSR. 117-129 s.
- Baypakov K.M., Taymagambetov Zh.K. (2009). Kazakstan arheologiyasy [Archeology of Kazakhstan]. Almaty: Kazak universiteti. 354 b.
- Bichurin I.Ya. (1950). Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times]. T. 2. Moskva: AN SSSR. 334 s.
- Buryakov Yu.F. (1982). Genesis i etapy razvitiya gorodskoy kultury Tashkentskogo oazisa [Genesis and stages of development of urban culture of the Tashkent oasis]. Tashkent: Izdatelstvo «Fan» Uzbekskoy SSR. 12-41 s.
- Gursoy M., Sizdikov B., Seraliev A. (2023). Myntobe nausy hakynda [About Myntobe Nausy] // Otan tarihy gylymi zhurnaly, №26 (1). 144-162 bb.
- Gursoy M., Sizdikov B., Tadzhibaev N. (2023). Myntobe korymyndagy katakombalyk zherleuler [Catacomb burials in Myntobe cemetery] // Abay atyndagy Kazak Ul'tyik pedagogikalyk universiteti habarshyisy «Tarih zhane sayasi-aleumettik gylymdar» seriyasy, №1(76). 225-243 bb.
- Eleuov M., Taleev D., Esenov S., Moldahmet A. (2020). Ezhelgi Kultobe kalasy men Myntobe korymynda 2017-2018 zhyldary zhurgizilgen zertteu zhumystary [Research work carried out in 2017-2018 in the ancient city of Kultobe and Myntobe cemetery] // «Ortalyk Aziyanyn ezhelgi zhane dasturli kogamdarlyryn tarihi-madeni murasy: zertteu, tusindiru zhane saktau maseleleri» atty «XII Orazbaev okulary» halykaralyk gylymi-adistemelik konferenciya materialdary / Zhauapty red. R.S. Zhumataev. Almaty: Kazak Universiteti. 195-199 bb.
- Zhetibaev K.M., Sizdikov B.S., Gursoy M. (2020). Myntobe korymynda zhurgizilgen arheologiyalyk zertteu zhumystarynyn natizhesi [The results of archaeological research conducted in the Myntobe burial ground] // Abay atyndagy KazUPU-nin Habarshyisy, «Tarih zhane sayasi – aleumettik gylymdar» seriyasy. №3 (66). 409-419 bb.
- Zholdasbayuly S. (1995). Ezhelgi zhane ortagasyrdagy Kazakstan [Ancient and medieval Kazakhstan]. Almaty: «Ana tili». 176 b.
- Levina L.M. (1971). Keramika nizhney i sredney Syrdari v I tys. n.ye. [Ceramics of the lower and middle Syr Darya in the 1st millennium AD.]. Moskva: Izdatelstvo NAUKA. 242 s.
- Maksimova A. G., Mershhiev M.S., Vaynberg B.I., Levina L.M. (1968). Drevnosti Chardary (Arheologicheskie issledovaniya v zone Chardarinskogo vodohranilishha) [Antiquities of Shardara (Archaeological research in the area of the Shardara reservoir)]. Alma-Ata: Izdatelstvo NAUKA Kazahskoy SSR. 252 s.
- Margulan A.H. (1950). Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazahstana [From the history of cities and construction art of ancient Kazakhstan]. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazahskoy SSR. 122 s.
- Mirzaahmedov D.K., Adylov Sh.T., Matbabaev B.H. (2008). Rezultaty arheologicheskikh issledovaniy na obekte R 5b gorodishha Kuva [Results of archaeological research at site R 5b of the Kuva settlement] // Istoriya material'noy kultury Uzbekistana, Vypusk 36. 189-209 s.

Mynzhan N. (1994). Kazaktyn kyskasha tarihy [Brief history of Kazakh] / N. Mynzhan; arap қарпінен коширген М. Қани. Алматы: Жалын баспасы. 400 б.

Podushkin A.N. (2019). Novye arheologicheskie komplekсы mogilnikov Kylyshzhar i Myntobe [New archaeological complexes of the Kylyshzhar and Myntobe burial grounds] // Margulan okulary – 2019. Kornekti kazakstandyk arheolog K.A. Akyshevtyн 95 zhyldygyna arналган Halykaralyk arheologiyalyk gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary. Nur-Sultan. 153-167 s.

Podushkin A.N., Donec A.G. (2019). O pervonachalnom issledovanii Arheologicheskikh obektov v urochishhe Myntobe [About the initial study of Archaeological objects in the Myntobe tract] // «Kazakstannyn tarihi – madeni murasy: Zertteu, tusindiru zhane saktau maseleleri» atty «X Orazbaev okulary» halykaralyk gylymi – adistemelik konferenciya materialdary. Алматы: Kazak universiteti, 2018. 99-104 s.

Sizdikov B.S., Kozha M.B., Seraliyev A.A. (2023). Keles onirindegi ezhelgi Kultobe kalashygynyn topografiyalyk kurylymy [Topographical structure of the ancient town of Kultobe in the Keles region] // Abay Atyndagy Kazak Ultyk Pedagogikalyk Universiteti Habarshysy «Tarih zhane sayasi-aleumettik gylymdar» seriyasy, № 3(78). 192-201 bb.

Taymaganbetov Zh.K. (1990). Paleoliticheskaya stoyanka im. Ch.Ch. Valihanova [Paleolithic site named after. C.H. Valikhanova]. Alma – Ata: Nauka KazSSR. 18-21 s.

Taleev D., Sizdikov B.S., Seraliyev A.A. (2019). Keles onirinin tarihy [History of the Keles region] // L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ultyk universitetinin Habarshysy. Tarihi gylymdar. Filosofiya. Dintanu seriyasy, 4(129). 48-62 bb.

Taleev D.A. (1993). Keles dalasynda ornalaskan arheologiyalyk eskertkishterdin zerttelu tarihy [History of research of archaeological monuments located in the Keles field] // KR UGA habarlary. Kogamdyk gylymdar seriyasy. №5. 34-36 bb.

Taleev D.A. (1995). Keles onirinin ortagasyrlyk arheologiyalyk eskertkishteri (VI–XVIII gg.) [Medieval archaeological monuments of Keles art (VI–XVIII centuries)]. Tarihi gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin alu ushin dayndalghan dissertatsiyanyn avtoreferaty. Алматы. 21 b.

Sizdikov B.S., Gursoy M., Seraliyev A.A. (2022). Zoomorphic handle ceramics found in Myntobe burial ground // Әl-Farabi atyndagy Kazak Ulytyk universiteti Habarshysy «Tarih» seriyasy, №3 (106). 235-246 bb.

Әдебиеттер

Агеева Е.И., Пацевич Г.И. (1958). Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Института Истории, Археологии и Этнографии. Том 5. Алма-Ата: ИИАЭ АН КазССР. 215 с.

Акишев К.А., Кушаев Г. (1963). Древняя культура саков и усуней долины реки Или / под ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР. 320 с.

Алпысбаев Х.А. (1978). О находках индустрии каменного века в Каратау и Кара оба // Археологические памятники Казахстана. Алма – Ата: Наука КазССР. 117-129 с.

Байпаков К.М., Таймағамбетов Ж.К. (2009). Қазақстан археологиясы. Алматы: Қазақ университеті. 354 б.

Бичурин И.Я. (1950). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 2. Москва: АН СССР. 334 с.

Буряков Ю.Ф. (1982). Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент: Издательство «Фан» Узбекской ССР. 12-41 с.

Гурсой М., Сиздиков Б., Сералиев А. (2023). Мыңтөбе наусы хақында // Отан тарихы ғылыми журналы, №26 (1). 144-162 бб.

Гурсой М., Сиздиков Б., Таджибаев Н. (2023). Мыңтөбе қорымындағы катакомбалық жерлеулер // Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті хабаршысы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1(76). 225-243 бб.

Елеуов М., Талеев Д., Есенов С., Молдахмет А. (2020). Ежелгі Құлтөбе қаласы мен Мыңтөбе қорымында 2017-2018 жылдары жүргізілген зерттеу жұмыстары // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «XII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жұматаев. Алматы: Қазақ. Университеті. 195-199 бб.

Жетібаев К.М., Сиздиков Б.С., Гурсой М. (2020). Мыңтөбе қорымында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Тарих және саяси – әлеуметтік ғылымдар» сериясы. №3 (66). 409-419 бб.

Жолдасбайұлы С. (1995). Ежелгі және ортағасырдағы Қазақстан. Алматы: «Ана тілі». 176 б.

Левина Л.М. (1971). Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тыс. н.э. Москва: Издательство НАУКА. 242 с.

Максимова А. Г., Мершиев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. (1968). Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища). Алма-Ата: Издательство НАУКА Казахской ССР. 252 с.

Маргулан А.Х. (1950). Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР. 122 с.

Мирзаахмедов Д.К., Адылов Ш.Т., Матбабаев Б.Х. (2008). Результаты археологических исследований на объекте Р 56 городища Кува // История материальной культуры Узбекистана, Выпуск 36. 189-209 с.

Мыңжан Н. (1994). Қазақтың қысқаша тарихы / Н. Мыңжан ; арап қарпінен көшірген М. Қани. Алматы: Жалын баспасы. 400 б.

Подушкин А.Н. (2019). Новые археологические комплексы могильников Кылышжар и Мынтөбе // Марғұлан оқулары – 2019. Көрнекті қазақстандық археолог К.А. Ақышевтың 95 жылдығына арналған Халықаралық археологиялық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Нұр-Сұлтан. 153-167 с.

Подушкин А.Н., Донец А.Г. (2019). О первоначальном исследовании Археологических объектов в урочище Мынтобе // «Қазақстанның тарихи – мәдени мұрасы: Зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «Х Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми – әдістемелік аонференция материалдары. Алматы: «Қазақ университеті», 2018. 99-104 с.

Сиздиков Б.С., Қожа М.Б., Сералиев А.А. (2023). Келес өңіріндегі ежелгі Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымы // Абай Атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті Хабаршысы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, № 3(78). 192-201 бб.

Таймаганбетов Ж.К. (1990). Палеолитическая стоянка им. Ч.Ч. Валиханова. Алма – Ата: Наука КазССР. 18-21 с.

Талеев Д., Сиздиков Б.С., Сералиев А.А. (2019). Келес өңірінің тарихы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы, 4(129). 48-62 бб.

Талеев Д.Ә. (1993). Келес даласында орналасқан археологиялық ескерткіштердің зерттелу тарихы // ҚР ҰҒА хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. №5. 34-36 бб.

Талеев Д.Ә. (1995). Келес өңірінің ортағасырлық археологиялық ескерткіштері (VI–XVIII ғғ.). Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы. 21 б.

Sizdikov B.S., GURSOY M., Seraliyev A.A. (2022). Zoomorphic handle ceramics found in Myntobe burial ground // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлыттық университеті Хабаршысы «Тарих» сериясы, №3 (106). 235-246 бб.

Авторлар туралы мәлімет:

Багдаулет Сапарбаевич Сиздиков – Ph.D., доцент, археология институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ. E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Музаффер Гурсой – Ph.D., доцент, археология институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ. E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

Мэлс Маратович Бахтыбаев – Ph.D., археология институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ. E-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

Көпжасар Мұстафаұлы Жетібаев – т.ғ.к. профессор, археология институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ. E-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz

Сведения об авторах:

Багдаулет Сапарбаевич Сиздиков – Ph.D., доцент, институт археологии, Международный казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясауи, Казахстан, г.Туркестан.

E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Музаффер Гурсой – Ph.D., доцент, институт археологии, Международный казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясауи, Казахстан, г.Туркестан. E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

Мэлс Маратович Бахтыбаев – Ph.D., институт археологии Международный казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясауи, Казахстан, г.Туркестан. E-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

Көпжасар Мұстафаевич Жетібаев – к.и.н., профессор, институт археологии, Международный казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясауи, Казахстан, г.Туркестан. E-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz

Поступила: 19.02.2024

Принята: 30.05.2024

Ф. Қозыбақова

Ә. Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**ОТАНДЫҚ ЭТНОЛОГ, БЕЛГІЛІ ҒАЛЫМ, ҰЛАҒАТТЫ ҰСТАЗ
АМАНЖОЛ БОРАНБАЙҰЛЫ ҚАЛЫШ
70 ЖАСТА**

2024 жылдың 30 наурызында әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің, Тарих археология және этнология факультетінің өнегелі ұстазы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Қалыш Аманжол Боранбайұлы – 70 жасқа толды. Факультеттің оқытушы-профессорлық құрамы мен докторант, магистрант және бакалавр қауымы сізді 70 жасқа толу мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтайды! Қалыш Аманжол Боранбайұлы – белгілі ғалым, Отандық тарих ғылымының дамуына сүбелі үлес қосқан, көптеген ғылыми еңбектердің авторы, мыңдаған шәкірт тәрбиелеген ұлағатты ұстаз.

Халқымыз үшін зиялы қауымның орны қашанда ерекше. «Ұлт тағдыры сынға түскен сәтте көзі ашық азаматтар әрдайым көш бастаған», – деп ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына жолдауында атап өтіп, жаңа міндет қойған кезде де, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих, археология және этнология факультетінің ғалым-мамандары да сол биік талап үрдісінен шығуға дайын болдық. Осыдан болар тәуелсіздікке қол жеткізген алғашқы күннен бүгінге дейінгі уақыт аралығында өткен тарихты қайта зерделеу ақтандақтардың ақиқатын айқындау мәселесі:

тарихшылар алдына елдігімізді танытар мемлекеттік деңгейдегі маңызды іске айналды. Осы уақыт аралығында ұлт тарихын жаңаша парақтап, зерттеп-зерделеуде университетіміздің түрлі ғылыми ұйымдары мен жекелеген ғалымдары өзіндік үлестерін қосып келеді. Міне, осындай қазақ халқының қалың да қатпарлы тарихын оқырман қауымға жеткізуде ұлттық құндылықтарды ұлықтап, ата-баба тарихының ақтаңдақ беттерін анықтау жолында ат салысқан белгілі ғалымдарды қоғамда кеңінен насихаттау және жастарға үлгі ету аса маңызды. Осы жолда білікті ғалымдар мен мамандар арасында бар күш-жігерін салып қызмет етіп жүрген белгілі ғалым, өз мамандығының хас шебері атанып, еліміздің ғылымының дамуына өлшеусіз үлес қосып жүрген азамат, тарих ғылымының докторы, профессор – Аманжол Боранбайұлы Қалыш 70 жасқа толып отыр. Ол – Қазақстан тарихы ғылымының этнология саласының іргетасын нығайтып, оны дамытуға сүбелі үлес қосып келе жатқан белгілі ғалым.

Аманжол Боранбайұлы Ақтөбе облысы Мұғалжар ауданы Қандыағаш қаласында дүниеге келген. 1972 жылы туған жерінен арман қуып Алматыға келіп, сол кездегі С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне оқуға түсіп, 1977 жылы үздік бітіріп, өскен ұясында студенттердің ғылыми бағытындағы ұйымды басқарып, келесі жылы республикамыздың Ғылым академиясы жанындағы Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты этнография бөлімінің аспирантурасына түсті. 15 жылдың ішінде жас маман талай белестерге жетіп, өзі таңдаған этнография мамандығы бойынша Мәскеуде кандидаттық диссертациясын қорғап, біраз ұжымдық ғылыми жобаларға, этнографиялық экспедицияларға қатысып, республикалық және КСРО көлеміндегі конференцияларда өзін көрсетіп, 1993 жылы біздің факультетке басшыларымыздың шақыруымен, білімді және беделді ұстаздардың қатарына қосылды. 30-жылдан астам Аманжол Боранбайұлының өмірі ҚазҰУ-дың тарих факультетімен тығыз байланысты болып келеді.

«Ат, есімді біреу береді, ал тағдырыңды өзін жасайсын» дегендей, Аманжол студент шағынан-ақ қарымды ісімен, алғырлығымен, курстастарының ішінде өзінің адал еңбегімен, өзін-өзі даралап таныта білген талантты студенттердің бірі еді. Студент кезімізде біз соның куәсі болдық.

Оқу озаты болған Аманжол Боранбайұлы студент кезінде тарих факультеті комсомол ұйы-

мының төрағасы, университеттің комсомол ұйымы төрағасының орынбасары және 1976 жылы факультеттің 4-курсында Қазақ мемлекеттік университеті студенттерінің құрылыс отрядының комиссары болып, сол жылы студенттер арасында тұңғыш рет «Күрмет белгісі» орденімен марапатталып, суреті ҚазМУ-дың музейіне қойылды (Қазіргі кезге дейін ілулі тұр). Тарих факультетінде бірінші болып В.И. Ленин атындағы стипендиат атанды, факультеттегі партия бюросының мүшесі болды. Мұның бәрі – сол кездегі, студент өміріндегі айтулы оқиғалар еді. Диплом алысымен 1977-1978 жылдары С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің комсомол ұйымының хатшысы Рахман Алшановтың орынбасары болып қызметте қалдырылды.

Аманжол Боранбайұлы Қазақстан тарихы ғылымының этнология саласының іргетасын нығайтып, оның дамуына сүбелі үлес қосып келе жатқаны белгілі. Ғалымның кәсіби тарихшы ретінде қалыптасуы, өзінің білім алып, еңбек жолын бастаған қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті мен 1973-1989 ж. Қазақстандағы тарих ғылымының қара шаңырағы болып табылатын, ҚР ҰҒА-ның Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтымен, тығыз байланысты. 1978-1981 жылдары аталмыш институттың аспиранты, кіші ғылыми қызметкері, аға ғылыми қызметкері бола жүріп, қазіргі кезеңдегі Солтүстік Қазақстандағы этномәдени үдерістерге байланысты кандидаттық диссертациясын қорғағаннан кейін, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде ұстаздық және ғылыми жолын бастады: доцент, профессор сияқты ғылыми атақтарымен қатар, ғылым докторы дәрежесіне де ие болды. 1993 жылдан факультет деканының оқу ісі жөніндегі орынбасары, ғылым жөніндегі орынбасары қызметтерін атқара жүріп, көптеген ғылыми жобалардың гранттарын жеңіп алды. 2003-2005 жылдары тарих факультетінің археология және этнология кафедрасының меңгерушісі болса, 2010 жылы ұзақ жылдар бойы ізденісте жүрген, көзмайын тауысып жазған «1970-2000 жылдардағы қазақтардың отбасы мен неке мәселелері: этнологиялық зерттеу» атты докторлық диссертациясын ойдағыдай қорғап шықты.

Өз басым, Аманжол Боранбайұлының жеңілдің астымен жүруге үмтылмай, ғылымда инемен құдық қазғандай тер төккенінің куәгерімін. Аманжол Қалыштың ғылым жолындағы үмтылысына, тарих ғылымында шоқтығы биік ағалары ықпал еткені – ақиқат. Олардың ішін-

де: Қазақстан Республикасы ҰҒА академиктері: Ақай Нүсіпбеков, Байдабек Төлепбаев, Рамазан Сүлейменов, Манаш Қозыбаев, Кеңес Нүрпейісұлы, Мәлік Асылбеков, Болат Көмеков, профессорлары: Халел Арғынбаев, Марат Мұқанов, т.б. ғалымдарды ерекше атап өткен жөн. Осындай Отандық тарих ғылымының қалыптасып, дамуына өлшеусіз үлес қосқан аға буын тарихшы ғалымдардың алдын көрген Аманжол Боранбайұлы өзінің жарты ғасырға жуық созылған ғылыми-шығармашылық қызметі барысында 30-дан астам монография мен кітаптар, 500-ге жуық ғылыми және ғылыми-көпшілік еңбектер жазды.

Ғылыми еңбектері арқылы Аманжол Боранбайұлы қазақ халқының тарихы мен этнологиясының өзекті мәселелерін жан-жақты дамытып, тың ізденістерге жол ашты. Ғалымның шығармашылығындағы айрықша атап көрсететін жайт: қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихы ғалымның зерттеулерінің басты бағыты болды. Еліміздің егемендікке қол жетуі нәтижесінде тарих ғылымында зерттеуге «тыйым салынған» тарихты жаңа деректерге сүйеніп жазуға, мазмұнын ашуға мүмкіндік туды. Ғалым осы бағытта «Қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихы», «Қазіргі Қазақстандағы этникалық және этномәдени процестер», «Этнологияның іргелі мәселелері» атты оқулықтары жарыққа шықты. Бұл зерттеулерде назардан тыс қалып келген тарихи мұраларға жаңа талаптар тұрғысынан қарап, қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихына қатысты терең талдаулар, тың тұжырымдар қарастырды. Сонымен қатар, қазақ халқының құрылуының тарихи алғышарттары, қазақ халқының қалыптасу кезеңдеріне анализ жасалып, қазақтардың мәдени-шаруашылық жүйесі, дәстүрлі материалдық және рухани мәдениеті сияқты іргелі мәселелер талдана отырып, этнографиялық танымға тың жол ашты. «Этнологияның іргелі мәселелері» атты оқулықта қазіргі кезеңдегі гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі этнос және этногенез теорияларын зерттеудегі методологиялық әдіс-тәсілдерді талдап жүйелейді. Сондай-ақ, ғалым қазақтың қазіргі кезеңдегі тарихи дамуы, халықтың өсіп-өну динамикасына да жаңа бағытта ғылыми талдаулар жасады.

«XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақтардың әлеуметтік-демографиялық даму динамикасы (1959-1970 ж. халық санақтары негізінде)» атты монографиясында Қазақстан халқының этноұлттық құрылымындағы радикалды

өзгерістерін талдай келіп, осы жылдары жүргізілген экономикалық реформалардың орталығына айналған Қазақстан Кеңес Өкіметінің шикізат базасы болып қана қоймай, келімсек мигранттар Отанына айналып, жергілікті тұрғындары – қазақтардың басқа келімсек еуропа ұлтының өкілдеріне қарағанда өз жеріндегі аз ұлтқа айналуының себептерін, осы жылдардағы орыстандыру саясатының айқын көрініс тапқан кезең екендігін ғылыми тұрғыда қорытындылайды. Осы факторларға байланысты халықтың өсуі деген мәселе төңірегіндегі этнодемографиялық үрдістер, демографиялық, миграциялық саясат механизмін зерттеу ғылыми-теориялық тұрғыдан алғанда бүгінгі күннің өзекті мәселесі екендігін нақты сандық архивтік деректермен дәлелдейді. Ғылыми еңбектерінің тағы бір баға жетпес құндылығы: қазақ халқының этникалық тарихы, қазақ жүздері мен тайпаларының құрамы, оның шежіресіне байланысты көп қырлы проблемаларын нақты мағлұматтар негізінде тиянақты зерттеуі.

Әсіресе қазақтардың Кіші жүз тайпаларының генеологиясына қатысты, оның ішінде тама, жағалбайлы және табын тайпаларының құрамы туралы жаңа көзқарас тұрғысынан алғаш зерттеген ғалымның бірі. Ғалым ру-тайпалар тарихын жаза келіп, бүгінгі таңда, ру-тайпалар тарихын ауқымды емес, аймақтық тұрғыда жеке-жеке зерттеуіміз керек деген тұжырымға келеді.

Аманжол Боранбайұлын жақсы білетіндер оның іскерлігін, белсенділігін, қандайда бір іске құлшына кірісетінін, кімнің де болса тілін таба білетінін, қарапайым студенттермен де етене араласатынын, қоғамдық, әлеуметтік, мәдени, рухани шаралардың ешбірінен қалыс қалмайтынын айтады. Иә, оның жүрегі таза, ниеті ақ. Кір шалдырмаған азаматтық ары өзіндік ұстанымы, оны осындай тынымсыз істерге жетелейді. Бойындағы қасиеттері терең білімімен, ғылыми толысқан тәжірибесімен, азаматтық ұстанымымен ұштасқан Аманжол кез келген мәселеде қол ұшын береді. Кезінде, оның студент деп шырылдағаны да есте. 1993 жылы маусым айында факультетіміздің 5-курс студентін жазықсыз құрбан қылған ішкі істер органдарының қызметкерлерін Аманжол Боранбайұлының арқасында жауапкершілікке тартылып, қаза тапқан студент Ерік Туматаевтың өліміне қатысты істі қайта қаратып, тергеуді басқа жолға салмақ болған ішкі істер органдарының қызметкерлері тиісті жазаларын алды. Осының өзі-ақ Аманжолдың азаматтығының бір дәлелі емес пе!? «Өмір күрес»

деп бекер айтылмаған ғой. Алла тағаланының берген ғұмырын мынау адалдық пен арамдық арбасқан заманда кір шалдырмай өту, екінші бірінің қолынан келмейді. Ол үшін әрдайым биік ұстанымның жетегінде жүруің керек. Аманжол, міне, осындай бар өмірін ғылым жолына арнап, студент, жолдас-жора деп көз алдымызда өскен, ғылымның биігіне көтерілген азамат.

Бүгінгі күні Аманжол Боранбайұлы Қалыш – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Тарих, археология және этнология факультетінің, Археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры. 2012 жылы Білім және ғылым министрлігінің «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы» мемлекеттік грантының иегері.

Аманжол Боранбайұлының студент кезінен-ақ байқалған алғырлығы оны осылай үлкен ғы-

лым жолына түсірді және шоқтығы биік ғалымға айналдырды.

Болашақта да Аманжол Боранбайұлының ғылым-білім жолындағы жұлдызының биіктен жарқырауына сенімім мол. Қазіргі таңда қазақ жерінде ұлт-жанды, елжанды жас студенттер қаулап өсіп келеді. Олар сөз жоқ, ары таза, болмысы бөлек азамат, ғалым Аманжолға қарап ой түзейді, бой түзейді. 70 жасқа енді ғана толған көрнекті ғалым, замандасым Аманжол Боранбайұлы Қалыштың ғылымға-білімге бергенінен берері әлі көп деп есептеймін.

Университет және факультет ұжымы, оның барлық шәкірттері, студенттер қауымы мерейтой иесін тағы да туған күнімен құттықтай келе, зор денсаулық, қажымас қайрат, шығармашылық табыс, отбасына бақыт, шаңырағына береке, қуанышы мол ұзақ ғұмыр тілейміз.

АВТОРЛАРҒА АҚПАРАТ INFORMATION FOR AUTHORS ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Публикация материалов в «Вестник КазНУ. Серия историческая» осуществляется с использованием Open Journal System, системы онлайн-подачи и рецензирования. Регистрация и доступ доступны в разделе «Отправка материалов».

Требование для оформления статьи (для оформления статьи используйте ШАБЛОН):

Статья представляется в электронном формате (в форматах .doc, .docx, .rtf) ТОЛЬКО посредством ее загрузки через функционал сайта журнала (Open Journal System).

- Редакционная коллегия принимает ранее неопубликованные статьи по научным направлениям журнала.
- Кегль шрифта – 12 (аннотация, ключевые слова, литература – 10, текст таблиц – 9), шрифт – Times New Roman, выравнивание – по ширине текста, абзацный отступ – 0,8, интервал – одинарный, поля: верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см, и правое – 1 см.
- Рисунки, таблицы, графики, диаграммы и др. представляются непосредственно в тексте с указанием нумерации и заглавия (Например, Рис. 1 – Название рисунка). Количество рисунков, таблиц, графиков и диаграмм не должно превышать 20% от всего объема статьи (в некоторых случаях до 30%).
- Объем статьи (без учета названия, сведений об авторах, аннотации, ключевых слов, библиографического списка) должен составлять не менее 3000 слов и не превышать 7000 слов для социогуманитарных направлений, и 1500 – 7000 слов для естественнонаучных и технических направлений.
- Авторы в ОБЯЗАТЕЛЬНОМ порядке должны указать в сопроводительном письме в системе Open Journal System о том, что направляемая статья/рукопись нигде ранее не публиковалась, и что в статье отсутствуют заимствованные фрагменты текста из других работ без ссылок на них.

Порядок оформления:

- с левой стороны с самом начале статьи указывать МРНТИ статьи;
- название статьи обычными жирными буквами (посередине страницы, не более 12 слов);
- инициалы и фамилии авторов (посередине страницы);
- название организации, страна, город в котором выполнена работа (посередине страницы);
- e-mail адрес и ORSID номер авторов;
- с красной строки – аннотации (не менее 150 слов, на трех языках с названием статьи), оно должна отражать цель работы, метод или методологию проведения работы, результаты работы, область применения результатов, выводы;
- с красной строки идут ключевые слова, отражающий смысл статьи (кілт сөздер, key words);
- текст статьи разделены по пунктам (введение, методология проблемы, основные разделы, заключения). Методологию можно включить на введение, можно дать как отдельную тему по решению автора;
- список литературы дается в алфавитном порядке в конце статьи и с латинском шрифтом дается повторный список и перевод литературы на английском языке (references). Например: Artomonov M.I. (1962) Istiriya hazar [History of the Khazars]. Leningrad.
- Список используемой литературы, или Библиографический список состоит из не менее 15 наименований для социогуманитарных направлений, и из общего числа наименований на английском языке должно быть не менее 50%. В случае наличия в списке литературы работ, представленных на кириллице, необходимо представить список литературы в двух вариантах: первый – в оригинале, второй – романизированным алфавитом (транслитерация).
 - Романизированный список литературы должен выглядеть в следующем виде: автор(-ы) (транслитерация – <http://www.translit.ru>) → (год в круглых скобках) → название статьи в транслитерированном варианте [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках], название русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название – если есть), выходные данные с обозначениями на английском языке.
- Стиль оформления списка литературы на русском и казахском языке согласно ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления» (требование к изданиям, входящих в перечень КОКСОН).
- Стиль оформления Романизированного списка литературы, а также источников на английском (другом иностранном) языке для социогуманитарных направлений – American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).
- **В данном разделе необходимо учесть:**
- Цитируются основные научные публикации, передовые методы исследования, которые применяются в данной области науки и на которых основана работа автора.
- Избегайте чрезмерных самоцитирований.
- Избегайте чрезмерных ссылок на публикации авторов СНГ/СССР, используйте мировой опыт.
- Библиографический список должен содержать фундаментальные и наиболее актуальные труды, опубликованные известными зарубежными авторами и исследователями по теме статьи.

Примечание к сноскам:

сноски даются внутри текста статьи в обычных скобках, например, (Залесский 1991: 25)

Примечание к оформлению списка литературы:

Знаки –, // не используются, при ссылке на 2-3 труда одного автора, выпущенных одним годом издания, дополнительно к году издания пишутся буквы (Садуова, 2001а: 15; Садуова, 2001б: 22).

Книги

Залесский Б. (1991). Қазақ сахарасына саяхат. Алматы: Өнер.

Аргынбаев Х. (1996). Қазақ отбасы. Алматы: Қайнар.

Сноска: например (Аргынбаев, 1996: 35)

Газеты, журналы

Қыр баласы. (1917). Би һәм билік. Қазақ газеті, №48, 3-4 б.

Диваев А. (1891). Поверье. Туркестанские ведомости, №25, с. 98

Сноска: например (Диваев, 1891: 98)

Материалы конференции, сборники

Аничков И. (1896). Забытый край. Сборник материалов для статистики Туркестанского края. Том V. Ташкент. С. 173 – 234.

Для оформления библиографических ссылок также можете использовать инструмент – **Mendeley Reference Manager**

Стоимость публикации – 2000 тенге/страница

Реквизиты:

Некоммерческое акционерное общество «Казахский национальный университет имени Аль-Фараби»

Индекс 050040

адрес: г. Алматы, пр. аль-Фараби 71

БИН 990140001154

КБЕ 16

АО «First Heartland Jýsan Bank»

ИИК KZ19998СТВ0000567141 – тенге

ИИК KZ40998СТВ0000567151 – USD

БИК TSESKZKA

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Отан тарихы	Section 1 Domestic history	Раздел 1 Отечественная история
<i>Т.С. Жумаганбетов</i> Характер аграрной экономики Казахского ханства (вторая половина XV – первая половина XVIII вв.).....		4
<i>Б.С. Сайлан</i> Кенес Одағының батыры С. Нұрмағамбетовтың жауынгерлік жолы мен қолбасшылық қызметі		19
<i>Б. Шәкен</i> Қазақ репатрианттарының фамилия (тек) ерекшеліктері және оның әлеуметтік-құжаттық салдары		30
<i>З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова</i> 1941-1945 жылдардағы соғыс кезіндегі Қазақстандағы балалардың күнделікті еңбегі		42
<i>Е. И. Стамиалов</i> XX ғасырдың 20-жылдарындағы Жетісудағы босқындар жөніндегі кеңестік ерекше комиссия қызметі.....		56
<i>К.Т. Туенбаева, Д.Е. Сейтімбетова</i> Авторлық құқықтың даму хронологиясы: АҚШ, Англия, Франция және Қазақстан Республикасында авторлық құқық негіздерінің қалыптасу тарихы		73
<i>Г.С. Султанғалиева</i> Казахские студенты г. Казани второй половины XIX в.: делопроизводственная документация и источниковедческий анализ		84
<i>К.Б. Мухаметқалиева, Б.Ж. Атантаева, Г.А. Абеннова</i> 1920 жылдардағы Семей өңіріндегі сауатсыздыққа қарсы күрес: мәселелері мен нәтижесі		95
<i>Т.А. Tulebaev, A.A. Sydykova</i> Actual problems of acceptance and delivery of electronic archival documents in the Republic of Kazakhstan		111
<i>A. Tassilova, N. Tasilova, Zh.E. Zhappassov, Z. Buyenbayeva</i> The history of digitization of modern Kazakhstan in the context of the global challenge: analysis and comparison		121
2-бөлім Дүниежүзі тарихы	Section 2 World history	Раздел 2 Всемирная история
<i>Н.М. Абдукадыров, Б.Р. Найманбаев, С.С. Калдыбаева</i> Осман империясы мен Орта Азия халықтары арасында мәдени және рухани байланыстардағы қажылықтың рөлі (XIX-XX ғғ.)		132
<i>У.А. Омарова, Ф.М. Шашиденнова</i> Малое Юэчжи – «исчезнувшие» племена Жат: Линь-И и Фунань		144
<i>Д.А. Аманжолова</i> Проблемы становления советской федеративной модели (на примере Киргизской Автономии. 1920-е гг.)		154
<i>Г.Н. Ким</i> Депортацияланған кәрістердің вагондық (отбасылық) тізімдері зерттеуге арналған көпнұсқалы дереккөзі ретінде ..		165
<i>В. Деннингхаус, А.И. Савин</i> Леонид Брежневтің денсаулығы мемлекеттік механизмнің элементі ретінде		175
<i>Z. Kakenova</i> National policy and national relations in the USSR on the eve of Perestroika in the 20-30s of the XX century, on the example of Eastern Kazakhstan		187
<i>Г.Е. Сабденова, Ж.Т. Қосмырза</i> Кітапханалардағы жасанды интеллект: тарихи-салыстырмалы талдау тәжірибесі.....		197

3-бөлім
Археология және этнология

Section 3
Archeology and ethnology

Раздел 3
Археология и этнология

Wurigemule, T. Kartaeva, R. Utepova
Traditional folk knowledge of the kazakhs associated with the cult of the wolf208

Ж.К. Айтенов, У.У. Умиткалиев
К вопросу о топонимах индоиранского происхождения, связанных с водными объектами на территории
Среднего Прииртышья (по материалам Павлодарской, Восточно-Казахстанской и Абайской областей)225

B.S. Sizdikov, M. Gursoy, M.M. Bakhtybayev, K.M. Zhetibayev
Result of archaeological research work, conducted in the ancient settlement of Kultobe in 2023.....234

ҒЫЛЫМИ ӨМІР – SCIENTIFIC LIFE – НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Ф. Қозыбақова
Отандық этнолог, белгілі ғалым, ұлағатты ұстаз Аманжол Боранбайұлы Қалыш 70 жаста245